

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АГРАРНОЇ НАУКИ, ОСВІТИ І ТЕХНІКИ

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ

*Матеріали XV Всеукраїнської конференції
молодих учених та спеціалістів*

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ

МАТЕРІАЛИ
*XV Всеукраїнської конференції
молодих учених та спеціалістів*

ПРИСВЯЧЕНОЇ ЮВІЛЕЙНИМ ДАТАМ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ВИДАТНИХ УЧЕНИХ В ГАЛУЗІ АГРАРНИХ НАУК
ВОЛЬФА МОЙСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА (1889–1933),
ОСЬМАКА КИРИЛА ІВАНОВИЧА (1890–1960),
АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ ТА НААН
СОЗІНОВА ОЛЕКСІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА (1930–2018)

м. Київ, 15 травня 2020 р.

друкарня-видавництво

ISBN 978-966-949-460-3

9 789669 494603

www.tvori.com.ua

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АГРАРНОЇ НАУКИ, ОСВІТИ І ТЕХНІКИ

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ

МАТЕРІАЛИ

XV Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів

*ПРИСВЯЧЕНОЇ ЮВІЛЕЙНИМ ДАТАМ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ВИДАТНИХ УЧЕНИХ В ГАЛУЗІ АГРАРНИХ НАУК
ВОЛЬФА МОЙСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА (1880–1933),
ОСЬМАКА КИРИЛА ІВАНОВИЧА (1890–1960),
АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ ТА НААН
СОЗІНОВА ОЛЕКСІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА (1930–2018)*

м. Київ, 15 травня 2020 р.

Вінниця
ТОВ «ТВОРИ»
2020

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голова: *Вергунов В.А.*, д-р с.-г. наук, д-р іст. наук, професор, академік НААН;

Секретар: *Анненкова Н.Г.*, канд. іст. наук, доцент

Члени:

Бородий І.С., д-р іст. наук, професор;

Грищенко Т.Р., канд. іст. наук, с.н.с.;

Демуз І.О., д-р іст. наук, доцент

Клапчук С.М., д-р іст. наук, професор;

Коваленко Н.П., д-р іст. наук, с.н.с.;

Коваленко С.Д., канд. іст. наук, с.н.с.;

Кучер В.І., д-р іст. наук, професор;

Підгайна Т.М., канд. іст. наук;

Рогожа М.М., д-р іст. наук, с.н.с.;

Татарчук Л.М., канд. іст. наук;

Уткін О.І., д-р іст. наук, професор;

Шелепов В.В., д-р с.-г. наук, професор,
лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки;

Щебетюк Н.Б., д-р іст. наук, с.н.с.

*Друкується згідно з рішеннями вченої ради
Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН
(протокол № 3 від 28 травня 2020р.)*

I-90 Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спец., присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018), Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад.: Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. – Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 440 с.

ISBN 978-966-949-460-3

Збірник укладено за матеріалами доповідей та тез, заявлених на XV Всеукраїнську науково-практичну конференцію молодих учених та спеціалістів, присвячену ювілейним датам від дня видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018)

Книга розрахована на науковців, істориків природознавства, аспірантів, докторантів, викладачів, спеціалістів аграрної науки та всіх, хто цікавиться історією розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

УДК 93/94:37:001:63+62(477)(043)

ISBN 978-966-949-460-3

© ННСГБ НААН, 2020

© ТОВ «ТВОРИ», 2020

Шановні організатори, учасники та гості Конференції!

Вітаю Вас із відкриттям XV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», в межах якої на державному рівні, відповідно до Постанови Верховної Ради України від 3 грудня 2019 року № 325-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році», відзначаються ювілейні дати від дня народження видатних учених в галузі аграрних наук – М. М. Вольфа (1880–1933), К. І. Осьмака (1890–1960), академіка НАНУ та НААН О. О. Созінова (1930–2018). Кожний із цих вчених у вітчизняній і світовій аграрній науці відомий завдяки самовідданий праці, вагомому внеску у становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи та науки за своїми напрямками і, безумовно, заслуговують на пошану.

Нині аграрна галузь, як і інші сфери в країні, переживає важкі часи. Перед нами постав виклик – не лише зберегти наявну систему аграрного виробництва, але й закласти фундамент для формування соціально спрямованої, відповідної сучасним вимогам стратегії розвитку аграрного сектору економіки України, здатної задовольнити потреби внутрішнього ринку й забезпечити провідні позиції на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства. Для цього є потреба переосмислити досягнення минулих років, узагальнити здобутки й відпрацювати нові продуктивні ідеї щодо подальшого розвитку вітчизняного аграрного сектору.

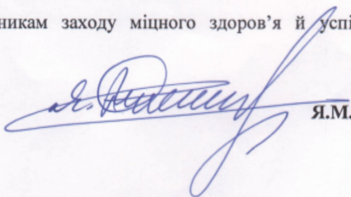
Серед передових країн світу ведеться боротьба за отримання нових знань, їх використання для розроблення інноваційних технологій, виробництва наукомісткої продукції тощо. Головною рушійною силою сучасного розвитку є наука. Доречними будуть слова відомого французького фізика Фредеріка Жоліо-Кюрі, що наука необхідна народу. Країна, яка її не розвиває, неминуче перетворюється на колонію.

Незважаючи на непросту ситуацію, що ми наразі маємо, всі випробування проходимо з гідністю і закладаємо фундамент майбутніх перетворень у практиці агропромислового виробництва. Наше майбутнє – це інноваційні методи управління, збільшення кількості мотивованих кадрів у аграрній сфері.

Впевнений, що просвітницькі заходи, як і наша конференція, стають для професійної спільноти майданчиком обміну досвідом, сприяють переосмисленню діяльності вчених минулих років, стають стимулом для розробки нових, гармонізованих історичному моменту підходів до вдосконалення вітчизняної аграрної науки.

Бажаю всім учасникам заходу міцного здоров'я й успіхів у втіленні запланованого.

Президент НААН,
академік НААН

Я.М. ГАДЗАЛО

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНИХ УЧЕНИХ

АКАДЕМІК О.О. СОЗІНОВ (1930–2018) – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АГРОБІОЛОГ ТА ОРГАНІЗАТОР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ

В.А. Вергунов,

доктор сільськогосподарських наук,
доктор історичних наук, академік НААН
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127

Соціально-економічне та культурно-просвітницьке відродження України потребує всебічного висвітлення всіх етапів її історичного розвитку, насамперед, це стосується провідного сектору економіки – сільського господарства. Досвід розвинених країн світу свідчить, що без належного наукового супроводу не доводиться говорити про динамічний поступальний розвиток аграрної сфери, і, найголовніше, продовольчу безпеку країни та її незалежність. Сьогодні в пошуку подальших шляхів ефективного функціонування академічної галузевої науки в Україні актуальним постає вивчення історичного досвіду розвитку сільськогосподарської дослідної справи з урахуванням персоніфікованого виміру передових наукових ініціатив та стратегій її розбудови.

У становлення наукового супроводу сільського господарства в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. вагомий внесок зробив доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН і НАНУ та ще 16 академій світу, перший віце-президент ВАСГНІЛ (1978–1982), голова Президії Південного відділення ВАСГНІЛ – заступник голови Держагропору УРСР (1987–1990), перший президент Національної академії аграрних наук України (1990–1996) Олексій Олексійович Созінов. Заклав основи з розвитку клітинної біології, цитогенетики, генетики якості зерна і генетичних основ селекції, імуногенетики, насіннезнавства, ембріогенетики, молекулярної біології, використання математичних методів в біології. Учений є автором фундаментальних досліджень з генетики і селекції культурних рослин, світовий фахівець з питань якості зерна, розробник концептуальних положень, які мають принципове значення для подальшого вивчення генетичних основ селекції. Працював над проблемами геноміки, агросфери, збереження біорізноманіття і довкілля в контексті сталого розвитку, обґрунтування необхідності дослідження агросфери України як єдиної системи, що визначає якість умов життя її населення.

Комплексного дослідження інтелектуальної біографії та наукових ініціатив О.О. Созінова до цього часу проведено не було. Віддати належне вченому за зроблене в ім'я майбутнього, ще раз переосмислити його визначний внесок у розвиток галузевої наукової думки, повернутися до оцінки його творчого шляху спонукає прийнята Верховною Радою України Постанова №325-IX від 3.12.2019 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 р.» (зі змінами)

щодо відзначення його 90-річчя від дня народження, а також Постанови Президії НААН №02/04 від 19.02.2020 р. (протокол №2).

Олексій Олексійович Созінов народився 26 квітня 1930 (за іншими даними – 1929) р. у с. Єржово Рибницького району УРСР (нині – Республіка Молдова) у сім'ї завідувача відділом пристосування Аджамської сільськогосподарської дослідної станції Олексія Абрамовича і завідувачки відділом сортовипробування установи Оксани Кирилівни. У 1936 р. сім'я Созінових переїхала до м. Одеси. Батько, після закінчення Інституту червоної професури в Москві, працював в Одеському сільськогосподарському інституті завідувачем кафедри економіки, а мати очолила колектив місцевої державної сортодільниці.

У 1941 р., з початком радянсько-німецької війни залишився на окупованій території. Батько-батальйонний комісар, героїчно загинув у боях під Нікополем у 1941 р. У жовтні 1943 р. О.О. Созінов потрапив до німецького концтабору в с. Коблево, де його з групою юнаків і дівчат готували до відправлення в Німеччину. Однак у с. Сичавка йому вдалося втекти і повернутися до м. Одеси. Навесні 1944 р. розпочав трудову діяльність спочатку робітником, а потім прицепщиком та механізатором в елітгоспі «Дачне» Одеської області. Після закінчення вечірньої школи робітничої молоді № 6, в якій навчалися діти, батьки яких загинули на фронті, рік навчається в Одеському інституті зв'язку (завжди добре розбирався в техніці і чи не першим в УААН став користуватись персональним ком'ютером). У 1949 р. вступає на селекційний факультет Одеського СГІ, який з відзнакою закінчує в 1954 р. Під час навчання обирається комсоргом факультету та з третього курсу отримує сталінську стипендію. За направленням працював агрономом на Вознесенській рисовій сортодільниці Миколаївської області, а в 1955 р. вступив до аспірантури Всесоюзного селекційно-генетичного інституту. В 1958 р. пройшов стажування у Світовому центрі селекції рослин м. Сфалефі та інших наукових установах Швеції. У 1959 р. в Одеському сільськогосподарському інституті захистив під керівництвом к. с.-г. н., лауреата Сталінської премії, майбутнього академіка ВАСГНІЛ П.Ф. Гаркавого кандидатську дисертацію: «Пивоваренний ячмінь на півдні України», а в 1970 р. в Українському науково-дослідному інституті рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва – докторську дисертацію: «Якість зерна пшениці півдня України та шляхи його поліпшення» [2].

У 1958–1961 рр. працює молодшим, старшим науковим співробітником лабораторії селекції пшениці під керівництвом академіка ВАСГНІЛ, лауреата Ленінської премії – Ф.Г. Кириченка. З 1961 по 1966 рр. – завідувач лабораторії якості зерна. В 1966–1971 рр. – заступник директора з наукової роботи та завідувач відділом технології зерна; 1971–1978 рр. – директор Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (м. Одеса) (нині Селекційно-генетичний інститут – ННЦ насіннєзнавства та сортовивчення НААН). На базі інституту започаткував нові напрями дослідження: клітинна біологія, цитогенетика, генетика якості зерна і генетичні основи селекції, імуногенетика, насіннєзнавство, ембріогенетика, молекулярна біологія, використання математичних методів в біології. Створив міжнародний обмінний генофонд, який щороку відвідували селекціонери з різних країн світу.

У 1978–1982 рр. він перший віце-президент ВАСГНІЛ, а з 1981 по 1987 рр. –

директор Інституту загальної генетики ім. М. І. Вавилова АН СРСР (м. Москва) та віце-президент Всесоюзного товариства генетиків і селекціонерів ім. М.І.Вавилова. У 1987–1990 рр. О.О.Созінов очолив Президію Південного відділення ВАСГНІЛ (м. Київ), призначений також заступником голови Держагропрому УРСР. У 1987–1992 рр. за сумісництвом віце-президент ВАСГНІЛ, завідувач відділу прикладної генетики і біотехнології Південного відділення ВАСГНІЛ та АН УРСР. У 1973 р. обраний членом-кореспондентом, 1978 р. – дійсним членом (академіком) ВАСГНІЛ і АН УРСР (Відділення загальної біології із спеціальності генетика) [3, 4].

З 1988 р. розгорнув активну діяльність, спрямовану на створення Української академії аграрних наук. У 1990 р. загальними зборами членів новоствореної Академії О. О. Созінова обрано дійсним членом (академіком) (Відділення рослинництва і селекції) та першим її президентом. Завдяки його зусиллям УААН досить швидко стала визнаним центром аграрної науки в Україні та за її межами.

З 1992 р. за ініціативи вченого починає функціонувати Інститут агроєкології і біотехнології УААН (нині Інститут агроєкології та природокористування НААН), який став головним науково-методичним центром з комплексного розв'язання проблеми переходу сільського господарства на шлях сталого розвитку. Ученими інституту розроблені методи раціонального природокористування, підвищення якості продукції, збереження агроландшафтів і створення оптимальних умов для нормального життя сільського населення. О.О. Созінов піклувався про підготовку фахівців-екологів, здатних формувати нову агросферу в Україні. За його ініціативи в 1994 р. засновано кафедру агроєкології та біотехнології в Національному аграрному університеті (нині Національний університет біоресурсів і природокористування України), якою він завідував упродовж двох років [1].

З 2000 р. – завідувач відділення Інституту агроєкології та біотехнології УААН, з 2002 р. – лабораторії молекулярної генетики рослин Інституту харчової біотехнології і геноміки НАНУ, головний науковий співробітник Інституту захисту рослин НААН, голова комісії НАНУ з об'єктів, які становлять національне надбання України. В Інституті захисту рослин заснував неформальну групу із продовження роботи над проблемами агросфери або, точніше, мегаагроєкосистеми України, яка займає майже 70% її території і впливає на умови життя усього населення. З 1987 р. був членом, а в останні роки – радником Президії НАНУ.

Тривалий час О.О. Созінов був членом комітетів із присудження Державних премій СРСР, Державних премій України в галузі науки і техніки, а також Президії ВАК України. Його двічі обирали президентом Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова. Був членом Комісії з питань аграрної та земельної реформи при Президентові України, Комісії з розробки Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва на 1995–2005 рр., Державної комісії з питань реорганізації в галузі науки, Національної комісії з біоетики, дійсним членом (академіком) Російської академії сільськогосподарських наук (1992), Академії аграрних наук Білорусі і Грузії, Академії наук Республіки Казахстан, Академії наук НДР (1978). Він є

почесним професором Болгарської академії наук. Визнаний Людиною року – (1997) і Людиною III тисячоліття (США), ініціатор створення і керівник Міжнародного центру з генетики і селекції рослин країн РЕВ [2].

Олексій Олексійович Созінов пішов із життя 4 серпня 2018 р., похований у Києві.

Наукова спадщина вченого не втратила свого практичного значення на сучасному етапі розвитку аграрної науки. Академік О.О. Созінов – автор понад 600 наукових праць з генетики і селекції культурних рослин, у тому числі 8 монографій. Дослідивши особливості генетичного контролю біосинтезу запасних білків злаків, він уперше встановив характер спадковості електрофоретичних компонентів цих білків. На основі генетичного аналізу широкого експериментального матеріалу розробив принцип використання алейних варіантів кластерів родинних генів як генетичних маркерів. Аналіз за допомогою цих маркерів дав змогу встановити закономірності формування стійкості асоціацій генів, які зумовлюють адаптацію генотипів до певних умов життя, а також виявити сполученість алейних варіантів блоків компонентів запасних білків із рівнем вираження господарсько-цінних ознак. Ці дослідження стали основою для розробки нових підходів до цілеспрямованого одержання вихідного матеріалу та відбору генотипів у процесі селекції, а також у вивченні еволюції злаків. О.О. Созіновим сформульовано гіпотезу міжлокусних асоціацій, зокрема для запасних білків пшениці, що увійшла у світовий фонд загальної генетики. Розробки маркірування молекулярно-генетичними маркерами різних сортів є принциповим моментом у сучасному сортовипробуванні. Дослідив особливості формування коадаптивних асоціацій генів у геномах культурних і диких злаків. Опрацьована вченим генетична класифікація проламінів здобула міжнародне визнання, а спосіб ідентифікації генотипів сортів і форм культурних рослин за локусами запасних білків є важливим моментом сучасного насінництва і сортовипробування. В останні роки активно працював над проблемами геноміки, агросфери XXI ст., збереження біорізноманіття і довкілля в контексті сталого розвитку, обґрунтування необхідності дослідження агросфери України як єдиної системи, що визначає якість умов життя її населення [4, 1].

О.О. Созінов – автор та співавтор 18 сортів сільськогосподарських культур. Отримав 19 авторських свідоцтв та патентів. Під його науковим керівництвом підготовлено 45 кандидатів і 9 докторів наук, які фактично розпочали дослідження з поліморфізму білків і ДНК рослин. Серед його учнів талановиті вчені: Е.В. Ананьєв, Ю.О. Асика, М. Біто, О.К. Гапоненко, Г.В. Глазко, Ц.О. Єгоров, Г.В. Заякіна, М.М. Іллічевський, О.Л. Кензіор, В.Г. Козлов, Є.В. Метаковський, О.Ю. Новосельська, М.Г. Парфентьев, В.М. Панін, О.С. Рустанбеков, А.Семихатський, О.П. Сидоренко, Т.О. Собко, А.І. Стаканова, Г.А. Узікова та ін.

Редактор (1980–2001), а з 2001 р. – заступник головного редактора міжнародного журналу «Цитологія і генетика», редактор збірника наукових праць «Агроєкологія і біотехнологія», член редколегій багатьох вітчизняних та зарубіжних часописів з питань генетики, селекції, біотехнології, загального рослинництва, насінництва, серед яких «Вісник аграрної науки», «Доповіді НАН України», «Генетика» (Росія), «Аграрная наука» (Росія), «Наука и жизнь» (Росія),

«Вісник НАУ», «Селекция и семеноводство», «Генетичні ресурси», «Аграрна наука і освіта», «Біотехнологія», «Biologisches Zentralblatt» (Німеччина). Член Міжнародного товариства хімії зерна, Європейського товариства селекціонерів, Американської асоціації хімії зерна, Канадського товариства генетиків, Українського міжнародного комітету з питань науки і культури, Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М.І. Вавилова [2].

Нагороджений орденами Леніна (1973), Жовтневої Революції (1977), Трудового Червоного Прапора (1971), «За заслуги» III ступеня (2000), Почесними грамотами Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, НАН України, УААН, багатьма медалями, дипломами ВДНГ СРСР і України та іншими відомчими нагородами. Йому присвоєно звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (1990), він лауреат Державної премії Російської Федерації в галузі науки і техніки (1995), Державної премії України в галузі науки і техніки (1989). Обирався депутатом Верховної Ради СРСР (1988–1991) [5, 6].

Таким чином, академік О. О. Созінов – талановитий організатор вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, доклав зусиль до становлення провідних вітчизняних галузевих наукових центрів – Селекційно-генетичного інституту – ННЦ насіннєзнавства та сортовивчення НААН, Інституту загальної генетики ім. М. І. Вавилова, ВАСГНІЛ та його Південного відділення, НААН, Інституту агроекології та природокористування НААН, Інституту харчової біотехнології і геноміки НАНУ. Сприяв професіоналізації аграрної сфери як ініціатор організації кафедри агроекології та біотехнології НУБіП України. Заснував відому в Україні та за її межами наукову школу з біохімічної і молекулярної генетики рослин. Основні напрями наукових розробок вченого: генетика і селекція, біологія і морфологія, анатомія та цитологія рослин, насінництво, агрофітоценози, агробіотехнологія, екологічні проблеми сільського господарства та ін. Доклав зусиль до популяризації досягнень аграрної науки як редактор міжнародного журналу «Цитологія і генетика», збірника наукових праць «Агроекологія і біотехнологія», член редколегій багатьох вітчизняних та зарубіжних часописів з питань генетики, селекції, біотехнології, загального рослинництва, насінництва.

Джерела та література

1. Вергунов В.А. 80-річчя академіка НАН України О. О. Созінова. *Вісн. НАН України*. 2010. № 4. С. 65–66.
2. Пирожков С.І., Вергунов В.А. Перший президент Академії аграрних наук незалежної України (пам'яті академіка НАН України О.О. Созінова. *Вісник НАН України*. 2018. №09(19). С. 83–87.
3. Созинов Алексей Алексеевич / ВАСХНИЛ, ЦНСХБ; сост. И.В.Боровских. М., 1980. 24 с. (Материалы к биографии деятелей с.-х. науки).
4. Созинов Алексей Алексеевич. *Биологи: биограф. спр.* К.: Наукова думка, 1984. С. 583–584.
5. Созинов Олексій Олексійович. *Українська Радянська Енциклопедія*. 2-ге вид. К., 1983. Т. 10. С. 292.
6. Созінов Олексій Олексійович: біобібл. покажч. наук. пр. за 1954–2009 роки. До 80-річчя від дня народження / НААН, ДНГСБ; упоряди. В.А.Вергунов, Т.Ф.Дерлеменко, О.П.Анікіна, Л.А.Кириленко, В.М.Товмаченко, В.Ю.Соколов; наук. ред. В.А.Вергунов; авт. вступ. ст. М.В.Зубець. 2-ге вид., доп. К.: Аграр. наука, 2010. 180 с.

МОЙСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ ВОЛЬФУ – 140!

Т.Р. Грищенко,

кандидат історичних наук,

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН

вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127

Коли історична розвідка присвячена вивченню інтелектуальної спадщини вченого, то поволі ця постать супроводжує дослідника все подальше наукове життя. У 2007 р. з легкої руки академіка НААН В.А. Вергунова я ступила на наукову стежу. Об'єктом дослідження стала неординарна особистість вченого-аграрія, організатора сільськогосподарської дослідної справи, освітянина, державного і громадського діяча Мойсея Михайловича Вольфа (1880–1933). Найвні стислі біографічні дані і здійснені подальші численні архівні пошуки призвели до того, що я перейнялася його непростотою долею, відтворенням життя і багатогранної творчості. Як наслідок, у 2011 р. захистила кандидатську дисертацію. Пізніше, праця над докторською знову повернула мене до цієї неординарної особистості, вже зовсім під іншим кутом.

Спільними зусиллями Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН вдалося повернути на пантеони слави ім'я видатного вченого. За сприяння академіка НААН В.А. Вергунова, 140-річчя від дня народження М.М. Вольфа увійшло до переліку пам'ятних дат і ювілеїв, що відзначаються на державному рівні в 2020 р.

Мойсей Михайлович Вольф народився в квітні 1880 р. у м. Шклов Могилевської губернії (нині – Гомельська область, Республіка Білорусь) у незаможній багатодітній (восьмеро дітей) єврейській родині, що жила від прибутків невеличкого аптекарського магазину.

У 1895 р. Мойсея зараховано до другого класу Гори-Горецького землеробського училища, що славилось блискучим викладанням природничих дисциплін. Після його закінчення в 1901 р. «Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии». Перша побачила світ у співавторстві з учителем – Борисом Миколайовичем Рожественським. Наукова праця отримала високу оцінку у фаховому середовищі. М.М. Вольф одним із перших на українських землях застосував математичну теорію імовірностей для оцінки результатів польових досліджень, тим самим заклали основи використання математичного моделювання агробіологічних процесів.

У 1909 р. Мойсей Михайлович очолив відділ хімії Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, у витоків створення якої стояв від початку. Одночасно до 1915 р. обіймав посаду помічника директора станції, а в 1910–1919 рр. ще й завідувача дослідним полем станції. З 15 жовтня 1910 р. стає членом Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. В 1912 р. входить до складу редколегії друкованого органу творчого об'єднання – «Агрономического журнала».

У 1915 р. мобілізований до армії рядовим піхотинцем, а в 1916 р. стає каноніром Стрілецької артилерійської бригади. На особисте прохання директора Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції

Б.М. Рожественського до царя Миколи II, М.М. Вольфа відкликали з діючої армії з 15 квітня по 15 травня 1916 р. для виконання польових робіт на станції.

Лютневу революцію 1917 р. зустрів з надією на краще майбутнє. Обраний членом Армійського комітету II Армії Південно-Західного фронту. Від армійської меншовицької організації брав участь у Петроградській партійній конференції у грудні 1917 р. На початку 1918 р. повернувся на Харківську обласну сільськогосподарську дослідну станцію у відділ рільництва. В 1919 р. відмежувався від меншовицької ідеології.

Після встановлення у лютому 1920 р. на українських землях радянської влади активно долучився до розбудови земельних органів – Харківського губернського земельного управління, а пізніше Народного комісаріату земельних справ УСРР. 17 квітня 1920 р. призначений заступником наркому землеробства УСРР, а в серпні увійшов до лав КП(б)У.

Очолив організаційне бюро з проведення Першого Всеукраїнського агрономічного з'їзду, скликаного 13–22 листопада 1920 р. Постановою Колегії НКЗС УСРР від 25 листопада 1920 р. обраний завідувачем сільськогосподарського відділу відомства. З ініціативи М.М. Вольфа розпочався процес організації обласних управлінь з сільськогосподарської дослідної справи як самостійних інститутів у сфері державного управління. Мойсей Михайлович став одним із розробників декрету, а потім постанови Ради Народних Комісарів УСРР про визнання організації галузевого дослідництва в УСРР завданням державної ваги.

Завдяки М.М. Вольфу Наркомзем УСРР першим у своїй діяльності застосував восени 1920 р. плановість у роботі, яку пізніше перейняли інші наркомати. Автор низки директивних документів щодо планування в народному господарстві, провідний теоретик і практик запровадження плановості в розвитку сільського господарства республіки.

З лютого 1921 р. послідовно посідає ключові посади в галузі сільського господарства та входить до складу низки аграрних органів УСРР: Колегії НКЗС УСРР, Правління Всеукраїнського бюро з сільськогосподарської дослідної справи, Харківського обласного управління з сільськогосподарської дослідної справи, Правління Всеукраїнського товариства насінництва, редакційної комісії НКЗС УСРР та ін. У вересні цього року призначений відповідальним за ведення сільськогосподарської дослідної справи у профільному наркоматі, а в травні 1922 р. – головою Всеукраїнського бюро з сільськогосподарської дослідної справи. В 1923 р. очолив Планову комісію НКЗС УСРР. Інтереси Наркомзему УСРР як член його Колегії відстоював у малій Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Президії Держплану УСРР, Наркоматі освіти УСРР, Центральній комісії «Наслідки голоду» (Післяголоду), Українському концесійному комітеті, комісіях у справах боротьби з посухою, заповідників тощо.

У складний період реорганізації Сільськогосподарського наукового комітету України – предтечі сучасної Національної академії наук України не лише очолив установу в столиці УСРР (1924–1925), але й доклав чималих зусиль задля її збереження як координуючого органу галузевої науки. Після ліквідації

комітету в 1927 р. увійшов до первісного складу правонаступниці – Науково-консультаційної ради НКЗС УСРР.

У діяльності вченого чільне місце відводилося питанням системи оподаткування й кредитування аграрної галузі. Він став одним з ініціаторів створення в 1923 р. Всеукраїнського сільськогосподарського банку, членом правління якого був до 1929 р.

Мойсей Михайлович мав пряме відношення до становлення вищої фахової галузевої освіти в УСРР як член відповідної комісії від Наркомзему УСРР. Стояв у витоків створення в 1924 р. науково-дослідної кафедри ґрунтознавства НКЗС УСРР при Харківському інституті сільського господарства і лісівництва ім. Х. Раковського, розробив план розвитку і відновлення лісостепу на території УСРР.

У 1926 р. призначений керівником Центрального статистичного управління УСРР. На цій посаді виступив ініціатором створення окружних статистичних бюро. За його активного сприяння вперше з'явилася кон'юнктурна сільськогосподарська статистика, почали розроблятися баланси народного господарства, підготовлений опис округ і демографічні зведення, здійснювався підрахунок й оприлюднення результатів народного господарства у нових адміністративних округах.

З 1927 р. за сумісництвом викладав курс «Економіка сільського господарства» в Українському інституті марксизму та Харківському інституті сільського господарства і лісівництва ім. Х. Раковського. За його ініціативою був відкритий статистичний факультет у Харківському інституті народного господарства.

Навесні 1928 р. переїздить до Москви й отримує нове призначення членом президії Держплану СРСР. У 1929 р. очолив сільськогосподарську секцію Держплану СРСР і став членом Колегії Наркомату землеробства РСФРР.

М.М. Вольф разом з М.І. Вавиловим брав активну участь у створенні Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна. З 1929 р. і до свого арешту обіймав посаду другого віце-президента і члена Президії ВАСГНІЛ. З червня по листопад 1929 р. як один із кращих знавців вітчизняного сільського господарства М.М. Вольф був відряджений до США для обміну досвідом. За результати поїдки підготував доповідь, з якою виступив на Першій Всесоюзній конференції аграрників-марксистів у Москві 20–27 грудня 1929 р. На II Міжнародному конгресі ґрунтознавців у Ленінграді 25–30 червня 1930 р. виступив з пленарною доповіддю від СРСР «Планове розміщення галузей сільського господарства у зв'язку з ґрунтами».

Мойсей Михайлович мав безпосередній стосунок до створення 22 травня 1931 р. Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, з 21 червня 1932 р. входив до складу її Президії.

У 1931 р. працював в Наркомземі СРСР. За його пропозицією у складі відомства розпочав роботу новостворений сектор обліку і статистики сільського господарства. М.М. Вольф виступив з ініціативою заснувати навчально-дослідні радгоспи у союзних трестах. Один із авторів концепції п'ятирічного плану розвитку сільського господарства СРСР, зневага в якій «марксистсько-ленінським

підходам до класової боротьби» пізніше була поставлена йому в провину. З 1 січня 1932 р. очолив Бюро сівозмін при відомстві, а 18 жовтня призначений заступником наркомату Наркомату радгоспів СРСР.

Перший арешт стався на початку 1930 р. 15 лютого слідчий провів з ним допит і незабаром відпустив. Три роки потому – 9 січня 1933 р. – М.М. Вольфа знову затримали. Цього дня взяли під варту і заступника наркому землеробства СРСР Ф.М. Конара. Слідчі Особливого державного політичного управління сфабрикували справу про так звану «контрреволюційну організацію шкідників» у системі наркоматів землеробства і радгоспів. До групи «корманичів» організації, що нібито сприяла провалу хлібозаготівлі, що призвело до голоду в державі, вони додали ще заступника голови Трактороцентру М.Є. Коварського.

Слідство у «Справі Конара–Вольфа–Коварського» тривало недовго. 5 березня 1933 р. у газеті «Правда» з'явилася інформація під заголовком «Сообщение ОГПУ». В ній повідомлялося, що слідчими органами розкрита і ліквідована контрреволюційна шкідницька організація в деяких підрозділах Наркомзему і Наркомрадгоспів, здебільшого в сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу і Білорусі. За версією слідства, ця організація, до складу якої входили переважно державні службовці, вихідці з буржуазних і поміщицьких прошарків, своєю метою ставили підривання селянського господарства і провокування голоду в країні. Її члени займалися «умисним псуванням і знищенням тракторів та сільгоспмашин, умисним засміченням полів і зниженням врожайності, підпалом машинно-тракторних станцій і льонозаводів, розкраданням хлібних запасів колгоспів, дезорганізацією сівби і збирання, знищенням поголів'я робочої і продуктивної худоби». Далі наводився перелік з 40 імен, першим в якому значилося прізвище Конара, п'ятим – Вольфа.

11 березня 1933 р. Ф.М. Конар, М.М. Вольф, М.Є. Коварський і ще 32 співробітники Наркомзему і Наркомрадгоспів, що фігурували в цій справі, були засуджені Колегією ОДПУ до вищої міри покарання за звинуваченням у «контрреволюційній, шпигунській і шкідницькій діяльності в сільському господарстві». Вирок був приведений у виконання 12 березня 1933 р. М.М. Вольфу було 53 роки. У нього залишилася шестирічна донька Олена, народжена в 1927 р. від другого шлюбу з музикальним педагогом Надією Львівною Гродзенською. Згодом вона стала видатним філологом-романістом, фахівцем з іберо-романських мов.

Похований М.М. Вольф на Ваганьківському кладовищі в Москві. В 1957 р. повністю реабілітований.

Творча спадщина налічує понад 160 наукових праць з питань агрономії, економіки, організації сільського господарства і дослідної справи, статистики, методології проведення наукового експерименту і його математичного обґрунтування. Завдяки запровадженню науково-організаційної моделі ведення сільськогосподарської дослідної справи М.М. Вольфа у 20-х рр. минулого століття вдалося суттєво підвищити продуктивність полів та вирощування сільськогосподарських культур, розширити посівні площі, зробити вагомі зернові запаси тощо.

Ще одним важливим здобутком здійсненої історичної розвідки стало встановлення родоводу. Репресоване ім'я вченого на понад півстоліття зникло не лише з наукового обігу, а й зі споминів його нащадків. Високоінтелектуальні, відомі в наукових, освітніх і громадських колах спадкоємці були здивовані новому погляду на свого діда-прадіда. Приємно відзначити, що вони не лишилися осторонь, а навпаки – доклали чималих зусиль задля відновлення історичної справедливості. 24 лютого 2019 р. на будинку в Москві, в якому останні роки свого життя мешкав М.М. Вольф, урочисто була встановлена «Остання адреса».

Учений-аграрій Мойсей Михайлович Вольф є прикладом відчайдушної любові і відданості своїй справі. Безумовно, він заслуговує на належне вшанування пам'яті задля збереження інтелектуальної спадщини аграрної України.

**КИРИЛО ІВАНОВИЧ ОСЬМАК (1890–1960) – ВЧЕНИЙ В ГАЛУЗІ
АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА БУРЯКОВОЇ КООПЕРАЦІЇ,
ПОПУЛЯРИЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
НАУКИ (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Т.М. Підгайна,

кандидат історичних наук,

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН

вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127

До позитивів державності України слід віднести можливість неупередженого розгляду всіх складових її історії в системі європейських цінностей стосовно освіти, науки, культури та особливо внеску окремих особистостей в їх розвиток. До визначних постатей належить видатний українець Кирило Іванович Осьмак (1890–1960). В історію нашої країни він увійшов, насамперед, як останній президент Української Головної Визвольної Ради, тому, із зрозумілих причин, належав до категорії ворогів радянської влади. І тільки з середини 1990-х років й особливо у новому тисячолітті його славетне ім'я, в першу чергу як політичного діяча, справедливо повернуто з історичного забуття. Підтвердженням є Постанова Верховною Радою України № 325–ІХ 3.12.2019 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році» зі змінами № 455–ІХ від 14.01.2020. У якій з метою консолідації та розвитку історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті та належного відзначення і вшанування пам'ятних дат і ювілеїв, включено 130-річчя з дня народження Кирила Осьмака.

Кирило Іванович Осьмак (Осьмаков) народився 27 квітня (9 травня) 1890 р. в містечку Шишаки Миргородського повіту Полтавської губернії в сім'ї міщан. У 1902 р. закінчив Шишацьку двокласну сільську (народну) школу, а потім до 1906 р. навчався у Миргородській повітовій школі. Далі два роки готувався вдома і в 1908 р. вступив до 6-го класу Полтавського Олександрівського реального училища, яке закінчив влітку 1910 р.¹

Починаючи з 1908 р., К. І. Осьмак паралельно з навчанням заробляв кошти для існування власними силами, спочатку читаючи приватні лекції, а згодом – в різних сільськогосподарських закладах.

Одержані у Полтаві знання дозволили досягти бажаного результату і вже у вересні 1910 року К. І. Осьмак стає студентом Московського сільськогосподарського інституту².

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.27 Народний комісаріат земельних справ УСРР. Особисті справи співробітників Наркомзему, оп. 17 л., спр. 2922. Справа голови Наукового відділу Термінологічного бюро Сільськогосподарського наукового комітету Осьмака Кирила Івановича 1.09.1921 р. – 1.10.1927 р., арк. 1.

² Вергунов В. А. К. І. Осьмак (Осьмаков) (1890-1960) – український учений–аграрний економіст, державний та політичний діяч: наук. доп. / Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. Київ : Корзун Д. Ю., 2014. С. 6.

Отримавши фахову освіту в кращому для свого часу галузевому вузі – Московському сільськогосподарському інституті, науковий світогляд К. І. Осьмака сформувався під впливом його наставників – О. Ф. Фортунатова, В. В. Таланова та П. І. Гавсевича. Доведено, що отримані знання йому вдалося закріпити на практиці, працюючи за фахом у різних галузевих дослідницьких установах. Перші практичні навички К. І. Осьмак здобув у Волинському губернському земстві з розробки сільськогосподарського перепису та як член Термінологічної комісії на конкурсі знарядь з обробітку боліт в м. Сарни, агроном-практикант у Володимир-Волинському земстві. Результати практики публікував на сторінках газети «Рада», висуваючи націоналістичні ідеї щодо принципів популяризації новітніх галузевих знань. Набуті у вузі знання студент закріпив на практиці в Катеринославському губернському земстві, працюючи спочатку техніком, а згодом керівником показової дослідної ділянки «Ігрень» з культури кормових рослин, де за проектом В. В. Таланова у 1908 р. організовуються ділянки з випробування сортів і селекції кукурудзи. Певні знання з механізації сільськогосподарської техніки практикант закріплює на Омській машинно-дослідній станції. Отримані навички та досвід дали можливість К. І. Осьмаку стати для свого часу визнаним знавцем галузі сільського господарства та пропонувати власні рішення його подальшого розвитку й особливо шляхом розроблення основ аграрної реформи в Україні.

Під впливом лекцій творця вітчизняної суспільної агрономії, видатного російського аграрного економіста професора О. Ф. Фортунатова, початківець науковець захоплюється дослідженнями проблем аграрної економіки та суспільної агрономії, а також організацією селянського господарства. У студентські роки працює по сільськогосподарській статистиці в Житомирі під безпосереднім керівництвом економіста П. І. Гавсевича. Крім того, стає одним із учасників різних фахових гуртків серед студентства МСП. До них, в першу чергу, належить агрономічний гурток по вивченню України і Термінологічна комісія при ньому³.

Результати досліджень дають підстави стверджувати, що з липня 1915 р. по грудень 1916 року К. І. Осьмак служив у відділі допомоги біженцям, які постраждали від війни при Всеросійському земському союзу (Земгорі). Також завідував харчовим пунктом у місті Збаражі на Тернопільщині, потім – харчовим загоном у Скалаті та Збаразькою пекарнею.

У лютому 1917 р. після переїзду з Москви до Києва, тимчасово працював у Київському губернському земстві на посаді інструктора зі свинарства. Встановлено, що К. І. Осьмак брав участь у формуванні законодавчого органу – Української Центральної Ради (відстоював ідею створення національного фонду ЦР), був її членом від Київського губернського земства на початковому етапі створення, коли вона складалась із представників громадських організацій і політичних партій. Учений брав участь від Генерального Секретаріату

³ Підгайна Т. М. Діяльність К. І. Осьмака з науково-організаційного забезпечення сільського господарства України (10-20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. 6-ка. Київ. 2015. С. 9.

земельних справ у розробці аграрної політики Центральної Ради стосовно підготовки земельної реформи: пропонував створити Земельні комітети та підтримував ідею наділу селян землею, керуючись принципами чинного законодавства. Також з грудня 1917 р. К. І. Осьмак очолював видавничий відділ Міністерства земельних справ УНР, таким чином, відповідаючи за забезпечення сільськогосподарських навчальних закладів підручниками, виданих державною мовою, готував до друку наукові та науково-популярні видання, займався виданням енциклопедій, періодики тощо. З'ясовано, що з 1918 р. – секретар редакції «Вісника громадської агрономії» Київського союзу земств та входив до складу Ради Міністерства земельних справ УНР, яка вирішувала нагальні питання галузевого характеру. Долучився до формування Департаменту хліборобства УНР, неодноразово брав участь у нарадах та з'їздах галузевого характеру, а також організовував їх проведення.

Визначено, що очоливши з 27 серпня 1919 р. Популяризаційну секцію Сільськогосподарського наукового комітету України, К. І. Осьмак працював над розробленням відповідних програм і планів для створення курсів з різних галузей сільського господарства. З березня 1923 р. організовував широку видавничу діяльність галузевого характеру, будучи головою редакційно-видавничого бюро, а з 1 червня головою Термінологічного бюро СГНКУ.

Встановлено, що він вирішував питання шкільної та позашкільної популяризації сільськогосподарських знань, а також координував діяльність галузевих навчальних закладів щодо їх активної наукової роботи з розвитку сільськогосподарської дослідної справи. Популяризаційна робота секції реалізувалася не тільки в підготовці до видання низки галузевих праць та публікацій. Ширшій репрезентації напрацювань учених з розвитку сільськогосподарської дослідної справи сприяв створений в 1919 р. Інститут популяризації успіхів сільськогосподарського знання, одним з ініціаторів та розробників статуту і програми занять був К. І. Осьмак. Ще однією з ідей голови Популяризаційної секції було створення за аналогією з Київським агрономічним товариством спеціальної Рецензійної комісії, яка готувала рецензії на статті та книги галузевого характеру, публікуючи їх на сторінках друкованого органу СГНКУ «Вісника сільськогосподарської науки» та дбаючи про широке розповсюдження кращих напрацювань вітчизняних дослідників⁴.

У 1920 р. К. І. Осьмак керівник діяльністю з бурякової кооперації в Центральному сільськогосподарському кооперативному союзі. Наприкінці 1921 р. – переїхав на Полтавщину, де працював в Миргородському сільськогосподарському кооперативному союзі агрономом інструктором, а згодом – завідувачем агрономічного відділу до лютого 1923 року.

З 14 травня 1923 одночасно з роботою в СГНКУ проводить організаційну працю з бурякової кооперації в Київському губсельсоюзі. З жовтня 1923 р. працював за цим же напрямом у кооперативному товаристві «Сільський господар».

⁴ Підгайна Т. М. Історія функціонування Популяризаційної секції Сільськогосподарського наукового комітету України у 1919-1924 рр. та внесок К. І. Осьмака в розгортання її діяльності. *Історія науки і бібліографістика*. 2013. № 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2013-2/13_pidgaina.pdf.

Результатом діяльності у 20-ті роки ХХ ст. є значний масив наукових праць К. І. Осмака, які висвітлюють проблеми розвитку сільськогосподарської та бурякової кооперації. Проаналізувавши науковий доробок, можна стверджувати, що він є теоретиком з напрямку «бурякова кооперація» в Україні та одним з перших українських істориків із цієї проблеми. Учений вважав, що головне завдання бурякової кооперації полягає у забезпеченні цукрової промисловості сировиною. Найвпливовішими методами кооперування є кооператив, який дає змогу організувати найважливіші процеси сільського господарства, не порушуючи всієї системи сільськогосподарської кооперації. Ідеї вченого-аграрія щодо взаємозв'язку сільськогосподарської кооперації та цукрової промисловості не втратили актуальності. Адже сільськогосподарська кооперація не лише сприяє розвитку цукрової промисловості, але й впливає на організацію сільського господарства в цілому, його перебудову, перехід до кращих, більш удосконалених форм господарювання. Свої наукові погляди на розвиток сільськогосподарської кооперації К. І. Осмак розкрив у низці статей (встановлено, що друкувався під псевдонімами К. Кирдяга, К. Шишацький та криптонімами К. Ш., Ів. К-о, К. Ш-й), а також у доповідях нарад, в яких брав участь, працюючи в товаристві «Сільський господар» та Центральному сільськогосподарському кооперативному союзу (Централі). Більш повне висвітлення кооперативних ідей вченого було б можливо реалізувати, здійснивши науковий аналіз його праць «Насіння культури цукрових буряків для народного господарства» (наукова робота, 92 с.) й «Цукрова промисловість та селянське буряківництво Правобережної України» (монографія)⁵.

Доведено, що К. І. Осмак протягом 1910 – 1928 рр. брав активну участь у розробці сільськогосподарської термінології й досяг значних наукових здобутків у цій справі. Спочатку вчений працював в Українському науковому товаристві, де розгорнув роботу щодо створення української галузевої наукової термінології, чим заклав підґрунтя для подальшого розвитку й організації наукового процесу в цьому напрямі. Після ліквідації товариства і приєднання його секцій до Всеукраїнської академії наук координуючу роль у розробці наукової термінології для подальшого розвитку аграрної науки взяв на себе Інститут української наукової мови ВУАН, де К. І. Осмак продовжив розпочату справу. В установі вчений очолив сільськогосподарський відділ, де опікувався підготовкою та виданням низки словників галузевого характеру для потреб УСРР. ІУНМ здійснив вагомий внесок у розвиток світової наукової думки, подавши до видання Міжнародного інституту агрикультури в Римі українську версію «Словника сільськогосподарської термінології». Отже, завідувачу сільськогосподарського відділу ІУНМ ВУАН К. І. Осмаку належить значний

⁵ Вергунов В. А. Проблема насінництва цукрового буряку для потреб сільськогосподарської кооперації у творчій спадщині К. І. Осмака (1890–1960). *Селекція, генетика та насінництво сільськогосподарських культур*: тези міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю селекції рослин в Полтавській державній аграрній академії. Полтава, 2013. С. 110–112.

науковий доробок з розробки сільськогосподарської термінології та номенклатури⁶.

У березні 1928 р. К. І. Осьмака заарештували у справі неіснуючої контрреволюційної організації правих українських націоналістів у буряковій кооперації за створення Української селянської партії, яка в майбутньому виступила б проти радянської влади (агентурна справа «Трест»). У вересні 1928 р. К. І. Осьмака та ще двох осіб вислали за межі України на три роки, заборонивши проживати в Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Одесі та Харкові. Новим місцем проживання К. І. Осьмака визначають місто Курськ (Росія), де він як позаштатний працівник ВУАН до початку 1930 р. продовжив роботу зі складання словників сільськогосподарської та лісової термінології.

У березні 1930 р. відбувся черговий арешт за справою «Спілки Визволення України» за звинувачення у приналежності до ІНАРАК (Інститутська нарада редакційного активу) в Інституті української наукової мови та винесли вирок: три роки концтабору в Комі АРСР (Росія)⁷.

З'ясовано, що в січні 1938 р. К. І. Осьмака за доносом парторга колгоспу в с. Катіне Рязанської області, де він працював агрономом, втретє заарештовують за «... підготовку теракту проти Сталіна та антирадянську агітацію». У лютому 1940 р. у зв'язку з певною лібералізацією політики щодо проявів протестів К. І. Осьмака було звільнено. З квітня 1940 р. знову повертається працювати до Києва.

В окупованому німцями Києві українські інтелігенти (ті, котрі вижили після сталінських репресій) створили Українську Національну Раду. На запрошення професора М. Величківського у жовтні 1941 р. К. І. Осьмак увійшов до складу Української національної ради (УНР), в якій очолив відділ земельних ресурсів та Бюро Всеукраїнського товариства «Сільський господар». Незважаючи на те, що окупанти прийняли рішення ліквідувати обидві установи, наступного місяця Кирило Іванович підготував власний варіант земельної реформи в Україні, який німецька влада відхилила за проукраїнський ухил та відмову розробника від радянської колгоспно-радгоспної системи.

Наприкінці 1941 р. через співробітників Управління цукрової промисловості України («Цукротрест») знайомиться з ідеологією ОУН. На початку 1942 р. Кирило Іванович створює близько 150 сільськогосподарських кредитних товариств по лінії «Сільського господаря», які сам і очолює. Вони мали також 8 філій і 313 первинних осередків, що об'єднували майже 65 тисяч селянських господарств⁸.

⁶ Підгайна Т. М. Діяльність К. І. Осьмака з науково-організаційного забезпечення сільського господарства України (10-20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. Київ. 2015. С. 17.

⁷ Осьмак Н. К. Кирило Осьмак: автопортрет у листах на тлі Владімирського централу. Київ: Ярославів Вал, 2014. С. 8.

⁸ Вергунов В. А. К. І. Осьмак (Осьмаков) (1890-1960) – український учений-аграрний економіст, державний та політичний діяч: наук. доп. / Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. Київ : Корзун Д. Ю., 2014. С. 24.

Наприкінці вересня 1943 р. К. І. Осьмак разом з родиною переїхав до Галичини, де за завданням головного проводу ОУН готує документи для формування майбутнього українського уряду. Він повністю віддається просвітницькій і агітаційній роботі. Посада директора «Сільського господаря» давала можливість йому безперешкодно пересуватись по окупованому німцями Прикарпаттю. Саме в цей час Кирило Осьмак виступає з лекціями на сільськогосподарські теми, пропагуючи ідеї українського націоналізму в селах Дуліби, Конюхів, Гірне, Комарів, Угерське, читає лекції у сільськогосподарській школі в Бережниці, виступає на з'їздах товариства в Ходорові та Стрию, проводить заняття для підготовки медсестр для УПА.

Таким чином, зустрівшись з діячами ОУН та командуванням УПА, К. І. Осьмак включився в опрацювання документів, які мали лягти в основу нової організації – Української Головної Визвольної Ради.

11–15 липня 1944 року біля села Сприня, на Самбірщині відбулись установчі збори Української Головної Визвольної Ради. Президентом УГВР було обрано Кирила Осьмака.

23 серпня 1944 року відбулася сутичка між відділами УПА та частинами Червоної армії. Кирило Осьмак був поранений, чимало його однодумців загинуло, але йому вдалося втекти. Переховувався в с. Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, маючи документи на чуже ім'я. 12 вересня 1944 року поранений Кирило Осьмак потрапив до рук НКВС. Новий арешт і дворічне перебування під слідством та ув'язнення у Дрогобицькій в'язниці.

У січні 1947 р. його перевезли до Лук'янівської в'язниці Києва. У липні 1948 р. винесли вирок – «за участь в контрреволюційній банді українських націоналістів і активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність – ув'язнити терміном на двадцять п'ять років, починаючи з 13 вересня 1944 року», протягом 1948–1960 рр. він перебував у Володимирській в'язниці⁹.

Помер К. І. Осьмак 16 травня 1960 р. після 15 років, 8 місяців і 3 днів ув'язнення.

У 1994 р. Кирило Осьмак був офіційно реабілітований Генеральною прокуратурою України («як безпідставно репресований у 1948 р.»), а на початку 1995 р. – і Прокуратурою Харківської області за свої арешти у 1928 і 1930 рр. А 1997 р. про нього було навіть знято фільм під назвою «Незалежний президент».

Лише 1 грудня 2004 р. Кирило Осьмак повернувся в Україну навіки. Панахиду за упокій душі відслужив Патріарх Київський Філарет у Володимирському соборі.

⁹ Осьмак Кирило Іванович (1890–1960): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1911–1926 рр. / НААН, ННСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Т. М. Підгайна ; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ, 2014. С. 24: портр. (Серія «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 56).

ПОШИРЕННЯ МЕРЕЖІ МТС В УСРР ЯК ЧИННИК ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ПІДГОТОВЛЕННЯ ПЛАТФОРМИ ДЛЯ ВЧИНЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

Байкєніч Д.В.

*Інститут дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду (Київ)*

У 1928 р. в СРСР було введено нову економічну політику, що регламентувалася п'ятирічним планом. Основним завданням першої п'ятирічки була форсована індустріалізація – будівництво та докорінна реконструкція 518 підприємств і важливих промислових об'єктів союзу, зокрема 87 на території УСРР. У контексті індустріалізації також наголошувалося на створенні 1040 машино-тракторних станцій (МТС). Трактори для них передбачалося випускати в СРСР на трьох новозбудованих заводах, один із яких – Харківський тракторний завод (ХТЗ) із планом випуску 50 тис. тракторів у рік.

У 1929 р. Й. Сталін відредагував план першої п'ятирічки, включивши до нього колективізацію, чим розпочав т. зв. соціалістичну реконструкцію сільськогосподарського виробництва. Саме МТС мали підсилити колгоспи у боротьбі за врожаї на фоні господарювання одноосібників. Попри гучні заяви, відповідних грошей на інтенсифікацію сільського господарства шляхом колективізації та механізації держава не знайшла, розбудова колгоспної системи лягла повністю на українське село. Формування господарської бази колгоспів відбувалося за рахунок усупільнення майна розкуркулених верств населення. Поступове зростання виробництва сільськогосподарської продукції відбувалося через розширення усупільнених посівних площ, які оброблялися технікою, що катастрофічно малими темпами поставлялася до МТС.

Заснування МТС розпочалося в 1927 р. з експерименту, який полягав у допомозі колективному господарству шляхом організації тракторного загону. 5 червня 1929 р. Рада праці та оборони СРСР прийняла постанову «Про організацію машино-тракторних станцій». Вона дала поштовх до розбудови мережі МТС у Союзі, зокрема й в УСРР. За півроку розпочалося масове будівництво станцій на місцях. Цьому сприяла постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Щодо темпів колективізації та заходів допомоги держави колгоспному будівництву». Радянська влада мала до кінця 1931 р. завершити суцільну колективізацію. Саме тому планувалося обслуговувати Україну густою сіткою МТС. За підрахунками НКЗС УСРР для цього треба було збудувати 545 МТС. Найбільше – 329 станцій мали збудувати протягом 1931 р., навесні 1932 р. – 150 і до завершення року – ще 66 одиниць.

6 липня 1932 р. голова РНК СРСР В. Молотов у своєму виступі на 3-й Всеукраїнській конференції КП(б)У підкреслив, що «велике значення, без сумніву, полягає в тому, що ми охоплюємо близько половини посівної площі

колгоспів та близько половини всієї посівної площі – 45 % ми на Україні охоплюємо МТС». Відтоді при розподілі тракторів та автомашин УСРР знаходилась на першому місці. Не зважаючи на зусилля влади, випуск тракторів на ХТЗ (будівництво розпочалося 1929 р., запущений був 1 жовтня 1931 р.) на початку 1933 р. було значно меншим запланованих показників. Загалом тільки у 1933 р. мережа МТС нараховувала 574 одиниці.

Більша частина МТС утворювалася за рахунок сіл'рад на місцях, тракторний парк формувався з наявної техніки. Надання нових тракторів та авто для формування рухомого складу окремої станції відбувалося за гроші Укртрактороцентру за республіканським планом. Гроші на нові імпортні трактори акумулювалися шляхом широкої обов'язкової реалізації в українському селі акцій Укртрактороцентру.

Позачергове утворення нової станції було можливим за умови, якщо місцева влада підготувала базу – виділила ділянку землі, на якій побудувала комплекс споруд, необхідних для функціонування МТС. Траплялися випадки, коли Укртрактороцентр відмовляв у відкритті нової станції навіть із вже підготовленими господарськими базами, якщо це не було заплановано згори.

Перепоною в безперебійній роботі тракторів була відсутність стабільного постачання запасних частин для машино-тракторних майстерень. Перші МТС використовували трактори іноземного виробництва. Запасні частини для них замовляли за кордоном за валюту, очікували замовлення кілька місяців. На місцях цю проблему вирішували шляхом ремонту одного зламаного трактору «запозиченням» необхідної деталі з іншого. Це пришвидшувало ремонт, але зрештою призводило до скорочення кількості робочих тракторів.

Після запуску СТЗ і ХТЗ, українські МТС разом із іноземними почали отримувати трактори радянського виробництва. Нарощування кількості тракторного парку відбувалося за рахунок зниження якості отриманої техніки. Скопійовані з іноземних тракторів запчастини відливалися з браком із металів поганої якості. Це виводило механічне тягло в ремонт за кілька місяців роботи в полі. Окрім того, значна кількість іноземного тракторного реманенту не підходила до «нових» радянських тракторів, що спонукало механіків на місцях експериментувати, займатися т. зв. «винахідництвом».

Значною проблемою залишалось питання постачання, об'ємів та розподілу мастильно-паливних матеріалів (МПМ). Широка географія розташування МТС в УСРР та відсутність резервуарів для палива великого об'єму спричиняли його дефіцит на місцях. Загалом МПМ виділялися за планом на розраховану кількість закріпленої за МТС для обробки землі. Постачання відбувалося за графіком польових робіт – для південних регіонів раніше, для північних – на два тижні пізніше.

Значною перепоною у діяльності та в плануванні створення нових МТС була відсутність кваліфікованих кадрів. Невелика кількість підготовлених місцевих трактористів під час становлення перших станцій не могла забезпечити значно розширену мережу, тож кадровий голод змусив владу масово вчити селянську молодь механізаторському фаху. Важка та невиправдано малооплачувана (до середини 1932 р.) робота трактористів призводила до постійної зміни кадрів.

Навесні 1932 р. було кардинально змінено роботу станцій. Акціонерна форма організації нових МТС не була спроможна швидко розгорнути їхню широку мережу, куди мали поставлятися вже «свої» механізми. Тому в 1932 р. Трактороцентр було переведено на державний бюджет, що сприяло реалізації задуму влади охопити МТС основні зернові райони УСРР у 1933 р. Як основна робоча одиниця при станціях почала закріплюватися постійна тракторна бригада, де механізатор, залишаючись колгоспником, переходив під юрисдикцію дирекції МТС.

Робітники, які бралися до штату станцій, перетворювалися на сталий прошарок селян-механізаторів. Відтоді харчове забезпечення та зростаючі грошові виплати сформували у них почуття соціальної окремішності, ототожнення себе із новим життям українського села. Відмова від наказів згори призводила до втрати роботи, а отже – до голодних буднів. Це наочно загострилося на фоні штучного Голодомору.

Загалом наприкінці 1932 р. в МТС було акумульовано ідеологічно підготовлених/вмотивованих «нових радянських селян» штучно введених в опозицію до старих звичаїв ведення сільського господарства. Цей людський актив, а також адміністративно-господарські та логістичні можливості широкої мережі МТС у сільській місцевості УСРР було обрано радянською владою як основу для боротьби з українським селянином шляхом Голодомору.

Не зважаючи на вироблену стратегію поведінки працівників станцій, для координації діяльності та повного контролю під час проведення Голодомору центральною владою заздалегідь була запланована кадрова чистка шляхом створення спеціального органу – політичного відділу при кожній МТС.

Головним завданням створеної у листопаді 1932 р. комісії ЦК ВКП(б) був відбір 1 тис. начальників та 2 тис. заступників для політвідділів МТС України, Північного Кавказу та Нижньої Волги. Головою комісії було призначено П. Постишева. 3 грудня 1932 р. функції відбіркової комісії виконував Сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б) очолюваний Л. Кагановичем.

Паралельно з підготовкою кадрів для політвідділів, була розпочата справа щодо викриття контрреволюційної організації в органах Наркомзему, у тому числі Трактороцентрі. Через жорна цієї справи пройшла значна частина відомих сільськогосподарських теоретиків та практиків всього СРСР. Найбільш поширена мережа «контрреволюціонерів», передбачувано, була виявлена в УСРР, куди й було направлено «керувати» головного натхненника репресивної політики – П. Постишева.

Анонсування створення політвідділів відбулося у січні 1933 р. під час виголошення Й. Сталіном промови «Про роботу у селі». Він перерахував п'ять причин недоліків роботи у селі та зауважив, що створення політвідділів МТС та радгоспів буде одним із заходів, що сприятимуть ліквідації недоліків у найкоротші терміни.

Створення політвідділів МТС офіційно розпочалося 25 січня 1933 р. Посади заступників начальників політвідділів станцій по роботі ОГПУ заміщувалися кадровими чекістами, до обов'язків котрих входила агентурно-оперативна робота серед персоналу та в районі дислокації станцій. Саме ці кадри вплинули

на чітке виконання постанов уряду в пік Голодомору – формування насінневого фонду для посівної через пошук зерна на місцях; контролю збереження та використання посівних матеріалів; дотримання норм праці та харчування колгоспників тощо.

Отже, мережа МТС виникла та поширилася УСРР у першу п'ятирічку. Поява та функціонування станцій було безпосередньо пов'язано з колективізацією, а відтак радянською «інтенсифікацією» сільського виробництва. МТС стали осередком формування нового селянського прошарку – селян-механізаторів, які були ідеологічно заангажованим інструментом радянської влади в українському селі. Самі станції, з їх адміністративно-господарськими функціями були використані як платформа для розгортання діяльності політвідділів МТС та вчинення ними Голодомору-геноциду в УСРР.

Джерела та література

1. Арутюнян Ю. В. Формирование механизаторских кадров МТС в 1930–1940 гг. *Исторические записки*. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. Т. 63. С. 14–17.
2. Зеленін І. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.). *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 42–61.
3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1970). Москва : Политиздат, 1970. Т. 4 (1927–1931). С. 383–386.
4. ЛУБЯНКА : Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник / под ред. акад. А. Н. Яковлева; авторы-сост. : А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва : МФД, 2003. С. 56.
5. РДАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 900. Арк. 32.
6. РДАСПІ Ф. 82. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 6–8.
7. РДАСПІ Ф. 5580. Оп. 11. Спр. 47. Арк. 126–128.
8. РДАСПІ Ф. 5580. Оп. 11. Спр. 171. Арк. 54–56.
9. ЦДАВО України Ф. 34. Оп. 16. Спр. 193. Арк. 33–34.
10. ЦДАВО України Ф. 34. Оп. 16. Спр. 303. Арк. 30–35.
11. ЦДАВО України Ф. 4173. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 124.
12. ЦДАВО України Ф. 3470. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 167–170.

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ УСРР/УРСР У ПЕРІОД 1935–1940 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Баленко В.В.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
(м. Київ)*

Історична реконструкція розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки потребує детального аналізу та об'єктивної оцінки досягнень окремих її галузей, внеску окремих особистостей тощо. Період 1935–1940 рр. є досить складним для історичного аналізу не лише з точки зору політичного, соціального, економічного, але й суто наукового контексту. Незважаючи на важливість даного напрямку, до цього часу комплексного дослідження науково-організаційних засад розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки та її управління в УСРР/УРСР у зазначені роки ще здійснено не було. Історіографія питання має два умовні періоди: 1) *радянський (1935–1991)* та 2) *сучасний (1991–донині)*.

У процесі здійснення дослідження серед праць *радянського періоду* виокремлено наукові статті вчених та держслужбовців. Зокрема, до цього періоду відносяться праці заступника начальника Сектору науково-дослідних установ при Міністерства сільського господарства УРСР С.В. Абрамовича «Досягнення передової сільськогосподарської науки» (1939) [1, с. 17–25], «Сільськогосподарська наука України в 1939 році» (1939) [2, с. 26–35], С.Я. Щербака «Науковці – учасники виставки» (1939) [3, с. 26–29], агронома Г. Горбіка «Досягнення науки – у виробництво» (1940) [4, с. 58–60], завідувача сектору агротехніки Донецької державної селекційної станції Я.Т. Федоровського «Про організацію сільськогосподарської науково-дослідної роботи» (1940) [5, с. 61–66], професора Житомирського сільськогосподарського інституту С.М. Москвічова «Наші кандидати на виставку» (1940) [6, с. 32–35]. У цих працях авторами відображено основні досягнення сільськогосподарської науки у досліджуваний період, успіхи та недоліки в роботі науково-дослідних сільськогосподарських установ УРСР, наукові досягнень вчених-викладачів Житомирського сільськогосподарського інституту, учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві у 1939 р., зокрема А.З. Архімовича, М.О. Бондарчука, А.С. Молостова, Ю.Х. Молотковського, С.М. Москвічова.

Серед фундаментальних праць *сучасного періоду* варто назвати монографію історика аграрної науки, академіка НААН В.А. Вергунова «Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект» (2012), в якій відображено стан сільського господарства країни залежно від соціально-економічних, політичних, національних, культурних перетворень, державну політику уряду УСРР/УРСР щодо подальшого розвитку сільськогосподарської науки, діяльність профільного міністерства з координації галузевої науки [7].

До фундаментальних робіт із даної тематики також відносяться: двохтомна колективна праця за редакцією В.М. Литвина «Історія українського селянства» (2006) [8; 9] та навчальний посібник за авторством П.П. Панченка, В.А. Шмарчука «Аграрна історія України: еволюція соціально-економічних відносин» (2000) [10]. У цих працях знаходимо відображення аграрних відносин на українських землях у період XIX–XX ст.ст.

Досліджуваний період висвітлюється у статті кандидата історичних наук А.С. Білоцерківської «Організаційні засади розвитку сільськогосподарської науки та її управління в УРСР (1935–1940 рр.)» [11, с. 167–173]. Авторка доводить, що саме в досліджувані роки відбулася спроба відтворити академічну установу, про що говорить факт планування організації Українського філіалу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна в 1941 р. У зв'язку із розв'язанням війни на території УРСР цього не відбулося. Включно до створення Української академії сільськогосподарських наук у 1956 р. координація науково-дослідною роботою здійснювалася відповідним структурним підрозділом Наркомзему УРСР – Сектором науково-дослідних установ. У роботі відтворено організаційну структуру Сектору та основні засади в управлінні сільськогосподарською наукою в досліджуваний період.

Варто зазначити, що сучасними дослідниками розглядаються лише окремі аспекти функціонування галузевої науки у досліджуваній період, що не забезпечує цілісного історико-наукового аналізу теми, комплексної оцінки внеску в становлення та розвиток науки окремих вчених. З огляду на вищезазначене, актуальність дослідження розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки у період 1935–1940 рр. не викликає жодного сумніву, оскільки воно сприятиме збереженню національної пам'яті, персоніфікації історії вітчизняної сільськогосподарської науки, надасть їй портретної конкретики.

Джерела та література

1. Абрамович С. В. Досягнення передової сільськогосподарської науки. *Зернове господарство*. 1939. № 8–9. С. 17–25.
2. Абрамович С. В. Сільськогосподарська наука України в 1939 році. *Зернове господарство*. 1939. № 1. С. 26–35.
3. Щербак С. Я. Науковці – учасники виставки. *Зернове господарство*. 1939. № 8–9. С. 26–29.
4. Горбик Г. Досягнення науки – у виробництво. *Зернове господарство*. 1940. № 2. С. 58–60.
5. Федоровський Я. Т. Про організацію сільськогосподарської науково-дослідної роботи. *Зернове господарство*. 1940. № 2. С. 61–66.
6. Москвічов С. М. Наші кандидати на виставку. *Зернове господарство*. 1940. № 5. С. 32–35.
7. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект / ННСГБ НААН. Київ : Аграр. наука, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).
8. Історія українського селянства : нариси в 2-х т. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. ; редкол. : В. М. Литвин (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. 632.
9. Історія українського селянства : нариси в 2-х т. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. ; редкол. : В. М. Литвин (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 655 с.
10. Панченко П. П. Аграрна історія України : еволюція соціально-економічних відносин : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. 2-е вид., випр. і доп. / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. Київ : т-во «Знання», КОО, 2000. 342 с.
11. Білоцерківська А. С. Організаційні засади розвитку сільськогосподарської науки та її управління в УРСР (1935–1940 рр.). *Переяславський літопис*. Вип. 7. 2015. С. 167–173.

ПРОФЕСОР В. Ю. НЕДАВА – УЧЕНИЙ-СЕЛЕКЦІОНЕР У ГАЛУЗІ ТВАРИННИЦТВА, ОРГАНІЗАТОР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ

Бородай І.С.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної
академії аграрних наук України (м. Київ)*

Досвід високорозвинених країн світу показує, що вирішальними чинниками інтенсифікації галузі тваринництва є розроблення ефективних методів розведення та селекції сільськогосподарських тварин, проведення комплексу робіт з поліпшення їх господарсько-корисних ознак, забезпечення відповідних

умов для реалізації генетичного потенціалу. Це висуває на перший план вивчення історичного досвіду, накопиченого кількома поколіннями відомих учених у галузі тваринництва, актуалізацію їх найбільш перспективних наукових розробок.

Талановитим ученим-селекціонером минулого століття є доктор сільськогосподарських наук, професор Володимир Юхимович Недава (1925–2009), якому належить вагомий внесок у розробленні основ розведення традиційних для України минулого століття порід великої рогатої худоби, створенні на їх материнській основі високопродуктивних спеціалізованих порід і типів молочного та м'ясного напрямів продуктивності. Учений залишив помітний слід в історії аграрної науки як організатор дослідної справи, доклав зусиль до становлення провідних галузевих науково-методичних центрів.

В.Ю. Недава народився в сім'ї селянина-колгоспника 10 лютого 1925 р. в селі Чернещині Магдалинівського району Дніпропетровської області. Закінчив Бабайківський сільськогосподарський технікум, з серпня 1943 по травень 1946 р. брав активну участь у визволенні Західної України, Польщі і Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників. У 1946 р. поступив до Харківського зоотехнічного інституту, який закінчив у 1950 р. з відзнакою, отримавши кваліфікацію вченого зоотехніка. По закінченні інституту до 1961 р. працював на Закарпатській державній сільськогосподарській дослідній станції (с. Велика Бахта) на посадах старшого наукового співробітника, завідуючого відділом тваринництва і заступника директора станції з наукової частини.

Співробітниками відділу тваринництва на чолі з В.Ю. Недавою проводилася плідна робота з удосконалення найбільш поширеної в даному регіоні бурі карпатської худоби. У 1947 р. закінчено експедиційне обстеження її масиву, що сприяло обліку вихідного матеріалу, окресленню практичних заходів з його подальшого вдосконалення та раціонального використання. У 1953 р. організовано Мукачівський держплемрозплідник, перетворений у 1958 р. в держплемстанцію. Завдячуючи науковим ініціативам В. Ю. Недави, в 1973 р. масив бурі худоби затверджено як буру карпатську породу у складі гірського та низинного типів. За керівництва вченого розроблено перший перспективний план племінної роботи з породою. Окреслено та реалізовано низку заходів з її удосконалення, а саме встановлено її ареал, походження; вивчено екстер'єрно-конституціональні особливості тварин, закономірності формування молочної та м'ясної продуктивності. Узагальнивши матеріали власних досліджень і виробничий досвід з питань генетичного поліпшення бурі карпатської худоби, В. Ю. Недава у 1957 р. захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук. Вперше розробив і запровадив оригінальний метод екологічного підбору на прикладі розведення цієї породи, заснований на паруванні тварин гірського і низинного походження, що сприяло помітному підвищенню адаптивних і продуктивних якостей потомства.

У 1961 р. В. Ю. Недаву переводять на посаду старшого наукового співробітника відділу скотарства Київської дослідної станції тваринництва «Терезине», де він майже 15 років досліджував проблеми поліпшення продуктивних і племінних якостей симентальської худоби при чистопородному

розведенні та схрещуванні. Основні зусилля дослідної станції спрямовувалися на вдосконалення традиційних для зони її діяльності порід великої рогатої худоби. З 1972 р. В. Ю. Недава завідує відділом скотарства, зусиллями якого надавалася систематична допомога державним племінним розплідникам великої рогатої худоби (Переяслав-Хмельницькому з розведення симентальської породи, Бородянському і Черняхівському – білоголової української породи, Дунаєвському – чорно-рябої породи), зокрема у підготовці перспективних планів племінної роботи.

В. Ю. Недавою спільно з ученими дослідної станції розроблено ефективні методи вдосконалення симентальської худоби як за внутріпородної селекції, так і міжпородного схрещування. Основні зусилля спрямовувалися на вдосконалення генеалогічної структури племінного стада, виведення нових високопродуктивних ліній у симентальській породі. На базі племінного заводу «Терезине» було створено лінії Альрума 49, КС-7, Ципера 085 КС-8, Кодекса КС-221. Інтенсивне використання видатних плідників слугувало вирішальним важелем якісного вдосконалення симентальської породи. З цією метою вченими дослідної станції розроблено ефективні методи оцінки племінної цінності тварин. Зокрема, В. Ю. Недавою для визначення племінних якостей плідників запропоновано враховувати показники оплати корму молоком у їхніх дочок.

Важливого значення надавали зростанню жирномолочності симентальської худоби на основі ввідного схрещування. Для вивчення ефективності схрещування та з'ясування закономірностей успадкування господарсько-корисних ознак у помісних тварин М. А. Кравченком та В. Ю. Недавою проведено ряд дослідів. У 1972 р. В. Ю. Недава захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора сільськогосподарських наук, присвячену проблемі підвищення жирномолочності симентальської худоби, у якій на значному поголів'ї довів можливість зростання цього показника на 0,5–0,6% методом ввідного схрещування з помісними джерсейськими бугаями невисокої кровності.

В. Ю. Недава спільно з іншими науковцями дослідної станції здійснював інтенсивні пошуки з удосконалення племінних і породних якостей чорно-рябої худоби. На перших етапах значної уваги надавали зростанню жирномолочності на основі схрещування з плідниками ліній та відрідь голландської та чорно-рябої естонської порід, а також уральського відріддя чорно-рябої худоби. Вивчали ефективність схрещування чорно-рябої худоби з чистопородними та помісними плідниками джерсейської породи. Вивчали ефективність запровадження інтенсивних технологій виробництва яловичини на основі промислового схрещування. В. Ю. Недава, П. Л. Погребняк, А. М. Підвальный провели дослід з порівняння інтенсивності вагового та лінійного росту породи кіаніна та їх помісного потомства.

У 1975 р. В. Ю. Недава виконував обов'язки заступника директора з наукової роботи дослідної станції. Цього самого року його призначають директором створеного на базі Київської дослідної станції тваринництва «Терезине» та Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин (м. Бровари) – Українського НДІ розведення і штучного осіменіння великої рогатої худоби (нині Інститут розведення і генетики тварин імені М.В.Зубця,

сел. Чубинське Київської обл.), який він очолював більше 10 років. Учений організував будівництво лабораторного корпусу, забезпечив оснащення відділів і лабораторій сучасним обладнанням, брав безпосередню участь у розгортанні наукових досліджень з розведення та селекції тварин.

Саме в цей період започатковано довготривалі пошуки шляхів і методів якісного перетворення вітчизняного генофонду тварин на основі комплексного використання досягнень генетики і біотехнології. Згідно з наказом Міністерства сільськогосподарства СРСР від 11 грудня 1981 р. «Про заходи з прискореного виведення нових порід сільськогосподарських тварин, що відповідають промисловій технології» затверджено завдання для союзних і республіканських селекційних центрів з виведення нових високопродуктивних порід, організовано комісії для контролю виконуваної роботи. Ученими інституту розвинуто теорію породотворного процесу, яка ґрунтується на формулюванні нових концептуальних теоретичних і методологічних положень. Інститут є оригінатором чотирьох молочних (українські червоно-ряба, чорно-ряба, бура та червона) та чотирьох м'ясних (українська, волинська, поліська та південна) порід великої рогатої худоби, які за своїми продуктивними ознаками відповідають рівню європейських стандартів. У цей період особливий практичний інтерес В.Ю. Недави викликали питання використання явища гетерозису у скотарстві, зокрема при виведенні української чорно-рябої молочної худоби. У 1979 р. розроблено схеми відтворного схрещування, спрямованого на отримання тварин із часткою спадковості голштинської породи 62,5–76 % для наступного розведення «у собі». Запропоновано кілька варіантів поєднань вихідних порід, що зумовлювалося наявністю різних генотипів плідників, значною різницею у рівні годівлі й утримання тварин у масштабах республіки.

З 1986 р. В. Ю. Недава – професор кафедри розведення сільськогосподарських тварин, а з 1989 року кафедри генетики Національного аграрного університету. Брав участь у підготовці висококваліфікованих фахівців-зооінженерів, розробленні навчально-методичних посібників. Під його науковим керівництвом виконали і успішно захистили кандидатські дисертації 12 осіб.

Помер доктор сільськогосподарських наук, професор В. Ю. Недава у 2009 р., похований в м. Біла Церква. Науковий доробок ученого – понад 200 наукових праць, які у більшості не втратили свого значення на сучасному етапі розвитку тваринництва. Це монографії, підручники, довідники, комплексні програми розвитку тваринництва, системи, програми та підпрограми селекції, методики, методичні рекомендації, інструкції, плани селекційно-плеїнної роботи, звіти про науково-дослідну роботу, державні книги плеїнних тварин, каталоги бугаїв-плідників, схеми селекції та ін. Не менш вагомою є селекційна спадщина В. Ю. Недави, він є співавтором бурої карпатської (1972), української м'ясної (1993) та української чорно-рябої молочної (1995) порід великої рогатої худоби та їх структурних формувань.

Таким чином, професор В.Ю. Недава доклав зусиль до становлення провідних галузевих науково-методичних і координаційних центрів, а саме Закарпатської державної сільськогосподарської дослідної станції, Київської дослідної станції тваринництва «Терезине», Українського НДІ розведення і

штучного осіменіння великої рогатої худоби. Аналіз його наукової спадщини дав змогу виділити такі предметно-тематичні блоки: планування та організація племінної справи; схеми організації великомасштабної селекції у тваринництві; обґрунтування концепції розбудови спеціалізованого скотарства; запровадження інтенсивних технологій виробництва молока та яловичини; принципи теорії племінного добору та підбору тварин; вирощування, оцінка та раціональне використання плідників; основи зростання жирномолочності худоби; використання ефекту гетерозису в скотарстві та ін.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ НА ХЕРСОНЩИНІ ЗА УЧАСТІ К.І. ТАРХОВА

Василяка О.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Неодноразово відомими істориками та літописцями було зазначено, що багаті землі Придніпров'я приносили вельми бідні врожаї, які були спричинені примітивним, невмілим землеробством та специфічними природними умовами спекотного півдня степової зони. З метою покращення ситуації, яка склалася у галузі сільського господарства, уряд неодноразово застосовував різноманітні заходи. Але тільки лише зі створенням у 1865 році перших земських органів самоврядування на території Російської Імперії почалася ефективна реформа сільського господарства.

Вже у 1874-му році в Херсоні відкривається трикласне училище – перший сільськогосподарський навчальний заклад у місті. Через дев'ять років, у 1882 році, воно перетворюється в середній навчальний заклад з 6-річним курсом навчання. Саме у цьому освітньому закладі розпочинається діяльність Костянтина Івановича Тархова (1856-1916) – вченого, педагога та організатора вітчизняної суспільної та науково-освітньої агрономії. Навесні 1881 р., разом із випускниками Петровської землеробської та лісової академії, він був запрошений на посаду викладача рослинництва у Херсонському земському сільськогосподарському училищі.

Одночасно з викладанням К. І. Тархов нетривалий час очолює метеорологічну станцію, а потім навчальну ферму училища, де майбутні агрономи могли перевіряти на практиці свої теоретичні знання. Тут він вперше запровадив 20-пільну сівозміну на 80 десятинах та 4-пільну – на 30 десятинах.

Способи користування землею, які були на той час відомі і придатні для багатьох регіонів імперії або за кордоном, в умовах жаркого і посушливого півдня часто виявляються абсолютно неефективними. Тому у 1889 році К. Тархов готує доповідь «Значення дослідних полів і проект організації дослідного поля при Херсонському земському сільськогосподарському училищі», в якій доводить необхідність створення в Херсонській губернії дослідного поля. Саме його створення мало на меті розширити дослідження богарного землеробства, які проводили на навчальній фермі сільськогосподарського училища. Губернське зібрання, взявши до відома докази, викладені Тарховим, і порахувавши їх дійсно такими, які заслуговують уваги і

підтримки, асигнувало на початкове обладнання дослідного поля 1500 рублів – суму досить значну для скромної губернської скарбниці. Крім того, було вирішено на утримання поля видавати щорічно по 1100 рублів. Беручи до уваги важливість роботи дослідного поля, його облаштування почали без зволікань в тому ж 1889 році.

Через 5 років, уряд узяв витрати з утримання дослідного поля в Херсоні частково на себе і виділив кошти на зведення на виділеній ділянці необхідних господарських будівель. Ще через рік Херсонське дослідне поле стає самостійним науковим закладом із затвердженням штатом робітників і службовців. Першим завідувачем цієї установи стає К. Тархов.

Програма дослідів К. І. Тархова продовжувала і розширювала розпочаті ґрунтові дослідження посушливої південної частини степової зони України видатного вченого О. О. Ізмаїльського (1851-1914), який став основоположником наукової школи землеробства в умовах степових ґрунтів та їхнього недостатнього зволоження. У тому ж році був закладений дослід із визначення впливу різних видів парів і богари на ґрунт в умовах трипільної системи землеробства. В основу програми перших досліджень було покладено завдання вивчення способів і строків обробітку ґрунту, за яких була б збережена волога. Були збільшені розміри дослідних ділянок до 200 кв. сажнів (1 сажень – 2,1 м.), а весь комплекс досліджень здійснювався у двократній повторності. Крім того, були введені постійні спостереження за станом посівів у головних дослідках за допомогою періодичних відборів рослин з 1 кв. аршину (1 аршин – 0,7 м.). Також К. І. Тарховим була розроблена конструкція особливих посудів для проведення спеціальних досліджень у вегетаційному будиночку.

К. І. Тархов залишався на посаді керівника Херсонського дослідного поля до 1898 року і невдовзі був переведений на посаду директора Нікітського ботанічного саду.

Заснування Херсонського дослідного поля, у якому брав безпосередню участь К. І. Тархов, поклато початок створенню фундаментальних концепцій розвитку та становлення дослідної справи в умовах посушливого клімату на півдні України і базою для створення Інституту зрошуваного землеробства НААН.

Джерела та література

1. Вергунов В.А., Коваленко Н.П., Сайко О.В. До питання розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. 1999. Т. 14: Історія. С. 88–92.
2. Вергунов В.А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект / НААН, ННСГБ. Київ : Аграр. наука, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії ; кн. 68).
3. Вергунов В.А. К.І. Тархов (1856–1916) – вчений, педагог та організатор вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та громадянин : матеріали круглого столу (28 листопада 2014 р.). Полтава, 2014. С. 41-46.
4. Ізмаїльський О.О. Як висох наш степ. Київ : Держ. Вид-во сільськогосподарської літератури УРСР, 1950. 96 с.
5. Історія Херсонського державного аграрного університету / за ред. В.В. Базалія, В.В. Морозова. Херсон, 2012. 398 с. (Серія : Історія університету ; Вип. 13)

**ПЕРШИЙ ДОСВІД ДОЩУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ТА
ЗАСЛУЖЕНИЙ ПРОФЕСОР УНІВЕРСИТЕТУ СЯТОГО
ВОЛОДИМИРА С. М. БОГДАНОВ (1859–1920) – ЗАБУТА ЧИ
ВІДКИНУТА СТОРІНКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ МЕЛІОРАЦІЇ**

Вергунов В. А.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Відповідно до рішення Верховної Ради України № 2654-VIII від 18.12.2018 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році» в Україні було відсвятковано 160-річчя видатного вченого-аграрія світового виміру, уродженця м. Києва, заслуженого професора Університету Святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) Сергія Михайловича Богданова [1]. Серед його творчих звитяг на благо українських земель – створення в 1886 р. першого у країні і навіть Європі спеціалізованого ботанічного сільськогосподарського саду при Ботанічному саду університету; перша класифікація у світовій науці ґрунтових вод, формування поняття «мертвого» (не засвоюваного рослинами) запасу вологи в ґрунті на чверть століття раніше, ніж це зробили американські дослідники Бріггс і Шанц; закладання випусками «Оглядів успіхів сільського господарства (1891–1893 рр.)» основ галузевого наукового реферування; видання першої енциклопедії сільського господарства у вигляді «Ілюстрований сільськогосподарський словник» (1895 р.); на підставі проведених з 1899 р. досліджень щодо використання люпину та сераделі на зелене добриво на піщаних ґрунтах засновник учення про сидерацію – одну зі складових сучасного органічного землеробства; перший у країні (на прикладі Південно-Західного краю) розробник проекту структурованого ведення галузевого дослідництва і ще багато-багато іншого. Усе разом закладало теоретико-методологічні та практичні основи появи й розвитку сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації в Україні. Незважаючи на підготовлений бібліографічний покажчик [2], захист під моїм науковим керівництвом кандидатської дисертації [3], підготовлену з нагоди 160-річного ювілею авторську наукову доповідь [4], продовжую відкривати нові видатні звитяги професора С.М. Богданова в ім'я майбутнього України.

Так, наприкінці минулого року вдалося довести, що професор С. М. Богданов у 1890 р. першим у країні синтезував і класифікував опіум з білого маку за вмістом морфію порівняно з відомими на той час і дав йому назву – київський (український) [5]. Не так давно відбулося нове зовсім неочікуване відкриття, що стосувалося професора С. М. Богданова – його роль і місце в організації наукового забезпечення сільськогосподарських меліорацій в Україні. Виявилось, що це не тільки перші науково обґрунтовані визначення меліорації, як «докорінне покращення ґрунту» або «...всілякі покращення в сільському господарстві» [6], але і практичні рекомендації щодо їх запровадження. Насамперед в останніх пише про осушувальні меліорації. Що стосується «...докорінного покращення ґрунту за рахунок зрошення», то на 1913 р. виділяє тільки його два типи, а саме: 1) затоплення ділянок і 2) за допомогою бороздок

або підтоплення [7]. Тим самим доводячи, що на той час ще один нині надзвичайно поширений у світі спосіб поливу, особливо в умовах глобальних змін клімату, а саме – дощування, у країні не застосовувався.

Як вдалося встановити, відносно використання дощування як одного із ефективних прийомів сільськогосподарських меліорацій, то вперше у вітчизняній галузевій періодиці інформацію про нього подає саме професор С. М. Богданов на сторінках офіційного друкованого органу Головного управління землеустрою та землеробства журналу «Сільське господарство та лісівництво» (№ 5 за 1912 р.) [8].

Добре ознайомлений із системою господарювання в Німеччині, він вказує, що незважаючи на досить рівномірний розподіл атмосферних опадів, порівняно з середньою та південною частинами, німецькі агрономи завжди вели пошуки шляхів підвищення врожайності вирощуваних польових культур. Мова йшла, насамперед, про подолання проблем нестачі вологи, оскільки за зменшення її у ґрунті навіть внесення достатньої кількості як органічних, так і мінеральних добрив не було таким ефективним. Саме в Німеччині, на підставі спеціально проведених дослідів, для вирішення даної проблеми почали застосовувати новітні можливості техніки для забезпечення рослин доступною вологою, особливо коли посіви потерпали від наслідків посухи. Тому досить швидко надзвичайно затребуваним став запропонований німецьким інженером Гартманом полив шляхом дощування. Відповідні досліді він провів влітку 1910 року в Інституті Кайзера Вільгельма у Бромберзі. Виготовлений Гартманом пристрій (зрошувач-обприскувач) складався «...із труби, що оберталася за принципом Сенгєрова колеса...» [8, с. 33]. Витікаючи з чугунної глянцеві труби вода розпилялася як штучний дощ. Таким чином вдалося в 2,5 рази підвищити врожай польових рослин. Побудований 600-метровий магістральний провід із поданням 1–1,25 тис. літрів води у хвилину давав змогу оросити 8,7 десятин території.

Паралельно був проведений ще один дослід у Королівському маєтку Ульрі Кенгоф. Для надходження води там використали локомотив потужністю 20 кінських сил, що подавав її центробіжним насосом у магістраль довжиною 800 м – 1250 л води за хвилину з поливом 27,5 десятин. Тим самим вдалося отримати 8–9 ц/га (контроль 3–4 ц/га) вівса, а на окремих ділянках – 13–14 ц/га. Урожаї сєрадели збільшились у шість разів. За таких обставин витрати на зрошення були на рівні 38 крб. на десятину, не рахуючи вартість води та транспортування її до зрошувальної ділянки. Свої результати Гартман друкує на сторінках «Deutsche landwirtschaftliche Presse» (1910, № 95). Незважаючи на певні недоліки застосування такого способу зрошення, насамперед нерівномірний полив на всій ділянці, досить висока вартість робіт і відсутність необхідних технічних засобів, С. М. Богданов, спираючись на дані про збільшення врожайності, наголошує: «Даний спосіб може зручно застосовуватися і на піщаних ґрунтах, так потребуючих зрошення» та додає: «незважаючи на всі сумніви, вважаю, що досліді за способом Гартмана досить бажані і в нас, особливо на піщаних ґрунтах» [9, с. 888]. Замість обприскувача він запропонував використовувати пожежний рукав та брати воду з розподільного водогону. За його пропозицією,

Департамент землеробства направив у Німеччину фахівця відділу земельних покращень – інженера І. І. Беляєва, для ознайомлення з методом Гартмана. Сам С. М. Богданов зробив все від нього залежне, щоб провести відповідні досліді і в країні. До речі, новий спосіб зрошення він називає не тільки як дощування, а й – одощування. Слід зазначити, що тогочасні фахівці-інженери здебільшого скептично сприймали ідею так званого машинного зрошення, незважаючи на поширення його в Західній Європі (Німеччина, Австрія), особливо застерігаючи щодо використання переносних труб. Для початку С. М. Богданов офіційно звернувся до Департаменту землеробства з проханням профінансувати відповідні досліді, в якому він обґрунтував важливість практичного значення результатів таких дослідів для майбутнього вітчизняного сільського господарства.

У власному господарстві на хуторі Богданівка Радомишльського повіту С. М. Богданов закладає досліді на півночі Київської губернії на дослідній станції. Їх проведення фінансово підтримали Департамент землеробства та Київське губерніальне земство. Ними зацікавився і відділ земельних покращень, який вирішив одночасно закласти досліді в посушливих районах Росії. Однак досліді С. М. Богданова мали винятковий характер стосовно «...особливих умов господарювання на піщаних ґрунтах, в яких навіть за умов не зовсім посушливої місцевості надзвичайну загрозу становили посухи» [8, с. 37]. Досліді були закладені у 1912 р., але перші результати отримали тільки в 1914 р. Затримка була пов'язана з проблемами, що виникли при створенні проєкту зрошення або неподоланної бюрократії з боку чинів Головного управління землеустрою та землеробства навіть для члена Державної Думи. Для зручної подачі води С. М. Богданов планував використати діючий зрубний колодязь площею 4 кв. сажнів біля парового млина за допомогою десятисильного локомотива.

За проханням розробити план зрошення він звернувся до інженера-гідротехніка Києво-Подільського управління землеробства та державного майна І. Р. Кобецького. Той, на підставі попередніх розрахунків, запропонував змінити колодязь на трубчатий боровий з потужністю подання води – 1 тис. відер у годину. Однак остаточні результати І. Р. Кобецький планував подати лише в лютому 1913 р., хоча дослідження розпочав влітку 1912 р. Облаштуванням трубчатого колодязя діаметром 6 дюймів (1 дюйм = 2,54 см) мав займатися спеціальний технік від Києво-Подільського управління. Затримка в обох випадках спонукала С. М. Богданова звернутися за допомогою до інженера-гідротехніка Головного управління землеустрою та землеробства І. І. Беляєва, який досить швидко розробив проєкт зрошення з переліком у додатку необхідних технічних засобів. Один з основних – обприскувач Радаца, був виписаний із-за кордону.

Протягом 1913 р. С. М. Богданов збирав необхідний технічний інвентар у Києві та Ризі. Трубчатий колодязь діаметром 3 дюйми та глибиною 3 сажнів від поверхні землі довелося будувати, згідно з проєктом І. І. Беляєва, власними можливостями. Весь цикл робіт був завершений навесні 1914 р. Вода подавалася відцентровим насосом здатністю – 1 тис. відер води у годину. Для виміру кількості води, що надходила в мережу, встановлено водомір. Вода текла по

чавунних трубах діаметром 2 дюйми до дослідної ділянки довжиною 15 саженив при загальній магістралі в 90. Всього за допомогою прорезинених пенькових труб зрошувалося 5,5 десятин території. Зрошення проводили в липні 1914 р., насамперед, на посадках картоплі, а після збирання – на заплавах – озимого жита та пшениці.

Вже восени стало зрозуміло, що озимина через достатню кількість опадів у той рік не потребувала додаткових зволожень. Техніко-організаційні проблеми та відсутність необхідних знань довели про неефективність поливу картоплі в 1914 р. Серед причин такого стану речей С. М. Богданов на перше місце поставив якість води, що використовувалася для зрошення та звернув увагу на постраждале бадилля картоплі через високий вміст у ній закисів заліза. Те саме підтвердили і його тогорічні ручні поливи саду в маєтку. Тим не менше, у першому повідомленні «Землеробської газети» він наголосив на «...продовженні цих дослідів, що повинні бути досить тривалими для отримання надійних практичних рекомендацій» [9, с. 891] і поставив для себе завдання – продовжити досліді із сераделюю, травами й озимими зерновими.

На жаль, перша Світова війна, або, як тоді говорили, Європейська війна, не дала змоги С. М. Богданову довести до кінця задумане та запропонувати комплекс заходів щодо ефективного застосування дощування для потреб вітчизняного аграрного виробництва. Незважаючи на окремі спроби застосування дощування на півдні в роки Української революції та громадянської війни, питання залишалося не вирішеним. Деякою мірою це підтверджує і професор Є. В. Оппоков у своїй статті за лютий 1918 р. «Які гідротехнічні меліорації потрібні на Україні» в часописі «Вісник громадської агрономії». При розгляді питання щодо «штучного зрошення землі...» він фактично пропонує підхід професора С. М. Богданова щодо його реалізації, але навіть у значно спрощеному вигляді [10, с. 51]. Тим самим, підтверджуючи пріоритет С. М. Богданова в постановці перших повноцінних дослідів із зрошення на пострадянському просторі та українських земель щодо їх практичного впровадження.

Джерела та література

1. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році» від 18.12.2018 р. № 2654-VIII. *Голос України*. 2019. (№ 1, 7007). С. 4.
2. Професор Богданов Сергій Михайлович (1859–1920): бібліографічний покажчик наукових праць за 1883–1917 роки уклад.: В. А. Вергунов, С. М. Сіряченко; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2006. 142 с.
3. Сіряченко С. М. С. М. Богданов – учений, педагог та організатор сільськогосподарської дослідної справи в агрономії: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. і. наук: 07.00.07 – історія науки й техніки. Київ, 2007. 21 с.
4. Вергунов В. А. Заслужений професор Університету Святого Володимира С. М. Богданов (1859–1920) – видатний організатор науково-освітньої агрономії на українських землях (до 160-річчя від дня народження): наук. доп. Київ, 2019. 44 с.
5. Вергунов В. А. Лікарські рослини у творчій спадщині професора С. М. Богданова (До 160-річчя від дня народж.). *Лікарське рослинництво: від досвіду минулого до новітніх технологій* : матеріали сьомої Міжнар. наук.-практ. конф., Полтава, 30–31 трав. 2019 р. / М-во

освіти і науки України, НААН, Полтав. держ. аграр. акад. [та ін.]. Полтава : РВВ ПДАА, 2019. С. 13–15.

6. Мелиорация. *Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства*. Сост. С. М. Богданов. Киев: Тип. П. Барского, 1891. С. 740.

7. Хозяин-практик. *Пособие для начинающих сельских хозяев и для необходимых справок по всем отраслям практического сельского хозяйства*. Сост. С. М. Богданов. Санкт-Петербург: Изд. А. Девриена, 1913. С. 26.

8. Богданов С. Орошение по способу Гартмана. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1912. Т. ССXXXIX. № 5 (май). С. 31–38.

9. Богданов С. Опыты машинного орошения (первое сообщение). *Земледельческая газета*. 1915. № 32 (96), 8 августа. С. 887–891.

10. Опоків Є. Які гідротехнічні меліорації потрібні на Вкраїні. *Вісник громадської агрономії*. 1918. № 2. С. 48–52.

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПИТАНЬ МЕХАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЧИХ ПРОЦЕСІВ НА КІРОВОГРАДЩИНІ У 2000-Х РОКАХ

Гайденко О. М.

Інститут сільського господарства Степу НААН (м. Кропивницький)

Початкові етапи наукових досліджень з питань механізації виробничих процесів на Кіровоградщині, за період 1912–1956 років та за період 2-ї половини ХХ століття були вивчені та представлені у наукових працях [1–4], наразі виникла необхідність детального вивчення та висвітлення результатів наукових дослідження з питань механізації виробничих процесів на Кіровоградщині у 2000-х роках.

З 2000 по 2005 роки колектив науковців лабораторії механізації (Стусь К. І., Темченко А. М., Гайденко О. М.) працював над виконанням завдання науково-технічної програми Української академії аграрних наук «Оптимізація технічного забезпечення аграрних підприємств області на основі регіональних нормативів потреби в техніці під прогнозовані обсяги виробництва продукції». Для сільськогосподарських підприємств області було проведено аналіз організаційних форм використання техніки в нових умовах землекористування, розроблено зональні нормативи витрат матеріально-технічних ресурсів і ПММ для виробництва продукції рослинництва за ресурсоощадними технологіями в господарствах усіх форм землекористування, проведено оптимізацію технічного забезпечення аграрних підприємств області на основі регіональних нормативів потреби в техніці під прогнозовані обсяги виробництва продукції.

В період з 2006 по 2010 роки науковий колектив лабораторії (Гайденко О. М., Сало В. М., Темченко А. М., Панін С. В.) працював над виконанням завдання «Відпрацювати зональні технологічні комплекси високопродуктивних сільськогосподарських машин для виробництва продукції рослинництва та раціональні форми їх використання». Було досліджено рівень технічної готовності та ефективності використання МТП в господарствах області та встановлено, що завдяки використанню науково обґрунтованого комплексу ґрунтообробних та посівних машин досягається скорочення затрат часу на сівбу до 75 %, витрат ПММ на 20 % та сукупних затрат на гектар до 16 % в порівнянні до традиційної технології.

З 2006 по 2009 роки О. М. Гайденко, сумісно з науковцями ННЦ «ІМЕСГ» УААН, проводив дослідження у відповідності до тематичних планів НДР за завданням «Розробити механіко-технологічні основи, технологічні процеси та технічні засоби для виробництва субстратів і їстівних грибів з використанням пристосованих приміщень». Основні результати досліджень представлені у науково-практичному виданні «Технологічний процес виробництва субстрату для вирощування гливи методом ферментації в пастеризаційній камері» [5], впроваджений у ТОВ «Славута» Білоцерківського р-ну, Київської обл.

У 2000-х роках поглибилась співпраця науковців з освітянами Кіровоградського національного технічного університету (нині ЦНТУ) в плані сумісних розробок та випробування сучасних с.-г. машин та елементів робочих органів. До вагомих розробок, які пройшли випробування, слід віднести:

- культиватор розпушувач сівалка КРУ-4 – комбіноване знаряддя для одночасного виконання операцій безвідвального основного чи поверхневого обробітку ґрунту, суцільного локального внесення мінеральних добрив під розпушений шар ґрунту та прямої смугової сівби;

- культиватор КПМ-6 – комбінований універсальний культиватор, призначений для основного безвідвального та поверхневого обробітку ґрунтів на глибину до 20 см.

Було проведено випробування різних конструкцій подрібнювачів рослинних решток та встановлено, що одним із шляхів покращення показника подрібнення рослинних решток – введення до конструкції машини додаткових робочих органів та теоретичне обґрунтування їх раціональних конструктивних та технологічних параметрів.

У 2009 році колектив лабораторії механізації приймав участь у виконанні досліджень за грантом, наданим молодим науковцям Кіровоградської обласною радою: «Пошук шляхів оптимального використання наявного ресурсного потенціалу Кіровоградської області для забезпечення розвитку відновлювальної та альтернативної енергетики». Встановлено, що за рахунок використання перспективних технологій отримання енергії із біомаси та відходів сільськогосподарського виробництва в Кіровоградській області потенційно можна замінити близько 27,5 % споживаних традиційних паливно-енергетичних ресурсів, або 330,7 тис. т у. п.

З 2011 року науковці лабораторії (Гайденко О. М., Сало В. М., Кернасюк Ю. В.) працювали над виконанням завдання «Розробити технологічний регламент заготівлі рослинної біомаси для використання як твердого біопалива». Дослідження були спрямовані на розробку технологічного процесу та обґрунтування комплексів технічних засобів для заготівлі та використання рослинної біомаси (соломи) в якості твердих біопалив для підвищення рівня енергетичної автономності сільськогосподарського виробництва. Було встановлено, що в середньому за період з 2005 по 2010 роки в господарствах районів щорічно є в наявності близько 2,1 млн. т доступної соломи, з якої розрахунковий залишок, який можна використати для енергетичних потреб щорічно становить в межах від 605 до 1312 тис. т.

При техніко-економічному обґрунтуванні засобів механізації для заготівлі рослинної біомаси встановлено, що найбільш ефективною, є валкова технологія заготівлі соломи з механізованим навантаженням і розвантаженням соломи, що забезпечує зниження собівартості виробництва 1 т на 14,4 % порівняно із поточною технологією.

Для перевезення ущільненої соломи в тюках або рулонах запропоновано ряд технічних засобів вітчизняного виробництва – це причепи серії РВ, причепи-платформи ПП–12/3 та причепи-тюковози самозавантажувальні моделей ПТ–10, ПТ–12, ПТ–15 виробництва «Заводу Кобзаренка».

Спільно з фахівцями Департаменту АПР Кіровоградської ОДА науковці приймали участь у розробці пріоритетних напрямків наукового забезпечення з метою реалізації Комплексної програми розвитку аграрного сектора економіки Кіровоградської області на 2011–2015 роки. Розроблено проекти обласних програм «Зерно Кіровоградщини 2011–2015» та «Олійні культури Кіровоградщини 2011–2015».

У 2011 році науковці лабораторії випробування, економічного обґрунтування та наукового супроводження інноваційних технологій (Гайденко О. М., Сало В. М.) приймали участь у виконанні досліджень за грантом, наданим молодим науковцям Кіровоградською обласною радою: «Обґрунтування параметрів робочих органів та розробка модуля для прямої сівби зернових культур». При застосуванні розробленого посівного модуля стає можливою практична реалізація елементів енергозберігаючої, ґрунтозахисної технології вирощування сільськогосподарських культур в умовах регіону.

Основні результати наукових досліджень, проведених науковцями лабораторії, увійшли складовою частиною при підготовці рекомендацій щодо проведення комплексу весняно-польових робіт, механізації основних робіт при вирощуванні, збиранні с.-г. культур та підготовки до сівби озимих культур, при розробці системи машин для комплексної механізації агропромислового виробництва в книзі «Науково-обґрунтована система ведення агропромислового виробництва в Кіровоградській області» [6] та щорічному науковому збірнику «Вісник Степу». З метою висвітлення результатів досліджень у засобах масової інформації науковці є авторами та співавторами статей у таких виданнях: «Агробізнес сьогодні», «The Ukrainian Farmer» та ін.

Останніми роками, під керівництвом д. т. н., професора Голуба Г. А., колективом науковців було проведено ряд досліджень, результати яких висвітлено у монографії «Інженерія виробництва гливи» [7], де наведено основні принципи біологічної конверсії органічної сировини агроценозів у штучних умовах із виробництвом їстівних грибів та висвітлені наукові основи створення технічних засобів для агропромислового виробництва субстратів та грибів гливи. В той же час продовжуються дослідження стосовно процесу ущільнення соломистих матеріалів на етапі вдосконалення технічних засобів для виробництва твердих видів палива та елементів їх конструкцій, які представлені в науково-практичному виданні «Технологічний процес заготівлі та використання рослинної біомаси як твердого біопалива» [8].

У різні часи над питаннями механізації виробничих процесів в установі працювали вчені: К. І. Стусь, В. А. Швець, В. В. Бобров, Ю. М. Скалецький, М. М. Ангурець, В. І. Діхтяр, А. М. Темченко, С. А. Шаповалова та інші. За вагомий внесок у розвиток аграрної науки науковці лабораторії були нагороджені Почесними грамотами Президії Національної академії аграрних наук та Міністерства аграрної політики та продовольства України та ін.

Висновок. Отже, за літературними джерелами досліджено основні етапи становлення та розвитку дослідної справи з питань механізації виробничих процесів на Кіровоградщині у 2000-х роках. Встановлено, що науковці проводили дослідження організаційних форм використання техніки в нових умовах землекористування; а також працювали над зниженням енергомосткості виробництва та підвищення якості субстрату для вирощування їстівних грибів, та над розробкою технологічного процесу та обґрунтуванням комплексів технічних засобів для заготівлі та використання рослинної біомаси (соломи) в якості твердих біопалив та ін.

Також встановлено, що на сучасному етапі роботи основні результати наукових досліджень, проведених науковцями лабораторії, увійшли складовою частиною при розробці рекомендацій та системи машин для комплексної механізації агропромислового виробництва в умовах Кіровоградщини.

Джерела та література

1. Гайдено О. М. Становлення та розвиток дослідної справи з питань механізації виробничих процесів. *Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. "Професор С. Л. Франкфурт (1866–1954 рр.) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)"* – Київ, 2016. – С. 120–124.
2. Гайдено О. М. Становлення та розвиток дослідної справи з питань механізації виробничих процесів на Кіровоградщині (початок ХХ – початок ХХІ століть). *Електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник "Історія науки і біографістика"*. – Київ, ННСГБ НААН 2018, № 1.
3. Гайдено О. М. Початкові етапи наукових досліджень з питань механізації виробничих процесів на Кіровоградщині (за період 1912-1956 рр.). *Матеріали ХІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та спеціалістів "Історія освіти, науки і техніки в Україні" (18 травня 2018 р.)* – Київ, 2018 – С. 38–40.
4. Гайдено О. М. Наукові дослідження з питань механізації виробничих процесів на Кіровоградщині (за період 2-ї половини ХХ ст.). *Матеріали ХІV Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та спеціалістів "Історія освіти, науки і техніки в Україні" (17 травня 2019 р.)* – Київ, 2019 – С. 49–52.
5. Технологічний процес виробництва субстрату для вирощування гливи методом ферментації в пастеризаційній камері: *науково-виробниче видання* / Г. А. Голуб, Г. Л. Абросимова, О. М. Гайдено, О. І. Кепко, А. І. Томашук. Київ : Наук. світ, 2010. 30 с.
6. Науково-обґрунтована система агропромислового виробництва в Кіровоградській області / В. В. Савранчук, І. М. Семеняка, М. І. Мостіпан, Л. П. Пікаш, С. М. Слободян. Кіровоград: Кіровоградський інститут АПВ УААН, видавництво ПП «Ліра ЛТД», 2005. 268с.
7. Інженерія виробництва гливи: *монографія*; Г. А. Голуб, О. М. Гайдено, О. І. Кепко. Кіровоград: СПД ФО Лисенко В.Ф., 2012. 448 с.
8. Гайдено О. М. Технологічний процес заготівлі та використання рослинної біомаси як твердого біопалива: *монографія*. Київ: Аграр. наука, 2017. 144 с.

РОЗУКРУПНЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЛІСІВНИЦТВА: ДО 90-РІЧЧЯ РЕФОРМИ 1930 Р.

Голікова О. М.

*Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва
(п/в Докучаєвське – 2», Харківський район, Харківська область)*

У 2020 р. виповнюється 90 років, як унаслідок реформи з розукрупнення ЗВО зі складу Харківського інституту сільського господарства і лісівництва (далі – ХІСГЛ) було виведено факультети і кафедри, на основі яких створили нові спеціалізовані ЗВО та НДІ, а сам заклад освіти перейменували в Харківський інститут зернових культур у складі одного агрономічного факультету. Такими діями інституту було завдано великих збитків – порушено матеріально-технічну базу, знецінено досвід роботи, переведено до інших установ фахових працівників.

Об'єктивне вивчення наслідків цієї реформи унеможлилювала втрата документів офіційного діловодства інституту за 20–30-ті рр. ХХ ст. Також на заваді неупередженого висвітлення проблеми стояли сформовані ще за часів тоталітаризму ідеологеми, які відносили політику з розукрупнення ЗВО до т. з. більшовицьких перетворень, хибні результати яких начебто виправлено у подальшому. Такий легковажний підхід нівелює важкі наслідки реформи 1930 р. для ХСГІ–ХНАУ

Мета роботи полягає у вивченні процесу і результатів розукрупнення ХІСГЛ як для самого закладу освіти, так і сільськогосподарських ЗВО України в цілому. Наведене питання ніколи не було предметом самостійного наукового вивчення. Джерельною базою роботи є документи з ДАХО та архіву ХНАУ.

Минуле ХНАУ належить до унікальних сторінок європейської історії, адже протягом двох сторічч безперервного розвитку ЗВО функціонував у кордонах різних держав. 30 серпня 2020 р. виповнюється 200 років, як було здійснено перший набір студентів. Заснований в кордонах етнічної Польщі, інститут діяв у Маримонті до 1861 р., а протягом 1862–1914 рр. – працював у Ново-Олександрії (Пулави) Люблінської губернії. На початку Першої світової війни ЗВО евакуювано з Польщі до Харкова.

Протягом 200-річної діяльності ХНАУ зазнав декілька радикальних реорганізацій. За часів розташування на території Польщі всі організаційні зміни були спричинені насамперед завданнями розвитку економіки і боротьбою російського уряду з польським національним рухом. Найбільш масштабною і результативною була реорганізація, здійснена у першій половині 1890-х рр. очільником тодішнього Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва професором В. В. Докучаєвим.

На час евакуації до Харкова Ново-Олександрійський інститут був відомий у світі як високо фаховий заклад освіти. Наукове визнання ЗВО отримав завдяки реформам В. В. Докучаєва. Його подвижницька діяльність з реорганізації сільськогосподарської освіти була спричинена прагненням забезпечити країну від недородів і голоду на кшталт такого, як стався у 1891–1892 рр.

Унікальні теоретичні знання В. В. Докучаєва, помножені на властивий йому винятковий прагматизм, дозволили ученому реалізувати складні наукові і

організаційні ідеї з реформування інституту в Ново-Олександрії. Ідеолог широкої універсальної освіти, професор В. В. Докучаєв запровадив викладання в інституті багатьох нових природничих і економічних дисциплін. Його план з реорганізації ЗВО був настільки продуктивним, що згодом за схожою програмою було реформовано Петровську сільськогосподарську академію та Петербурзький лісовий інститут, а також сільськогосподарські відділення Ризького політехнікуму та Київського політехнічного інституту.

У середині 1920-х рр. учених-аграрників захопила ідея щодо створення на базі ХІСГЛ єдиного навчально-науково-дослідного центру (комбінату) – Української академії сільськогосподарських наук. Проектом будівельного плану, складеному 1929 р., було передбачено формування нової структури ЗВО у складі одинадцяти факультетів. Нову структуру розроблено з погляду на необхідність підготовки фахівців, здатних забезпечити комплексне функціонування усіх галузей сільгоспвиробництва [1, оп. 11, спр. 13, арк. 30].

Розукрупнення ЗВО унеможливило реалізацію масштабного проекту по створенню єдиного сільськогосподарського навчально-науково-дослідного центру. Початок кампанії з розукрупнення поклав липневий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б). Його рішення загострили боротьбу між прихильниками «німецької» моделі освіти і прибічниками вузькоспеціалізованої «американської» системи навчання. Стрижнем «німецької» моделі була ідея багатопредметного навчання, що дозволяло випускникам ЗВО із широкою теоретичною підготовкою працювати в багатьох галузях. «Американська» система була розрахована на швидку підготовку кадрів для вузьких спеціальностей. У вищому державному та партійному керівництві взяли гору прихильники «вузької спеціалізації».

У зв'язку з реалізацією такої політики ХІСГЛ зазнав докорінної реорганізації. 28 червня 1930 р. інститут передано в підпорядкування Наркомзему СРСР, а сам заклад освіти перейменували в Харківський інститут зернових культур у складі одного агрономічного факультету. 23 липня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли спільну постанову № 40/237 «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робочих факультетів». Згідно з цим документом, створено Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства (нині – ХНТУСГ імені Петра Василенка) на базі відділень механізації та електрифікації Харківського і Полтавського сільськогосподарських інститутів [2, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2].

Сучасні історики аграрної освіти і науки фундатором (інколи – ініціатором або директором) теперішнього ХНТУСГ імені Петра Василенка називають професора О. О. Алова. Проте особисто сам Олександр Олексійович був принциповим противником розукрупнення ХІСГЛ – закладу, з яким пов'язав своє життя. Він почав тут працювати 1900 р. на посаді ад'юнкт-професора кафедри сільськогосподарських машин і знарядь. Протягом 1900–1938 рр. – завідував кафедрою, а в 1915–1922 рр. – був директором інституту. Будучи переконаним прихильником «німецької» системи освіти, він у 1901–1912 рр. дев'ять разів відвідував Німеччину й Австро-Угорщину для ознайомлення з досягненнями в галузі сільгоспмашинобудування. У 1928 р. очолив засновану в ХІСГЛ з його ініціативи науково-дослідну кафедру сільгоспмашинобудування.

Життєвий шлях Олександра Олексійовича увірвався в стінах Харківського сільгоспінституту – він раптово помер 13 листопада 1938 р. у своєму кабінеті на кафедрі.

Розпочату 1930 р. перебудову вищої сільськогосподарської освіти очолив заступник наркома земельних справ СРСР з кадрів М. І. Єжов. Маючи початкову освіту, він з грудня 1929 р. до листопада 1930 р. скеровував процес підготовки фахівців для сільгоспвиробництва, зокрема у вищій школі.

Діяльність поспішно реформованих ЗВО істотно утруднювали відсутність нових навчальних програм і планів, брак приміщень, скупченість великого загалу студентів в аудиторіях і гуртожитках тощо. Нововведення викликали заперечення з боку професорсько-викладацького складу: учені наголошували, що реформа з розукрупнення призведе до зникнення вищої школи взагалі.

На нараді директорів сільськогосподарських навчальних закладів у серпні 1930 р. М. І. Єжов піддав розгромній критиці Сільськогосподарську академію імені А. К. Тимірязєва, назвавши її «гігантом за формою», в якому на 20 факультетах готували «мізерну кількість ... всезнайок». «Такі працівники, – заявив М. І. Єжов, – які знають усе, а насправді – нічого не знають, великому механізованому господарству не потрібні». Як результат, з виведених зі складу Тимірязєвської академії структурних підрозділів створено п'ять нових навчальних закладів [3, с. 98].

У пошуках винних більшовики вдалися до репресій. У 1930 р. заарештували велику групу відомих фахівців центральних господарських відомств. Професори М. Д. Кондратьєв, О. Г. Дояренко, О. В. Чайнов, О. М. Челінцев (останній – протягом 1908–1919 рр. був професором Ново-Олександрійського інституту) та багато інших учених засуджено до різних строків ув'язнення. В Україні репресіям піддано керівний склад Наркомзему та його структур. Арештів зазнали представники старих сільськогосподарських шкіл, у т.ч. професори Харківського сільгоспінституту С. М. Тумановський, В. П. Шелекет – колеги професора О. О. Алова. У статті «Кондратьєвщина у боротьбі за кадри» М. І. Єжов жорстко розкритикував професора Білоруської сільськогосподарської академії А. С. Саноцького, під чийм керівництвом О. О. Алов працював протягом 1907–1911 рр., коли Антон Степанович був директором Ново-Олександрійського інституту.

Погляди противників більшовицької реформи поділяв професор О. О. Алов. У доповіді «Інженерно-технічна база сільськогосподарської освіти» на засіданні секції науково-технічного товариства Наркомосвіти УСРР він наполягав на збереженні «німецької» моделі і створенні єдиного сільськогосподарського навчально-науково-дослідного комбінату – Української сільськогосподарської академії. Але довго чинити опір учений не міг: у 1921 р. його вже притягували до відповідальності за роботу в Харківській міській думі в період денікінської окупації та засудили до трьох років громадсько-примусових робіт без утримання під вартою.

Спротив учених більшовицьким нововведенням було подолано. Професора О. О. Алова змусили взяти участь в реалізації цієї політики та призначили

помічником директора у ХІМЕСГ. До середини 1930-х рр. в СРСР замість колишніх 25 універсальних ЗВО було створено 84 спеціалізованих інститути.

Іноді історики подають створення ХІМЕСГ–ХНТУСГ як механічне розділення Харківського сільгоспінституту на два навчальних заклади – Харківський інститут зернових культур і Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства. По-перше, цей висновок суперечить наявним архівним документам. По-друге, таке помилкове твердження породжує хибні уявлення щодо правонаступності ХІМЕСГ–ХНТУСГ як закладу, що має з ХСГІ–ХНАУ спільне історичне минуле. По-третє, у 1930 р. зі складу ХСГІ було вилучено ще два факультети: лісівничий та інженерно-меліоративний.

У 1930 р. зі складу ХІСГІ було виведено лісівничий факультет, який від 1840 р. був його структурним підрозділом. З усім обладнанням його перевели до Києва, де об'єднали з лісоінженерним факультетом Київського СГІ і в такий спосіб створили самостійний Українсько-Київський лісотехнічний інститут (нині – ННІ лісового і садово-паркового господарства НУБІП). Інженерно-меліоративний факультет ХСГІ у 1930 р. з усім майном і знаряддям переведено до Києва. Там його приєднали до Київського інженерно-меліоративного інституту, створеного на базі виокремлених зі складу Київського СГІ інженерно-меліоративного та культурно-технічного факультетів. У результаті чергових реформ у 1959 р. ЗВО переведено до Рівного та перейменовано на Український інститут інженерів водного господарства (нині – Національний університет водного господарства та природокористування, НУВГП, м. Рівне).

Розділення ЗВО на вузькоспеціалізовані навчальні заклади мало негативні наслідки для вищої сільськогосподарської освіти. Через два роки за розпорядженням уряду розпочалося укрупнення ЗВО для повернення до наявної раніше системи організації багатoproфільних сільськогосподарських закладів. Харківський інститут зернових культур 1 лютого 1934 р. отримав назву «Харківський сільськогосподарський інститут» (ХСГІ).

Історія ХНАУ початку 1930-х рр. надає беззаперечні докази війни радянського керівництва проти науково-педагогічних шкіл і кадрів, сформованих за докучаєвськими традиціями організації освіти. В умовах здійснюваної сучасною українською владою реорганізації ЗВО суспільство має змогу виправити наслідки розгрому харківських шкіл агрономів, інженерів-механізаторів і лісівників, учиненого більшовиками на початку 1930-х рр. під виглядом розукрупнення ЗВО.

Джерела та література

1. Харківський ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарський інститут ім. В. В. Докучаєва. *Державний архів Харківської області (ДАХО)*. Ф. Р-1148, 1535 спр., 1922–1966 рр.
2. Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства. *ДАХО*. Ф. Р-5945, 867 спр., 1930–1971 рр.
3. Москальов Б. Г. Професор О. О. Алов і справа харківських професорів. *Реабілітовані історією. Харківська область*. Книга перша. Ч. 1. ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії “Реабілітовані історією”». Київ; Харків: Оригінал, 2005. С. 97–103.

РОЛЬ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ КОЗОВОДСТВА КАК НАУКИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Гребнев Я.В.

Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН (г. Киев)

Чтобы понять значение периодической печати для развития отечественного козоводства, достаточно вспомнить, что хотя козоводство на территории бывшей Российской империи существовало и развивалось с незапамятных времен, однако именно выход статьи П.И. Рычкова «Опыт о козьей шерсти» [1] ознаменовал собой совершенно новый этап развития этой отрасли – козоводство становится отраслью народного хозяйства государственного значения и важной отраслью сельскохозяйственного животноводства как науки.

Помимо отечественной периодики, никак нельзя замалчивать значения зарубежной. Очень яркий пример - информация в одном зарубежном бюллетене об удачных опытах известного французского инженера и агронома А. - Р. Полонсо по скрещиванию тибетских коз с ангорскими, благодаря которым пуховая производительность увеличивалась в 5, 10 и более раз [2].

Этой достаточно скромной заметки оказалось достаточно для того, чтобы аналогичные опыты были проведены и в России, результатом которых стало выведение Придонской породы - самой продуктивной в мире из пуховых коз. Соответственно, 1826 год можно считать отправной точкой в деле выведения этой породы.

К сожалению, устойчивого и непрерывного развития козоводства в течение рассматриваемого нами времени не наблюдалось: интерес к отрасли то исчезал полностью, то возрастал с новой силой. Своеобразным итоговым документом, отражающим развитие козоводства от времен П.И. Рычкова до середины XIX в., можно считать книгу В.А. Циммермана «Наставление к разведению коз» [3].

Во второй половине XIX века, в связи с исчезновением спроса на козью шерсть и пух, козоводство снова до поры до времени подвергается забвению. Но около 1890-го года на козу снова обратили внимание, на этот раз – как на молочное животное, служащее для получения на птицеводных фермах творога, необходимого для кормления цыплят и для откорма взрослой птицы (каплуны, пулярки). Но вскоре стали очевидны и другие преимущества использования молочной козы.

Именно в это время, и именно в связи с птицеводством, козой заинтересовались братья В. П. и С. П. Урусовы, а также известный ученый В. И. Гомилевский, который в своей книге [4] заботливо приводит перечень одиночных статей по козоводству, выходивших в то время:

- Р. Костаянц. «Козы». «Ветерин. Фельдшер». № 10 и 11. 1890.
- В. Гомилевский. «К вопр. о хоз. значении козоводства». «Сельский хоз.». № 46. 1890.
- «Ангорская коза». «Кавк. Сельск. Хоз.» № 42. 1894.
- С. Зелинский «О разведении коз». «Кавк. Сельск. Хоз.» № 44. 1894.
- И. Рушаков. Верхневалисская коза. «Сельско Хоз. Вести» № 8. 1895.
- Определение возраста коз. «Землед. Газета» № 228. 1896.

- В. Д. Дмитриев. «О рациональном разведении коз». «Сельско-Хоз. Вестник». № 13. 1896.

- А. Абжолтовский «Швейцарская молочная коза». «Кавказское Сельск. Хозяйство». № 126. 1896.

- В. К. «Ангорская коза». «Кавк. С. Хоз.» № 221—222. 1898.

- К. Вебер. «Коза». «Школьное хозяйство» № 6. 1898.

- В. Гомилевский. «Полезное животное—коза». «Сельский Вестник» № 50. 1898.

Первым журналом, начавшим регулярно публиковать материалы по козоводству, стало «Рациональное птицеводство» под редакцией И.И. Юргенсона. Это мы видим в 1904 году, то есть еще до выхода первого издания книги С. П. Урусова «Коза», но уже после его доклада на съезде в Харькове в 1903 году [5]. Журнал Юргенсона выходил около двух лет.

Но в 1906 году за это дело основательно взялся председатель Российского общества сельскохозяйственного птицеводства В.П. Гончаров (сменивший на этом посту князя В.П. Урусова), организовавший серьезный подход к козоводству на страницах журнала «Птицеводное хозяйство» (печатный орган вышеназванного общества). С этого времени мы видим здесь интересные и информативные публикации будущих активистов Российского общества козоводства (Е.Ф. Кореневой, К.К. Саковского и др.), а сам журнал «Птицеводное хозяйство» оказался главнейшим периодическим изданием дореволюционного периода, публиковавшим материалы по козоводству. Отчасти это обусловлено печальной судьбой журнала «Российское козоводство».

Журнал «Российское козоводство» появился в 1910 году, как печатный орган организованного князем С.П. Урусовым «Российского общества козоводства». К сожалению, сам Урусов не встал во главе этого издания, доверив его молодому профессору Бернского университета К.К. Саковскому. Хотя качество журнала во всех отношениях уступало, скажем, тому же «Русскому охотнику», Саковский справлялся с работой более чем хорошо, а журнал снискал заслуженную известность и популярность. Казалось, вот он, тот заветный журнал, которого всегда так не хватало всем тем, кто так или иначе неравнодушен к козоводству, наконец-то мы дождались его выхода... Такого яркого, насыщенного, интересного и познавательного специализированного журнала по козоводству до появления «Российского козоводства» не было, и вполне возможно, никогда больше не будет.

В то же время было очевидно, что полагаться во всем на публикации в журнале нельзя (мало кто смог бы аккуратно хранить у себя подшивку всех выпусков того же «Российского козоводства»), поэтому по инициативе князя С.П. Урусова активистам Общества, публикующимся в журнале, рекомендовалось по результатам своего опыта выпускать книги и брошюры, причем в них по возможности должен содержаться только новый актуальный материал и не должно повторяться то, что написано коллегами ранее. Эта инициатива была подхвачена с огромной радостью, а книги активных членов РОК, написанные в этой «урусовской традиции», выходили даже в течение довольно долгого времени после революции.

Вот некоторые из имен членов РОК, внесших существенный вклад в развитие отечественного козоводства как науки: К.К. Саковский, Е.Ф. Коренева, В.И. Бойков, Н.Н. Беляев, Г.И. Гурин, О.И. Ускова, Н.Н. Пелехов, А.И. Осипов.

Через год с небольшим после выхода первого номера Саковский журнал закрывает и почему-то совсем перестает интересоваться козоводством.

В.П. Гончаров оказывается более последовательным в своих начинаниях: публикации по козоводству в «Птицеводном хозяйстве» не прекращались даже во время расцвета деятельности журнала «Российское козоводство», а в 1912 году, после закрытия «Российского козоводства», «Птицеводное хозяйство» снова становится главным периодическим изданием России, освещающим вопросы козоводства. Такое положение вещей сохранилось до 1917 года.

После краха «Российского козоводства» все его активисты, кроме Саковского, вернулись к публикации своих материалов у Гончарова.

Выводы: Развитие козоводства, как и других отраслей сельскохозяйственного животноводства, во многом зависит от освещения вопросов отрасли в периодической печати. Соответственно, стремительное развитие отечественного козоводства как науки в течение ничтожно короткого времени 1910 – 1917 гг. является следствием, помимо всего прочего, высокого уровня организации работы периодических изданий, освещавших развитие козоводства – журналов «Российское козоводство» и «Птицеводное хозяйство».

Источники и литература

1. Рычков П. И. Опыт о козьей шерсти. *Труды Вольного экономического общества*. 1766. Ч. 2. С. 63–68.
2. Bulletin des sciences agricoles et économiques : quatrième section du Bulletin universel des sciences et de l'industrie, tome 5, Paris, 1826, pp. 346–347.
3. Циммерман В. А. Наставление к разведению коз – простых, тибетских, кашемирских и ангорских, [1-е изд.]. Санкт-Петербург : тип. Королева и К°, 1854. [4], II, VI, 58 с; [2-е изд.]. Санкт-Петербург : тип. М. О. Вольфа, 1860 (обл. 1859). 72 с.
4. Гомилевский В. И. Козоводство молочное и шерстное. Санкт-Петербург : П. П. Сойкин, 1909. 79 с.
5. Урусов С. П. Коза и значение ее в сельскохозяйственном животноводстве. Съезд по животноводству. *Труды Областного съезда по животноводству с 14 по 24 сентября 1903 года в г. Харькове*. / Харьк. о-во сел. хоз-ва. Т. II Харьков, типо-литография И. М. Варшавчика, 1904. С. 1–9.

ДІЯЛЬНІСТЬ К.Г. ШИНДЛЕРА У СТАНОВЛЕННІ АГРОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КИЇВСЬКОМУ ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ІНСТИТУТІ

Гутник М.В.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
(м. Харків)*

Після скасування кріпацтва та нарощування потужностей промислової революції на теренах Російської імперії, частиною якої на той час була Україна, наприкінці XIX ст. наша держава все ще залишалася аграрною. Сільське господарство переважало над розвитком промисловості, хоча вугільно-добувна промисловість поступово збільшувала обсяги виробництва.

Для задоволення попиту на інженерні кадри у Харкові та Києві було відкрито два нові технічні заклади вищої освіти – Харківський практичний технологічний інститут (1885 р., з 1898 р. Харківський технологічний інститут) та Київський політехнічний інститут (1898 р.).

Якщо у ХПТІ пріоритетним було підготовка у хімічному та механічному напрямках, а спроби відкрити агрономічне відділення не зазнали успіху, то у КПІ таке відділення функціонувало від самого заснування закладу.

Перше дослідне поле знаходилося у задній частині 38-десятиної (~41,5 га) садиби інституту та охоплювало близько 8 десятин [3]. Це поле було досконало розташовано. Тут же обладнали й скотний двір, де зібрали типових представників племінної худоби. У прилеглий до головного корпусу металевій застелений оранжереї були павільйони для культур та парники. На території був навіть садок із озером! [1, с. 48; 7, с. 2].

Вже до початку ХХ ст. для КПІ облаштовували друге дослідне поле. Воно знаходилося на землі біля дачного селища «Караваєві дачі» (за Кадетським гаєм), приблизно у 1,5 верстах (~1,6 км) від інституту. Усього там було 28 десятин. Друге дослідне поле було розбито на ділянки, на яких засіяно різноманітні культури. Поряд збудували цегляну будівлю для випробування землеробських знарядь з дерев'яною прибудовою для манежу і житловими приміщеннями для робітників, а також інші споруди. Обладнанням сільськогосподарської станції для випробування сільськогосподарських машин та знарядь займався професор Камілл Гаврилович Шиндлер [7, с. 2].

К. Г. Шиндлер навчався у Тверському реальному училищі та потім здобував освіту у Московському вищому технічному училищі. У 1893–1895 рр. працював механіком цукрового заводу недалеко від Липецька. Впродовж 1895 р. опановував конструкції та робочі процеси землеробських машин й знарядь у Німеччині, Австро-Угорщині та Швейцарії. Вже наступного року вчений керував практичними заняттями студентів із сільськогосподарських машин у Московському сільгоспінституті [4, с. 74].

У 1896–1897 рр. К.Г. Шиндлер був відряджений з науковими цілями у Німеччину, Францію, Великобританію та навіть Північну Америку. Протягом цих 1,5 років науковець працював на фермах, у цехах заводів сільськогосподарського машинобудування, де безпосередньо на практиці знайомився з передовим досвідом закордонних колег [6, арк. 3].

З червня 1898 р. за запрошенням директора ХТІ почав працювати у цьому навчальному закладі на посаді лаборанта сільськогосподарської станції та викладача креслення. Саме К.Г. Шиндлер ініціював дослідження впливу технології механічної обробки ґрунту та функціонального удосконалення землеробського знаряддя на продуктивність обробки та врожайність [5, арк. 85].

У 1899 р. за запрошенням директора В. Л. Кирпичова лаборант К.Г. Шиндлер переїхав до Києва. Тут йому запропонували посаду екстраординарного професора прикладної механіки. Молодий вчений викладав механіку на сільськогосподарському відділенні та спецкурс із сільськогосподарського машинобудування на механічному відділенні. Окрім

того, до його обов'язків входили роботи з організації станції для випробувань землеробських знарядь та машин.

Станція дала можливість системно досліджувати роботу сільськогосподарських машин. Студенти інституту наочно спостерігали роботу такої техніки [2]. Вартість будівництва будівлі станції з обладнанням коштувала близько 60 000 карб. [7, с. 2].

Варто підкреслити, що у 1901 р. К. Г. Шиндлера вже вважали беззаперечним експертом у сільськогосподарському обладнанні. Експертиза обладнання VIII Вінницького виставки сільськогосподарського обладнання та знарядь виявилася на низькому рівні, запрошені фахівці зі своєю задачею не справилися, тому організаторам докоряли що не запросили саме К. Г. Шиндлера як експерта [8, с. 3].

У 1904 р. професора К. Г. Шиндлера обрано деканом сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, який до нього очолював професор М. П. Чирвинський. На цій посаді вчений працював до 1908 р. К. Г. Шиндлер запропонував нову систему перепідготовки кадрів для осіб, які мали вищу інженерну чи сільськогосподарську освіту. Це стало фундаментом сучасних курсів, факультетів чи інститутів підвищення кваліфікації. Вчений зробив значний внесок у теорію деформації ґрунту при обробці його плугом [4, с. 74].

Таким чином, вже з перших днів функціонування Київського політехнічного інституту, тут розпочалися наукові дослідження у галузі агрономії. Для означених цілей побудовано станцію із випробування сільськогосподарських машин та знарядь. Результати цих випробувань, а також дослідження на дослідних полях інституту впроваджувалися у навчальний процес. Саме професор К. Г. Шиндлер стояв у витоків цих досліджень та був беззаперечним експертом у галузі агрономії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Джерела та література

1. Андреев І. Історія казенного маєтку «Затишшя» Київського політехнічного інституту. Кращезнавство, 2018. № 2. С.47-52.

2. Вергунов В. Почему мы забыли Шиндлера? // Зеркало недели. 2001. Вип. 41. Електронний ресурс. Режим доступу: https://zn.ua/SOCIETY/pochemu_my_zabyli_shindlera.html

3. Веселова О., Кондель-Пермінова Н., Піскова Е. Політехнічний інститут, кін 19 – 20 ст. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/peremogiprosp/politehnichniy-institut-kin-19-20-st>

4. Гутник М. В., Скляр В. М. Перипетії життєвого шляху та діяльності провідного фахівця у галузі сільського господарства К.Г. Шиндлера наприкінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали XIV-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та спеціалістів «ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ», присвяченої ювілейним датам від дня народження видатних учених в галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямками, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859–1920), Шиндлера Камілла Гавриловича (1869–1940) та члена-кореспондента АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889–1969) (17 травня 2019 року, Київ) / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с-г. б-ка НААН; – Київ: КОМПРИНТ, 2019. С.73–75.

5. Гутник М. В. Створення у Харківському практичному технологічному інституті першої в Україні кафедри сільськогосподарського машинобудування / Гутник М.В. // Матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ, 16 травня 2016 р.) / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с-г. 6-ка НААН; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 84–85.

6. Державний архів Харківської області. Ф. Р-1682. Оп. 2. Спр. 340. Шиндлер К.Г., 17 арк.

7. Опытные поля и ферма Киевского политехнического института // Киевлянин, 1901. № 157. 9 июня. 6 с.

8. Винницкая выставка. VIII. Сельскохозяйственные орудия и машины. Горный отдел. Общие замечания // Киевлянин, 1901. № 248. 8 сент. 8 с.

ДОСВІД ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Демиденко Н.М.

*Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ
(м. Суми)*

Для українців питання землі було сакральним ще з прадавніх часів. Можна згадати безліч прикладів з історії, які доводять, що світогляд українців пронизаний питанням землі. У деяких європейських країнах ринок землі запрацював ще з XV ст. На українських землях він з'явився лише наприкінці XIX - початку XX ст.

Для України 1917-1920 роки стали періодом постійної полеміки щодо земельного питання. Необхідно зазначити, що українська революція відбувалася насамперед на соціалістичних засадах. Перше рішення, яке ухвалила Центральна Рада під керівництвом М. Грушевського – це ліквідація приватної власності на землю, анулювання прав поміщиків володіти землею. Дискусії, які виникали навколо земельного питання, призвели до того, що в січні 1918 року Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про землю. В ньому зазначалися дві основні форми володіння землею. Перша – це приватновласницька, коли в одних руках могло бути зосереджено не більше 26-27 гектарів землі. Друга – це землі під цукрові, кінні заводи тощо, тобто під ті види господарської діяльності, які потребували великих обсягів землі.

Проти подібних нововведень виступала німецька влада. Німці не підтримували безкоштовну передачу землі від великих землевласників. Для німців було дивним безкоштовне вилучення у великих українських землевласників землі і надання її селянам також безкоштовно. Вони вимагали, щоб держава викупувала землю за фіксованою ціною і потім, за фіксованою ціною, продавала її. Різниця повинна була надходити до державного бюджету. Отже, реалізувати закон про землю Центральній Раді не вдалося.

Міністр Західної Української Республіки Лонгин Цегельський, який добре розумівся на справах Центральної Ради, зазначив у своїх спогадах: «...Придніпрянську соціалістичну інтелігенцію – Грушевського, Винниченка, Петлюру, Матросу, Шаповала, Никовського, Єфремова та інших (вважали ми в Галичині) нездатною до позитивного державного будівництва. Це були

інтелігентські доктринери, що висіли в повітрі, люди без жодного відчуття реальності. А це найнебезпечніша категорія людей у кожній молодій нації». Земельне питання стало ключовим і в державній політиці Павла Скоропадського, який був обраний гетьманом України на з'їзді українських хліборобів 29 квітня 1918 року. Приймаючи владу, гетьман проголосив: «Панове, я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе цей тягар тимчасової влади. Ви ж знаєте, що всюди шириться анархія і що лишень тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, я буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам силу і твердість врятувати Україну» [2, с. 132].

Про державотворчі погляди П.Скоропадський зазначає у маніфесті «До громадян України». Маніфест повертає право приватної власності, у тому числі і на землю. Гетьман повертає повну свободу у продажі і купівлі землі [2, с.127]. У листопаді 1918 гетьман затвердив законопроект, який передбачав, що земляні ділянки понад 200 десятин будуть скуповуватися державою і через Державний земельний банк розподілятися між малоземельними землевласниками, виходячи з норми 25 десятин на одне господарство. П. Скоропадський бачив Україну країною дрібних господарств фермерського типу, збільшуючи розмір мінімального земельного наділу до 280 га.

Лісові масиви українці могли набувати за загальноприйнятими земельними нормами – 25 десятин на фізичну чи юридичну особу (лише з дозволу міністра земельних справ). Площа могла збільшуватися, якщо надавалось обґрунтування про певні громадські чи культурно-господарські потреби. Контроль за дотриманням норм закону здійснювали повітові і губернські земельні комісії. Право продажу надавалось кожному власникові у повітах без будь-яких обмежень. Як вже зазначалося, куплені або прийняті в дар земельні ділянки не повинні були перевищувати 25 десятин. Якщо ж власниками ділянок ставали земельні товариства, то розмір цих ділянок обмежувався загальною площею, виходячи з розрахунку не більш як 25 десятин на кожного члена товариства. При цьому протягом двох років товариство зобов'язувалося розмежувати куплену землю на відрубні ділянки між своїми членами. Якщо ж розмежування не відбувалось, то його повинні були проводити відповідні повітові земельні комісії. Рішення комісій із земельних питань оскарженню не підлягали [1, с. 356].

Але земельна політика гетьманського уряду продовжувала викликати напругу у суспільстві. Адже Закон про землю, прийнятий ще Центральною Радою (від 31 січня 1918 р.), котрий проголошував конфіскацію поміщицьких маєтків, був скасований гетьманом. Грамотою гетьмана від 29 квітня 1918 р. Рада міністрів прийняла закон про тимчасові ліквідаційні комісії (губернські і повітові), які мали визначати і повертати землевласникам (головним чином поміщикам) усе, що раніше було у них відібрано. Окрім того необхідно було відшкодувати збитки, у тому числі й за посіви, зроблені селянами на поміщицьких землях весною 1918 р. Усе це визвало велике незадоволення на місцях. Селяни стали поступово підтримувати більшовиків, які проголошували : «Земля – селянам !».

Наприклад, у рапорті Головного губернського коменданта міста Чернігова Міністерству закордонних справ підкреслювалося, що «північні повіти отруєні

більшовицькою пропагандою (Конотоп, Кролевець). Дещо краще становище в Суджанському та Глухівському повітах. Хоча там теж відмічається незадоволення владою»[3, с.318].

Гетьману Скоропадському також часто закидали зраду українському народу, бо він часто запрошував на посади міністрів людей різних національностей, «в тому числі і москалів, що були досвідчені в державному та воєнному ділі» [2, с.133]. Наприклад, генерал Врангель у спогадах констатує, що Скоропадський хотів і його «переманити до української армії, щиро доводячи, що Україна має всі дані для створення самостійної держави, а за останні роки «в тому напрямку посилено діяла Австрія, й плоди тієї праці, без сумніву, досить значні» [2, с.133].

Після відречення П. Скоропадського від влади, Директорія, керована С.Петлюрою, знову почне виступати за скасування великої приватної власності на землю. Остаточо скасує право приватної власності на землю. Ленінський «Декрет про землю». За часів радянської влади активно розпочалася кривава боротьба проти українських землевласників. Політика заборони приватної власності на землю продовжувала підтримуватись комуністичною партією аж до часів незалежності. Лише указом президента Леоніда Кучми у 1995 році було проведено паювання 27 млн. гектарів сільськогосподарських земель на користь сільського населення.

Впроваджувати земельну реформу у сучасній Україні необхідно, враховуючи історичний досвід. Підводячи підсумок зазначимо, що земельна реформа Павла Скоропадського у 1918 році, яка вважалася найпрогресивнішою у тогочасній Європі, повністю ліквідувала колективне господарювання на селі.

Джерела та література

1. Мироненко О.М. Земельні реформи П.Скоропадського. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. : Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2005. Т.3: Е – Й. 672 с. : іл.,
2. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Укр.письменник, 1993. 446 с.
3. Сумщина в історії України, - Суми: видавництво «МакДен», 2005. 496 с.

ІННОВАЦІЙНІ МОДЕЛІ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ БІОГРАФІКИ

Демуз І. О.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
(м. Київ, Україна)*

Новий сплеск розвитку біографістики та вибудовування біографій учених різних наукових сфер, а також громадських діячів, письменників тощо, що спостерігається з початку 2000-х рр., пов'язують з переосмисленням попередніх історичних знань, зміщенням дослідницьких акцентів з «історії еліт» до персоналій «другого плану», поворотом до історичної антропології, мікрорівневих досліджень, зверненням до міждисциплінарних методик у вивченні біографічної інформації. Вагомий внесок у розвиток історико-

наукознавчих біографічних досліджень у галузі аграрних наук здійснено співробітниками сектору наукової бібліографії та біографістики – підрозділом Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (ННСГБ НААН). Так, ґрунтовну працю у цьому напрямку засвідчують публікації Т. Дерлеменко [1-3], С. Коваленко [4], В. Соколова [10]. Так, наразі наукові портрети учених-аграріїв та галузеві бібліографічні й біобібліографічні покажчики видаються ННСГБ НААН у 13-ти ексклюзивних серіях (у період 1998-2018 рр. підготовлено 306 покажчиків та видрукувано 360 наукових видань [4, с. 120]); поряд із цим, крім серійних видань, публікуються окремі наукові праці співробітників, видаються матеріали наукових конференцій, проведених бібліотекою, формуються «Календар знаменних і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи» та міжвідомчий тематичний збірник наукових праць «Історія науки і біографістика». Дані видання фіксують ґрунтовне вивчення діяльності видатних учених-аграріїв та діячів сільського господарства як окремий напрям історико-наукознавчих досліджень у галузі аграрних наук.

Поряд із цим варто констатувати, що велика кількість наукових робіт конкретно-історичного характеру (біографії учених) співіснує з надзвичайно слабкою теоретичною рефлексією про їх основи. Це засвідчують самі працівники сектору наукової бібліографії та біографістики, визнаючи, що «впродовж тривалого часу увагу дослідників привертають переважно життєписи» [4, с. 122]. Життєписи вчених вважаємо найпростішим варіантом біографічного дослідження (класичної/традиційної біографії), які, зазвичай, інтерпретують як сукупність фактів життя людини, викладених переважно в хронологічній послідовності. У кращому випадку, створюються наукові біографії учених-аграріїв, рідше – інтелектуальні біографії.

Поряд із цим, сучасна біографістика (вітчизняна та зарубіжна) пропонує широкий спектр моделей біографій, які можуть бути екстрапольовані й на аграрну біографіку.

Відзначимо, що сучасні біографії, як правило, вписуються в контекст колективної, індивідуальної (персональної) історії та его-історії.

Як правило, *колективна біографія* (сфера дослідження у першу чергу спеціальної дисципліни просопографії, виступає як узагальнення спільної долі цілих поколінь, певних суспільних груп [7, с. 125]) може застосовуватися і для вивчення наукового співтовариства вчених-аграріїв певного хронологічного періоду чи, наприклад, національної, гендерної приналежності тощо.

Індивідуальна історія, або персональна історія – самоназва історико-біографічних досліджень, об'єкт яких – історія одного життя від моменту народження до моменту смерті у всій її унікальності. Це складно структурована галузь наукових історичних досліджень; її складові – відносно автономні предметні поля (зі своєю специфікою дослідницьких завдань і методологічних орієнтирів), що визначає конкретний тип (ракурс) біографічного аналізу – «внутрішня біографія», «еволюція душі», «екзистенційна біографія», «приватна біографія», «кар'єрна біографія», «професійна біографія» тощо [8, с. 18]. Специфічною галуззю персональної історії в теорії біографізму називають

інтелектуальну біографію, тематично зорієнтовану на вивчення біографії інтелектуалів, до яких, без сумніву, належать і науковці-аграрії.

Російський учений-лінгвіст Г. Сильницький у *«персональній історії»* виділяє чотири варіанти біографії: 1) «історія персони» – традиційна біографія історичної особи чи творчої особистості великого масштабу (публічна біографія); 2) «особиста історія» – життя індивіда крізь призму його особистих/приватних відносин (приватна біографія); 3) «внутрішня біографія» – основна увага приділена процесу становлення особистості, розвитку її світогляду, мисленнєвої роботи тощо; 4) автобіографія – власноручно написані особисті історії [6, с. 202].

В аграрній біографії можуть бути реалізовані й наступні моделі біографічних досліджень, запропоновані російською дослідницею С. Іконніковою (для вивчення постатей учених-гуманітаріїв): *хронологічна модель* – найпростіша схема відтворення життєвого шляху особистості від народження до смерті, в якій відображено основні та соціально значимі події (приклад даної моделі – загальнодоступна багатомовна універсальна інтернет-енциклопедія з вільним контентом Вікіпедія); *функціональна модель* – основна увага приділяється тим етапам життєвого шляху індивіда, де прослідковується лінія професійної діяльності (наукові монографії та статті); *психологічна модель* – в центрі вивчення виявляються мотиви вчинків, пошуки прийняття рішень, опис намірів, страхи, переживання, самореалізація особистості (напр., автобіографія або щоденник ученого); *соціологічна модель* являє собою типові обставини, що визначають життєвий шлях людей залежно від їхньої приналежності до різних соціальних груп, тобто доля особистості відображає історичні події епохи (війна, реформи, міграції тощо). Ця модель дає уявлення про зміни в суспільній свідомості, динаміку ціннісних орієнтацій та культуру поколінь; *культурологічна модель* описує особистість в соціокультурному контексті, коли кожна культура створює власний тип людини, чия поведінка визначається системою культурних кодів епохи; при цьому кожне окреме життя поєднується зі стійкими соціокультурними матрицями, з'являються типові «подієві сценарії» («ситуації»), які утворюють «біографічні схеми», що визначають моделі життя (напр., біографії зірок естради, політичних лідерів та інших відомих персон) [6, с. 200].

У вітчизняному історіографічному полілозі тривають також дискусії щодо трактування, означення ролі та співвідношення наукової та інтелектуальної біографій, та можливостей створення таких моделей для учених природничого напрямку і т. зв. «точних наук» та дослідників-гуманітаріїв (для перших – доречними вважають виключно модель «наукової біографії», для інших – виключно «інтелектуальної». Проте такий диференційований підхід аргументовано спростований вітчизняною дослідницею С. Ляшко (детально про це див.: [5]). (Ми цілком підтримуємо її позицію, адже вчені-природознавці, фізики, математики, інженери, аграрії, як представники інтелектуальної праці власної галузі також заслуговують на «інтелектуальні біографії»).

Крім того, дані аспекти осмислювалися В. Андрєєвим, В. Ващенком, Т. Поповою та ін. Так, В. Андрєєв виокремлює принципові риси інтелектуальної біографії (ІБ), що відрізняють її від наукової (НБ): ІБ інтегрує весь спектр життя

героя та його праць, висвітлює розвиток його думки під впливом зовнішніх стимулів – соціальних, політичних, культурних, наукових, і дозволяє реконструювати весь інтелектуальний шлях суб'єкта в контексті глобального інтелектуального простору; ІБ – це прагнення біографа допомогти відносно підготовленому читачу зрозуміти генезу та сутність інтелектуального досягнення суб'єкта; ІБ досліджує етапи становлення світобачення індивіда та з'ясовує історичні причини їхньої трансформації; поряд з офіційною подієвою історією та «анкетною біографією» суб'єкта інтелектуальна біографія висвітлює «власну історію його життя та ідей», при цьому акцент робиться на історичні умови світоглядних метаморфоз героя, а його тексти аналізуються з урахуванням історико-культурного контексту [9, с. 546]. Чому ж із зазначеного ракурсу не можуть створюватися і біографії учених-аграріїв?

У будь-якому випадку вважаємо, що теоретико-методологічне підґрунтя аграрної біографіки, зокрема, щодо можливостей побудови інноваційних біографічних моделей учених-аграріїв, із застосуванням міждисциплінарних методик і технологій, на сьогоднішній день залишається не розробленим, тому потребує подальшої дослідницької рефлексії та узагальнень. Перспективність цього напрямку полягає у відході від позитивістської версії наукової біографії, сформованій на традиціях XIX ст., як безпрецедентному колекціонуванню фактів життя вченого до (пост)модерністської парадигми т. зв. «кінематографічної біографії», в якій автор виступає в ролі режисера, від «біографії-агіографії» до «біографії-контекстуалізації», яка робить акцент на наявності різноманітних контекстів – інтелектуальних, політичних, ідеологічних, – що окреслюють зовнішні контури життя вченого-аграрія.

Джерела та література

1. Дерлеменко Т. Ф., Анікіна О. П. Внесок Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки у створення національної сільськогосподарської бібліографії та біографістики. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2010. № 3. С. 53-60.
2. Дерлеменко Т. Ф. Національна аграрна біографістика: стан та проблеми подальшого розвитку. *Наукові сільськогосподарські бібліотеки в XXI столітті* : тези доп. наук.-практ. конф. / УААН, Центр. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2002. С. 31-33.
3. Дерлеменко Т. Ф. Проблеми створення аграрної біографістики як складової частини галузевого інформаційного ресурсу та історії аграрної науки. *Актуальні проблеми аграрної науки та освіти України: регіональний аспект* : (матеріали II наук.-практ. семінару) / УААН, Центр. наук. с.-г. б-ка, Від-ня регіон. центрів наук. забезпечення АПВ [та ін.]. Київ, 2003. С. 21-24.
4. Коваленко С. Д. Науково-бібліографічна діяльність Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України: здобутки та перспективи. *Науково-педагогічні студії*. 2018. Вип. 2. С. 119-126.
5. Ляшко С. М. Поняття «наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*: зб. наук. праць / відп. ред.: В. С. Чижко, В. І. Попик ; НАН України, Ін-т біографічних досліджень. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2013. Вип. 10. С. 25-47.
6. Медведева Е. В. Классификация биографий как один из методов биографики в контексте исследований библиотечной отрасли. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. 2016. № 2 (22). С. 198-205.

7. Попик В. І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 122–136.

8. Попова Т. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика. *Ейдос*. Вип. 8. 2015. С. 15-40.

9. Попова Т. Н. Персональная история VS интеллектуальная биография, биоисториография: подходы и понятия. *Человек в истории и культуре*. Сборник научных работ в честь 70-летия лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук Владимира Никифоровича Станко / Институт археологии Украины. Одесса: Терновка, Друк, 2007. С. 540-563.

10. Соколов В. Розвиток української біографістики та стан біобібліографічних та історико-біографічних досліджень у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці. *Вісник Книжкової палати*. 2012. № 10. С. 14-17.

РОЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ШКІЛ У ВІДРОДЖЕННІ ВІТЧИЗНЯНОГО НАСІННИЦТВА У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Дмитрієва Х.М.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

На початку 20-х років ХХ ст. та території України значною мірою спостерігалася сільськогосподарська криза, генеруючою причиною якої виявилася розлагодження науково-дослідного процесу, що здійснювався спеціалістами галузевих установ фахових сільськогосподарських товариств, губернських земств тощо. Осередки насінництва, які існували до Першої світової війни (1914–1918) та Української національно-демократичної революції (1917–1921) було зруйновано. Серед населення гостро відчувалася нестача якісного посівного матеріалу. Погіршувала становище також посуха та неврожай у 1921 р., після яких було використано всі запаси насіння. В таких умовах розпочали свою діяльність Сортівничо-насіннєве управління Цукротресту (кінець 1921–1922 рр.) та Всеукраїнське товариство насінництва (1922). Саме ВУТН стало координуючим органом з розвитку галузі на території України.

На виконання статутної програми, що передбачала виконання завдань усіх ланок насінництва (пошук нових сортів, селекція, сортовивчення і сортовипробування, розмноження насіння, його очищення, зберігання, поширення, опис і контроль) товариство залучило не тільки науково дослідні господарства НКЗ, а й низку сільськогосподарських шкіл. Про участь останніх у виконанні подібної роботи вирішено на Другій всеукраїнській нараді ректорів сільськогосподарських інститутів і керуючих сільськогосподарськими технікумами, що відбулася 23 квітня 1925 р. Головний комітет професійно-технічної освіти підтримав таку ініціативу, зауваживши, що у багатьох школах є всі передумови для цього – наявний педагогічний персонал, агрикультурні та організаційно-технічні можливості.

З приводу залучення закладів освіти до виробничого процесу у галузі насінництва на згаданій нараді виступили керівник Маслівського сортівничо-насіннєвого технікуму І. Іванов («Роботи сільськогосподарських шкіл у галузі репродукції насіння й завдання Товариства Насінництва») [1] та член Правління Всеукраїнського товариства насінництва Г. Мазуркевич («Про умови участі

сільськогосподарських шкіл у репродукції насіння» [2]. За пропозицією першого всі заклади сільськогосподарської освіти розподілялися на дві категорії. Найкраще оснащені польові господарства деяких інститутів і технікумів мали б виконувати роль насінневих розсадників, безпосередньо співпрацюючи з найближче географічно розташованими селекційними установами, тобто вирощувати першу репродукцію насіннєвого матеріалу від станційної еліти. Польовими господарствами з меншою кількістю устаткування (переважно професійно-технічних шкіл) передбачалося розмноження другої репродукції насіння і постачання посівного матеріалу селянам. Також вони мали б організовувати вирощування третьої репродукції у кращих колгоспах, насінневих товариствах та кращих селянських господарствах. З метою підвищення спеціальної кваліфікації рядових шкільних робітників І. Іванов визнав за необхідне організацію курсів із насінництва при сортівничих центрах, а також участь представників освітніх сільськогосподарських закладів на з'їздах та нарадах з насінництва.

Виступ Г. Мазуркевича деякою мірою повторював основні тези І. Іванова, зокрема стосовно участі сільськогосподарських шкіл у процесі розмноження сортового насіння. Проте, доповідач наголосив про необхідність відповідальніше підійти до вирішення цього питання із проведенням попередніх заходів. Насамперед він звертає увагу на проведення обстеження господарств сільськогосподарських шкіл щодо їхнього технічного оснащення і відповідно до цього розподілити їх на декілька груп. Отримані дані також мали б визначити необхідне фінансування установ, згідно із поставленими завданнями. Ті школи, які фактично могли б займатися розповсюдженням насіння повинні стати членами ВУТН і дотримуватися затвердженого товариством «Статуту».

Заслухавши зазначені виступи, учасниками наради ректорів прийнято спеціальну резолюцію, в якій визнано, що відродженню сільського господарства перш за все перешкоджає брак якісного, адаптованого до місцевих умов сортового матеріалу, а тому проблема відновлення насінневих ресурсів повинна стати першочерговим завданням заходів загальнодержавного масштабу. Основним осередком розповсюдження сортового насіння визначено сільськогосподарські навчальні заклади. Аналізуючи географічне положення селекційних станцій на території України, які здебільшого були членами ВУТН та мережі спеціалізованих галузевих шкіл, констатовано сприятливе їх територіальне співвідношення, яке дає можливість порайонно пов'язати насінницьку діяльність між ними. З цього приводу ухвалено пропозицію І. Іванова щодо розподілу навчальних закладів за функціями на дві категорії. Тези обох співдоповідачів одноголосно підтримано. На виконання передбачених завдань на нараді підготовлено звернення до ВУТН та НКО з проханням розробити план фінансування насінницьких закладів і звернутися до вищих державних установ з клопотанням про нарахування відповідних коштів [3].

Джерела та література

1. Іванов І. Роботи сільськогосподарських шкіл у галузі репродукції насіння й завдання Товариства насінництва. *Друга Всеукраїнська нарада ректорів сільськогосподарських інститутів і керуючих сільськогосподарськими технікумами. Матеріали наради ухвалено Президією Головнопрофосу 23.04.1925 р.* / НКО УСРР. Київ : Держвидав України, 1925. С. 34–36.

2. Мазуркевич Г. Про умови участі сільськогосподарських шкіл у репродукції насіння. *Друга Всеукраїнська нарада ректорів сільськогосподарських інститутів і керуючих сільськогосподарськими технікумами. Матеріали наради ухвалено Президією Головпрофосу 23.04.1925 р.* / НКО УСРР. Київ : Держвидав України, 1925. С. 36–37.

3. Резолюція по доповіді тов. Іванова та співдоповіді тов. Мазуркевича. *Друга Всеукраїнська нарада ректорів сільськогосподарських інститутів і керуючих сільськогосподарськими технікумами. Матеріали наради ухвалено Президією Головпрофосу 23.04.1925 р.* / НКО УСРР. Київ : Держвидав України, 1925. С. 37–39.

ДІЯЛЬНІСТЬ Д. О. ДЖОВАНІ В КОМІСІЇ ВІД ДЕПАРТАМЕНТУ ЗЕМЛЕРОБСТВА ПО ДОСЛІДЖЕННЮ БОЛІТ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ І ВИПРОБУВАННЯХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В 1912-1915 РР.

Довгорук Ю. О.

Панфільська дослідна станція ННЦ Інституту землеробства НААН

Визначну роль Д. О. Джовані в становленні вітчизняної агроелімінаційної дослідної справи можна відслідкувати вже на ранньому етапі його наукової роботи. Аналіз його наукових праць та робіт де згадують його за період 1912-1917 рр. засвідчує особистий внесок молодого спеціаліста у становлення та розвиток агроелімінаційної дослідної справи.

Починаючи з 1912 р. молодого вченого залучають до комісії від Департаменту землеробства по дослідженню боліт Волині та Полісся, що працювала з перервами в період 1912-1915 рр. Саме в цей період ім'я Д. О. Джовані стає відомим в наукових колах і його можна зустріти в таких авторитетних наукових періодичних сільськогосподарських виданнях як «Болотоведение» та «Земледельческая газета».

На початку ХХ століття в Російській імперії проблема комплексного використання торфово-земельного ресурсу була надзвичайно актуальною і невідкладною, зважаючи на агрогосподарське і соціальне значення, що притаманні цьому унікальному, з різноманітними природними властивостями та функціями, нині інтенсивно деградуєму ресурсі. Комплексне використання боліт передбачало насамперед правильний вибір і обґрунтоване співвідношення площ торфових земель різних напрямів цільового призначення. А саме сільськогосподарського та торфовидобувного.

В фаховому журналі «Болотоведение», що видавався коштом Мінської дослідної болотної станції знаходимо важливі дані. В номері 3-4 за 1914 р. новоствореному Новгородському дослідному полю по культурі боліт присвячена окрема стаття Ф. Я. Бахтеєва – керівника дослідного поля. Серед загальної інформації велику увагу автор приділив детальному опису структури даної установи, фінансуванню, програмі досліджень та новаторським методам роботи. В той час мережа дослідних установ по культурі боліт в Російській імперії ще тільки розвивалася і керівництво та персонал дослідного поля (а через рік вже станції) їздили переймати навики наукової роботи до Мінської та Полтавської дослідних станцій. Ці установи разом з Волинським дослідним полем вважалися на той час в Російській імперії передовими в сфері даних досліджень.

Перед дослідним полем ставили вирішення наступних завдань: вивчення боліт в районі розташування, дослідження хімічних і фізичних якостей боліт, ведення метеорологічних, гідрометричних і фенологічних спостережень, ведення польових досліджень, перевірка прийомів культивуції осушених ґрунтів, поширення отриманих знань в наукових колах та серед населення (публікація наукових та науково-популярних робіт, влаштування на місці досліджень випробувань, виставок та музеїв).

Відомо те, що вчений на протязі літа-осені 1912 р. він працював у складі виїзної комісії по дослідженню боліт для осушення і подальшої роботи дослідного поля поблизу залізничної станції Сарни на частині болотного масиву Чемерне, загальною площею 113 десятин. Склад комісії був наступним: керівник В. С. Доктуровський, професор О. Ф. Флеров інженер-гідротехнік Ф. П. Шаблігін, спеціалісти по культурі боліт барон Г. В. Розен, Є. Я. Сербин, М. В. Докунін, Д. О. Джовані і Л. В. Кузнецкий.

В 1913 р. при Волинському губернському земстві були організовані випробування болотних і лукових знарядь. Конкурсні випробування проходили 15-28 липня поблизу м. Сарни. Були присутні агрономи та спеціалісти з інших дослідних установ та місцеві поміщики і прості сільські господарі. Керував заходами вчений агроном О. М. Павлов. Експертами були: О. Г. Нікітін, С. О. Єршов, О. Ф. Унріх, Є. Я. Сербин, М. З. Шабля, барон Г. В. Розен, Д. О. Джовані (голова комісії), О. П. Чорний, О. Л. Кайзер, О. Г. Воєводський, Л. В. Кузнецкий. Для випробувань були привезені плуги різних виробників 3-х видів: безпередкові, напівпередкові, передкові. Були представлені безпередкові плуги наступних заводів: Східно-Пруського, Еккерта, Фіскарса, Норра-Хаммера, Липгарта, Сосновського, Бугая. Напівпередкові плуги: Девіда Бредлі, Завадського, Герд Евен, Разевського, Цигельського, Сосновського. Передкові плуги: Герд Евен, Східно-Пруського, Липгарда, Сосновського, Еберхардт. Також був представлений гусеничний трактор та інші сільськогосподарські машини для обробки землі. Також комісія дала рекомендації що до подальшого осушення та розширення площі під досліди на Волинському болотному дослідному полі. Всі результати випробувань разом з технічними характеристиками були надруковані в наступному номері журналу «Болотоведение».

Значення роботи болотних станцій тоді вбачали на трьох рівнях: науковому, учбовому і громадському. І особливу увагу відводили саме громадському значенню. Завдяки станціям (і дослідним полям) землевласники і дрібні господарі мали можливість через агрономічну організацію вибрати собі знаряддя та машини що найбільш підходили для робіт в їх господарстві. А виробники техніки в свою чергу завдяки випробуванням на станціях могли удосконалювати своє виробництво після виявлення недоробок чи незручностей в машинах та знаряддях. Окрім випробувань станції також влаштовували і конкурси знарядь ціллю яких було головним чином рекламування і поширення знарядь обробітку серед широких мас населення. Інструктаж та показ як правило проводили спеціалісти станцій і студенти-практиканти. Для цього при станціях працювали лабораторії з вимірювальним обладнанням. Населення теж в свою чергу виявляло не аби яку зацікавленість такими заходами і масово відвідувало їх.

Особливим попитом у місцевих землеробів користувалися плуги фірми Сакка та їх ліцензійні копії вітчизняних заводів, які можна було купити після показу. Для плугів у випробуваннях вираховували оптимальну силу тяги, ширину і глибину захвата пласта та загальний характер роботи. До речі, на випробуваннях результати показали, що вітчизняні моделі плугів Сакка заводів Гена і Брянського кращі за оригінальні та добре підходять для темно-сірих лісостепових суглинків півдня Волині. Також особливу увагу у випробуваннях відводили болотним боронам та купинорізам. На весну 1913 р. рік було заплановано випробування техніки не тільки на Волинській болотній станції, а й на землях с. Рудня-Радовельська Овручського повіту.

Відомо, що на Волинській станції подібні покази техніки з випробуваннями проходили починаючи з осені 1912 р. щорічно. Але невдовзі після початку Першої світової війни і розміщенням у м. Сарни та на залізничній станції військових частин такі конкурсні випробування після 1915 р. припиняються.

Необхідно відмітити те, що такі виставки та конкурси при дослідних полях і станціях широко проводилися з метою популяризації здобутків галузі, а також підвищення інтересу населення до земельно-меліоративної справи, сільськогосподарської гідротехніки і торфової справи. Саме болотні станції через програми і конкурси випробувань допомагали поширювати в сільському господарстві техніку, а також удосконалювати її для випуску на вітчизняних заводах.

Таким чином, можна зробити наступні висновки про те, що Д. О. Джовані має безпосереднє відношення до заснування та початку роботи Волинського болотного дослідного поля. Саме у 1912-1915 рр. виходить ряд його публікацій, що засвідчують вагомий персональний внесок у розвиток агромеліораційної дослідної справи в Україні. Це період його професійного становлення в цій галузі наукових знань.

ПРО ВИТОКИ АГРАРНОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА МАНЬКІВЩИНІ (ХАТА-ЛАБОРАТОРІЯ У СЕЛІ ДЗЕНЗЕЛІВКА)

Зайчук Н.Є.

Маньківський районний краєзнавчий музей (с. Дзензелівка)

Залишаючи за дужками повідомлення політичну складову про створення нового на руїнах, знесеного виром жовтневого перевороту старого світу, повідомляємо, що руйнували та піддавали забуттю здобутки раніше достатньо добре налагодженої сільськогосподарської дослідної справи. Адже істотне значення та допомогу, у т. ч., і фінансову питанню розвитку сільського господарства на українських землях у складі тодішньої Російської імперії надавали не тільки її державні структури в особі Міністерства землеробства і державних маєностей, але й земство¹⁰.

¹⁰. Крім питань розвитку й управління освітою, охороною громадського здоров'я, утримання існуючих і будівництва нових, у складі повітових і губернських управ мало окремо штатних повітових і губернських агрономів, о пізніше й штатних ентомологів (ентомолог Херсонського губземства Й.К. Пачоский (1864-1942), у Таврійському губземстві – С.О. Мокрецький (1865-1936).

Воно було створено у 1864 році. Ними створення земства, як введення специфічної форми місцевого самоуправління, сприйняте вимушеним кроком. Твердження про нього, як системну реформу регіонального управління Російською імперією, покликану адаптувати самодержавство, як суспільний устрій аграрної, за своєю суттю та змістовим наповненням держави до потреб капіталістичного розвитку, не зовсім передає першопричину такого кроку. Цілком очевидно, що вона своїми витоками виходить з поразки у Кримській (Східній) війні 1853-1856 років. Крім модернізації застарілої за своїм призначенням і формами управління державної машини, була велика потреба, скоріше – необхідність у залученні коштів для створення нової якості армії та флоту держави, котра практично постійно вела війні. На їх організаційне вдосконалення та матеріально-технічне забезпечення потрібні були надзвичайно великі кошти, котрі можна було отримати від торгівлі швидко відновлюваною продукцією – щорічно отримуваним сільськогосподарським збіжжям.

Сільське господарство України упродовж 1920 – першої половини 30-х років пережило свої злет під час НЕПу [1] та падіння упродовж періоду колективізації від 1929, що завершалася Голодомором 1932-33 років ХХ століття [2]. У подальшому пішов керований розвиток його.

Серед низки першочергових заходів з підняття сільського господарства та зокрема, врожайності було запропоновано створити в організованих колективних господарства сільські агрономічні лабораторії, що на широкий загал дістали назву – хата-лабораторія.

У селі Дзензелівка (Маньківський р-н, Черкаська обл.) також була організована хата-лабораторія у 1934 році. Вона розташовувалася у хаті розкуркуленого селянина. Її фото збережено у фондах Маньківського районного краєзнавчого музею [3].

Хата-лабораторія створена Макаренком в 1934 році. Пізніше агрономічна лабораторія колгоспу. Фото 1948 року.

Ініціатором створення хати-лабораторії виступив Макаренко Прокіп Васильович, член правління сільгоспартілі ім. Сталіна. Власне, він і був її керівником. На фото перед входом – його помічниці, колгоспниці-лаборантки Ганна Діхтяренко й Антоніна Хован.

Від початку лабораторія створювалася (1934) для вирощування насіння городніх культур. За результатами першого року роботи отримали наступні результати: насіння огірків – 1 центнер з 1 га, капусти – 1 центнер з 1 га, столової моркви – 3,6 центнера з 1 га, конюшини – 2 7 центнера. І це було вигідно для колгоспу.

Досвід такої роботи було висвітлено в окремому виданні: «Наприклад, в обмін за центнер конюшини колгосп одержує з тресту „Насінневод“ по 4 ц пшениці. Окрім цього, після конюшини краще родить хліб, бо земля одержує азоте угноєння, та ще конюшина збільшує харчову базу для колгоспної худоби» [4].

Звичайно, агрономічна служба Потаської МТС, як і Буцької районної влади, куди того часу адміністративно належало село Дзензелівка, керували роботою хат-лабораторій. Вже на 1935 рік передбачалося перейти до завершення ліквідації агрономічної неграмотності серед колгоспників. У кожній рілничій та городній бригадах було організовано агрономічні гуртки. Для ведення занять були залучені місцеві зоотехнік, механік і районний агроном. У кінці лютого передбачалося прийняти екзамени з агрономізму.

Тут потрібно особливо наголосити на особистості Макаренка Г.В., його діяльнісній ініціативі, оскільки зі створенням хати-лабораторії коло практичного застосування його досвіду та практичного мужицького чуття істотно розширилося. Він їздив до м. Козлов (Тамбовська обл. Російської Федерації (від 1935 р. – Мічурінськ – авт.) для ознайомлення з досвідом і методами роботи відомого вченого-садовода І.В. Мічурина.

Головна причина поїздки – подальше розширення колгоспного саду, основу якого склали плодові дерева власного садка, створеного ним за часів роботи упродовж 1926-1929 років у Кредитно-кооперативному товаристві садівником. Потім перенесеного до колгоспу на спеціально виділену ділянку. У наступному доробку агронома-аматора – розширення саду, висадження вишні, ведення бджільництва, плодовий розсадник, насінництво, сушарня, виноробка, участь в виставках...

Потрібно також зауважити, що районний краєзнавчий музей володіє значними матеріалами щодо розвитку сільськогосподарського виробництва.

Джерела та література:

1. Нова економічна політика. Юридична енциклопедія: у 6 т. / Ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4: Н – П. 720 с.
2. Кульчицький С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 239 с.
3. URL: <https://clarity-project.info/edr/26536005> (дата звернення 17.04.2020).

4. Микола Сачук. Останній «індивідуал». Дзєнгелівський колгосп ім. Сталіна. Потаська МТС Буцького району. Київ: Видання Київського облвиконкому, 1935 р.

**КОМІТЕТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ:
НОРМАТИВНО-РЕГУЛЯТИВНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ (1918–1919 рр.)
Зотова А.С.**

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

На сучасному етапі розвитку України важливе місце в історії освіти належить організації освітнього забезпечення аграрної галузі в роки Української революції (1917–1921 рр.). Саме в згаданий період, поряд із вирішенням нагальних питань, перед фахівцями постала проблема налагодження навчального процесу в освітніх закладах сільськогосподарського профілю. Важливим стало вирішення проблем розвитку теорії, методології та практики організації освітнього забезпечення розвитку сільського господарства.

З'ясовано, що, власне, цими питаннями безпосередньо займався Комітет сільськогосподарської освіти, створений на початку 1918 р. при Народному міністерстві земельних справ УЦР УНР (НМЗС УЦР УНР). Він виконував функції дорадчого органу та паралельно – Головної ради з сільськогосподарської освіти. Метою у його роботі стало обговорення діяльності Міністерства в сфері популяризації сільськогосподарських знань, удосконалення функціонування профільних навчальних закладів.

Основним правовим актом, який визначав правила роботи Комітету сільськогосподарської освіти, стало Положення, затверджене 18 березня 1918 р. на 7-й нараді директорів департаментів та завідувачів відділів при НМЗС УЦР УНР під головуванням директора відділу сільськогосподарської освіти М. Кухаренка. Згідно з цим документом на розгляд Комітету сільськогосподарської освіти виносилися: законопроекти щодо розвитку галузевої освіти в країні; проекти щодо створення нових сільськогосподарських шкіл, курсів, музеїв та реформ уже існуючих; прохання про допомогу від профільних освітніх закладів; статuti, плани та інструкції для сільськогосподарських шкіл та курсів; розробка підручників та посібників з галузі сільського господарства; звіти сільськогосподарських освітніх закладів; загальні педагогічні питання підвідомчих установ. Головою Комітету призначався директор відділу сільськогосподарської освіти НМЗС УЦР УНР. У разі його відсутності обов'язки виконувалися заступником. Міністр земельних справ та його заступник автоматично вважалися членами Комітету. Постійними членами ставали: 1) два представники від департаменту сільського господарства НМЗС УЦР УНР; 2) по одному – від департаменту земельних справ та окремих його відділів; 3) усі члени Ради відділу сільськогосподарської освіти, до складу якої, входили фахівці лише в даній галузі; 4) голова відділу лісових шкіл; 5) два працівники Міністерства народної освіти; 6) по одному представнику від сільськогосподарського відділу Київського політехнічного інституту, Київських сільськогосподарських курсів, агрономічного відділу Київського університету і природознавчого факультету Київського народного університету, товариства «Український агроном»,

Українського науково-технічного товариства «Праця», агрономічного відділу Київського губерньського земства, київського товариства «Просвіта» [1].

Положення про Комітет сільськогосподарської освіти при Міністерстві земельних справ Української держави (МЗС УД) за часів правління гетьмана Павла Скоропадського мало схожий зміст (на російській мові) та було затверджене 20 листопада 1918 р. Згідно з цим документом розгляду і обговоренню підлягали як загальні педагогічні питання навчально-виховної роботи, так і питання, пов'язані з організацією нових та реформування вже існуючих сільськогосподарських навчальних закладів, забезпечення їх підручниками, навчальними посібниками, затвердження звітів про стан освітніх закладів, підпорядкованих Міністерству [2, с. 8]. Зміни в документі стосувалися призначення міністром голови Комітету та якісного й кількісного складу постійних його членів. Так, постійними членами могли бути: 1) особи, призначені міністром землеробства; 2) керівник відділу сільськогосподарської освіти; 3) по одному представнику від департаментів чи відділів МЗС УД; 4) спеціалісти МЗС УД з учбової частини за призначенням міністра; 5) представник від Міністерства народної освіти [3]. У грудні 1918 р. новий голова Комітету М.Г. Коваленко висловив прохання до МЗС УД про внесення змін до Положення щодо прийняття до складу постійних членів представників від Виконавчого комітету ради робочих та селянських депутатів, педагогічних рад та інших громадських організацій [4; 5].

Отже, в даному повідомленні розкриті нормативно-регулятивні засади діяльності Комітету сільськогосподарської освіти при Народному міністерстві земельних справ УЦР УНР та Міністерстві земельних справ УД. Доведено, що основним регулятивно-правовим документом у його роботі стало Положення про Комітет сільськогосподарської освіти, затверджене 18 березня 1918 р. та дещо видозмінене уже при новій владі 20 листопада 1918 р.

Джерела та література

1. Положення про Комітет сільськогосподарської освіти Народного міністерства земельних справ при УЦР УНР (18 березня 1918 р.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 11–12.

2. Організація науково-освітнього забезпечення аграрної галузі у роки Української революції (1917–1921). До 100-річчя Національної академії аграрних наук України : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ДАКО ; уклад. В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, В. І. Кучер, С. М. Клапчук, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко, С. М. Живора, Н. В. Маковська, С. А. Каменєва ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 378 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 102).

3. Проект Положення про Комітет сільськогосподарської освіти Міністерства земельних справ Української Держави (20 листопада 1918 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 55–55 зв.

4. Список співробітників відділу сільськогосподарської освіти Міністерства земельних справ Української Держави [1918 р.]. *ЦДАВО України*. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 22.

5. Повідомлення голови Комітету сільськогосподарської освіти Міністерства земельних справ Української Держави про необхідність включення до складу Комітету представників громадських організацій (грудень 1918 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 52.

ВНЕСОК ВЧЕНОГО-АГРАРІЯ М.М. ВОЛЬФА (1880–1933) У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Коваленко Н.П.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

У другій половині XIX – на початку XX ст. світові теоретико-методологічні підходи щодо ведення сільськогосподарської дослідної справи набули популяризації шляхом їх публікації у періодичних виданнях, які вільно перебували у науковому обігу і були доступними у бібліотеках для

*Рис. 1. М.М. Вольф
(1880–1933)*

всіх бажаючих [2, с. 11]. Сільськогосподарська дослідна справа збагатилася новими напрацюваннями щодо виконання галузевих наукових досліджень, які розвинули у своїх працях вітчизняні вчені-аграрії. У Російській імперії їх розвиток відбувався на основі удосконалення теоретико-методологічних основ вченими, які йшли врівень з тогочасною світовою наукою і практикою. Вагомим є внесок вчених-аграріїв, які розробляли теоретико-методологічні основи здійснення галузевих наукових досліджень на українських землях. Серед них потрібно відзначити видатні постаті у світовому вимірі: С.М. Богданова, М.М. Вольфа, М.Ф. Деревиського, В.В. Докучаєва,

О.Г. Дояренка, М.А. Єгорова, А.Є. Зайкевича, О.О. Ізмайльського, П.А. Костичева, А.С. Молостова, Б.М. Рожественського, В.Г. Ротмістрова, А.О. Сапегіна, І.О. Стебута, К.А. Тімірязєва, М.М. Тулайкова, О.К. Філіповського, С.Л. Франкфурта та багатьох інших. Завдяки їхнім зусиллям досягнуто високого рівня виконання галузевих експериментальних досліджень, що ґрунтувались на повноцінній теоретико-методологічній основі. Застосування спеціальних методів та методик виконання польових експериментальних дослідів забезпечило отримання достовірних результатів сільськогосподарських досліджень [1, с. 11].

Одним з перших, хто розпочав розроблення теоретико-методологічних основ ефективного виконання галузевих експериментальних досліджень, був видатний вчений-аграрій та організатор сільськогосподарської дослідної справи Мойсей Михайлович Вольф (1880–1933) (рис. 1) [5, с. 245]. На початку XX ст. він брав участь у виконанні та систематизації колективних дослідів з мінеральними добривами на Катеринославській дослідній станції. Велике значення має розроблена ним методика виконання колективних дослідів у Катеринославській губернії, яка надзвичайно актуальна дотепер.

У 1910 р. за результатами багаторічних колективних дослідів з мінеральними добривами у селянських господарствах Катеринославської губернії М.М. Вольф опублікував «Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями Екатеринославской губернии» у двох частинах. Перша частина «Методика» вийшла у співавторстві з видатним вченим-аграрієм,

організатором сільськогосподарської дослідної справи Б.М. Рожественським. У зазначеній публікації науковці розробили методику виконання польових експериментальних досліджень: заходи, що забезпечували типовість та точність колективних дослідів – вибір ділянки, її форм, повторення, захисних смуг тощо [7, с. 30–32]. Ними наведено інструкції з виконання польових експериментальних досліджень: вибору та організації дослідних ділянок, складання їх планів, взяття зразків ґрунту і рослин, прокладання доріжок, внесення добрив, визначення вологості ґрунту, обліку врожаю [6, с. 61]. Важливим висновком вчених стало здійснення контролювання багаторічних колективних дослідів для забезпечення їх типовості та точності. Ними акцентовано увагу на кращому розміщенні контрольних ділянок дослідів, що полягало у рівномірному їх розподілі між іншими ділянками без зосередження в будь-якій частині загальної дослідної ділянки [5, с. 245]. У другій частині «Цифровой материал» М.М. Вольф навів метеорологічні дані Катеринославської губернії, вологості ґрунту дослідних ділянок, результати механічного і хімічного впливу на орний шар ґрунту, відомості про поля, терміни і способи основних робіт, таблиці обліку урожаїв сільськогосподарських культур [3, с. 29–36].

У 1911 р. М.М. Вольф опублікував третю частину «Трудов сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии» під назвою «Результаты коллективных опытов», яка складалася з семи розділів [6, с. 62]. Зокрема, перший розділ присвячено розробленню програми і методики досліджень, що включали значення колективних дослідів, як методу дослідження, програму дослідів з озимими та ярими зерновими культурами, організацію та техніку дослідів; другий – висвітленню результатів колективних дослідів у 1909 р.; третій – опрацюванню впливу додаткових умов на дію добрив; четвертий – висвітленню результатів колективних дослідів у поєднанні з результатами стаціонарних дослідів; п'ятий – опрацюванню особливостей методики колективних дослідів, що включали загальну характеристику результатів масових дослідів, математичні ознаки для результатів, значення ролі повторних ділянок та здійснення контрольних заходів у колективних дослідів, варіанти методики колективних дослідів, значення результатів для господарювання. Шостий розділ містив таблиці дії добрив на урожайність озимої пшениці, озимого жита, ярої пшениці, ячменю, вівса; сьомий – додатки [4, с. 17–19]. Проблеми методології, особливо стосовно розрахунку отриманих результатів колективних дослідів, викладені М.М. Вольфом у спеціальному розділі «Отличительные особенности методики коллективных опытов» [4, с. 102–126].

На початку ХХ ст. у світовому науковому просторі для оброблення результатів галузевих експериментальних досліджень застосування статистичних методів отримало значний розвиток. Одним з перших вітчизняних вчених, хто започаткував методику застосування математичних методів – теорію ймовірностей та математичну статистику для аналізування спостережень у сільському господарстві був М.М. Вольф [5, с. 250]. У 1911 р. у розділі «Математические признаки ряда результатов, обусловленных преимущественным влиянием постоянных факторов» третьої частини «Трудов сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской

губернії» вчений рекомендував застосовувати математичний аналіз [4, с. 110–114]. Він розробив математичні ознаки ряду результатів, зумовлених переважним впливом постійних чинників для колективних дослідів з мінеральними добривами у Катеринославській губернії [4, с. 110–114]. Науковець стверджував, що з використанням математичного аналізу отримували точніше значення величин, які характеризували одержані ряди. Ним запропоновано для аналізу статистичних рядів використовувати таблицю розподілу відхилень німецького математика К. Гауса, який ще у 1799 р. започаткував математичний підхід на основі використання способу найменших квадратів. Наукова праця М.М. Вольфа викликала велике зацікавлення і отримала високу оцінку вітчизняних фахівців сільськогосподарської дослідної справи завдяки опрацюванню ним основ організації та особливостей методики колективних дослідів, що включали загальну характеристику результатів досліджень та їх математичне опрацювання. Важливим було розроблення і висвітлення техніки обліку урожайності зернових культур на основі відбору середніх зразків, що дотепер є стандартом у виконанні польових експериментальних дослідів. Вчений перший у науковій практиці застосував математичні методи для оцінювання одержаних результатів галузевих експериментальних досліджень на Харківській дослідній станції [5, с. 249–250]. Практичне застосування математичної статистики та теорії ймовірностей забезпечили подальше удосконалення планування польових експериментальних дослідів та статистичного оброблення результатів галузевих досліджень.

Можна зробити висновок про вагомий внесок вченого-аграрія М.М. Вольфа у становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні на початку ХХ ст. Ним розроблено наукові основи, а також опрацьовано ефективну методику організації польових експериментальних дослідів, що є актуальною дотепер. Нині у галузевих наукових дослідженнях виконуються основні вимоги методики здійснення польових експериментальних дослідів. Найважливішими з них є: дотримання правил доцільності, типовості та точності польового досліду; принципу єдиної відміни між варіантами; придатності умов для виконання досліду; відтворення результатів досліджень за однакових умов та методики; впровадження додаткових дослідних і контрольних варіантів; виконання досліджень з районованими та перспективними сортами і гібридами; обліку супутніх спостережень; наявності необхідної документації; визначення взаємозалежності та взаємозумовленості спостережень [5, с. 263]. Важливе місце у методиці виконання польових експериментальних дослідів, що впливають на зменшення похибок, значною мірою займають її основні елементи: кількість варіантів у схемі досліду, площі дослідних ділянок і захисних смуг, форма дослідних ділянок та їх орієнтація на місцевості, повторення досліду, розміщення варіантів і повторень у досліді, методика спостережень, аналізів та обліків. Ефективне поєднання всіх елементів методики забезпечує максимальну точність і типовість польових експериментальних дослідів. Основним завданням методики їх виконання є розроблення програми досліджень, яка складається з сукупності способів доцільного виконання її етапів: планування експерименту, виконання польових дослідів та комплексу обліків і спостережень, аналізу та узагальнення отриманих результатів дослідження [1, с. 14].

Здобутки М.М. Вольфа у застосуванні математичних методів у галузевих наукових дослідженнях зумовили розвиток відповідної методики, яка починаючи з 1990-х років стала невід'ємною складовою польових експериментальних дослідів у різних ґрунтово-кліматичних умовах України [6, с. 62]. Нині на всіх етапах виконання галузевих наукових досліджень передбачено широке застосування методів статистичного аналізу, який дозволяє встановити приховані залежності, що притаманні багатьом біологічним явищам. Точність дослідів стала одним з основних показників якості науково-дослідної роботи, починаючи від вирівнювання родючості ґрунту земельної площі у досліді, добору вирівняного посівного матеріалу і закінчуючи однаковим доглядом за рослинами і збиранням врожаю [5, с. 262]. Залежності між окремими показниками дослідів виявляють за допомогою застосування методів математичної статистики – коефіцієнтів кореляції для лінійної залежності та кореляційного відношення для криволінійного зв'язку. До таких показників відносять атмосферні опади, температуру і вологість повітря, попередники, насичення сівозмін сільськогосподарськими культурами, стійкість проти бур'янів, хвороб і шкідників, урожайність культур, продуктивність сівозмін, якість сільськогосподарської продукції [1, с. 15].

Джерела та література

1. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Методика сучасних і перспективних досліджень у землеробстві. *Вісник аграрної науки*. 2008. №2. С. 11–17.
2. Вергунов В.А. Науково-організаційні та методологічні основи становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в агрономії. *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2007. Вип. 30. С. 9–17.
3. Вольф М.М. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии. Харьков: Печатное дело, 1910. ч. 2. Цифровой материал. 306 с.
4. Вольф М.М. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии. Харьков: Печатное дело, 1911. ч. 3. Результаты коллективных опытов. 208 с.
5. Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок ХХІ ст.): монографія. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 490 с.
6. Коваленко Н.П. Історичний розвиток методологічних основ сівозмін у вітчизняному землеробстві. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 85(6). С. 60–63.
7. Рождественский Б.Н., Вольф М.М. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями Екатеринославской губернии. Харьков: Печатное дело, 1910. ч. 1. Методика. 150 с.

ПЕРВІСНІ СТРУКТУРНІ ФОРМИ МАСОВОГО ДОСЛІДНИЦТВА ДЛЯ ПОТРЕБ ВІТЧИЗНЯНОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ПРОТЯГОМ ХVІІІ – ХІХ СТ.

Коваленко С. Д.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ

Сільськогосподарська дослідна справа як організація в межах донедавна спільної з Росією вітчизни веде витoki з ХVІІ – ХVІІІ ст., що підтверджують галузеві вчені та історики науки. У цьому зв'язку вивчено передумови появи

діяльності первісних структурних форм масового дослідництва для потреб вітчизняного селянського господарювання.

Відомий вчений-селекціонер, педагог, один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи першої половини XX ст., професор Б. К. Єнкен простежив, що дослідні установи Російської імперії насамперед зароджувалися у формі колективних дослідів, а в подальшому вилилися у форму казенних дослідних установ на кшталт Полтавського дослідного поля і близьких до нього земських та приватних суспільних дослідних станцій або дрібних земських дослідних та дослідно-показових ділянок [1]. Інший історик галузевого експериментаторства М. С. Соколов доводив, що дослідна справа у колишній Російській імперії з'явилася значно пізніше, ніж в інших європейських країнах [2]. Сучасний російський історик науки О. Ю. Єліна обґрунтовує, що вітчизняна сільськогосподарська дослідна справа як організація веде свої витоки від садово-ландшафтних ансамблів або ботанічних садів аристократії XVII – XVIII ст. [3], першочергово маючи на увазі дослідну діяльність у ботанічних садах П. А. Демидова (1710–1786), О. К. Розумовського (1748–1822) [4], графа О. О. Бобринського [5]. Останній діяч знаний в Україні як видатний агроном, засновник цукрових заводів, удосконалювач низки землеробських знарядь (плугів, сіялок, борон тощо), розробник методів садівництва та тваринництва [6]. Сучасний український історик науки В. А. Вергунов виклав думку, що практичною основою тих садів стали плодові сади (так звані «раї») Київської Русі IX ст. [7]. Згодом у XVII ст. їх функції розширилися і з'явилися аграрно-тваринницькі (показові) господарства (нині територія Ізмайлівського парку культури та відпочинку м. Москви) [8]. Кінець XVIII – початок XIX ст. ознаменований активним пошуком організації науково-освітнього забезпечення розвитку сільського господарства, коли Російська імперія з використанням досвіду, насамперед, Франції, пройшла усі її різноманітні форми: аптекарські городи, ботанічні сади, показові (демонстраційні) поля при галузевих освітніх закладах, показові хутори, зразкові запашки (господарства), господарські садиби, зразкові ферми тощо. Однак безуспішно [9].

Пріоритети щодо організаційних змін у ствердженні галузевого дослідництва в Україні з напрямку агрономія як державна ініціатива закріплюється за Полтавщиною. Там розпочалося ведення спеціального рослинництва на науковій основі [10]. За указом Петра I була заснована казенна «запасна аптека», яка займалася вирощуванням неокультурених лікарських рослин та їх збором. При ній була створена лабораторія для виготовлення ефірних олій і отримання екстрактів та два ботанічних сади (ділянки): у м. Лубни у Петровських Левадах і у с. Терни Лубенського повіту в чотирьох верстах від Лубен по 50 дес. кожна. У м. Лубнах у 1720 р. відкривається також і перша державна аптека – єдина в Російській імперії упродовж XVIII і до початку XIX ст., там само у 1806 р. Ф. Делем створена так звана «вільна аптека», та ще одна у м. Кременчуці в 1878 р. С. Н. Снапіром. Значно пізніше, у 1916 р. була відкрита чи не перша в Європі – Лубенська дослідна станція лікарських рослин у тих самих Петровських Левадах, виділених у 1709 р. Петром I для розведення лікарських рослин [11].

На українських землях робота із започаткування організаційних основ галузевого дослідництва розпочалася майже триста років тому згідно з Указом царя «Про відкриття аптеки і організацію при ній плантації лікарських трав» від 14 серпня 1721 року. В результаті дії указу було засновано першу Польову аптеку для Малоросії у м. Лубни на Полтавщині у вигляді плантацій лікарських рослин [12], яку ще називали перший аптекарський город. Згодом у 1790 р. М. Г. Лівановим при першій вітчизняній сільськогосподарській школі в с. Богоявленському біля м. Миколаєва було створено дослідне поле [13]. Пізніше іменним Указом від 30 квітня 1797 р. «Про заснування школи практичного землеробства» було засновано такий навчальний заклад біля с. Чарлеве з 60-ти десятинним дослідним полем, куди перейшов весь викладацький склад першої сільськогосподарської школи. На полі запровадили семипільну сівозміну з елементами травостою. Ця школа пропрацювала недовго, всього 5 років, її директором був протоієрей А. А. Самборський (1732–1815) – уродженець Харківщини [14]. На випускників цієї школи Департамент наділів покладав велику надію. Згідно з доповіддю департаменту від 20 лютого 1801 р. «Про ведення до вжитку у селах Удільного відомства правил хліборобства і господарства у практичній землеробській школі, що викладаються», яку було затверджено Всемилоstitивним государем, був прийнятий спеціальний закон. Відповідно до нього ввійшов у дію ряд нововведень.

По-перше, було запроваджено посади агрономів-наставників, що відповідали IX-му класу Петровського табелю рангів та їх помічників з віднесенням до XII класу, що згодом мали проводити навчання основ ведення сільського господарства.

По-друге, галузеве дослідництво зазнало певних змін. Зокрема, в межах кожної губернії було рекомендовано засновувати невеликі експериментальні запашки на кшталт поміщицьких, розміром до 80 десятин, до яких входили подвір'я, хмільник, луки і оранка. Земля поділялася на дві рівні частини. На одній велося стає господарювання або трипільля, а на іншій – запроваджували п'ятипільля. Також кожна частина поділялася навпіл. На цих ділянках ґрунти обробляли наявним сільськогосподарським знаряддям, а на інших – його новітніми зразками.

По-третє, з'явився так би мовити новий тип дослідних селянських господарств – зразкові запашки. Вони закладалися в поселеннях надільних селян шляхом виділення землі випускникам Павлівської практичної школи землеробства. Завданням для них стояло запровадження на цих наділах п'ятипільної сівозміни і ведення трав'яного господарства [15]. Посади агрономів-наставників відповідно до відомчих рішень займали випускники Імператорського Московського університету, що закінчили школу практичного землеробства (перші агрономи-наставники: колезькі асessori Черепанов, Флавицький та титулярний радник Гребницький). Стосовно першого такого дослідного поля із вищезазначеним набором завдань – зразкової запашки, то його заснували у с. Поляни Заможської волості Михайлівського приходу Смоленської губернії (Російська імперія). За короткий проміжок часу на землях Російської імперії налічувалося 13 зразкових запашок. На жаль, нестача кадрів стала на перешкоді

нововведенню, і, завадила заснуванню зразкових запашок на українських землях. Однак згодом його принципи знайшли втілення на Полтавщині.

Слід акцентувати увагу на тому, що до правління Петра I не було органів керування або управління веденням сільського господарства. У 1719 р. за його сприяння була заснована перша така установа – Камер-колегія або як її ще називали Колегія окладних зборів. Вона проіснувала до 1785 р. і займалася землеробськими справами швидше за рахунок урядового доручення. З 1803 р. питаннями ведення сільського господарства займалося Міністерство внутрішніх справ, а з 1811 р. Міністерство фінансів через Департамент державних маєтностей. Цей підрозділ у 1837 р. перетворюється на Міністерство державних маєтностей, що поряд з низкою різних завдань причетне до «... удосконалення і розповсюдження сільського господарства» [16].

Державна організаційна зацікавленість стосовно заняття землеробством та підняття його рівня на українських землях прослідковується ще у часи Катерини II. Вона Указом від 10 листопада 1764 р. скасувала гетьманство України або автономний устрій у складі Російської імперії і запровадила на її Лівобережній частині Малоросійську колегію, яку очолив граф П. Румянцев-Задунайський.

З 1809 р. проводилися досліді з акліматизації закордонних деревних порід та фенологічні спостереження за ними Акліматизаційним садом імені І. Н. Каразіна (хутір Основ'янци Богодухівського повіту Харківської губернії). У 1812 р. з'явилася і перша спеціалізована наукова інституція агробіологічного профілю у сучасному розумінні – Нікітський ботанічний сад. Ведення галузевого господарства у цій час виглядає як популяризація певних досягнень при несистемній державній зацікавленості. Все відбувалося шляхом пропаганди результатів іноземного дослідництва та за рахунок державної підтримки.

Слід наголосити, що у першій половині XIX ст. постійно відбувалися спроби оновлення структурних форм дослідництва для потреб селянського господарювання. Зокрема, на землях Російської імперії постійно намагалася організувати зразкові господарства за типом іноземних для підняття рівня сільськогосподарської промисловості шляхом демонстрації людям, які фахово не підготовлені, відповідних умов, за яких існує певне зразкове господарство [17]. 40-ві рр. XIX ст. відзначилися першими спробами на рівні імперії запровадити зразкові селянські садиби. Однак, експеримент не було реалізовано. Згодом відбувся інший підхід із більш вузькоспеціалізованим напрямом «зразковості». Так, у 1852 р. було організовано зразкову тютюнову плантацію при Бессарабському училищі садівництва, а у 1881 р. – зразковий бджільник при Пензенському училищі садівництва. Такі дослідні установи впроваджувального типу і просвітницького значення утримувалися за державні кошти і наприкінці XIX ст. стали обов'язковою складовою при закріпленні студентами отриманих галузевих знань та практичної роботи через навчальні ферми, навчальні господарства тощо. Продуктивність окремих навчальних зразкових господарств для свого часу іноді перевищувала основні показники діяльності приватних господарств. Значно пізніше стало зрозуміло, що зразкові господарства відіграли певну роль для потреб галузевих наукових цілей.

Як приклад спроби запозичення іноземного аграрного досвіду, що за рахунок державної ініціативи відпрацьовувався у першій половині XIX ст., як не

дивно – через можливості війська для потреб ведення сільського господарства можна згадати так звані військові поселення. Їх можна розглядати як військово-економічний проект царського уряду. Військові поселення мають глибоку історію, в т. ч. й на українських землях, де ще у XVII ст. поряд із військовою службою військові займалися й хліборобством. Існували і розвивалася система військових поселень до середини XIX ст. і офіційно була скасована у 1857 р. Нині зрозуміло, що для умов кріпосної країни військові поселення біли кроком вперед, порівняно з іншими, стосовно організації і, головне – щодо ведення сільського господарства. В окремих випадках, у них навіть застосовувалися новітні здобутки вітчизняного дослідництва. Однак, відсутність освічених фахівців відповідної кваліфікації не дала змоги впровадити ефективно за формою «запозичення» іноземного досвіду господарювання на землі.

Отже, як бачимо, у XVIII – XIX ст. пошук форм галузевого дослідництва для ознайомлення всіх бажаючих із основними формами культури землеробства відбувався за рахунок впровадження найкращого з іноземного досвіду і був досить активним.

Джерела та література

1. Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение (доклад помощ. директора Харьковской областной сельскохозяйственной селекционной станции) / Полтав. общ-во сел. хоз-ва. Полтава : электр. тип.-литограф. И. Л. Фришбергада, 1912. С. 1. (Отд. оттиск их журн. Полтав. об-ва сел. хоз-ва).
2. Соколов Н. С. Итоги и перспективы опытного дела в СССР. *Бюллетени почвоведов 1930 г.* Москва : Главнаука, 1930. № 1 – 4. С. 34.
3. Елина О. Ю. От царских садов до советских полей : История сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в. : в 2 т. Москва, 2008. Т. 1. 480 с. Т. 2. 488 с.
4. Елина О. Ю. От развлечений аристократов до декретов большевиков : вехи российской селекции. Конец XIX века – 1920-е годы. *Нестор № 9. На переломе. Отечественная наука в конце XIX – XX века : источники, исследования, историография.* Санкт-Петербург : изд-во С.-Петербургского ин-та истории РАН «Нестор-история», 2005. Вып. 3. С. 141.
5. Бобринский А. А. О цветении растений. *Записки Лебединского общества сельскохозяйственной экономики за 1851 г.* Киев, 1852. С. 35–39.
6. Машкін О. М., Ла Т. І. Бобринський Олексій Олексійович. *Енциклопедія історії України* : Т. 1 : А–В / редкол. В. А. Смолій [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. 688 с. : іл. URL : <http://www.history.org.ua/?termin=Bobrynskyj> О ОI (останній перегляд : 13.03.2018).
7. Вергунов В. А. Діяльність церкви в контексті започаткування та розвитку наукових підходів у сільському господарстві України. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : зб. наук. пр. 2005. Спецвип. С. 243–256.
8. Вербин А. А. У истоков отечественной агрономии. Москва : Сов. наука, 1955. С. 42.
9. Вергунов В. А. Національна академія аграрних наук України (1918–1931) : передумови появи, діяльність, зв'язки (до 100-річчя від дня заснування) / НААН, ННСГБ. Київ, 2018. С. 218.
10. Монтеверде Н. Н. Развитие и современное состояние промысла сбора и культуры лекарственных растений в Полтавской губернии. Петроград : тип. Императорской АН, 1916. С. 4. (М-лы для изучения естественных производительных сил России, Т. 11).
11. Вергунов В. А. Національна академія аграрних наук України (1918–1931) : передумови появи, діяльність, зв'язки (до 100-річчя від дня заснування) / НААН, ННСГБ. Київ, 2018. С. 220–221.
12. Перший аптекарський город в Україні (1721 р., м. Лубни). *Календар знаменних і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи України на 2016 рік* / НААН,

ННСГБ ; Ін-т історії аграрної науки, освіти та техніки ; уклад. В. А. Вергунов, С. Д. Коваленко, Н. П. Коваленко ; за наук ред. В. А. Вергунова. Київ : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. С. 77.

13. Вергунов В. А. Становлення спеціальної галузевої освіти та сільськогосподарської науки на українських землях у світлі творчої спадщини професора М. Г. Ліванова : наук. доп. / НААН, ННСГБ. Київ, 2017. 20 с.

14. Вергунов В. А. Протоієрей (пресвітер) Самборський Андрій Опанасович (1732–1814) – один із організаторів вітчизняного науково-освітнього процесу для потреб сільського господарства. Prospects of World Science – 2014 : Materials of the XI International Research and Practice Conference, July 30 – August 7, 2014. – Sheffield, 2014. – Vol. 11 : History. Philosophy. P. 33–37.

15. Вернер К. Письмо в редакцию. *Вестник сельского хозяйства*. 1900. Т. 1, № 45. С. 13.

16. Баутин В. М., Казарезов В. В. Петровская (Тимирязевская) академия : начало (1865 – 1873). Москва : ФГНЦ «Росинформрагротех», 2005. С. 41.

17. Образцовые хозяйства. *Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства* / сост. С. М. Богданов. Киев : тип. П. Барского, 1895. С. 842.

ЛЕВКО ПЛАТОНОВИЧ СИМИРЕНКО – БУНТАР І САДІВНИК

Ковбаса Т.С.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Левко Платонович Симиренко (1855–1920) – видатний український вчений-садівник, помолог, плодовод, член-кореспондент Бельгійського товариства садівників (1894), почесний член Французького національного помологічного товариства (1895). Син відомого підприємця-цукрозаводчика та мецената Платона Симиренка, батько відомого українського помолога та селекціонера плодівих культур Володимира Симиренка, – народився поблизу с. Мліїв Городищенського району на Черкащині. Закінчив із золотою медаллю Одеську приватну гімназію Кнері (1872). Того ж року вступив на техніко-агрономічне відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету (тепер Одеський національний університет імені І.І.Мечникова). В університеті познайомився з революціонером А. Желябовим, який залучив його до руху народництва. 1874 р. перевівся на природничо-математичний факультет Імператорського університету Святого Володимира, де став членом Київського молодіжного гуртка й долучився до революційної діяльності. Щоб уникнути переслідувань і виключення, повернувся до Новоросійського університету (1878), який закінчив у 1880 році. На останньому курсі він захищає наукову дисертацію з органічної хімії; рішенням вченої ради йому присуджується науковий ступінь кандидата природничих наук [4]. Незважаючи на те, що майбутній видатний вчений не схилявся до тероризму народовольців, а більше підтримував ідеї соціал-демократії, після закінчення університету він був заарештований і направлений у заслання до Сибіру. Цікавим моментом є те, що випускні іспити та захист диплома студент проводив під наглядом поліції, перебуваючи під арештом [5]. За браком доказів у революційній діяльності за адміністративним розпорядженням суду опинився у пересильній в'язниці м. Мценська, а згодом (з 1880 по 1887 рр.) перебуває у засланні в м. Красноярську, а потім – в Іркутській губернії. Одружився в тюремній церкві з відомою польською революціонеркою Альдоною Грузевською (була причетна до замаху на царя Миколи II). Диплом кандидата природничих наук одержав у Мценській в'язниці.

Через кілька місяців після прибуття до Красноярська Лев Платонович пише матері: «Я... завален садовой работой. Масса разных номеров растительного царства требовала пересадки, и я должен был умудриться все это исполнить в короткий срок. К сожалению, до сих пор я не успел себе приискать подходящей квартиры с огородом, несмотря на расспросы и путешествия по городским окраинам. А весной тянет к любимым занятиям и, несмотря на все неудобства, представляемыми комнатным цветоводством и огородничеством, я успел достигнуть утешительных результатов» [3]. На засланні Л. П. Симиренко реконструював Красноярський міський парк і доглядав за ним. Працював у зимових садах і оранжереях місцевих купців, ввів технології вирощування до тих пір «небачених» овочів і квітів. Російській пресі про засланців писати не належало, тому про результати його діяльності можна було дізнатися з бельгійського журналу: «Симиренко створив в Сибіру багаті теплиці й оранжереї, в яких вирощував колекцію пальм, драцен, камелій, азалій, рослин із декоративним листям, виноград, ранні овочі й плодові дерева. У той же час він заклав основу Красноярського міського парку, який вважається видатним в Сибіру. Л. П. Симиренко мав нагоду докласти свій дослідницький розум і використовувати свої знання з садівництва в ще більш суворій частині Сибіру – Іркутської губернії, домігшись і тут щасливих результатів» [3]. Видатний український садівник на вічну добру пам'ять про себе залишив зразок сибірського саду зі сланких рослин, вивів сорти низькорослих дерев, що витримували морози й плодоносили, та запропонував ефективну систему збалансованого землекористування й господарювання в Сибіру. Сибіряки донині пам'ятають «мліївського садівника», а сад, який стелиться, як вічний пам'ятник йому, квітує й плодоносить.

Після повернення в Україну Левко Платонович був позбавлений права займатися науковою та викладацькою роботою в державних закладах. Тому навесні 1887 р. у своєму маєтку в с. Мліїв на руїнах цукрового заводу свого батька й діда, на майже непридатній землі, заснував колекційний сад і приватний Помологічний розсадник, який згодом перетворився на науковий центр садівництва й мав найбагатшу в Європі колекцію плодових і ягідних культур. Наприкінці 1880-х рр. учений розробив велику й всеохоплюючу програму вивчення сортів плодових культур. Вона включала в себе понад 30 показників ботаніко-морфологічної та господарської спрямованості. Так, у 25-річний ювілей Помологічного розсадника (1912) в колекційному та маточному садах налічувалося майже 3 тис. сортів різних плодових, ягідних, горіхоплідних і квітково-декоративних рослин, зокрема 900 сортів яблунь, 889 – груш, 350 – черешень та вишень, 115 – персика, 556 – абрикоса, 166 – агрусу, 45 – горіха. Крім того, там була зібрана велика кількість сортів троянд (937), бузку й 305 різновидів хвойних дерев і кущів. Це була найбільша світова колекція рослин найкращих сортів [1].

В дослідних симиренківських садах на Черкащині ще в кінці XIX ст. була досконально вивчена й всебічно відпрацьована технологія створення та експлуатації високоприбуткового промислового саду. У Помологічному розсаднику Л. П. Симиценка всебічно вивчалася технологія вирощування

насінневих і вегетативних підщеп плодових культур, визначалися найбільш адаптивні для умов України підщепи як для зерняткових, так і для кісточкових порід, встановлювалися оптимальні терміни щеплення плодових рослин. Левко Платонович першим серед вітчизняних садівників вивчив і впровадив в своєму розсаднику зимове щеплення [1]. У розсаднику ще в кінці XIX ст. були добре вивчені й апробовані для природних кліматичних умов України всі відомі на той час системи формування плодових дерев. Навіть закордонні фахівці вважали українського вченого неперевершеним майстром формового садівництва. Завдяки науково обґрунтованому формуванню майбутніх плодових дерев ще в розсаднику досягалося раннє й щедre їх плодоношення.

На початку XX ст. в Млієві давав високі врожаї карликовий сад, якому Левко Платонович пророкував велике майбутнє. Це була унікальна колекція низькорослих підщеп, що розмножуються вегетативно, яка стала базою для розвитку вітчизняного промислового садівництва. Саджанці з розсадника надходили в різні куточки Російської імперії й навіть імпортувалися в польські та литовські землі. Свідчення про це залишив сучасник Симиренка, професор М. І. Кічунов: «Разумеется, Юг, Южный-Запад и Юго-Восток России дают главную массу клиентов, но нельзя здесь не подчеркнуть тех обстоятельств, что рассадник имеет клиентов также в Царстве Польском и в Литовских губерниях» [2].

Таким чином, завдяки багаторічній титанічній праці великого українського садівника, ще на зламі XIX–XX ст. в тодішній Російській імперії з'явилася нова галузь сільськогосподарського виробництва – промислове плідівництво. Наукові розробки геніального вченого виявилися настільки глибокими, що вони витримали всебічне випробування часом і увійшли до золоті скарбниці сучасного промислового садівництва. Садівництво України, Криму та багатьох регіонів Росії протягом декількох десятиліть розвивалося не тільки з використанням наукових розробок українського вченого, але й за його безпосередньої участі. Саджанцями, вирощеними в Помологічному розсаднику Л. П. Симиренка з кінця XIX ст., закладені десятки тисяч високопродуктивних промислових садів як у регіонах України, так і Північного Кавказу, Закавказзя, Середньої Азії, у багатьох областях Росії, Прибалтики, Польщі та навіть на Далекому Сході. Вже на початку XX ст. садівництво Криму, Придністров'я, Поділля й півдня України стало важливою високоприбутковою та навіть експортною галуззю, а кримські фрукти поширилися не тільки по всім промисловим центрам Російської імперії, а й потрапили на західноєвропейські ринки, успішно конкуруючи з французькою, бельгійською, німецькою та американською продукцією. Окрасою вітчизняного садівництва, одним із найцінніших сортів яблуні, яким захоплювалися зарубіжні колеги Левка Симиренка, став виведений ним Ренет Платона Симиренка, названий на честь батька. Сам Левко Платонович так описує плоди Ренету Симиренка: «Кожица довольно тонкая, светло-травяно-зеленая, при поспевании плода она желтеет и порою на солнечном боку появляется у нее тусклый розовый румянец. Мякоть белая, сочная, винно-сладкая, с очень приятным пряным привкусом, и на мой личный вкус в полном смысле отличная» [3]. Свій тріумфальний хід українськими садами цей сорт почав із середини XIX століття, протягом XX-го

став провідним промисловим сортом яблук у багатьох країнах світу. Своє панівне становище в Україні та в інших країнах він зберігає і на початку третього тисячоліття. На цьому сорті ще й сьогодні базується економіка садівничої галузі як в Україні, так і в багатьох країнах СНД. Серед численного світового генофонду сортів яблуні (а їх налічується понад 10 тис.), напевно, не знайдеться будь-якого іншого, який би за своєю популярністю, досить широким ареалом і винятковим довголіттям в промислових садах міг би гідно конкурувати з прославленим українським Ренетом Смиренка. Він став не лише окрасою, а й гордістю вітчизняного садівництва, візиткою України в світ садівництва. Цікавим фактом є те, що яблука цього сорту вперше побували у відкритому космосі. Це сталося в 1977 році на станції «Союз-26» [5].

Видатний вчений ініціював створення в Росії перших наукових закладів та видання часописів із садівництва. При своєму розсадникові Левко Платонович створив відому в усьому світі унікальну приватну школу садоводів і виховав плеяду висококваліфікованих фахівців, підготував наукову базу для створення в Україні перших науково-дослідних установ, кафедр плодівництва й вищих сільськогосподарських навчальних закладів. Л. П. Смиренко, єдиний із тодішніх вітчизняних вчених, був обраний членом кількох західноєвропейських помологічних товариств, що для іноземців було ознакою високої наукової поваги й пошани. Українського вченого також неодноразово відзначали високими міжнародними нагородами й золотими медалями.

Левко Платонович Смиренко також був відомий доброчинною діяльністю. На початку 1900-х рр. матеріально підтримував український національний рух, зокрема українські газети ("Рада" та ін.), часописи, книговидавничу справу. Вчений активно співробітничав із журналами «Прогресивне садівництво і городництво» («Прогрессивное садоводство и огородничество»), «Плодівництво» («Плодоводство»), «Вісник садівництва, плодівництва та городництва» («Вестник садоводства, плододства и огородничества») та ін. Впродовж життя Л. П. Смиренко опублікував близько 100 капітальних наукових праць. Результатом багаторічного вивчення й селекції сортів стали наукові праці Смиренко «Генеральний каталог плодових дерев» з описом помологічної колекції, «Кримське промислове садівництво», три томи «Помології», які витримали два видання й стали окрасою української садівничої науки.

Джерела та література

1. Вольвач, П. В. Л. П. Смиренко – фундатор українського промислового садівництва: в 3-х ч.: Ч. 3 / Петро Вольвач. – Сімферополь: Таврія, 2004. 304 с.
2. Капштик М. В. Постать Л. П. Смиренка в контексті розвитку регіональної енциклопедистики. *Уманська старовина*, 2016. Вип. 1. С. 126–133.
3. Карпенко В. В. Лев Платонович Смиренко: життя та діяльність. *Грані*. 2014. № 12 (116). С. 135–141.
4. Смиренко, Лев Платонович. *Велика українська енциклопедія*. URL : https://vue.gov.ua/Смиренко_Лев_Платонович (дата звернення: 28.04.2020).
5. Вельможко Василь. Лев Смиренко и Одесса. URL : <http://vo.od.ua/rubrics/odessagody-i-sudby/32393.php> (дата звернення: 28.04.2020).

ПРО РОЗВИТОК САДІВНИЦТВА У СУМСЬКОМУ КРАЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Комликова Г. І.

Сумський національний аграрний університет м. Суми

З прадавніх віків люди намагалися оточити своє житло рослинами, плоди яких були придатними для споживання, а значить слугували запорукою виживання родини. На території України окультурювання дикорослих плодових деревних рослин відбувалося ще в ранньотрипільські часи (IV тис. до н. е.). і тому можна вважати, що галузь сільськогосподарського виробництва, в завдання якої входить виробництво плодів ягідних та плодових культур - садівництво, зародилась саме у цей період. В садах Руси-України вирощували яблуні, вишні, виноград, волоський горіх, пізніше – шовковицю, агрус, малину, смородину. До середини XIX ст. плодівництво здебільшого мало споживчий характер і розвивалося в поміщицьких маєтках і монастирях, на присадибних землях селян.

Значне піднесення галузі садівництва спостерігалось на українських землях у пореформений період. У цей час зростає споживання фруктів і ягід, особливо в містах, що швидко перетворилися на промислові центри і потребували великої кількості харчів, а тому садівництво почало давати додатковий прибуток для сільського господарства.

Торговельне садівництво набувало поширення у всіх українських регіонах, різнившись лише видом плодів, що були характерними для тієї чи іншої місцевості. Так, наприклад, в південних районах переважало виробництво винограду, горіхів, в центрі України більше вирощували вишні, сливи, ягоди. Вирощування яблук та груш було поширене на всій території України.

Садівництво на теренах сумського краю теж набуло поширення і товарного виробництва лише у пореформений період. Однак, як і у всій Україні, селянське садівництво провадилося старими способами, було малорентабельним та забезпечувало переважно потреби самих селян. Промислове значення садівництво мало лише в окремих селах (наприклад, с. Боромля Охтирського повіту відоме завдяки поставкам полуниць до царського столу та за кордон).

Значної допомоги сільським господарям, що розвивали садівничу галузь у сумському краї, надавали земства, що призначені були піклуватись про користь і потреби своєї губернії чи повіту, отже, і місцевого сільського господарства, на якому трималося благополуччя місцевого населення. Важливим напрямом їх діяльності було розповсюдження сільськогосподарських знань серед місцевих селян. Земства брали безпосередню участь у заснуванні сільськогосподарських освітніх закладів, науково-дослідних установ, наданні агрономічної допомоги населенню, пропаганді передового досвіду шляхом проведення сільськогосподарських виставок, екскурсій тощо.

Поширенню знань про плодові і ягідні культури та розвитку садівництва в сумському краї сприяла й діяльність дрібних сільськогосподарських товариств. Ці товариства, що діяли на межі XIX і XX століть чи не в кожному селі, серед іншого займалися влаштуванням розсадників плодових та ягідних культур. Деякі з них вже на початку XX ст. за сприяння земств, після введення посад дільничних

агрономів та земських садоводів, в господарствах селян почали створюватися демонстраційні сади та ягідники.

Підхід до створення демонстраційних садів був дуже ретельним, адже перш ніж вкласти кошти в їх заснування земство мало бути впевненим у позитивному результаті. Демонстраційні сади й городи створювалися на базі селянських господарств, що попередньо оглядалися дільничним агрономом та про які він доповідав на земських зборах. Перевага надавалася тим господарям, чий обійстя були ближчими до великих шляхів, а отже й ділянки могли бути показані якомога більшій кількості селян. Селяни ж були зацікавлені у створенні на базі їхніх господарств демонстраційних садів, оскільки земство забезпечувало їх якісним і дорогим садивним матеріалом, що не завжди був доступним для них, та гарантувало особливо уважне ставлення до них дільничного агронома, що вів нагляд. Окрім ознайомлення населення з сортами плодових та ягідних культур в демонстраційних садах проводилися й показові заходи з догляду за садами: закладення саду, обрізування й омолодження дерев, щеплення та боротьба зі шкідниками та знайомили селян з сортами плодових і ягідних культур.

Оскільки участь Харківського Губернського земства здебільшого обмежувалась лише матеріальною підтримкою у вигляді грошової допомоги на організацію саду, або в загальному керівництві заходами повітових земств, кількість демонстраційних садів та ягідників була невеликою. Так, у Сумському повіті у 1910–1916 рр. демонстраційних садів було закладено 38, ягідників – 34, в Охтирському у 1912–1913 рр. – 37 садів, а в Лебединському у 1912 р. лише 5 садів. В той же час, на тій території Сумщини, що належала в той період до Чернігівської губернії, цій діяльності зовсім не надавали значення.

Поширенню знань про плодові культури та основи ведення садівництва сприяло й викладання дисциплін з садівництва та городництва в земських школах, при яких іноді були облаштовані сади, що виконували навчально-допоміжну функцію. Мережа ж нижчих сільськогосподарських шкіл, що діяли у сумському краї на межі XIX–XX ст. не могла повною мірою вирішити проблему поширення знань про ведення садівництва, тому тут функціонували також практичні сільськогосподарські школи – практична школа садівництва та городництва у маєтку землевласниці О. П. Навроцької, поблизу м. Ромни у с. Працівка (Процівка) (1898 р.; на той час – Полтавська губернія) та Петрівська школа садових робітників у маєтку землевласника П. В. Бек, що відкрилася у 1903 р. (х. Павлівка Глухівського повіту Чернігівської губернії). Їх метою було – випускати гарно підготованих садівників-практиків, ознайомлених з практичним плодівництвом, городництвом, дендрологією та бджільництвом.

Наукові дослідження питань садівництва і городництва галузеві дослідницькі установи Сумщини розпочали лише за радянського періоду. Сумська обласна державна сільськогосподарська дослідна станція стала першою в Україні обласною станцією, яка врахувавши місцеві потреби розпочала вивчення питання використання малопродуктивних схилів для закладання садів на терасах та впроваджувати свої розробки у виробництво. На Станції вивчаються питання підбору видів і сортів, а також способів садіння і кронування плодових культур, найбільш придатних для терасного садівництва в ґрунтово-кліматичних умовах зони діяльності Станції.

Таким чином, діяльність на теренах сумського краю на початку ХХ ст. демонстраційних садів і ягідників, земських агрономів та садівників, а також практичних сільськогосподарських шкіл сприяли розвитку садівництва і поширенню нетрадиційних для даної місцевості плодкових і ягідних культур.

ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ОКУПОВАНИХ РУМУНІСІЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Корзун О. В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Тимчасово окупована румунськими військами територія Радянського Союзу між Дністром та Південним Бугом отримала назву Губернаторство «Трансністрія» (тобто «Задністриянина»), до складу якої ввійшли лівобережна частина Молдавії, вся територія Одеської області і частини Вінницької та Миколаївської областей. Від серпня 1941 р. по січень 1944 р. на цих землях діяло цивільне румунське управління. Згідно розпорядження головнокомандуючого румунської армії Іона Антонеску адміністративне керівництво краю здійснювалось губернатором, через мережу дирекцій та управлінь – економіки, праці, юстиції, комерції, шляхів, культури, охорони здоров'я тощо, створених декретом від 19 серпня 1941 р. З серпня по жовтень 1941 р. адміністративним центром Губернаторства Трансністрії був Тирасполь, а з жовтня 1941 р. і до кінця існування губернаторства – Одеса. На посаді цивільного губернатора був професор, адвокат Георгій Алексяну, а генеральним примарем Одеси – Герман Пинтя. Як доводять дослідники [1, с. 414], головна стратегія румунської влади щодо соціально-економічної політики окупованих українських земель полягала у максимальній прив'язці у господарському сенсі цих територій до Румунії. Край був підданий всеохоплюючій економічній експлуатації та колонізації як з боку румунської так і німецької армії.

Координацію науки та освіти в регіоні здійснювала Дирекція культури. Зокрема, Одеський університет, єдиний вищий навчальний заклад губернаторства, був їй підвизний. Університет відкрили 7 грудня 1941 р. в складі 6 факультетів, серед яких був і агрономічний. Навіть була спроба відновити діяльність провідного галузевого навчального закладу – Одеського сільськогосподарського інституту. В травні 1942 р. на навчання було прийнято 150 студентів. А згодом до нього приєднали Борошномельний інститут та науково-дослідний інститут виноградарства та виноробства ім. В. Є. Таїрова [1, с. 428]. При дирекції культури діяло Наукове бюро, якому підпорядковувались новостворені інституції пропагандистського характеру: «Інститут антикомуністичних досліджень та пропаганди» та «Інститут соціальних наук». До компетенції бюро відносився Інститут селекції та генетики, діяльність якого намагались відновити. В ході військових дій приміщення інституції було повністю зруйновано, тому більша частина окупаційного періоду для інституції була пов'язана із відбудовою будівель [2].

Основні функції по керівництву сільським господарством виконувала дирекція агрокультури. Цей орган керував процесом обробітку землі, вирощуванням худоби та сільськогосподарської продукції, розподілом урожаю та

продуктів отриманих від тваринництва. В структурі дирекції працював науково-дослідний відділ, якому звітував Інститут гідротехніки та меліорації, який теж відновив свою діяльність під час окупації [3]. Згідно архівних даних, інституція намагалась налагодити діяльність дослідної мережі, яка була у вкрай зруйнованому стані внаслідок воєнних дій та відсутності кваліфікованого персоналу [4]. Збереглися дані про відновлення Балтського експериментально – демонстраційного пункту в с. Мирони, який працював з 1937 р. Маючи до війни потужну матеріально-технічну базу (102 га землі, 30 робітників, 20 коней, лабораторія для аналізу зерна, бібліотека), ця установа обслуговувала Балтський, Бірзульський (Котовський) та частину Кодимського районів Одеської області. У 1938 р. пункт був обстежено та розроблено агрогрунтознавчу карту за авторством Г. Г. Махова. Згідно його характеристики ґрунти пункту були типові для району – чорнозем підзолистий, окарбоначений, суглинистий. На літо 1942 р. всі сівозміни були введені не повністю, хоча залишилось частина селекційного матеріалу, сільськогосподарська техніка, однак весь науковий матеріал було розграбовано місцевим населенням на опалення. На початку березня 1943 р. вдалось відновити довоєнний стан установи і провести на її базі показову нараду за участю румунських (доктор Ример) та німецьких (фон Мальхус) науковців. Дослідний пункт став показовим щодо відродження інституцій аграрного спрямування [5].

З наближенням фронту, від січня по березень 1944 р. влада в краї переходить до румунського військового командування, зникає назва «Трансїстрія», відбувається скорочення адміністративного апарату (усі дирекції губернаторства ліквідовуються, а замість них були утворені дві дирекції: адміністрації та економіки), одночасно з подвоєною енергією окупанти вивозять матеріальні цінності з краю. Тому майже всю наукову документацію цього періоду та залишені ресурси радянського часу (наукова документація, лабораторне обладнання тощо) було вивезене румунськими військами. Водночас вони піклувались про знищення слідів своїх злочинів, намагаючись «розосередити» вивезені цінності по інституціях Румунії, що пояснює труднощі реституції культурного надбання, з якими зіткнувся Радянський Союз у післявоєнний період.

21 березня 1944 р. влада перейшла до німецького окупаційного командування, а вже в березні-квітні 1944 р. радянські землі між Дністром та Бугом були звільнені від німецько-румунських окупантів.

Таким чином, аналіз доступних джерел дозволяє зробити висновок, що румунська окупаційна влада, проводячи колоніальну політику на окупованих українських землях, користуючись залишеними науковими ресурсами галузі, намагалась відновити діяльність науково-дослідних інституцій для потреб сільського господарства, маючи на меті максимальну освоєння та експлуатацію краю. Однак чіткої організаційної структури для координації сільськогосподарської дослідної справи на території «Трансїстрії» не було впроваджено.

Джерела та література

1. Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансїстрія». *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. Історичні нариси. Кн. перша.* / Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка. С. 413–445.
2. Кошторис витрат на відновлення та капітальний ремонт будівлі Інституту генетики та селекції. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. Р-3955. Оп. 1 Спр. 1. Арк. 1–2.

3. Докладная записка про работу Института гидротехники и мелиорации. 1942 г. // ДАОО. Ф. Р-3950. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–3.

4. Рапорт про діяльність інституту гідротехніки та меліорації. // ДАОО. Ф. Р-2244. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–4.

5. Доповідна записка відділу дослідних інституцій та станцій Дирекції агрокультури губернаторства Трансїстрії. // ДАОО Ф. Р-2244. Оп. 1 Спр. 187. Арк. 1–19.

ПРОБЛЕМА ПОШИРЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАТЬ ЯК СКЛADOBA АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ(60-80РР.ХІХСТ.)

Котельницький Н.А.

Центр українських досліджень Інституту Європи РАН

Соціальна та економічна програма земської ліберальної партії північної України та їх органічна частина – проекти аграрних трансформацій, залишаються маловідомим та малодослідженим аспектом історії цього опозиційного руху у Російській імперії другої половини ХІХ ст. Повалення кріпосного ладу у 1861 р. та нагальна необхідність всебічної і широкомасштабної модернізації держави вимагали впровадження принципово нових підходів у функціонуванні економіки країни, зокрема – аграрного сектору. Поступовий перехід від неофеодальної до капіталістичної філософії виробничих відносин продукував виняткову, принципову потребу у нових, сучасних наукових знаннях та новаціях, оскільки лише вони могли забезпечити успішні перетворення у відсталій імперії. Ліберальні земці Північного Лівобережжя мали свою точку зору на цю проблему, зокрема у важливому для регіону сегменті сільськогосподарського виробництва. Характерним прикладом цього є публіцистика члена опозиційної аристократичної фронди краю – Н.Волк-Карачевського.

Наприклад, в одному зі своїх листів, розмірковуючи над питаннями охорони ґрунтів, він запропонував ввести у штат найманих службовців земських установ посади наглядача селищних плантацій і пасовищ та помічника – інспектора, обов'язком яких буде регулярний моніторинг та верифікація – обстеження конкретних аграрних територій з метою виявлення вірогідних проблем, оскільки сільські та волостні чиновники не виконують покладених на них обов'язків у вказаній царині[1, с.85-94].

Діяч констатував наявність колосальної потреби в аграрній освіті для верстви колишніх рабів – кріпаків, які вже ставали власниками хоч і невеликих, але приватних землеволодінь. Він закликав створити спеціальні сільськогосподарські спілки за формою кооперативів – аграрні товариства, які зможуть замість сільськогосподарських шкіл ставити питання про відкриття вже професійних осередків – навчальних закладів профільного аграрного напрямку переважно для селянства. Здобувши наукові знання, на переконання ліберала, селяни отримають додаткові професії та робочі місця у земських установах з відповідною заробітною платою, зможуть самостійно виготовляти у своїх громадах знаряддя виробництва, а потім – безперешкодно брати в оренду це устаткування та реманент по пільговим умовам земських органів. Це допоможе

суттєво зменшити залежність селянства від колишніх господарів та помітно інтенсифікувати аграрне виробництво[2,с.134-147].

Політик, розмірковуючи про необхідність отримання наукових, прогресивних сільськогосподарських знань селянством, зауважив, що є дилема: або робити вибір на користь заснування профільних закладів середньої освіти, або акцентувати увагу на поширенні відповідних знань у початкових закладах з тим, аби діти вже з малечку навчалися аграрній справі, і по закінченню земської школи отримали ще й сільськогосподарську освіту, тим самим підготувавшись до виробничої діяльності. Побутує й інша генеральна думка – створити вищий учбовий заклад сільськогосподарського профілю, який допоможе оплоту російської монархії – великій латифундальній аристократії, здобути необхідні знання та передовий сучасний досвід для успішного і раціонального господарювання в нових капіталістичних реаліях. Першою «ластівкою» у цьому відношенні планувалось зробити славетну у Російській імперії Ніжинську Вищу Академію, яку передбачалось реорганізувати у вищий агрономічний учбовий заклад для потреб нобілітету.

Однак, як прогнозував Н.Волк-Карачевський, в українських губерніях дворянська аграрна освіта не буде мати успіху, адже у силу банкрутства, сільськогосподарське виробництво аристократії є у більшості нерентабельним. У зв'язку з цим, член ліберальної партії відзначив, що земські інституції повинні допомагати саме верстві землеробів, а не великих латифундистів, т.б. широкомасштабно поширювати наукові знання для дрібних і середніх господарів-власників наділів, які безпосередньо живуть цією працею і прямо залежать від її результатів. Загальновідомою істиною є той факт, що більшість дрібних і середніх виробників складають представники так званого «малоросійського козацтва», які ніколи не були кріпаками і перебували в специфічному економічному становищі – законодавство надавало їм деякі преференційні умови. Українське козацтво хоче і вміє працювати на землі. З точки зору діяча, потрібно запроваджувати відповідну профільну освіту вже у початковій школі провінції, адже саме на цьому рівні починається виховання майбутніх землеробів, а вже потім, можливо, і землевласників.

На глибоке переконання політика, селянам потрібні сучасні, модерні знання з виключно інтенсивного аграрного виробництва: фізичної та економічної географії, краєзнавства, картографії ґрунтів, найпрогресивніших систем посівних кампаній, вивчення найбільш оптимальних та раціональних методів виробництва, способів збирання та переробки врожаю тощо.

З метою реалізації цих імперативів, інститути земського самоврядування повинні: 1. при земських сільськогосподарських школах, або при відповідних відкритих класах забезпечити наявність кількох десятин землі та аграрного інструментарію, де б учні навчались прогресивному виробництву і господарюванню; 2. основним контингентом цих шкіл повинні бути діти представників землеробських станів – козацтва, колишніх поміщицьких селян, оскільки саме вони будуть основними виробниками продукції у цій галузі; виключенням можуть бути вихідці з міст, які виявлять бажання переїхати до провінції і займатись аграрним підприємництвом; 3. земські інституції зобов'язані

забезпечити вказані школи та їх учнів усім необхідним, хіба-що, за виключенням одягу; 4. по завершенню курсу навчання учні повинні отримати від земських органів знаряддя сільськогосподарської праці у подарунок, аби на початку не було потреби капіталовкладень; 5. до вказаного профільного навчання можуть допускатися і службовці, які бажають отримати додаткові професійні знання.

Термін навчання у таких закладах повинен тривати не менше чотирьох років. Принципово необхідно створити відповідну наукову інфраструктуру – наукові та експериментальні лабораторії, профільні спеціальні бібліотеки, гербарії і т.д.[3, с.33-48].

Наголосимо на тому, що прогресивні ідеї представників опозиційної ліберальної фронди були почуті та сприйняті громадськістю північної України. Так, земські функціонери відзначали, що вже наприкінці ХІХ–початку ХХст., на півночі Лівобережної України мав місце розквіт процесів поширення сільськогосподарських знань. Основною формою було масове видання спеціалізованої наукової літератури з аграрних проблем та створення сільськогосподарських товариств і кооперативів. Керманичем стали земські профільні періодичні видання, які координували просвітницькі процедури. Характерною особливістю Північного Лівобережжя було у тому, що земські установи робили акцент на науковій картографії ґрунтів регіону, що наочно демонструвало географію проблематики. Перспективною новацією стала поява перших музеїв аграрного устаткування, що викликало значний інтерес у суспільності краю[4,с. 106-117.]

Резюмуючи зазначимо, що питання поширення сільськогосподарських знань займало належне місце у колі актуальних проблем аграрної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Наприклад, у публіцистичних нарисах члена опозиційної партії – Н.Волк-Карачевського, була викладена візія аристократичної фронди щодо шляхів вирішення вказаного питання. Прогресивні ідеї ліберальних земців були реалізовані їх послідовниками на ниві земської праці.

Джерела та література

1. Волк-Карачевский Н.Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1887. №11-12.
2. Волк-Карачевский Н.Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1888. № 3-5.
3. Волк-Карачевский Н.Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1893. № 5.
4. Шевченко Е. Земская деятельность по распространению сельскохозяйственных знаний. *Земский сборник Черниговской губернии*. - Чернигов, 1911.- №9.

РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО БУРОЗЕМНІ ҐРУНТИ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Котнюх М.Б.

ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

Уперше термін «бурі ґрунти» використано Р.В. Розположенським у 1892 році при дослідженні лісових ґрунтів Заволзького лісостепу, сформованих на червоно-

бурих мергелястих глинах. Подальші дослідження показали, що характеризуваний ним ґрунт був дерново-карбонатним на давніх червоноколірних карбонатних глинах, однак термін залишився і одержав широке застосування. [4, 11]

У 1905 році Е. Раманн у Німеччині обґрунтував необхідність виділення самостійним типом ґрунтів широколистяних лісів Центральної і Південної Європи, які назвав *braunerden* – буроземи. Ця ідея була підтримана в Румунії одним з найбільших авторитетів того часу Г. Мурґочі, який запропонував, називати такі ґрунти *braune waldboden* - бурі лісові ґрунти. [4, 5]

У 1930 році на II Міжнародному конгресі ґрунтознавців прийняли рішення вважати бурозем самостійним типом ґрунту, назвати його «бурим лісовим ґрунтом», а термін «бурозем» використовувати як синонім. Згодом подібні ґрунти були описані не тільки в широколистяних лісах, але й під хвойними, як на горбистих рівнинах Європи, так і у різних гірських країнах, не тільки в суббореальному поясі, а й субтропіках і тропіках. [10, 12]

У радянській ґрунтознавчій школі склалося більш вузьке розуміння буроземів, як ґрунтів профільно-недиференційованого типу, поширених під широколистяними і мішаними лісами з багатим кальцієвим біологічним колообігом речовин, з промивним водним режимом (на відміну від періодично-промивного у сірих лісових ґрунтах). [4, 8]

Для розуміння буроземів у радянській ґрунтознавчій школі мали велике значення узагальнюючі роботи Л.І. Прасолова і І.М. Антипова-Каратаєва (1947) по Криму і Кавказу, Ю.А. Ліверовського (1948) по Кавказу і Далекому Сходу, С.В. Зонна (1950) по Північно-Західному Кавказу, І.П. Герасимова (1960) по Центральній Європі, Т.Ф. Урушадзе (1974) та В.М. Фрідланда (1976) по Кавказу, Н.П. Ремезова (1951) по біологічному кругообігу речовин у широколистяних лісах. [13, 5, 19]

Вивченню гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат присвячені праці як вітчизняних, так і закордонних (польських, чеських і словацьких) науковців. Зокрема, відомі праці таких вчених, як З. Груби, П. Кучери, С. Скіби, Н.Б. Вернандер, Є.М. Рудневої, М.І. Герасимової, Г.О. Андрущенко, Д.Г. Віленського, І.М. Гоголева, В.І. Канівця, Ф.П. Топольного, С.П. Позняка, П.С. Войтківа, П.М. Шубера та інших. [1, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 14, 17, 19]

Детальні дослідження буроземів Карпат здійснили чеські вчені (1936 рік). У 1938 році А. Златнік проводив дослідження ґрунтового покриву на Підкарпатській Русі, ним опублікована праця «*Prozkum prirozenych lesu na Podkarpatske Rusi*». У цьому фундаментальному збірнику наведені багаточисельні описи ґрунтових профілів, а також аналітичні дані. [8]

Період генетичного ґрунтознавства тривав з 30-тих років ХХ ст. по 90- ті роки ХХ ст. У цей період генезу ґрунтів Українських Карпат досліджували Н.Б. Вернандер, Г.О. Андрущенко, Є.М. Руднева, М.І. Герасимова, І.М. Гоголев, П.С. Пастернак, В.В. Пономарьова, В.І. Канівець, Ф.П. Топольний та інші. [5, 6, 9, 17]

Ряд робіт, присвячених вивченню генези і фізико-хімічних властивостей бурих ґрунтів Українських Карпат, опубліковано Г.О. Андрущенко, який є автором «Номенклатурного списку ґрунтів Карпат і Прикарпаття». Г.О. Андрущенко виділяє в межах Карпат такі ґрунти: у нижньому поясі – від

300 – 400 м до 500 м над р. м. – бурі лісові опідзолені; у середньому поясі - від 500 м над р. м. до верхньої межі лісу – бурі лісові середньовилугувані; вище межі лісу – гірсько-лучні у комплексі з торфово-лучними. У всіх вертикальних поясах виокремлено також дерново-буроземні ґрунти. [1]

Чимало нових аспектів щодо розуміння генезису і систематики буроземів Українських Карпат міститься у працях І.М. Гоголева. Він вважає, що в межах Карпат існує тільки один підтип ґрунту - ненасичені сильно-кислі бурі гірські ґрунти. [5, 6]

Дослідження Г.В. Козія підтвердили, що тисячу років тому у безлісому субальпійському гірському ландшафті, який називають «полонинами», росли ліси. За цей час дерновий процес ґрунтоутворення, безумовно, суттєво вплинув на ґрунти, які раніше сформувалися під пологом лісу. Тому ці ґрунти необхідно називати дерново-буроземними, на що вказував І.М. Гоголев, а ґрунти альпійського поясу - гірсько-лучно-буроземними. [4, 5, 6]

Виходячи із отриманого експериментального матеріалу, Ф.П. Топольний конкретизував уявлення про буроземоутворення. Необхідною умовою буроземоутворення є наявність помірно теплого і волого клімату, який забезпечує відсутність періоду просихання профілю, а також, забезпечує добру дренажність ґрунтоутворних порід, виключаючи застій води в ґрунтовій товщі і виникнення анаеробних і закисних процесів. [17]

Період екологічного ґрунтознавства триває від 90-тих років ХХ ст. по наш час. Протягом останніх десятиріч досліджувалися властивості буроземних ґрунтів Українських Карпат з погляду їхньої екологічної ролі. Детальні ґрунтово-екологічні дослідження проводили: Й.Й. Бундзяк, М.З. Гамкало, Б.Б. Стефаник, І.М. Шпаківська, С. Скіба, С.П. Позняк, П.С. Войтків, П.М. Шубер та ін. [2, 4, 11, 12]

Джерела та література

1. Андрущенко Г. О. Ґрунти Західних областей УРСР / Г. О. Андрущенко. – Львів; Дубляни, 1970. – Ч. 2. – 114 с.
2. Бундзяк Й.Й. Ґрунти пралісових екосистем Карпатського біосферного заповідника // Матер. Міжнар .конфер. Гори і люди – Рахів : ЗАГ Надвірнянська друкарня, 2002, Т.2. – С.233–235.
3. Вернандер Н.Б. О бурых лесных и близких к ним почвах // Труды Укр. НИИ Соцземледелия. – К.,1951. – Т.4 – С.25–35.
4. Войтків П. Історія дослідження буроземів Українських Карпат / П. Войтків // Історія української географії: всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Вип. 15. – С. 75–81.
5. Гоголев И. Н. Бурые горно-лесные почвы Советских Карпат: дис. на соискание науч. степени д-ра с.-х. наук / И. Н. Гоголев. – Львов, 1965. – 484 с.
6. Гоголев И.Н. Почвы Украинских Карпат// Природа Украинской ССР. Почвы. – К., 1986. – С.145-171.
7. Канивец В.И., Андрущенко Г.А. Почвы карпатской буроземно-лесной области // Полевой определитель почв. Киев: Урожай, 1981. – С.257–311.
8. Ковда В. А., Розанов Б. Г. Почвоведение. Ч. 2. Москва, 1988. 369 с.
9. Пастернак П. С. Лісові ґрунти Українських Карпат / П. С. Пастернак. – Ужгород, 1967. – 170 с.

10. Позняк С. П. Деякі проблеми генези та географії ґрунтів Українських Карпат. Біологічні системи. / С. П. Позняк. – 2012. – С. 45–52.
11. Позняк С.П., Баранник А.В. Історія дослідження гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.- Тернопіль: Підручники і посібники, 2014. - Випуск 1-2 (29-30). - С.91-97.
12. Полупан М. І. Діагностика, номенклатура та класифікація буроземних ґрунтів Карпатського регіону / М. І. Полупан, В. Б. Соловей, В. А. Величко. // Вісник аграрної науки. – 2002. – С. 20–28.
13. Полупан Н. И. Атлас почв Украинской ССР / Н. И. Полупан. // Киев. – 1979. – С. 243.
14. Руднева Е. Н. Почвенный покров Закарпатской области / Е. Н. Руднева. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – 226 с
15. Стефаник Б.Б Ґрунтові дослідження Карпатського НПП // Матер. Міжнар. конфер. Гори і люди. – Рахів: ЗАГ Надвірнянська друкарня, 2002. – Т. 2. – С. 493–495.
16. Стойко С. М. Природа Карпатського національного парку / С. М. Стойко, Л. І. Мілкіна. – Київ, 1993. – 212 с.
17. Топольный Ф.П. К природе кислотности бурых горно-лесных и горно-луговых почв Карпат // Почвоведение. – 1976. – № 9. – С.112–116.
18. Туренко А.М. Генезис, еволюція та класифікація ґрунтів на кам'янистих розסיпищах Карпатської гірської провінції // Агрохімія і ґрунтознавство. – 1998. – № 2. – С. 17–19.
19. Шубер П. М. Ландшафтна обумовленість диференціації ґрунтового покриву Українських Карпат : дис. канд. геогр. наук / Шубер П. М. – Львів, 1994.

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ З НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ (20-і рр. XX ст.)

Коцур Н.І.

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені
Григорія Сковороди (м. Переяслав Київської області)*

Початок 20-х рр. XX ст. ознаменувався становленням ВУАН, яка інтенсивно розвивалася, поповнювалася кадрами та створенням наукових установ. До вагомих її завдань входило проведення наукового супроводу соціально-економічного розвитку українського суспільства шляхом організації і координації творчих зусиль усіх наукових установ. У зв'язку з цим при Академії почали створюватися науково-дослідні інститути, кафедри, лабораторії, наукові товариства.

У 1920 р. при ВУАН було засновано Інститут фізичної культури у складі двох постійних позаштатних наукових співробітників (професорів М.А. Кудрицького і С.Ю. Ярослава) та трьох тимчасових докторів – П.Н. Куницького, В.М. Марича та П.Д. Марчука, а в 1921 р. його директором призначається професор В.Я. Підгаєцький [2, с. 107]. Серед багатопланової діяльності Інституту, його внеску в розробці актуальних наукових ідей та практичного їх втілення, особливо вагоме значення мали проблеми наукової організації праці, які активно генерувалися в лабораторії гігієни та праці. Саме у науковій тематиці цих лабораторій переважали дослідження, спрямовані на розв'язання гігієнічних і фізіологічних проблем наукової організації праці (НОП). Співробітниками цих підрозділів Інституту праця вивчалась

багатоаспектно: з позицій її різновидів (інтелектуальна, фабрична, педагогічна, сільськогосподарська); впливу на організм цих видів праці; м'язового навантаження; будови тіла; залежності працездатності від тривалості робочого дня, пори року, якості їжі, стану здоров'я, фізичної витривалості тощо. Це диктувало необхідність розширювати сферу практичного застосування результатів дослідницької діяльності [2, с. 117].

Проводячи широкий спектр досліджень із сільськогосподарської праці, в серпні 1923 р. з ініціативи професора В.Я. Підгаєцького на базі лабораторії праці Інституту була заснована дослідна (в той час називалася досвідна) станція з наукової організації праці в сільському господарстві при Київському губвідділі профспілки «Всеробітземліс». Вона була однією з перших установ на теренах колишнього СРСР і Європи після Помрицького (Німеччина) Інституту сільськогосподарської праці, заснованого у 1919 р., який розпочав науково-дослідну роботу лише в 1923 р., практично водночас з Київською досвідною станцією [8, с. 80].

Досвідна станція з наукової організації праці, як свідчить її програма, вивчала проблеми сільськогосподарської праці; розробляла питання гігієни і фізіології праці сільськогосподарських робітників у контексті їхньої безпеки; досліджувала проблеми нормалізації праці людини у зв'язку з її технізацією; займалася питаннями реорганізації сільського господарства на засадах наукової організації праці (НОП) [7, арк. 105–109].

Результати роботи лабораторій гігієни та праці, якими завідував В. Я. Підгаєцький, були узагальнені в наукових працях – «Фабрична гігієна» (1923) та «З приводу впливу умов виробництва на інтенсифікацію праці» (1923), яка під дещо зміненою назвою – «Вплив умов праці на інтенсифікацію виробництва» була опублікована в збірнику «Наука на Україні». У зазначеній статті підняті актуальні на той час питання професійної гігієни, глибоко обгрунтовані проблеми сутності праці, її ролі у життєдіяльності людини, визначено критерії оцінки впливу праці на інтенсифікацію виробництва та на здоров'я працюючих. Кожний вид праці, як зазначає вчений, складається з кількох форм руху, які можна уявно визначити за такою схемою: виробництво; професія; спеціальність; операція; прийом; рух макроскопічний; рух мікроскопічний [2, с. 115]. Для того, щоб інтенсифікувати працю на виробництві, її необхідно організувати на наукових засадах.

На думку професора В.Я. Підгаєцького, сутність наукової організації праці полягала в наступному:

- 1) доцільному використанні живої сили робітника;
- 2) можливому полегшенні умов праці;
- 3) всебічному забезпеченні особливостей робітника;
- 4) організації охорони його здоров'я [3, с. 147].

Слід відзначити, що в Інституті фізичної культури систематично проводилися відкриті засідання, конференції, семінари, на яких співробітники лабораторії гігієни та праці доповідали про результати експериментальних досліджень з НОП. До роботи постійно діючого семінару при станції В.Я. Підгаєцький залучав відповідальних працівників Губземуправління, Уккрадгосптресту, Губземвідділу, профспілки «Всеробітземліс», відомих

учених, агрономів, викладачів київських вузів. На базі семінару з числа студентів-агрономів і студентів-медиків були створені класи для підготовки спеціалістів-хронометристів, яким вищезазначені працівники читали лекції і проводили з ними практичні заняття. В 1923 р. професор В.Я. Підгаєцький, не дивлячись на завантаженість організаційними справами, пов'язаними з роботою станції, виступив на семінарі з двома доповідями: «Криза сучасної НОП» і «Елементи доктрини наукового управління» [6, арк. 3 зв.].

Очолюючи одночасно дві наукові установи – Інститут фізичної культури ВУАН і Київську дослідну станцію НОП в сільському господарстві, професор В.Я. Підгаєцький підтримував тісні зв'язки з всесоюзними установами, організаціями і закладами. У 1923 р. він часто відвідував Москву. Лише у серпні-жовтні цього року вчений тричі виїздив до столиці з експонатами, виготовленими в лабораторіях Інституту фізичної культури ВУАН. Експозиція з успіхом була демонстрована на Всесоюзній сільськогосподарській виставці і отримала високу оцінку та Дипломом подяки [1, с. 77].

З метою ознайомлення з досягненнями зарубіжної медицини та перейняття досвіду в галузі гігієни праці, в 1926 р. В.Я. Підгаєцький відправляється в наукове відрядження до Німеччини, Італії та Польщі. А вже в 1928 р. він видає в Києві працю «Санітарна характеристика сільськогосподарських робітників (санітарні норми, напрямки та методи дослідження). Звіт за наукове відрядження до Німеччини, Італії та Польщі, 1927 р.». На 28 сторінках звіту викладено: мету відрядження; методи роботи; схематичний розподіл праці; студіювання літератури; сучасний стан аналогічних робіт; участь у Міжнародному конгресі (111 Міжнародний конгрес наукової організації праці в Римі) з доповіддю «Проблеми фізіологічної раціоналізації жіночої праці на цукрових плантаціях» (проголошена німецькою мовою); методи респіраторного обміну газів; методика дослідження метеорологічних факторів; застосування методів мікрохімії та мікрофізики у гігієні праці: методи вивчення захворюваності; методи техніки безпеки в сільському господарстві; методи фізичної культури як оздоровчий засіб сільськогосподарської праці тощо.

Завдяки науково-дослідній роботі в галузі гігієни праці професору В.Я. Підгаєцькому вдалося створити не лише медичну, але й агрономічну наукові школи, які за методологією та методичним рівнем досліджень не поступалися, а в багатьох питаннях випереджали італійські, німецькі та польські університети. Завдяки нагромадженому досвіду, здобутому внаслідок наукових досліджень в лабораторії праці і Інституту фізичної культури, Київської дослідної станції з вивчення сільськогосподарської праці та лабораторії кафедри професійного гігієни Київського медичного інституту професор В.Я. Підгаєцький створив власне оригінальне вчення про наукову організацію праці (НОП) у сільському господарстві. Фізіолого-гігієнічне обґрунтування і запровадження вченим індивідуальних оздоровчих і захисних заходів сприяло забезпеченню не лише підвищенню продуктивності праці сільськогосподарських робітників, але й зниженню виробничого травматизму та зменшенню випадків професійної і загальної захворюваності.

Слід підкреслити, що професор В.Я. Підгаєцький один із перших серед вітчизняних учених-гігієністів дав детальну характеристику виробничого травматизму в основних галузях промисловості і сільському господарстві України, Росії і деяких країнах Європи наприкінці XIX – початку XX століття. У навчальному посібнику «Гігієна праці» він класифікував причини та наслідки виробничого травматизму, які умовно об'єднувалися в 6 груп: 1) робітник (втома, хворобливий стан, необережність, необачність, невміння, невиконання правил); 2) товариші по роботі; 3) відсутність запобіжних заходів; охоронного приладдя біля машин, індивідуального охоронного знаряддя (наприклад, окулярів), непридатний одяг; 4) несприятливі умови праці (погане освітлення, дискомфортні температурні умови, тіснота, нераціональна постава тіла); 5) неналагодженість верстатів та іншого приладдя; 6) погана організація праці (відсутність контролю за працею, необізнаність з правилами техніки безпеки) [4].

Професором В.Я. Підгаєцьким вперше дано кількісну і якісну гігієнічну оцінку пилового фактора на сільськогосподарських роботах при обмолочуванні зернових культур, визначено високий ступінь його небезпеки щодо виникнення професійної патології і виробничого травматизму. Окрім того, він створив оригінальну модифікацію чоловічого і жіночого захисного костюма, який успішно пройшов випробування у 1925–1926 рр. і використовувався у вітчизняних господарствах.

У 1928 р. Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво «Радянський селянин» у Харкові видало тиражем 3 000 примірників книгу професора В.Я. Підгаєцького «Гігієна сільськогосподарської праці. Науково-популярний нарис», яку Державний науково-методологічний комітет Наркомосвіти УСРР дозволив для користування як посібник для сільськогосподарських та педагогічних ВУЗів. Автором оприлюднено дані про зайнятість у різних галузях господарства в 5 країнах, з яких випливає, що в Україні 75 % робітників зайняті в сільському господарстві, тоді як у Франції – 40 %, Англії – 10,4 % [5].

Книга В.Я. Підгаєцького свідчить про його глибоке знання проблем сільськогосподарської праці, обізнаність зі світовим досвідом у цій галузі, об'єктивність у висвітленні негативних сторін і ситуацій, переживання за селян.

Таким чином, наукові погляди на організацію праці у сільському господарстві, розроблені Київською дослідною станцією, очолюваною професором В.Я. Підгаєцьким, були визнані не лише вітчизняними, але й багатьма європейськими вченими-медиками. Наукова обґрунтованість суджень вченого не втратила своєї актуальності і у наш час.

Науково-дослідна робота Київської дослідної станції дала можливість не лише розв'язувати важливі на той час народногосподарські проблеми, а й слугувала поштовхом для розвитку вітчизняної медицини праці, аграрної справи і техніки безпеки в сільському господарстві.

Джерела та література

1. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук за 1923 рік. К. : Друкарня УАН, 1923. С. 77–78.
2. Кундієв Ю. І., Яворовський О. П., Трахтенберг І. М., Сахарчук І. М. Володимир Підгаєцький : повернення із забуття. 1889–1937. Житомир : Полісся, 2008. 324 с.

3. Підгаєцький В. З приводу впливу умов виробництва на інтенсифікацію праці. *Наукові записки/ Київські науково-дослідчі кафедри*. Т. 1. К, 1923. С. 145–153.

4. Підгаєцький В. Я. Гігієна праці. Для технічних вишів та самоосвіти. Х. : Дервидав України, 1929. 167 с.

5. Підгаєцький В. Я. Гігієна сільськогосподарської праці. Науково-популярний нарис: посіб. для с.-г. та пед. ВУЗів. Х.: Рад. селянин, 1928. 83 с.

6. ЦДАВО України. Ф. 2841. Оп. 1. Спр. 295. Арк. 3 зв.

7. ЦДАВО України. Ф. Р-342. Оп. 2. Спр. 735. Арк. 105-109.

8. Яворовський О. П. Науковий спадок професора В. Я. Підгаєцького і його вчення про наукову організацію праці в сільському господарстві України *Український журнал з проблем медицини праці*. 2006. № 4. С. 78–86.

ЗАРОДЖЕННЯ СЕЛЕКЦІЙНОЇ СПРАВИ В ІНСТИТУТІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СТЕПУ НААН

Кренців Я. І.

*Інститут сільського господарства Степу НААН
(м. Кропивницький, Кіровоградської області)*

Інститут сільського господарства Степу НААН в історії соєсіяння відіграє одну із провідних ролей, тому що саме тут була створена одна із перших селекційних точок в Україні.

У 1949 році розпочала свою роботу лабораторія селекції і технології вирощування сої під керівництвом відомого селекціонера, висококваліфікованого фахівця – Лещенко Анастасії Кирилівни, яка протягом чотирьох десятиліть була незмінним науковим керівником даного напрямку досліджень [1, 2].

На той час, в Анастасії Кирилівни, було вже біля 10 виведених і районованих сортів сої, багатий вихідний матеріал, який і був основою для започаткування селекції сої в умовах Кіровоградщини. Це допомогло А. К. Лещенко за короткий проміжок часу створити ряд середньоранніх та ранніх сортів серед яких Кіровоградська 3 та Кіровоградська 4, що виведені шляхом індивідуального добору із гібриду від схрещування сортів ВНПМК 9186 та Куйбишевської 77 [2].

Лещенко А.К. розробила високоєфективні методи селекції сої, які з успіхом використовувались в більшості селекційних установ, вона пропагувала і впроваджувала у виробництво культуру сої, особливо в ті роки, коли вона була забута [3]. Автором сортів написано і опубліковано ряд монографій по сої і багато наукових праць, де серед відомих книг можна виділити такі: «Селекція і насінництво сої» (1946 р.), «Культура сої на Україні» (1962 р.), «Соя» (1977 р.), «Селекция, семеновидение и семеноводство сои» (1985 р.) [4], які і по цей час є настільними книгами для селекціонерів-соєвиків.

У роки, коли започатковувалась селекційна робота, основні цілі досліджень були направлені на виведення високопродуктивних по урожаю зеленої маси і придатних для сумісних посівів з кукурудзою на силос сортів, а також для отримання трав'яної муки у чистому вигляді; середньоранніх високоврожайних

зернових сортів з високою технологічною якістю зерна; високоврожайних зерноукісних сортів, придатних для кормового і зернового використання [5].

Надалі була розширена селекція сортів сої зернового напрямку. Майже всі сорти були одержані методом складної ступінчастої гібридизації, відіграли важливу роль у поширенні сої в умовах помірного клімату. Основою успішної роботи по селекції сої був великий обсяг вихідного матеріалу, його генетична різноманітність, використання сучасних, досить ефективних методів створення і оцінки вихідного матеріалу, організація селекції на основі співробітництва і комплексності з науковими установами, зв'язок селекції з практичним насінництвом сортів, вивчення прийомів сортової технології та впровадження їх у виробництво.

Значний внесок у селекцію сої внесла селекціонер Охватенко Валентина Григорівна, яка в співпраці з колегами по роботі створила і впровадила у виробництво сорти Кіровоградська 5, Веселка, Ізумрудна, Медея, Валюта, Анатоліївка [6]. Одночасно з селекцією сої на дослідній станції (на даний час Інститут сільського господарства Степу НААН) проводилась робота по вирощуванню насіння еліти і першої репродукції районованих і перспективних сортів цієї культури [7].

На даний час селекційна робота проводиться в лабораторії селекції зернових і технічних культур Інституту сільського господарства Степу НААН, яка направлена на створення нових сортів на широкій адаптивній основі. Очолює селекційний процес – старший науковий співробітник Медведєва Людмила Романівна. Основними напрямками досліджень є селекція сої на високу продуктивність, ранньостиглість, високу якість насіння, технологічність, стійкість до хвороб, шкідників, вилягання, осипання, несприятливих умов середовища. За останні роки під керівництвом Людмили Романівни створені і занесені до Державного реєстру сортів рослин придатних для поширення в Україні такі сорти як: Золушка, Ромашка, Златослава, Фесрія. Проходять Державне сортовипробування ранньостиглий сорт сої Златопільська та високопродуктивний сорт Каменя.

За 71 рік селекційної справи змінилося кілька поколінь науковців і кожен з них вніс вагомий внесок у створення нових сортів сої, розробку, вдосконалення і впровадження елементів технології вирощування цієї культури.

Джерела та література

1. Кіровоградський інститут агропромислового виробництва: минуле і сьогодення (1912–2012). – Короткий історичний нарис до 100-річчя заснування установи. – Кіровоград: КОД, 2012. С. 62–65.
2. Медведєва Л. Р. Сухарева М. Д., Кренців Я. І. Історія розвитку селекції сої в Кіровоградському інституті. *Науковий збірник*. – Ювілейний випуск до 100-річчя установи. 2012. С. 115–120 с.).
3. Охватенко В. Г. Медведєва Л. Р. та ін. Результати селекції сої в Кіровоградській дослідній станції за 50. *Аграрний вісник Причорномор'я*: зб. наук. праць. Сільськогосподарські науки. – Одеса, 1999. Вип. №3 (6). С. 207–208.
4. Быков Н. Г., Подвезенный П. М., Шаповалова Л. И. Кіровоградское научно-производственное объединение «ЭЛИТА» – Кіровоград, 1998. 12 с.

5. Бабич А. О., Бабич-Побережна А. А. Селекція і розміщення виробництва сої в Україні [Текст] : монографія. – Вінниця : ФОП Данилюк В.Г., 2008. 216 с.

6. Медведева Л. Р., Пернак Ю. Л. Результати і перспективи селекції сої. *Вісник Степу*. Науковий збірник. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. С. 11–13.

7. 50 років Кіровоградської державної сільськогосподарської дослідної станції : наукові праці / за ред. О. К. Устинчика. Київ : Держ. видав. с.-г. літератури УРСР, 1963. Вип. 3. 208 с.

ЗАРОДЖЕННЯ АГРОНОМІЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ

Лукашевич Ю. Л.

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі
(м. Переяслав Київської області)*

В найбільш загальній формі суспільну агрономію можна трактувати як систему суспільних заходів, які прагнуть направити еволюцію сільського господарства країни в бік найбільш його раціональних (в умовах часу і місця) форм.

Суспільні заходи, направлені на покращення сільського господарства в Російській імперії, сягають ще царювання Олексія Михайловича і Петра I (розведення шовку, винограду, покращення худоби та інше). Однак час створення інституту суспільної агрономії в сучасному значенні цього поняття може вважатися збігом з появою земських агрономів у 80-х рр. XIX століття.

У перші десятиліття земської роботи вся увага земських працівників була направлена на народне здоров'я і освіту. Питання економічні відсунуті на другий план.

У 1876 р. Московське товариство сільського господарства розіслало на обговорення губернських земських зборів записку М. В. Неручева «Про заходи популяризації сільськогосподарських знань і покращення землеробства», то всі губернії відхилили запропонований ним проект. І тільки в 1879 році Верхотурське повітове земство Пермської губернії засновує посаду першого земського агронома. У тому ж році Новгородське губернське земство запрошує агронома для дослідження становища землеробства в губернії. У 80-х роках прикладу піонерів слідує інші повіти Пермської губернії, її сусідні В'ятська і Херсонська губернії.

Подальше зростання агрономічної допомоги видно із таблиці.

Місцевий агрономічний персонал, що перебуває на службі земства (число осіб):

1879	2	1909	1668
1885	8	1910	2061
1890	29	1911	3144
1895	85	1912	4423
1900	197	1913	5577
1905	444	1914	6085

Як видно із таблиці, земська агрономія, головним чином, створена уже в XX столітті.

Досвід, накопичений в XIX ст., був зібраний і узагальнений в першому Всеросійському з'їзді діячів агрономічної допомоги місцевому господарству, який

проходив у 1901 році в Москві. На з'їзді були покладені основи агрономічної роботи повітового агронома і вперше висловлена О. Ф. Фортунатовим ідея дільничної агрономії. Незабаром після з'їзду в Самарській (1906 р.) губернії вводиться інститут дрібно районних дільничних агрономів. Катеринославський (1910 р.) і московський (1911 р.) агрономічні з'їзди підтримали питання, пов'язані з введенням дільничної агрономії і розробили в деталях її основні організаційні підвалини. Київський агрономічний з'їзд 1913 р. застав дільничну агрономію уже цілком сформованою. Для більшості повітів її організація представлялася в наступних рисах. Колегіальним органом – «агрономічна нарада» всіх учасників суспільно-агрономічної роботи. Іноді над ним в якості керівного і санкціонованого органу стояла земська економічна рада, яка складалася як із агрономів, так із земських голосних й інших осіб на запрошення земських зборів. Основним керівником «агрономічної наради» був повітовий агроном, на якого крім розробки питань для наради, покладалися консультація повітової управи з сільськогосподарських питань й організація агрономічних заходів загальноповітового характеру (курси, виставки та інше); іноді повітовий агроном здійснював безпосередню суспільно-агрономічну роботу на земельній ділянці. Основною агрономічною силою – дільничні агрономи, які бачили справу агрономічної допомоги в малих районах. Вони були організаторами сільського господарства в цілому й обслуговували всі сільськогосподарські потреби населення. У співробітництві з ними працювали фахівці в окремих областях: лувітники, зоотехніки, інструктори з кооперації та інші. На допомогу перерахованим відповідальним суспільно-агрономічним працівникам, введені посади допоміжного персоналу: сільськогосподарські старости, майстри, нижчі інструктори тощо. При агрономічній організації зазвичай існував сільськогосподарський склад, який забезпечував населення машинами, покращеним насінням, добривом, злущеними, прокатними і зерноочисними пунктами, які обслуговували відповідно потреби населення, й інші показові та допоміжні установи.

У більшій близькості від агрономічної організації працювала повітова земська каса дрібного кредиту, котра фінансувала кооперативний рух повіту.

Повітові агрономічні організації утворювали губернську, з губернським агрономом, губернськими колегіальними органами і фахівцями.

Після 1906 р. у зв'язку з землевпорядною політикою уряду великого розвитку зазнала правляча агрономія, яка обслуговувалася землевпорядними господарствами, а також фахівцями Департаменту землеробства й іншими прошарками селянства, часто в співробітництві з земськими агрономами.

Таким чином, розвиток правлячої агрономії видно із зростання кількості агрономічного персоналу, який складався на урядовій службі: в 1909 р. правляча агрономія складалася із 721 людини, в 1910 р. – 978; 1911 р. – 1581; 1912 – 2340; 1913 р. – 2954; 1914 р. – 3044. За останні десятиліття ХХ ст., крім правлячої і земської агрономічної організації в Російській імперії склалися агрономічні організації при залізничних дорогах, які обслуговували прилеглі райони при міському самоврядуванні і фабричних центрах, пов'язані з сільським населенням або володіли великим земельним майном.

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ АНДРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА ПОТЕБНІ (1870–1919) (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Мамрай В.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Андрій Олександрович Потебня – міколог, ботанік, фахівець в області хвороб рослин. Народився 23 травня 1870 р. в місті Харкові, у родині відомого вченого філолога, професора Харківського університету Олександра Опанасовича Потебні.

Будучи учнем Харківській гімназії, Андрій Олександрович не виявляв особливих схильностей до гуманітарних наук, його більше цікавили предмети з галузі природничих наук. Постійні спостереження за життям тварин та рослин супроводжувалися колекціонуванням, веденням щоденників, де завжди ретельно описувались і систематизувались зібрані матеріали. Після закінчення гімназії в 1890 р. Андрій Олександрович вступає на природне відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. У студентських лавах коло його інтересів звужується до ботанічних наук, головним чином до морфології та систематики рослин. Особливу увагу А.О. Потебня приділяє нижчим споровим рослинам. Будучи студентом третього курсу, видає літографований курс «Морфологія і систематика спорових рослин», складений по лекціях його вчителя професора Л.В. Рейнгарда.

У цей період Андрій Олександрович отримує від товариства дослідників природи при Харківському університеті пропозицію стосовно відрядження в Таврійську губернію для вивчення флори солончаків Південної Росії. Результатом цього відрядження стає його перша друкована праця «Нарис флори кримських солончаків», де автор зосереджує увагу на екологічних чинниках, встановлюючи залежність складу рослинності від кількості солі в ґрунті.

Після закінчення університету в 1894 р. А.О. Потебня був прийнятий на роботу в Департамент землеробства і незабаром направлений в Бессарабію в Філоксерний комітет, який займався боротьбою зі шкідниками виноградників, а саме попелицями та філоксерою. Працюючи тут, проявив інтерес до вивчення грибних паразитів винограду та інших рослин, провівши при цьому свої перші мікологічні дослідження. Наприкінці 1897 р. Андрій Олександрович відправився за кордон, де прослухав лекції провідних мікологів того часу. У Берліні навчався в А.Б. Франка, у Берні – в Е. Фішера, у Парижі – в П. Віаля, Е.Ж. Делякруа та інших фахівців.

Перебування за кордоном, відвідування лекцій з питань, які стосувалися мікологічних досліджень, робота під керівництвом видатних вчених, а також безпосереднє знайомство з методами вивчення хвороб рослин збагатили знання молодого науковця та надали поштовх до подальших робіт в цій галузі.

Після повернення з відрядження в 1898 р. А.О. Потебня отримав посаду ботаніка-садівника в Нікитському ботанічному саду. Працюючи на цій посаді, він у 1900 р. склав магістерський іспит, а в 1903 р. був зарахований до Харківського університету приват-доцентом з викладанням курсу «Хвороби рослин». У липні

1904 р. під час російсько-японської війни призваний в якості прапорщика на дійсну військову службу, де пробув до кінця 1905 р. Потім Андрій Олександрович знову відновив свою роботу в Харківському університеті, де став викладати вже два курси – «Хвороби рослин» і «Мікробіологія».

У 1906 р. в Санкт-Петербурзькому виданні А.Ф. Деврієна виходить книга «Керівництво по виноградарству», яку ботанік Імператорського Нікітського саду Владислав Якович Скробішевській написав у співавторстві з Андрієм Олександровичем Потебнею. Праця написана простою, доступною мовою, забезпечена довідковими таблицями та ілюстраціями, зберегла наукову і практичну цінність до сьогодні та узагальнила весь досвід вітчизняних і зарубіжних фахівців у цій галузі кінця XIX – початку XX ст.

Через рік вчений отримав чергове закордонне відрядження, цього разу в Гамбурзький ботанічний інститут, в лабораторію професора Г. Клебана, провідного спеціаліста по сажковим грибам. Тут Андрій Олександрович зібрав великий гербарій цих організмів, який налічує близько 2500 зразків та до сих пір зберігається в фондах кафедри мікології та фітоімунології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. До складу колекції увійшли ексикати «Herbarium Rossicum Universitatis Cesareae Charkoviensis» у 6 томах – перші та дотепер єдині ексикати грибів України.

Значну увагу Андрій Олександрович приділив питанням анатомії, фізіології і біології фітопатогенних грибів. Його роботи «До питання про *Echobasidium vitis* Pril.» (1897), «Рух плазми в гіфах грибів» (1907), «Новий збудник раку яблуні *Phacidiella discolor* (Mont. Et Sacc.) A. Pot. та ін. внесли вагомий вклад у вирішення питань мікології і фітопатології.

Після повернення з Гамбурга, в 1908 р. А.О. Потебня захистив магістерську дисертацію «До історії розвитку деяких аскоміцетів» і здобув ступінь магістра ботаніки.

Наукові інтереси ученого загалом були сконцентровані на проблемах біології сумчастих грибів. Андрій Олександрович провів глибокі дослідження взаємозв'язку анаморф і телеоморфи в життєвому циклі піреноміцетов і асколокулярних грибів і показав єдність безстатевої і статевої стадій для кількох десятків видів цих організмів. Серед робіт вченого, присвячених даному питанню, найбільш значними є: «Mycologische Studien» («Мікологічні дослідження», 1907) і «Деякі дані до морфології і систематики аскоміцетів» (1909), «До історії розвитку деяких аскоміцетів: *Mycosphaerella*, *Gnomonia*, *Glomerella* і *Pseudopeziza*» (1910).

Уміння критично підходити до поставлених завдань, ретельне вивчення матеріалу ембріологічним і експериментальним шляхом за допомогою розробленого науковцем методу чистих культур дозволило розв'язати низку складних питань систематики грибів і тим самим бути визнаним не тільки російськими вченими, а й найвизначнішими європейськими дослідниками, такими як Lindau, Diedicke, Saccardo. Однією з найбільших заслуг видатного міколога є запропонований ним новий принцип класифікації недосконалих грибів, в основу якого покладено низку численних експериментальних досліджень, об'єднаних спільною ідеєю про генетичний зв'язок у розвитку форм.

З 1913 р. Андрій Олександрович організував відділ фітопатології Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції (ХОСГДС) і став першим завідувачем. На базі відділу ініціював широкомасштабні мікологічні та фітопатологічні дослідження із залученням широкого кола учнів та колег.

Обов'язки керівника, покладені на вченого, лише розширили завдання, поставлені на шляху його творчої діяльності, але не змінили основного напрямку робіт. У 1914 р. А.О. Потебня почав роботу над великою монографією «Грибні паразити вищих рослин Харківської та суміжних губерній», яка була покликана узагальнити відомості про різноманітність фітопатогенних організмів сходу України. У 1915–1916 рр. вийшли в світ перші два томи книги, присвячені бактеріям, найпростішим і сумчастим грибам. Але ця робота була перервана несподіваною смертю автора, і підготовлені ним матеріали до 3-го випуску (піреноміцети) виявилися незакінченими та не були своєчасно надруковані. На сьогодні незавершений рукопис третього випуску і начерки малюнків до нього зберігаються у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського університету.

Події 1917 року негативно відбилися на науковій і педагогічній роботі Андрія Олександровича. У 1919 р в числі інших співробітників ХОСГДС він був направлений на «суспільні роботи», де і захворів на пневмонію та помер у віці 49 років, залишивши незавершеним низку фундаментальних досліджень. А.О. Потебня похований на міському кладовищі м. Харкова. Могила видатного вченого є пам'яткою історії національного значення та взята під охорону держави постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928.

Заслуги А.О. Потебні були визнані сучасниками і послідовниками. Навіть через багато років після смерті його ім'ям продовжують називати нові таксони. Так, наприклад, на честь Андрія Олександровича названий рід *Potebniamyces Smerlis*, що містить 9 видів грибів: *Camarosporium potebniae* Sacc. et Trotter, *Cladosporium potebniae* Pidopl. et Deniak, *Cylindrosporium potebniae* Vasiljevsky i *Sphaerulina potebniae* Sacc.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ КУКУРУДЗИ В ІНСТИТУТІ ЗРОШУВАНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА НААН

Марченко Т.Ю., Тищенко А.Ю., Забара П.П.

Інститут зрошуваного землеробства НААН (м. Херсон)

Селекційні напрями дослідження в Інституті зрошуваного землеробства НААН були розпочаті П.І. Підгорним на дослідній станції у 20-ті роки ХХ століття з зерновими культурами – кукурудза, пшениця, ячмінь. Проте, широкомасштабна наукова селекція розпочалася в інституті з розбудовою зрошувальних систем та необхідністю створення сортів, що пристосовані до інтенсивних технологій.

Відділ селекції є унікальним у створенні сортів і гібридів сільськогосподарських культур при зрошенні в єдиній профільній науковій установі – Інституті зрошуваного землеробства Національної академії аграрних наук.

Створені сорти пшениці, сої, люцерни, бавовнику, багаторічних злакових трав, гібриди кукурудзи – є єдиними, а тому унікальними в Україні для поливних умов.

Виділені унікальні цінні зразки, еталони для використання в селекційному процесі при створенні нових сортів та гібридів в умовах зміни клімату для умов зрошення Південного Степу України.

Наявний генофонду бавовнику – єдиного в Україні і унікального у світі, оскільки в ньому зосереджені форми з найбільш коротким вегетаційним періодом, пристосовані до умов України як північної межі вирощування цієї культури у світі. З боку вчених і фахівців низки країн він користується інтересом. Колекція генофонду бавовнику претендує на статус Національного наукового надбання України.

Кожний гектар посіву нового сорту чи гібриду дає додатково 350–500 грн. чистого прибутку. Загальний економічний ефект впровадження його на площі 15 тис. га забезпечує щорічний чистий прибуток 5,2–7,5 млн. грн.

Членство в Європейській інтегрованій системі генних банків сприяє більш широким можливостям для селекціонерів та зміцненню міжнародних зв'язків.

Селекція кукурудзи для умов зрошення була розпочата на Херсонщині з 1966 року в Українському науково-дослідному інституті зрошуваного землеробства (з 1992 року – Інститут зрошуваного землеробства НААН) завдяки великомасштабному введенню зрошення на півдні України.

Інститут зрошуваного землеробства – це єдина наукова-дослідна установа в Україні, де створюються гібриди кукурудзи в зрошуваних умовах, адаптовані до агроекологічних умов степової зони вирощування, здатні ефективно використовувати поливну воду, мінеральні добрива на формування одиниці врожаю. Нові високопродуктивні гібриди кукурудзи рекомендовані до вирощування в зрошуваних сівозмінах агроформувань України: Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької та Дніпропетровської областях.

Селекція кукурудзи для умов зрошення пройшла в Україні історичний шлях за 50 років від постановки задач до створення конкретних гібридів. За цей період напрями селекції було розширено від створення вузько-цільових інтенсивних гібридів до широкого спектру гібридів з високою специфічною адаптованістю до ґрунтово-кліматичних умов, технологічного забезпечення та економічного стану сільськогосподарського виробництва.

На першому етапі селекційних програм було розпочато створення гібридів кукурудзи інтенсивного типу для використання на зерно і силос. Цей напрям очолив в 1967 році випускник Дніпропетровської селекційної школи А.О. Янченко. Разом з ним працювали Т.Б. Немоловська, Л.Г. Маслова, А.І. Остапенко, Ю.О. Касаткін, О.В. Свиридов. Перший гібрид, який було створено конкретно для зрошення, був простий між лінійний гібрид Таврія ТВ (рік районування – 1976). Цей гібрид мав значний потенціал урожайності (понад 100 ц/га), привабливий для виробників фенотип, відносно високу стійкість до ураження хворобами. В цей же час в інституті було розпочато роботу зі створення нового вихідного матеріалу з необхідним рівнем адаптованості до умов зрошення. На жаль, гібрид Таврія ТВ недовго використовувався

виробництвом. Вже в ті часи, незважаючи на чітке та обов'язкове державне замовлення на насіння кукурудзи, давався ознаки низький рівень відсоткових надбавок на гібридне насіння. Виробництво насіння простих гібридів приносило господарством збитки. Тому, було використано альтернативний шлях і створено синтетичну гібридну популяцію для використання на силосну масу. Під назвою «Наддніпрянська 50» така популяція була районована в 1982 році. Слід відмітити, що ця популяція проявила досить високий рівень пластичності і, завдяки простому та рентабельному насінництву, існує в Реєстрі сортів рослин України по дійсний час та має високий попит на виробництві.

Одночасно, створюються гібриди інтенсивного типу з максимально високою потенційною продуктивністю. В 1987 році було завершено створення такого гібриду і під назвою Перекоп ТВ його було передано до Державного сорто випробування. Це простий гібрид пізньостиглої групи, мав неперевершену потенційну урожайність. Його врожайність досягала 16,73 т/га на Кагульській ДСД (Молдова), 14,56 т/га на Наукайській ДСД (Киргизія), а середня врожайність за чотири роки на Каховській ДСД Херсонської області становила 11,08 т/га. Цей гібрид був районований в Україні, а також в Киргизії та Узбекистані і був національним стандартом.

У другій половині 80-х років з приходом нового наукового покоління (Ю.В. Гудзь, В.О. Зінченко, В.Я. Польський) та в активній співпраці з селекційним центрами України, Росії і в першу чергу – з Інститутом кукурудзи, м. Дніпропетровськ (Б.В. Дзюбецький, В.І. Костюченко, В.Ю. Черчель) починають розроблятися та впроваджуватися нові селекційні програми спрямовані на створення гібридів зі специфічною адаптацією до інтенсивних, енергозощадних та водозберігаючих технологій.

Спільні досліді з відділом зрошувального землеробства інституту дозволили отримати оцінки гібридів кукурудзи в умовах різних режимів зрошення, в тому числі і при водозберігаючій технології, яка рекомендована до впровадження та забезпечує економію до 25 % поливної води та пов'язаних з поливом енергетичних витрат без значного зниження урожайності.

Сьогодні колектив сектору селекції кукурудзи веде дослідження за темою: «Теоретичні основи створення гібридів кукурудзи інтенсивного типу для умов зрошення». Робота проводиться під керівництвом Ю.О. Лавриненко – доктора с.-г. наук, професора, член-кореспондента НААН.

За результатами багаторічних досліджень розроблені методи ідентифікації селекційного матеріалу за ознаками адаптивності до вимог зрошення, методи підбору батьківських пар для схрещувань з метою отримання гібридів кукурудзи з широким адаптивним потенціалом, методи оцінки середовищ як фонів інтенсивного добору селекційного матеріалу за ознаками адаптивності. У стадії розробки знаходяться такі важливі питання, як розробка методів створення самозапилених ліній, адаптивних до конкретних екологічних умов, удосконалення методів добору вихідного матеріалу для умов зрошення з урахуванням особливостей південно-степового клімату, з'ясування оптимальних параметрів морфо-біологічних та гетерозисних моделей гібридів різних груп стиглості, адаптованих до зрошення.

Практичним результатом реалізації розроблених методик є створення гібридів, які здатні стабільно реалізовувати генетичний потенціал зернової продуктивності в умовах жорсткого коливання факторів зовнішнього середовища, та придатних для вирощування при водозберігаючих технологіях.

Використання в селекції нового вихідного матеріалу дозволяє отримувати гібриди кукурудзи ФАО 190–600 з високою специфічною адаптивністю до агроекологічних та технологічних умов вирощування при зрошенні. Створено понад 50 високопродуктивних гібридів різних груп стиглості, 19 з яких занесено до Державного реєстру сортів рослин, придатних до поширення в Україні з урожайністю зерна 14–16 т/га.

До Державного реєстру сортів рослин, придатних до поширення в Україні на 2020 рік занесено гібриди селекції Інститут зрошуваного землеробства НААН: Степовий, Скадовський, Азов, Асканія, Чонгар, Арабат, Приморський, Інгульський, Каховський, Кр 9698, Віра, Ламасан, Чорномор, Олешківський, Тавричанка, Тронка, Гілея, Борисфен 600 СВ, Наддніпрянська 50.

Гібрид Ламасан – середньопізній (ФАО 430), визріває за 120-125 днів. Придатний для вирощування на зерно в степовій та лісостеповій зонах України. Стійкість до вилягання, пухирчастої та летючої сажок висока. Рослина високоросла (265–290 см). Качан формується на висоті 102–116 см, великих розмірів: довжина – 20–24 см; діаметр – 4,8–5,3 см. Число зерен у ряді 42–50, число рядів зерен 18–20. Зерно зубове, крупне. Урожайність зерна в умовах зрошення 14–16 т/га при 14% вологості. Насінництво ведеться на стерильній основі М-типу. Гібрид занесений до Державного реєстру сортів рослин України з 2020 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РОЗВИТКУ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ

Махорін Г.Л.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України
Поліський національний університет*

Історіографія розвитку ветеринарної медицини другої половини ХХ століття в Україні тематично поділяється на дві групи : радянська і сучасна українська. Наукові видання радянського періоду відповідали завданням розвитку народного господарства і вирішенню нагальних проблем. У перші післявоєнні роки відбувалося упорядкування джерельної бази і виділення масиву матеріалу, який можна було використати у подальших дослідженнях. Адже великих втрат зазнала українська наука і, зокрема, ветеринарна медицина внаслідок масових репресій 1937-1938 рр. і бойових дій під час Другої світової війни. Цей втрачений інтелектуальний потенціал неможливо було нічим і ніким замінити чи компенсувати. Тому перед тими науковцями, кому пощастило повернутися додому і до дослідницької праці, стояло завдання підготувати нове покоління науковців і разом з ними продовжити наукові розробки попередніх десятиліть. Відтак, значні зусилля учених були спрямовані на аналіз і систематизацію джерельної бази та наукової спадщини попередників. Значна увага зверталася на висвітлення історії розвитку ветеринарної медицини. Цій проблемі були присвячені праці С.В. Баженова [1], С. О.

Верхратського [2], Думки М.С. [3], І.І. Жадана та В.М. Івашкевича [4], І.Я. Шапіро [5] та ін. Так як наукові праці природничого циклу зазнали меншого ідеологічного впливу, вони мають важливе і цінне фактологічне значення для відновлення історії розвитку ветеринарної медицини.

Завершення відбудови народного господарства і подальша політика «відлиги» сприяли посиленню уваги до розвитку наук, зокрема, і ветеринарної медицини. У 1970- 1980-х роках дослідження набули системності, розширилася їхня тематика, з'явилися як узагальнюючі фундаментальні видання, так і вузько спеціальні. До числа праць цього періоду відносяться дослідження В. А. Бусола , М.М. Дороніна і М.С. Мандигри [6], які вивчали хворобу лейкозу тварин і шляхи її подолання, Т.К. Валуєвої і В.Ф.Чеботарьова, які досліджували проблеми ендокринології [7], І.Ф. Заянчковського, чії праці були спрямовані на вивчення післяпологових ускладнень і хвороб у корів [8]. Г.В. Зверева і С.П. Хомін у своєму дослідженні докладніше висвітлили проблеми гінекологічних хвороб корів [9]. Праця А.І. Кононського «Гістохімія» засвідчила про високий рівень української науки і складність проблем, які вона вирішувала [10]. Велике значення, яке надавалося розвитку тваринництва, і комплекс іще не вирішених проблем зумовили вихід наукової праці Л. Д. Логвинова [11], а також А.Ф. Русінова [12], колективу вчених на чолі із Н.А. Судаковим [13]. Свідченням нового етапу розвитку науки стало дослідження учених С. А. Бялецького, Н.С. Мандигри, І.В. Степаняка стосовно боротьби з вірусом лейкозу великої рогатої худоби [14] Сучасна українська історіографія розвитку ветеринарної медицини включає рінопланові публікації, які можна розділити на кілька підгруп :

- а) праці, у яких розкривається загальний розвиток ветеринарної медицини;
- б) дослідження розвитку ветеринарної медицини певного історичного періоду чи регіону згідно територіально-адміністративного поділу України;
- в) праці, у яких висвітлюється діяльність наукових установ або наукових структурних підрозділів, фахових наукових журналів;
- г) публікації біографічного характеру, присвячені діяльності видатних і знаних представників ветеринарної медицини

До числа праць загального характеру можна віднести публікації згаданого вище С.В. Баженова [1], а також П.І. Вербицького, П.П. Достоевського і С.К. Рудика [15]. Ця колективна фундаментальна праця за редакцією С.К. Рудика «Історія ветеринарної медицини України» є на сьогодні найглибшим дослідженням загальної історії розвитку ветеринарної медицини на українських землях. Разом з тим, у монографії більша увага звертається на висвітлення питання організації практичної ветеринарної медицини і становлення ветеринарної освіти. Розвиток ветеринарної медицини як науки у даній праці розкривається дещо побіжно, що, очевидно, пояснюється певним колом завдань, які поставили перед собою автори дослідження. Теж саме стосується одноосібної праці С.К. Рудика «Історія становлення ветеринарної служби в Україні». Є наукові праці, у яких приділено увагу окремим аспектам історії і сучасності ветеринарної медицини в Україні та діяльності її видатних представників. Зокрема, це дослідження М.В. Богача «Одеській дослідній станції Національного наукового центру «ІЕКВМ» – 50 років», В.В. Вакулика «Писемна ветеринарна і тваринницька традиції Південно-Східної

України у друкованих джерелах кінця XIX – початку XX століття», В. Головка «Харківському зооветеринарному інституту – 150!», Д. Гришка «Харківська школа ветеринарних акушерів професора Д.Д. Логвінова», А. Заволоки «Кафедра епізоотології інфекційних хвороб: до 100 річчя з дня народження професора Івана Івановича Лукашова», Г.В. Козловської «Сторінки історії і сьогодення кафедри мікробіології, вірусології та біотехнології», В.Т. Міщишина «Життєвий шлях професора, академіка УАСГН Івана Омеляновича Поваженка», С.К. Рудика «Ф.В. Пільгер – перший професор ветеринарії на Слобожанщині» і «Київські витоки сільськогосподарської та ветеринарної освіти (1834-1934), Б.Т. Стегнія «Історія заснування київської школи ветеринарних морфологів» та ін.

Наступну групу праць становлять ті, які присвячені певній галузі ветеринарної медицини, зокрема розвитку ветеринарної фармакології. У цьому відношенні варто виділити напрацювання Г.О. Хмельницького, професора, доктора ветеринарних наук, академіка УААН, заслуженого діяча науки і техніки. За його участю підготовлено і видано підручники «Ветеринарна фармакологія з рецептурою» [16], «Ветеринарна фармакологія» [17], а також навчальні посібники «Практикум з основ технології лікарських форм у ветеринарній медицині», «Ветеринарна токсикологія». Ще одним автором наукових праць є О.І. Канюка, який у колективі авторів (разом з Г.О. Хмельницьким і В.С. Хоменко) видав вищезгадану «Ветеринарну фармакологію», а також праці «Клінічна ветеринарна фармакологія», «Ветеринарні препарати» [18]. Авторству Д.М. Вовка належать посібник «Рослинні засоби у ветеринарній медицині» і «Довідник з ветеринарної рецептури і технології виготовлення лікарських форм» [19]. До числа праць, виданих в останні роки, відноситься навчальний посібник О.К. Гальчинської «Ветеринарна фармакологія» [20] (К.: Аграрна освіта, 2013. – 525 с.). Звичайно, у даних тезах подано лише загальну характеристику публікацій, які свідчать про поступальний розвиток ветеринарної медицини і актуальні проблеми, які вирішують українські науковці.

Джерела та література

1. Баженов С. В. К истории отечественной ветеринарной фармакологии первой половины XIX в. // Тр. Киев. вет. ин-та. – К, 1955. – Т.12. – С. 105 – 107 ; Баженов С.В. Значение Харьковского университета в развитии ветеринарного образования в России // Учен. записки Харьков. Ун-та. – Харьков, 1955. – Т.59. – С.107 – 111.
2. Верхратский С.А. Из медицинского прошлого старого Львова и западных украинских земель // Врачеб. дело. – 1956. - № 1. – С. 93 – 96
3. Думка Н. С. Элементы ветеринарных познаний у скифов // Ветеринария. – 1956. - № 1. – С. 97 – 98 ; Думка М.С. Про медицину скіфів. – К.,1960. – 112 с.
4. Жадан И.И. , Ивашкевич В.М. Столетний опыт работы Полтавской государственной заводской конюшни. – К.,1950. – 50 с.
5. Шапиро И.Я. Развитие медицинского образования и медицинской науки в западных областях Украины, на Буковине и в Закарпатье в XVI – XXвв. (1595 – 1965 гг.). – К., 1968. – 37 с.
6. Бусол В.А., Доронин Н.Н., Мандыгра Н.С. Лейкоз сельскохозяйственных животных. – К. : Урожай, 1988. - 264 с.
7. Валуева Т.К., Чеботарев В.Ф. Новое о гормонах тимуса // Эндокринология сегодня. – К., 1982. – С. 191 - 200
8. Заянчковский И.Ф. Задержание последа и послеродовые заболевания у коров. – М. : Колос, 1964. – 384

9. Зверева Г.В., Хомин С.П. Гинекологические болезни коров. – К. : Урожай, 1976. – 151 с.
10. Кононский А.И. Гистохимия. – К. : Вища школа, 1976. – 280 с.
11. Логвинов Д.Д. Беременность и роды у коров. – К.: Урожай, 1975. – 240 с.
12. Русинов А.Ф. Болезни глаз сельскохозяйственных животных и методы их лечения : учебное пособие. – Харьков, 1987. – 83 с. ; Русинов А.Ф. Диагностика, лечение и профилактика болезней глаз животных при массовом их поражении в промышленных комплексах : учебное пособие. – Харьков, 1988. – 85 с.
13. Судаков Н.А., Онипенко Н.И., Козачок В.С. и др. Микроэлементозы сельскохозяйственных животных. – К. : Урожай, 1974. – 150 с.
14. Мандыгра Н.С., Бялецкий С.А., И.В. Степняк Влияние интерферона на инфекционный процесс, обусловленный вирусом лейкоза крупного рогатого скота // Ветеринарная медицина – экономические, социальные и экологические проблемы : тезисы докладов Республиканской конференции. – Харьков, 1990. – С.95
15. Вербицкий П.И., Достоевский П.П., Рудик С.К. Історія ветеринарної медицини в Україні / П.І. Рудик, П.П. Достоевський, С.К. Рудик. – К.: «Ветінформ», 2002. – 384 с.
16. Хмельницький Г.О., Строкань В.І. Ветеринарна фармакологія з рецептурою / Г.О. Хмельницький, В.В. Строкань. – К.: Аграрна освіта, 2001. – 336 с.
17. Хмельницький Г.О., Хоменко В.С., Канюка О.І. Ветеринарна фармакологія / Г.О. Хмельницький, В.С. Хоменко, О.І. Канюка. – К.: Урожай, 1994. – 480 с.
18. Канюка О.І., Харів І.І., Гунчак В.М., Гуфрій Д.Ф. Ветеринарні препарати / О.І. Канюка, І.І. Харів, В.М. Гунчак, Д.Ф. Гуфрій. – Львів, 2006. – 641 с.
19. Вовк Д.М. Справочник по ветеринарной рецептуре и технологии изготовления лекарственных форм / Д.М. Вовк. – К.: Урожай, 1989. – 224 с.
20. Гальчинська О.К. Ветеринарна фармакологія / О.К. Гальчинська. – К.: Аграрна освіта, 2013. – 525 с.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА АГРОБІЗНЕСУ

Нагаєв В. В.

*Санкт-Петербурзький державний аграрний університет, Російська федерація
(м. Санкт-Петербург)*

Історія розвитку світового підприємництва визначається філософськими пошуками найбільш привабливої моделі бізнесу в системі «попит-пропозиція» залежно від соціально-економічної формації. Сьогодні зрозуміло, що не існує ідеальної моделі підприємництва, оскільки це історична категорія, яка завжди визначається розвитком виробничих сил і виробничих відносин у суспільстві. Однак, незважаючи на існування морального аспекту, підприємництво завжди базується на головному принципі бізнесу – додатковій вартості товарів або послуг. При цьому підприємництво постійно знаходиться у протиріччі між моральністю та прибутком, що завжди викликає суспільну реакцію невдоволення і несправедливого розподілу ресурсів. Світ існує тисячі років і стільки ж років існує система товарних відносин (змінюється лише форма взаємозв'язків між продавцем та покупцем продукції) [1]. Сьогоднішня капіталістична система економіки формує принципи та правила підприємництва в агробізнесі, які ґрунтуються на відповідній моделі товарно-грошових відносин: Г – Т – Г», існуванню якої майже нічого не загрожує, крім чинника соціальної справедливості та моральної відповідальності, який, як довела історія, неодноразово змінював цю формулу.

Сучасні принципи ринкової економіки визначаються протиріччям між необхідністю підвищення ділової активності та зменшенням впливу моральних чинників на бізнес. Приватна власність на засоби виробництва на селі об'єктивно створила передумови девальвації морально-етичних цінностей у процесі виробництва та розподілу матеріальних благ. Капіталізація виробничих та обслуговуючих процесів, постійна максимізація прибутку в умовах конкурентного середовища загострює проблему соціальної відповідальності агробізнесу. Тому предметом нашого наукового дослідження є переосмислення філософських складників формування моральних принципів підприємництва в системі сільськогосподарського виробництва. Досвід автора (приклад підприємницьких структур агробізнесу України, Росії, США, Великої Британії, Нідерландів, Норвегії) свідчить про наявність тенденції соціалізації бізнесу, яка народжується під впливом відповідних протиріч в системі трудових та виробничих відносин сучасного агропромислового виробництва.

Метою даного дослідження є моделювання процесів агробізнесу з урахуванням не лише економічного, але й соціального та психологічного складників, які останнім часом все більше проявляють себе як критеріальні ознаки сучасного підприємництва.

Ми розуміємо, що будь-яка організація як соціально-економічна система повинна турбуватися про ефективність використання своїх ресурсів і збільшення прибутку. Цим вона виконує економічну функцію виробництва продукції і надання послуг, необхідних для розвитку суспільства і конкретно суб'єктів бізнесу. Дотримуючись критеріїв ефективності і прибутковості, організація виконує і свою соціальну соціально-економічну місію – забезпечення населення необхідними продуктами та послугами, задоволення їх первинних і вторинних потреб, а останнім своїм функціональним призначенням (на перший погляд) нівелює необхідність піднімати проблему соціальної активності. Тобто, бізнесова діяльність має бути спрямована на збільшення прибутку і, відповідно, соціальних благ за умови, що підприємець не шахраює і веде відкриту конкурентну боротьбу. Це одна точка зору на роль бізнесу у суспільстві, яка тривалий час існувала у суспільстві. Інша точка зору полягає в тому, що організації повинні нести соціальну відповідальність перед суспільством, в якому вони функціонують, а не лише забезпечувати ефективність, зайнятість населення, одержання прибутків, дотримання законів тощо. Організації повинні безпосередньо спрямовувати частину своїх ресурсів і зусиль на соціальні проекти, реалізуючи психолого-концентричний підхід до розвитку соціуму. Не варто думати, що на соціально відповідальну поведінку здатні лише великі організації, адже навіть малі фермерські господарства можуть бути соціально відповідальними, про що свідчить наш персональний досвід праці на таких об'єктах [2].

Наприклад, сьогодні існує багато суб'єктів підприємницької діяльності в сільській місцевості, які постійно надають допомогу дитячим будинкам, початковим, середнім і вищим навчальним закладам, молодіжним організаціям у придбанні комп'ютерної техніки, спортивного інвентарю, матеріалів для навчання. При цьому деякі великі підприємства (агрофірми, агрохолдинги) створюють спеціальні програми субсидування освіти, охорони здоров'я,

культурної сфери. З цією метою створюються відповідні соціальні центри, до яких фірма направляє своїх співробітників для надання допомоги дітям, інвалідам, пенсіонерам та іншим прошаркам населення. Зарубіжний досвід автора свідчить, що багато фермерів Шотландії постійно перераховують частину прибутку на розвиток сільських територій та обладнання спортивних майданчиків через формування у суспільстві нової сучасної філософії буття – «всі ми знаходимося в одному човні і всі бажають гарно жити». Власники агрофірм Норвегії також старанно виконують соціальну місію – прокладають сільськогосподарських туристичні неприбуткові маршрути для всіх охочих. На фермах Нідерландів реалізуються соціально-просвітницької місії для мешканців віддалених сіл – створення театральних майданчиків для розвитку творчого мистецтва, надаючи чималі кошти на залучення талановитих артистів, співаків, музикантів. Усе це прояви нової філософії життя, нового способу мислення та підприємництва. В його основі лежить відродження морально-етичного чинника підприємницької діяльності як основного носія задоволення результативної праці.

Нещодавно вважалося, що відомі теорії мотивації «Х», «Y», «Z» Д.МакГрегора відштовхують елементи усвідомленої, свідомої праці на користь економічно мотивованої. Однак, в останні роки на багатьох суб'єктах агробізнесу взяли на озброєння саме теорію «Y», як провідну ідею досягнення економічних і соціальних цілей. Сьогодні суттєво підвищився інтерес до застосування «Японської моделі менеджменту» в агробізнесі, яка детермінується процесами демократії, підвищенням освітнього, культурного та морального рівня розвитку суспільства [3]. Слід зазначити, що ці процеси є безперервними і послідовними, а отже можна припустити ґносеологічну модель розвитку підприємництва аграрної сфери, засновану на підвищенні рівня соціалізації економічних відносин, наповненні бізнесу новою, удосконаленою системою функціональних відносин. Вважаємо, що ці процеси є об'єктивними і відображають діалектичні закони постійного розвитку соціально-економічних формацій.

Дана точка зору, в значній мірі, визначається суспільними очікуваннями з приводу відповідальних дій організацій в таких сферах, як захист навколишнього середовища, охорона здоров'я і безпека, громадянські права, захист інтересів споживачів тощо. Наприклад, останні статистичні дані щодо руйнування соціальної інфраструктури на селі в умовах зростання обсягів сільськогосподарського виробництва підтверджують, що агробізнес повинен бути активно соціально відповідальним через «залізний закон відповідальності» [5]. У довгостроковій перспективі ті організації, які не відгукуються на сподівання суспільства і не несуть прямої соціальної дії, зникнуть. Така точка зору ґрунтується на тому, що сучасне сільськогосподарське підприємство є частиною внутрішнього і зовнішнього оточення, яке включає в себе багато складників (місцеві громади, посередники, споживачі, постачальники, засоби інформації, профспілкові об'єднання, акціонери). Це багатошарове суспільне середовище може суттєво впливати на досягнення організацією своїх цілей. Тому аграрним формуванням доводиться врівноважувати економічні цілі з соціально-економічними інтересами цих складових середовища [4].

Проблема соціальної відповідальності тісно пов'язана з особистісними цінностями, як загальними переконаннями стосовно добра та зла. Кожний з керівників має свій, визначений, тільки йому належний набір особистісних характеристик та етичних переконань. Свої внутрішні цінності він переносить і на організацію. Тому взаємодія організації з соціальним середовищем багато в чому визначається внутрішніми переконаннями та настановами її формального лідера. Щоб зробити вибір на користь моральної поведінки, важливо мати початкове уявлення про етику. Етика – наука про моральність. Але моральність визначається і оцінюється суспільством. Тому принципи, які зобов'язані наслідувати керівник і його фірма, повинні спиратися на правильну з точки зору суспільства поведінку. Керівники мають відстоювати економічні інтереси компанії, але не переходити межу соціальної етики. Таким чином, етика управління організацією є своєрідним конфліктом між економічними показниками компанії і показниками соціальної відповідальності. Вважаємо, що аграрні формування мають використовувати частину своїх ресурсів на потреби громади і врівноважувати виключно економічні цілі із соціальними інтересами суспільства. Витрати на соціальну відповідальність повинні бути завжди виправдані поліпшенням ставлення суспільства до підприємництва, удосконаленням морально-етичних принципів бізнесу, оновленням його змісту.

Проведений аналіз стану соціально-економічної моделі агробізнесу доводить необхідність випереджаючого характеру дотримання агробізнесом морально-етичних та соціально-психологічних цінностей. Основними позитивними функціями такої моделі можуть бути:

1) сприятливі довгострокові перспективи (якщо організація інвестує соціальні програми, то в подальшому це може позитивно позначитися на її прибутку, бо споживачі, постачальники та місцева громада будуть формувати в собі більш привабливий образ такого аграрного підприємства і тяжіти до нього);

2) задоволення потреб і сподівань широких верств населення (соціальна політика організації робить позитивний внесок у вирішення громадських проблем, суспільство відчуває потребу у залученні додаткових коштів у такі сфери, як охорона здоров'я, культура тощо);

3) наявність ресурсів для надання допомоги при вирішенні бізнесових проблем (аграрний бізнес має у своєму розпорядженні значні людські та фінансові ресурси, які можуть бути використані на соціальні потреби);

4) моральні зобов'язання про соціальну відповідальність (підприємства є частиною суспільства, тому норми моралі повинні керувати їх поведінкою);

5) сприяння зміцненню моральних основ суспільства (підприємства на макрорівні подібні до індивідуальних членів суспільства і тому повинні діяти соціально відповідальним чином).

Джерела та література

1. Арефьев М.А. Философия предпринимательства в аграрном бизнесе : социально-ответственный поход. *Культура и образование в XXI веке*: м-лы межвуз. науч.-практ. конф. 26 – 28 января 2012 г. / Под ред. М.А. Арефьева. СПб.: СПбГАУ, 2012. С. 69 – 77.

2. Кадзума Татеиси. Вечный дух предпринимательства: практическая философия бизнесмена / Пер. с англ. Э.Я. Шахова. К.: «Радянська Україна», 1992. 206 с.

3. Коно Т. Стратегия и структура японских предприятий / Пер.с англ. / Общ. ред и вступ. ст. О.С.Виханского. М.: Прогресс, 1987. 247 с.

4. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / Пер. с англ. М.: Дело, 1992. 796 с.

5. Основы современной философии. Учебник для высших учебных заведений / М.Н.Росенко, А.С.Колесников, Ю.А.Сандулов и др. СПб: Лань, 1997. 304 с.

НАУКОВІ РОЗРОБКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ЗБЕРІГАННЯ ПРОДУКЦІЇ САДІВНИЦТВА (кінець XIX – перша половина XX ст.)

Нижник С. В.

Уманський національний університет садівництва (м. Умань)

Уманський національний університет садівництва завжди приділяв першочергову увагу розвитку наукових досліджень у різних напрямках науки і техніки, бо добре відомо, що тільки наукове підґрунтя є запорукою високої кваліфікації професорсько-викладацького складу та високого рівня освіти студентів. При цьому, акцент робився і робиться саме на особистому науковому інтересі науковця, який, перш за все, є головною рушійною силою наукового прогресу та який не обмежує світосприйняття науковця його фаховою належністю та формальними рамками кафедральних досліджень.

Будь-яка галузь вдало розвивається в тісному взаємозв'язку з історією її виникнення та розвитку. Саме тому, для успішного майбутнього потрібно згадати і перейняти досвід попередників.

Наукові досягнення вчених університету відомі як в Україні, так і за її межами. Ще в дореволюційний час в Уманському училищі садівництва і землеробства, на базі якого виріс університет, працювали такі відомі вчені, як академіки В.В. Пашкевич і В.І. Едельштейн, М. Полевицкий, П.Г. Шит, А.І. Корабльов, С.С. Рубін, П. Власюк, В.В. Сицинський та інші, які провели багато цінних досліджень, зокрема і в галузі технології та механізації виробництва, переробки і зберігання продукції садівництва та рослинництва.

Так, під керівництвом академіка В.В. Пашкевича, який працював в училищі з 1885 до 1892 року, викладачі разом з учнями розробляли технологію виробництва плодово-ягідних вин, соків, різноманітної продукції, консервованої цукром, сушених плодів. На основі отриманих результатів наукових і виробничих експериментів в училищі був побудований перший в Росії цех плодово-ягідних вин, вироблених за новими технологіями. Зазначимо, що у 1870 році за пропозицією Уманського училища садівництва було узаконено виробництво вин із плодів і ягід. До цього часу в Росії виробництво вина з плодів вважалося фальсифікацією, тому що при його виготовленні в соки дозволялося додавати цукор для підвищення солодощі соків і воду для зменшення кислотності і екстрактивності готового продукту.

Протягом багатьох років вчені вузу А.І. Корабльов та В.С. Колкер-Трохименко вивчали пересічний хімічний склад численних сортів яблук, груш, слив, вишень, смородини, винограду та зміни його під час розвитку, досягання та зберігання, кількість відходів при різних видах переробки, кількість та якість

виробів з плодів. А Ф.І.Кандиба з'ясував характер розподілення цукру, крохмалю та кислот у різних частинах плода яблуні.

Дослідження хімічного та фізико-хімічного характеру займалися вчені А.І.Корабльов, В.С.Колкер-Трохименко, В.О.Ніколаєвський та ін. Першою (1927) з цього циклу була робота А.І.Корабльова з методики визначення дубильних речовин у винах. Чимало учених розпочинали свої наукові дослідження в Уманському сільськогосподарському інституті, а закінчували їх в інших закладах. Так, Н.К.Баранецька провела вперше в світі синтез двох представників нового класу небензоїдних ароматичних речовин [1].

До боротьби з патологічними явищами у виноробстві відноситься і робота М.Ф.Ремінця та А.І.Корабльова про збудника так званої мишачої хвороби вин. У праці подається докладний опис збудника хвороби, визначено систематичне положення цього мікроорганізму аж до ботанічного виду включно.

За наукові заслуги вчені неодноразово були нагороджені різними нагородами: Б.С.Колкер та А.І.Корабльов (1938) на конкурсі молодих учених України почесною грамотою ЦК ВЛКСМ і Президією АН СРСР та грошовою премією; А.І.Корабльов (1957) – дипломом Всесоюзного хімічного товариства ім. Д.І.Менделєєва за роботу по кислотному гідролізу сахарози та перетворенню моноз по типу Лобрі де-Брюїна та Ван-Екенштейна.

В.В.Сицинський не тільки всебічно розробив технологію сульфитації фруктових напівфабрикатів, але й організував експорт тисяч тон сульфитованих фруктів за кордон. Велика заслуга вченого і в технології плодоягідного виноробства: розробив методи освітлення плодоягідних вин, особливо сливових, які не піддаються освітленню способами, що їх застосовують у виноградному виноробстві [2].

Не можна залишити поза увагою й те, що саме В.В.Сицинський склав перший на Україні підручник по технології продуктів садівництва та городини, який перевидавався двічі. Ним написано також кілька окремих книг по спеціальних розділах технології фруктів та овочів.

Таким чином, збагачений традиціями, а також міцним фундаментом матеріально-технічної бази, помноженої на висококваліфікований потенціал сьогоденних викладачів, університет не тільки зберігає позитивну динаміку розвитку наукових досліджень, а і отримає визнання в Україні та світі, як університет, який зміг в складний час продемонструвати приклад здобуття високих результатів в науці та освіті.

Джерела та література

1. Власюк П. Академ-робота нашого ВУЗу колись і тепер: записки Уманського сільськогосподарського технікуму. Умань, 1926. С.141.
2. Карасюк І.М. Уманський сільськогосподарський інститут. К.: Вища шк., 1994. 202 с.
3. Полевицкий Н.И. Консервирование фруктов и овощей: стерилизация в герметически закупориваемых банках и флаконах. СПб., 1913. 150 с.

БОРИС ПЕТРОВИЧ ГУР'ЄВ – ВИДАТНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ВЧЕНИЙ В ГАЛУЗІ СЕЛЕКЦІЇ І НАСІННИЦТВА КУКУРУДЗИ.

Ожерельєва В.М.

Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН (м. Харків)

9 травня 2019 р. виповнилося б 90 років від дня народження й 29 років з дня смерті видатного вітчизняного вченого селекціонера-рослинника, колишнього директора Українського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва (Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН) Борису Петровичу Гур'єву.

Народився Б.П. Гур'єв у м. Харків. Після закінчення Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва (1948-1953 рр.) навчається в аспірантурі (1953-1956 рр.) на кафедрі селекції і насінництва названого вищого навчального закладу. У 1958 р. Борис Петрович захистив дисертаційну роботу на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук на тему: «Вилягання сортів озимої пшениці та шляхи формування міцності стебла». Його науковим керівником був академік Василь Якович Юр'єв.

Впродовж 1956-1960 рр. свою наукову діяльність поєднував з викладацькою посадою курсу рослинництва з основами селекції і насінництва при школі Харківського обкому КП України.

У 1960 р в Укр. НДІРСіГ створено лабораторію селекції кукурудзи. Її очолив видатний, на той час вчений, доктор сільськогосподарських наук, професор Василь Овсійович Козубенко. Цього ж року Б.П. Гур'єву запропоновано посаду старшого наукового співробітника в лабораторії В.О. Козубенка. Цю посаду він обіймав до 1969 р. В 1971 р. очолив лабораторію селекції кукурудзи. 20 років (1971-1991) Борис Петрович був беззмінним керівником лабораторії селекції кукурудзи.

З 1973 р. по 1991 р. Борис Петрович очолював Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції і генетики ім. В.Я. Юр'єва. У 1987 р. він стає генеральним директором НВО «Еліта», керівником Харківського селекційного центру. Результатом узагальнення багаторічних досліджень у галузі селекції й насінництва кукурудзи стала дисертаційна робота на здобуття наукового ступеня доктора сільськогосподарських наук на тему: «Селекція і насінництво гібридів кукурудзи в Лісостепу України». Її вчений захистив у 1973 р. в Українській сільськогосподарській академії ім. К. А. Тімірязєва. У 1985 р. Б. П. Гур'єва обрано член-кореспондентом ВАСГНІЛ за спеціальністю «генетика і селекція». У 1988 р. – дійсним членом (академіком) ВАСГНІЛ. У цьому ж році йому присвоєно звання професора за спеціальністю «селекція і насінництво».

Наукові дослідження Б. П. Гур'єва були присвячені розробці теоретичних основ селекції кукурудзи на ранньостиглість. Ним опубліковано більш як 200 наукових праць, в тому числі монографія «Селекція кукурудзи на ранньостиглість» (1988 р). Б. П. Гур'єв відомий світові як вчений в галузі селекції ранньостиглих гібридів кукурудзи. Він є автором 15 районованих гібридів. Ним розроблено і науково обґрунтовано нові підходи до селекції ранньостиглих

самозапилених ліній і гібридів кукурудзи, встановлено закономірності дії інцухту і гібридизації на кількісні і якісні ознаки кукурудзи. У результаті вивчення шляхів використання донорів цінних ознак (холодостійкості, стійкості до хвороб, підвищення насінневої продуктивності, поліпшеного біохімічного складу зерна) як компонентів безросних схрещувань при селекції самозаплених ліній нового покоління, вченим створено більш як 1000 ліній, що мають підвищену адаптивну здатність і з успіхом використовуються в селекції ранньостиглих гібридів кукурудзи й на теперішній час.

Борис Петрович приймав активну участь у підготовці й виданні практичного посібника з насінництва гібридів кукурудзи на стерильній основі, є співавтором таких видань як: «Довідник з апробації сільськогосподарських культур», «Методичні рекомендації з вирощування гібридного насіння кукурудзи», «Екологічне сортопробування і технології вирощування гібридів кукурудзи».

Б.П. Гур'єв був організатором не тільки вітчизняної сільськогосподарської науки, але й міжнародного науково-технічного співробітництва в галузі генетики, селекції й рослинництва. З 1973 р. академік Б.П. Гур'єв – член Європейської асоціації селекціонерів (ЕУКАРПІА), брав участь в проведенні міжнародних симпозіумів та конференцій, відвідав у службових відрядженнях декілька закордонних сільськогосподарських інститутів та приватних фірм.

При його сприянні, свого часу, було організовано будівництво фітотрону та селекційного центру інституту. Покращено матеріально-технічну базу як інституту, так і його 4-х дослідних господарств. Саме за ініціативи Бориса Петровича в інституті створено інтродукційно-карантинний розсадник, в якому значно збільшилася кількість і географія залучення зразків різних культур. У тому числі й кукурудзи з закордонних науково-дослідних установ та виробничих господарств. Генофонд вихідного матеріалу збагачений сучасними формами зі специфічними цінними ознаками. Зібрано більш як 6 тисяч зразків кукурудзи закордонної та вітчизняної селекції.

Під його керівництвом та безпосередньої ініціативи в практику сільськогосподарського виробництва впроваджено проведення «Дня поля» з демонстрацією вітчизняних і зарубіжних сортів сої, гороху, гібридів соняшнику і кукурудзи.

Б.П. Гур'єв свого часу був редактором міжвідомчого тематично-наукового збірника «Селекція і насінництво», членом редколегії всесоюзного журналу «Кукуруза и сорго». Виконував обов'язки голови секції кукурудзи та сорго відділення рослинництва і селекції ВАСГНІЛ, був членом Президії і Ради Всесоюзного і Українського товариств генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова, очолював Президію Харківського відділення товариства генетиків і селекціонерів, був членом правління обласного товариства «Знання». Б.П. Гур'єв багато уваги приділяв підготовці молодих вчених. Під його керівництвом підготовлено 11 кандидатів наук. Деякі з них продовжують справу свого вчителя, розвивають закладені ним наукові напрями.

За досягнення в галузі селекції та насінництва кукурудзи та впровадження їх у виробництво вчений нагороджений двома орденами Червоного Прапора і

багатьма медалями. Протягом шести скликань Борис Петрович обирався депутатом обласної Ради народних депутатів м. Харкова.

Помер вчений 3 квітня 1991 р. на 62 році життя. Його поховано у м. Харків. Але пам'ять про видатного вченого, талановитого організатора, добру й чуйну людину назавжди залишиться в пам'яті тих, хто знав його і працював разом з ним.

До 100-річчя Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН встановлено меморіальну дошку з барельєфом вченого на головному корпусі інституту скульптора С.І. Ястребова. Найкращим вченим присвоюється премія імені академіка Б.П. Гур'єва. Закладені Борисом Петровичем Гур'євим самозапилені лінії кукурудзи розвиваються і впроваджуються у виробництво його учнями.

ВНЕСОК К.В. ДУБНЯКА (1890–1948) У РОЗБУДОВУ ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

Омельченко С.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Вивчення багатогранного творчого доробку вченого, бібліографа та популяризатора сільськогосподарської науки й освіти Костянтина Володимировича Дубняка (1890–1948) привернуло увагу до його участі в розробленні питань аграрної економіки. Встановлено, що у 20-х рр. минулого століття він брав активну участь у розбудові науково-дослідної кафедри сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту, що невдовзі відзначатиме свій віковий ювілей.

З 1898 по 1922 р. в Київському політехнічному інституті не було повноцінної кафедри з економічних наук. Такі дисципліни як сільськогосподарська економіка, організація сільського господарства, сільськогосподарська статистика викладалися на сільськогосподарському відділенні як окремі дисципліни [1]. Постановою Укрголовпрофосвіти від 21 вересня 1922 р. агрономічний факультет КІІ було реорганізовано в Київський сільськогосподарський інститут. В його структурі виокремилося сім кафедр. Однією з них стала науково-дослідна кафедра сільськогосподарської економіки й організації сільського господарства. Її головним завданням стало розроблення питань наукової організації праці в сільському господарстві та його колективізації. Очілником обрано і затверджено Укрголовпрофосвітою члена Київського бюро науково-дослідних кафедр проф. С.Ф. Веселовського. Кафедра поділялася на дві секції: 1) економія сільського господарства і сільськогосподарської промисловості та 2) історія сільського господарства. Першу секцію курирував проф. С.Ф. Веселовський, а керівником другої з 15 березня 1923 р. затверджений акад. О.С. Грушевський. Відразу були погоджені кандидатури аспіранта Г.С. Шумила і кандидатів в аспіранти – Г. Войтушенка і О. Петікова. Кафедра мала доступ до збірників земських статистичних даних, фондів бібліотек різних кабінетів навчального закладу, сільськогосподарських підприємств та інститутів, земельних управлінь, кооперативних і селянських організацій тощо. Кафедра тісно співпрацювала з Всеукраїнською академією наук, Київським сільськогосподарським інститутом

та ін. Восени 1923 р. було відведено окреме приміщення для двох семінарів, що працювали при кафедрі: 1) Вищий семінар економії сільського господарства і сільськогосподарської промисловості під керівництвом проф. С.Ф. Веселовського та 2) Вищий семінар історії і географії господарчих районів під проводом акад. О.С. Грушевського.

Географ за фахом К.В. Дубняк відгукнувся на запрошення проф. С.Ф. Веселовського, з яким тісно працював на видавничій ниві в Сільськогосподарському науковому комітеті України. Він активно долучився до розбудови новоствореної кафедри. Проблематикою наукових досліджень ученого стали питання сільськогосподарської районізації Полтавщини. Зокрема, в 1923 р. на засіданні кафедри він виступив з ґрунтовними науковими доповідями: «Видавнична сільськогосподарська справа за 1922 р.» і «Природна районізація Полтавщини» [2, с. 255].

У листопаді 1922 р. свою діяльність розпочала економічна секція з підсекцією колективізації Агрономічного гуртка Київського сільськогосподарського інституту [3]. Її завданням передбачалося всебічне вивчення економіки та організації сільського господарства України, особливу увагу зосереджувалося на студіюванні тих змін, що відбулися за часів Української революції 1917–1921 рр. Крім того, секція мала на меті охопити питання громадської агрономії, теорії і практики сільськогосподарської кооперації тощо [4]. К.В. Дубняк неодноразово доповідав на спільних засіданнях економічної секції Агрономічного гуртка і науково-дослідної кафедри сільськогосподарської економіки й організації сільського господарства; проблемних семінарах; економічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України, Всеробітземлісу, фахових зібраннях.

Учений увійшов до авторського колективу фахового видання Сільськогосподарського наукового комітету України «Матеріали до районізації України». Результати своїх наукових досліджень висвітлював на сторінках вітчизняних часописів: «Вісник Сільсько-Господарської науки», «Наукові Записки Київських науково-дослідних катедр», «Червоний шлях» та ін.

К.В. Дубняк зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної економічної думки. За його сприяння світ побачили численні публікації з різноманітних питань сільськогосподарської науки та дослідної справи. Деякі з них не втратили своєї актуальності й нині, а частина взагалі є бібліографічною рідкістю.

Джерела та література

1. Кафедра економики и организации социалистического сельского хозяйства. *Труды Киевского сельско-хозяйственного института*. 1949. Т. 5. С. 48–49.
2. Веселовський С. Науково-дослідча кафедра сільсько-господарської економіки. *Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інституту. XXV років. 1898–1923. Ювілейний збірник*. Київ: Держ. трест «Київ-Друк», 1924. С. 253–255.
3. 25 років агрогуртка КСГІ. *Записки Київського сільськогосподарського інституту*. 1929. Т. IV. С. 279–302.
4. Степаненко Ф. Економічна секція Агрогуртка. *Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інституту. XXV років. 1898–1923. Ювілейний збірник*. Київ: Держ. Трест «Київ-Друк», 1924. С. 261–262.

СОЗИНОВ О.О. – ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-АГРОЕКОЛОГ

Опара М.М.

Полтавська державна аграрна академія (м. Полтава)

26 квітня 2020 р. виповнилося 90 років від дня народження видатного вченого з широким науковим світоглядом академіка Олексія Олексійовича Созінова.

Він автор фундаментальних досліджень у галузі генетики, селекції, біотехнології та агроєкології, доктор с.-г. наук, професор, академік НАН України та НААН [1]. Та більш детально я ознайомився з науковим надбанням цього вченого, з ним особисто, працюючи директором Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М.І. Вавилова. Саме в цей час з 1990 по 1996 роки першим президентом Української академії аграрних наук працював Олексій Олексійович Созінов.

Часто буваючи в академії на загальних, річних зборах, з науковими звітами по дослідній станції, я навчався його організаторським здібностям, умінню спілкуватися з людьми, приймати науково-обґрунтовані рішення.

Мені імпонувала його інтелігентність, простота в спілкуванні. Як молодому директору він давав поради з того чи іншого питання, цікавився роботою станції.

Не дивлячись на непрості роки дев'яностих, керівництво академії сприяло ефективній роботі обласних дослідних станцій, на базі яких створювалися інститути, науково-виробничі об'єднання.

Так, при Полтавській державній сільськогосподарській станції було створене науково-виробниче об'єднання «Еліта»; яке об'єднувало чотири державних дослідних господарства: «Степне» Полтавського району, «9 січня» Хорольського, ім. Декабристів Миргородського та «Вирішальне» Лохвицького району, які успішно займалися виробництвом насіння високих репродукцій зернових та кормових культур, вирощуванням племінного молодняка великої рогатої худоби та свиней.

Керівництво академії систематично організовувало виїзди на дослідні станції країни, дослідні господарства з метою вивчення досвіду роботи.

Зокрема, на базі Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції було проведено два виїзних засідання президії академії аграрних наук.

Працюючи директором дослідної станції, генеральним директором НВО «Еліта», спілкуючись з Олексієм Олексійовичем, я глибше вник в широке коло його наукових інтересів, як-то: проблеми агросфери ХХІ століття. Збереження біорізноманітності і довкілля в контексті сталого розвитку [2].

Саме це надихнуло мене на подальшу наукову роботу з питань ресурсозберігаючих технологій в рослинництві, веденню органічного землеробства без застосування синтетичних мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин, охорони навколишнього середовища.

У 1992 р. Олексій Олексійович став засновником і директором Інституту агроєкології та біотехнологій УААН, потім очолив кафедру агроєкології та біотехнології Національного аграрного університету.

З 2000 р. він працює завідувачем відділення Інституту агроєкології та біотехнології УААН, а з 2001 р. – головним науковим співробітником цієї установи [2].

З 2001 р. я працював проректором з науково-педагогічної, наукової роботи Полтавського сільськогосподарського інституту (нині Полтавська державна аграрна академія), на базі ПП «Агроєкологія» Шишацького району, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці, Героєм України Семеном Свиридоновичем Антонцем, був створений філіал Полтавського сільськогосподарського інституту, де вчені, аспіранти, студенти вищого навчального закладу вивчали питання органічного землеробства, природного відтворення родючості ґрунтів, виробництва екологічно-безпечної продукції, охорони довкілля. І в цьому сенсі принагідними були спілкування з Олексієм Олексійовичем, який активно працював над проблемами агросфери ХХІ ст., збереження біорізноманіття і довкілля.

Дякуючи такій співпраці, засновник ПП «Агроєкологія» С.С. Антонєць був обраний дійсним членом (академіком) Української екологічної академії наук, а з 2013 р. він Почесний доктор Інституту агроєкології і природокористування НААН.

Широкомасштабно, з участю наукової спільноти відбулися в Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці урочистості з нагоди презентації книги «Автограф на землі» про життя і творчість Семена Свиридоновича Антонця, Героя Соціалістичної Праці, Героя України першопрохідця сучасного органічного землеробства, яке відкриває людству шлях до життя у гармонії з природою.

Олексій Олексійович Созінов залишив нащадкам значний багаж знань з проблем агросфери ХХІ ст., родючості ґрунтів, збереження біорізноманіття, що особливо важливо сьогодні в умовах глобальних змін клімату.

Джерела та література

1. Календар знаменитих і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи України на 2015 рік./ НААН, ННСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, Н. Б. Щebetюк, Х. М. Дмитрієва, О. М. Мерко, О. В. Шадріна ; за наук. ред. В. А. Вергунова. Київ : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. 196 с.
2. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. До 90-річчя створення ДНСГБ НААН / НААН, ННСГБ. Київ, 2012. 324 с.

ПОЛТАВСЬКЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – П'ЯТЬ РОКІВ НОВОЇ ІСТОРІЇ

Онара Н.М.

Полтавська державна аграрна академія (м. Полтава)

Наприкінці 2014 р. з ініціативою про відзначення 150-річчя з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства (далі ПТСГ) у 2015 р. на державному рівні виступили тодішні депутати Верховної ради України Лілія Михайлівна Гриневич та Іван Григорович Кириленко.

Верховною Радою України від 11.02.2015 р. була прийнята постанова №184-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році», де вказано, що 150-річчя з часу заснування ПТСГ буде відзначатися на державному рівні.

За підтримки знаного в Україні історика, керівника єдиного в світі Інституту історії аграрної освіти, науки та техніки, директора Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України, доктора сільськогосподарських та історичних наук, професора, академіка НААН України Віктора Анатолійовича Вергунова, 28 травня 2015 р. на базі ННСГБ НААН України в місті Києві відбулася X Всеукраїнська конференція молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвячена 150-річчю з часу заснування ПТСГ.

З цього заходу почався новий етап у відтворенні роботи ПТСГ. Згідно розпорядження тодішнього голови Полтавської обласної державної адміністрації Валерія Головка було затверджено «План заходів з підготовки та відзначення 150-річчя з часу заснування ПТСГ». Відповідно цього був створений обласний організаційний комітет у складі 30 членів, серед яких два депутати Верховної Ради України.

18 вересня 2015 р. в ПП «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області відбулися установчі збори з приводу рішення про відновлення роботи ПТСГ і заснування Громадської Спільки «Полтавське товариство сільського господарства» (далі – ГС «ПТСГ»).

Президентом ГС «ПТСГ» було обрано Героя Соціалістичної Праці, Героя України, засновника ПП «Агроєкологія», почесного академіка НААН України, почесного професора ПДАА – Семена Свиридоновича Антонця.

Віце-президентом – Героя України, заслуженого працівника сільського господарства України, знаного аграрія – Тетяну Михайлівну Корост. Секретарем товариства – заступника директора ПП «Агроєкологія» Антоніну Семенівну Антонєць. Головою вченої ради – завідувача кафедри захисту рослин Полтавської державної аграрної академії (ПДАА), професора, доктора сільськогосподарських наук – Віктора Микитовича Писаренко.

28 вересня 2015 р. в Полтавському обласному краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського було урочисто відкрито експозицію, присвячену ПТСГ та урочисто погашено спецвипуск поштової марки.

29 вересня 2015 р. на території Полтавської державної аграрної академії (ПДАА) відбулося відкриття пам'ятного знаку з нагоди 150-річчя створення ПТСГ. Цього ж дня в приміщенні Полтавського обласного музично-драматичного театру імені М.В. Гоголя відбулося урочисте засідання з нагоди 150-річчя ПТСГ.

До цієї ж дати випущено ювілейну медаль «150-річчя Полтавського товариства сільського господарства».

В історико-бібліографічній серії ННСГБ НААН «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» світ побачив трьохтомник «Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань)».

До цієї знаменної дати у житті аграрної громадськості не тільки Полтавщини, але і всієї України на Полтавському обласному радіо і телебаченні відбувалися ток-шоу, прямі ефіри.

У друкованих засобах масової інформації районів області та міста Полтава були надруковані багато матеріалів, стосовно діяльності ПТСГ.

В місті Полтаві було відкрито офіс-представництво відновленої ГС «ПТСГ». А 25 листопада 2016 р. створено загальнодоступну групу у соціальній інтернет-мережі «Фейсбук» – ГС «ПТСГ».

Громадська Спілка «Полтавське товариство сільського господарства» створена провідними сільгоспвиробниками області і ПДАА з метою продовження кращих традицій, започаткованих ПТСГ 1865 р. та реагування на сучасні виклики, спричинені соціально-економічними, природно-кліматичними та іншими процесами, що відбуваються в країні та світі.

Метою діяльності ГС «ПТСГ» є сприяння сталому виробництву органічних продуктів харчування як основи збереження здоров'я населення та формування культури здорового харчування, через розробку і реалізацію науково-технічних програм, відновлення та збереження родючості ґрунтів, впровадження системи органічного землеробства, ощадливого ставлення до біологічного різноманіття і рівноваги в навколишньому середовищі.

Серед напрямків діяльності ГС «ПТСГ» одним з основних є:

- організаційне становлення об'єднання;
- просвітницько-інформаційна робота;
- розвиток органічного виробництва;
- просування органічних продуктів харчування на ринку;
- участь у формуванні та реалізації державної політики;
- сприяння розвитку українського села;
- наукові дослідження та розробки;
- охорона довкілля;
- міжнародне співробітництво;
- економічне партнерство.

За п'ять років діяльності ГС «ПТСГ» її членами проведено безліч заходів. Це і круглі столи і виступи на радіо і телебаченні, публікації в друкованих засобах масової інформації різних рівнів.

У рік 155-річчя з дня заснування ПТСГ можна з впевненістю сказати, що його правонаступниця – Громадська Спілка «Полтавське товариство сільського господарства» гідно продовжує традиції свого попередника.

18 вересня 2020 р. – 5-а річниця з дня відновлення роботи ГС «ПТСГ». Є сподівання, що карантинні заходи, які введені в країні з приводу пандемії COVID-19 будуть зняті, або послаблені і це дозволить на достатньому рівні відзначати цю значущу подію для аграрної спільноти Полтавщини і України.

В спілці завжди раді бачити нових членів, яким не байдужа доля рідної держави, доля українського села і селянина, здоров'я майбутнього нації. На Вас з радістю чекають за адресою: м. Полтава, вул. Міщенка 2, офіс 35, телефон 0532 -56-92-83, e-mail: grom.spil.ptsg@ukr.net, або на офіційному сайті спілки в мережі «Фейсбук».

Джерела та література

1. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань) / Уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; ННСГБ НААН ; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 1. 356 с. (Іст. бібліогр. сер «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 78).

2. Історія Полтавського товариства сільського господарства в бібліографіях визначних членів / автор вступ. слова В. П. Іванчик ; уклад. : В. А. Вергунов, О. О. Черниш, Н. Б. Щебетюк ; ННСГБ НААН ; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. 176 с.

3. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. 2-ге вид. доп. і перероб. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. 96 с. (Іст. бібліогр. сер «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 84).

4. Вергунов В. А. Вікопомні аграрні звершення Полтавщини. Вінниця : ТОВ «Твори», 2018. 196 с.

5. Історія освіти, науки і техніки в Україні : з доп. на плен. засіданні та виступів переможців, X Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів. Присвяч. 150-річчю засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, Київ, 28 травня 2015 р. / НААН України, ННСГБ НААН, ПДАА [на ін.]. уклад. : В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. 114 с.

ВНЕСОК О.М. ЗАСУХІНА У НАУКОВІ ПОШУКИ БЕЗЕНЧУКСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ ТА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ЙОГО СПАДКУ **Осадча О.В.**

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Олексій Миколайович Засухін (1884–1922) відіграв важливу роль у становленні агрономічної дослідної справи і сільськогосподарського виробництва на науковій основі у колишній Російській імперії. Він є один з основоположників сільськогосподарської дослідної справи України початку ХХ ст. З його іменем пов'язана діяльність і Безенчукської дослідної станції у 1910 р. Аналізуючи нечисленні наукові праці [1–3, 9–10], котрі стосуються діяльності О.М. Засухіна, виявилось, що на сьогодні недостатньо висвітлено його внесок у наукові пошуки станції та подальший її розвиток.

Відповідно до виниклої проблематики – вирішення даного питання полягає у висвітленні здобутків О.М. Засухіна і його впливу на діяльність та подальший розвиток наукової установи.

Самарська губернія на початку ХХ ст. була одним з найважливіших районів з виробництва зернових культур, валовий збір яких постійно збільшувався в умовах підвищення на них цін. Одним з недоліків ведення сільського господарства у губернії була відсутність багатопільних сівозмін. У більшості землевласницьких і селянських господарств переважало традиційне трипільля. У південних повітах губернії деякі господарства використовували систему залежного землеробства, коли рослини вирощувалися на одному місці до повного виснаження ґрунту, після чого поле залишали й бралися за обробіток незайманих ділянок. Необхідність збільшення посівних територій призвела (а?) до того, що на початку ХХ ст. типова залежна система почала поступатись місцем одно- і дворічним перелогам. Проте продуктивність ґрунтів за цей час не встигала відновлюватись. Відбувалась жорстка експлуатація земельних ресурсів, що призводило до виснаження ґрунту. Також, в деяких господарствах використовувались безсистемні способи землеробства, тобто безладний посів сільськогосподарських культур, відсутність системи сівозміни чи неправильне трипільля. Перехід до таких видів використання землі зумовлювався прагненням

селян до розширення площ посіву ярої пшениці, як до найціннішої сільськогосподарської культури. Багатопільні сівозміни з багаторічними циклами і чергуваннями культур практично не використовувались.

Внутрішній і зовнішній ринок впливав на спеціалізацію землеробства. Селянські господарства почали використовувати ті сільськогосподарські культури, які користувались значним попитом. Висока вартість зерна ярої пшениці, що перевищувала в півтори рази ціну жита, призвела до збільшення площ її посівів. З 1881 по 1910 рр. площі під пшеницею зросли на 161 % [11, с. 15]. Порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами, перш за все озимим житом, пшениця давала нижчий урожай. Але, цінова політика змусила селянські господарства вести вкрай виснажливе землекористування.

Стан ведення сільгоспвиробництва посилювався складними кліматичними умовами. Розташування губернії в зоні «ризикованого» землеробства призводило до різких стрибків урожайності за роками, коли велика річна врожайність могла змінитись наднизькою урожайністю наступного року. За період з 1873 по 1914 рр. населення Самарської губернії 8 раз переживало засухливі роки, що супроводжувались повною неврожайністю зернових культур [10, с. 153]. Застарілі агротехнічні прийоми призвели до того, що при сухому кліматі селяни були повністю залежні від природних умов.

Спроби вдосконалення систем ведення сільського господарства, перехід на розвиток інтенсивних методів землеробства розпочались ще у XIX ст. Але, вони не мали систематичного характеру, а були представлені одиничними випадками впровадження окремих агротехнічних прийомів без підтримки держави. В поодиноких землевласницьких господарствах могли використовуватись нові сільськогосподарські обладнання, добрива, удосконалені агротехнічні прийоми, якісне насіння. Проте, кількість таких господарств була надто мала, більшість селянських і землевласницьких господарств продовжували вести традиційне землеробство характерне тому часу.

Безенчукську дослідну станцію було створено Департаментом уділів у 1903 р. Організація діяльності станції була пов'язана з необхідністю розробки і тестування нових методів землеробства та для їх використання орендарями землі степового Заволжя. В кінці XIX ст. Департамент уділів Самарської губернії налічував 500 тис. десятин землі. Ці землі використовувались виключно здаючись в оренду селянам, в кінці XIX ст. Департаментом уділів виявлено факт упадку сільськогосподарського виробництва, з чого послідувала значна заборгованість селянами перед удільним відомством. Детальне дослідження господарсько-економічного стану орендарів проведене в 1891–1900 рр. старшим агрономом Головного управління уділів І.М. Клінгеном (1851–1922), показало, що господарства орендарів-селян знаходиться в надзвичайно скрутному положенні, зовнішніми показниками цього занепаду стали мільйонні недонадходження, які накопичились за цей період. В ході вивчення причин бідкування селян І.М. Клінген зазначив, що заборгованість виникла не від малої кількості землі, а від неправильного використання і невміння організації сільськогосподарських заходів для підвищення родючості ґрунту і дійшов до висновку, що планомірна агротехнічна допомога орендарям має ґрунтуватись на знаннях і на розумінні місцевих природних умов, на отриманому в місцевих

умовах дослідному матеріалі. Такого матеріалу в Самарській губернії не було, саме тому було організовано Безенчукську дослідну станцію для вивчення клімату, ґрунту і техніки господарства посушливого поясу Поволжя.

В першій програмі, розробленій І.М. Клінгеном і першим директором станції Я.М. Жуковим, в якості головних завдань були поставлені питання накопичення, збереження, раціонального використання вологи і технічні прийоми їх вирішення. За період 1903–1909 рр. вдалось з'ясувати важливі питання землеробства окремих районів степового Заволжя. Встановлено значення чорного пару і просапних культур.

З 1905 р. землі перейшли у власність селянського поземельного банку, необхідність в утриманні установи відпала і в 1908 р. земським діячам вдалось організувати передачу станції під управління Департаменту землеробства. В 1910 р. вона отримала статус обласної і стала обслуговувати три губернії: Самарську, Симбірську і Уфимську. На території кожної із губерній діяли дослідні поля, розсадники, агрономічні ділянки, пов'язані з Безенчукською станцією [9, с. 159–164]. Тоді ж, в 1910 р. на зміну першого директора станції Я.М. Жукова прийшов М.М. Тулайков (1875–1938), якого з 1929 р. обрано академіком АН СРСР і ВАСГНІЛ. Тут працювали видатні вчені, які залишили яскравий слід в радянській науці: Б.П. Аксьонов, І.В. Благовещенский, С.О. Воробйов, А.Н. Засухін, Г.Ф. Комаров, Н.П. Низеньков, П.Р. Фьодоров, Д.М. Щукін, А.І. Щукіна, А.Д. Бочкова, С.А. Белов, С.В. Левицкий, О.М. Николаєв та ін. Вони активно публікувались в професійних журналах, готували звіти, бюлетені тощо.

Важливий внесок в розвиток наукових основ ведення землеробства в засушливих районах було здійснено вченим О.М. Засухіним. Незважаючи на короткий період перебування на Безенчукській дослідній станції, будучи помічником директора станції М.М. Тулайкова, завідуючи дослідним господарством, О.М. Засухін друкує статті у «Самарському землеробі» (оригінальна назва «Самарский земледелец») про результати досліджень з кукурудзою [4] та про діяльність дослідницького господарства Безенчукської дослідної станції [5], а також пише окремі розділи до її збірок, присвячених підсумкам експериментаторства за шість років [7–8].

За період роботи на Безенчукській дослідній станції О.М. Засухін доклав чимало зусиль для формування основних доктрин про системи «сухого» землеробства, що отримали значущість у практиків і одержали визнання не лише на території країни, а й за кордоном. Збагачуючи світову науку, дослідження, закладені з 1910 р., стали частиною підручників із землеробства і рослинництва. За даними російських науковців, саме в цей період тут вперше було виявлено закономірність зміни транспіраційних коефіцієнтів для відмінних з біологічними особливостями груп рослин з урахуванням різного зволоження ґрунту і погодних умов.

Під управлінням станції вели свою роботу Бузулукське, Бугурусланське, Бугульминське дослідні поля. На цей момент наукова установа займала передові місця з дослідження продуктивності ґрунтів. В 1911 р. закладено основи щодо вивчення машин та знарядь «сухого» землеробства і почали організовувати машино-дослідницький відділ. В 1912 р. було створено селекційний відділ, який розпочав роботи над виведенням нових сортів сільськогосподарських культур, пристосованих до посушливого клімату Поволжя. Пропонувалось

урізноманітнити господарство селян, щоб вони не залежали від урожаю тієї чи іншої культури, а вирощувати декілька видів культур з різними періодами дозрівання. Працівники дослідної станції, в тому числі і О.М. Засухін, розробляли питання використання селянами сільськогосподарських культур, таких як кукурудза, сояшник тощо. Основні переваги цих культур полягають в специфічній потребі у вологі під час основного періоду вегетації, найбільша потреба у вологі припадає на момент цвітіння, формування зерна та дозрівання. Ці привілеї проявилися в 1911 р., коли на фоні загального неврожаю злакових, в т. ч. пшениці, на сусідніх полях селян, кукурудза на ділянках станції дала високий врожай – в середньому 100 пудів (один пуд – 16,38 кг) з десятини (1,1 га). Саме ці характерні особливості дослідив і виклав у своїй праці [4] О.М. Засухін. Також вчений визначив, що при цьому об'єм води у рослині може значним чином вплинути на кількість зерна у рядку, вагу тисячі насінин та об'єм і характеристики поживних речовин. При цьому існуючі передумови для вирощування кукурудзи дозволяють теоретично отримувати високу врожайність. Відповідне зниження врожайності переважним чином зумовлене спекою під час вегетації при значному зростанні температури вище 32°C та ймовірної значної шкоди від зимозання. Нестача води у цьому аспекті відіграє скоріше тільки другорядну роль.

Знання, отримані в агрономічній науковій установі, повинні були використовуватись на практиці у селянських господарствах. З метою популяризації отриманих знань О.М. Засухін подає результати своїх досліджень в місцевий журнал «Самарський землероб» про діяльність дослідницького господарства Безенчукської дослідної станції [5] та про результати досліджень з кукурудзою [4]. В результаті співпраці з журналом, який видавався типографією Самарського губернського земства, керівництво станції вирішило друкувати серію брошур. Статті працівників станції випускали не лише в журналі, а і окремими відтисками в кількості 300–500 примірників. Ці бюлетені роздавалися безкоштовно відвідувачам станції і розсилалися за вимогою. Цікавість до цієї продукції був наскільки великим, що менше ніж за рік брошури закінчились [6]. Це, ще раз доводить значущість отриманих результатів розвідок працівниками установи.

Безенчукська дослідна станція, а зараз – Самарський науково-дослідний інститут сільського господарства ім. М.М. Тулайкова є одним з важливих центрів дослідження сільського господарства в посушливому кліматі степу. Серед основних напрямів досліджень інституту: розробка систем землеробства і технологій обробітку різних культур у Середньоволзькому регіоні, селекція і насінництво засухостійких сортів, вивчення кормової бази тваринництва і розробка технологій утримання сільськогосподарських тварин, а також племінна робота з великою рогатою худобою і свинями. Інститутом організовано виробництво оригінального та елітного насіння польових культур для використання в господарствах регіону. Ведеться селекційна робота з озимим житом і озимою пшеницею, озимими тритикале (рослина створена схрещуванням жита з пшеницею) та ячменем, ярою м'якою і твердою пшеницею, ярим ячменем, горохом, кукурудзою, соєю та картоплею

Проведений історико-науковий аналіз надав можливості заключити наступне: розгляд науково-практичної роботи вченого допоміг визначити, що будучи помічником директора Безенчукської сільськогосподарської дослідної

станції, завідуючи дослідним господарством друкує у «Самарському землеробі» дві статті про результати досліджень з кукурудзою та про діяльність дослідницького господарства станції, а також пише окремі розділи до її збірки, присвяченої підсумкам експериментаторства за шість років, що мало значення для розвитку сільського господарства; проведені розвідки діяльності О.М. Засухіна на Безенчукській станції, враховуючи зовнішні та внутрішні чинники, що визначали його наукові погляди, дозволили визначити особистий внесок вченого, його вплив на розвиток сільськогосподарської наукової роботи установи, а також відтворити цілісну картину історичної ситуації, яка склалася на початку ХХ ст. в Самарській губернії.

Джерела та література

1. Вергунов В.А. Сельскохозяйственное опытное дело в Украине: историко-научный анализ организационных основ / УААН, ДНСГБ. Киев, 2009. 96 с.
2. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. Ч. 1: Творці та розбудовники (біографічні нариси). Київ: Аграрна наука, 2018. 604 с.
3. Дувин С. Е. Основы агоработы на песчаных почвах Полесья: научное издание. Сборник посвященный памяти А. Н. Засухина. Вып. 14 / НКЗ Украины, Радомысльская с.-х. опытная ст. им. А. Н. Засухина ; под ред. С. Дувина. Радомысль. 1924. 80 с.
4. Засухин А. Н. Кукуруза. С Безенчукой сельскохозяйственной опытной станции. Самара: Тип. Самар. Губ. земства, № 8 перепеч. из № 3 *Самарский земледелец*. 1911. 4 с.
5. Засухин А. Н. Опытное хозяйство при Безенчукой сельскохозяйственной опытной станции. Самара: Тип. Самар. Губ. земства, № 5 перепеч. из № 9 *Самарский земледелец*. 1911. 4 с.
6. Курмаев М. В. Бюллетени Безенчукской сельскохозяйственной опытной станции в фондах самарских библиотек. *Модернизация культуры: знание как инструмент*. Материалы VII Международной научно-практической конференции в 2-х частях, Самара, 20–21 мая 2019 г. / Самарский государственный институт культуры; под ред. С. В. Соловьевой, В. И. Ионесова, Л. М. Артамоновой. Самара: изд. Самарский государственный институт культуры, 2019. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41426456> (дата звернення: 06.04.2020).
7. Отчет Безенчукской сельскохозяйственной опытной станции. Исторический очерк, почвы и работы станции за 1910 г. в связи с предыдущими годами. Самара: А. А. Левенсон, Вып. 1., 1911. 265 с.
8. Отчет Безенчукской сельскохозяйственной опытной станции. Работы станции за 1911 г. в связи с предыдущими годами. Самара: Деп. земледелия, Безенчук. с.-х. опыт. станция, Вып. 2., 1912. 426 с.
9. Сюков А. В. Безенчукская опытная станция: история создания и первые годы деятельности. *Вестн. СамГУ*. № 8/2. 2013. С. 159–164.
10. Сюков А. В. Становление научной организации сельского хозяйства в Самарской губернии в начале ХХ в. С. 152–160.
11. Труды IV Самарского губернского агрономического совещания 16–20 декабря 1913 года. Самара: Тип. Губ. зем., 1914. 280 с.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Пинда Л.А.

«Львівський національний аграрний університет» (Львів)

У 2020 році відзначаємо ювілейні дати українських теоретиків та практиків кооперації Галичини: Жука Андрія (1880-1968), Коберського Карла (1890-1940), Коренця Дениса (1875- 1925), Олесницького Євгена (1860-1917).

Український кооперативний рух в Галичині бере свій початок з 1873 року, коли австрійський уряд оприлюднив перший кооперативний закон. До прийняття цього закону на західноукраїнських землях не було українських господарсько-кооперативних організацій. Громадські шпихліри, братські церковні каси були першими паростками господарських об'єднань громадського спрямування, що їх запроваджувало, пропагувало на селі товариство «Просвіта». Початком організованого українського кооперативного руху у Галичині, згідно з дослідженнями *І. Витановича*, *А. Жука* [4,5], слід вважати 1883 рік, коли *В. Нагірним* та *А. Ничаєм* засновано «*Народну торгівлю*», що згодом стала крайовим центром споживчої кооперації.

До Першої світової війни у Галичині найбільшого розвитку досягла кредитна кооперація краю, центром якої був *Крайовий союз кредитовий*, відомий як «*Центробанк*» (1898). З ініціативи *Є. Олесницького* у 1899 році був заснований *Крайовий союз для хову і збуту худоби*, який згодом оформився в «*Центросоюз*» (1924) – галузеве об'єднання закупівельно-збутових кооперативів.

Діячі української кооперації були енергійні, цілеспрямовані люди, які нерідко мали фахову економічну освіту, отриману в провідних вищих закладах країн Європи. До того ж, це були національно свідомі особистості, які вбачали у відродженні українського села, його культури і господарства важливу умову зростання національної свідомості українців загалом та необхідний етап на шляху до побудови заможної та авторитетної у світі Української держави, де б культивувались наука, освіта, ефективна праця, цінності демократії і повага до особистості [1].

Жук Андрій був одним із лідерів кооперативного руху у Східній Галичині. Закінчив *трирічну парафіяльну школу*, освіту здобув самотужки. Робота в *земських структурах Полтавської губернії*, вивчення становища селян *Полтавської та Харківської губерній*, зокрема статистичного аналізу, визначили його діяльність [3]. Це вплинуло на формування таких необхідних якостей характеру, як комунікація, організованість, підприємливість та здатність до новаторства, послідовність у діях. Сприяла цьому і робота в партійних осередках *Української Революційної партії* та *Української соціал-демократичної робітничої партії*, у *Союзі службовців залізниць півдня Росії*.

З 1907 р. *А. Жук* вимушений жити і працювати за межами *Російської імперії*. Його життя і діяльність відтоді тісно пов'язуються з *Галичиною*. До руху кооперації долучився завдяки *К. Паньківському* – директору *Крайового союзу кредитового*. Співпраця з журналом «Економіст» змушувала *А. Жука* приступити до ґрунтовних студій природи кооперативного руху.

Підсумком перших ідейних пошуків *А. Жука* в царині кооперації став вихід збірника «Ідеали, теорія і принципи кооперації» (*Львів*, 1910), де опубліковані його власні переклади праць теоретиків кооперації та авторська стаття «Споживча кооперація в Галичині, на Україні та в Буковині».

Черговим результатом його пошуків стала ґрунтовна праця дослідницького характеру «Українська кооперація в Галичині», опублікована 1913 р. в *Києві* з метою пробудити мляве кооперативне життя в *підросійській Україні*, показавши конкретні досягнення галицьких українців в цій сфері, успіхи в котрій впливали на всі галузі їхнього життя.

Перипетії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. частково відірвали *А. Жука* від безпосередньої діяльності в кооперативному русі, хоча він ніколи з ним повністю не поривав. Повернувшись у 1930 р. до *Львова*, він знову активно поринув в кооперативне життя, працюючи редактором часопису «Кредитова кооперація» та секретарем *Товариства українських кооператорів*, створеного 1936 р. Окрім цього, виконував обов'язки керівника статистичного бюро *Ревізійного Союзу Українських Кооператив*. Був співредактором видавництва кооперативи «Хортиця».

У міжвоєнний період окреслилась ще одна важлива дослідницька риса *А. Жука* як історика кооперативного руху в Україні та його місця в європейській кооперації загалом. Низка праць *А. Жука* присвячена розкриттю специфіки української кооперації в Польщі: «Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації» (1930), «Українська кооперація в Польщі» (1934), «Національний склад і територіальне розміщення кредитних кооперативів у Польщі» (1934), «Кредитова кооперація й організація ощадностей» (1935) тощо.

А. Жук працював редактором кооперативних часописів «Економіст», «Самопоміч», «Кредитова кооперація». В цих виданнях багато опублікував інформаційних статей про кооперативний рух в світі, на Великій Україні, описував цікаві варіанти організації кооперації, обґрунтовував значимість кооперації для розбудови національного життя українців. Зробив найповнішу статистику розвитку українського кооперативного руху *Галичини* до 1912 р.[6].

Загалом досвід роботи і характер, сформовані *А. Жуком* в процесі побудови кооперації в *Галичині*, стали для нього неоціненним скарбом для діяльності в тих чи інших сферах національного життя українців (культурно-просвітницькій, журналістській) як власне в *Галичині*, так і в еміграції після Другої світової війни.

Коберський Карло – один із провідних теоретиків і практиків кооперативного руху *Галичини* у міжвоєнний період. Закінчивши правничий факультет *Львівського університету*, *К. Коберський* усе своє життя присвятив навчанню і пропаганді кооперативних знань. Навчався у *Празі*, де отримав ступінь доктора та професора економіки. 1927 р. повернувся з *Праги* до *Львова*. Член *Наукового Товариства ім. Шевченка*. Доцент *Української Господарської Академії в Подєбрадах* [2].

Упродовж 20-30-х років ХХ ст. його призначали референтом вишкільних справ, керівником заочних курсів при *РСУК*, членом *Головного Відділу товариства «Просвіта»*. З метою піднесення освітнього рівня українців та пропаганди кращої друкованої продукції *К. Коберський* заснував видавництво «*Самоосвіта*», яке надрукувало низку цікавих історичних, господарсько-кооперативних видань. У науковому доробку автора близько 35 праць з питань економіки і кооперації, більшість з яких увійшла до серійного видання «Бібліотека *РСУК*». Пріоритетного значення *К. Коберський* надавав створенню і розвитку українських кредитних установ. У статті «Щоб слово не прогуло марно» писав: «Проблема здвигнення власної кредитної системи і то опертої на повній самопостачальності є сьогодні одною з центральних проблем нашого буття як нації».

У 1930 році за редакцією *К. Коберського* вийшла книжка «Організація і праця української райфазенки. Поучення як закладати і вести місцеві щадничо-

позичкової каси». У цій книзі автор зробив висновок щодо оздоровлення національної економіки, створення підприємств, піднесення сільського господарства і подальшої розбудови мережі кооперативних кас. Керівним органом кредитних кооперативів був «Центробанк»[9]. Значну увагу у своїх працях *К. Коберський* приділяв сільськогосподарській кооперації. Він писав: «Можна сказати, що найважливішою подією XX століття в ділянці формацій суспільних сил буде відродження селянства, тотожне відродженню української нації. Головну заслугу в цьому має, без усяких сумнівів, надзвичайне поширення селянської кооперації» [8].

Переклади кооперативних видань, зарубіжних дослідників *Д. Расселя*, *Ш. Жіда*, що увійшли до серії, дають змогу ознайомитися з досягненнями світової кооперативної думки. У склад «Бібліотеки РСУК» увійшло сім книг *К. Коберського*, зокрема «Кооперативний буквар» (1928), «Плани і програми кооперативних курсів» (1930), «Що таке самоосвіта і як до неї братися» (1932), «Буквар кооперації» (1939). У них було подано фахові поради, вказівки, інструкції, висвітлено передовий європейський господарсько-кооперативний досвід. Крім *К. Коберського*, авторами більшості книг серії були активні громадські діячі Галичини, керівники центральних кооперативних установ, теоретики й практики кооперативного руху *Ю. Павликовський*, *Й. Раковський*, *І. Витанович*, *О. Луцький*.

Аналіз книг «Бібліотеки РСУК» показав, що до 1939 р. вчені та практики сільськогосподарської кооперації Галичини вивчили й розробили основні аспекти господарсько-кооперативного життя **села**: кредитування, споживання, заготівля, збут, переробка та експорт продукції. Мета цих видань – зацікавити людей ідеєю спільництва, прищепити засади спілкової праці.

У 1928–1939 роках на західноукраїнських землях видавали науковий кооперативний часопис «Кооперативна республіка», головним редактором якого був *К. Коберський*. Саме він був ініціатором та автором більшості статей з питань кооперації. Часопис «Кооперативна республіка» виходив накладом РСУК та інформував про український і світовий кооперативний рух, історію, теорію, організацію і практику господарсько-економічного життя у світі та Галичині. У виданні співпрацювали світової слави вчені: професор *В. Тогом'яну* (Берлін), *Доде-Бенсель* (Париж), вчені Галичини – *К. Коберський*, *І. Витанович*, *Ю. Павликовський*, *К. Левицький*, *А. Жук*. Часто свої статті друкували професори, доценти і лектори УГА, УВУ з Чехословаччини, а саме: *Ф. Щербина*, *Б. Мартос*, *О. Мицюк*, *В. Садовський*, *В. Доманицький*, *В. Іванис*, *Б. Іваницький*, *В. Гольдельман*, *В. Січинський*.

Характеризуючи діяльність вченого-кооператора *К. Коберського*, слід зазначити, що вчений пропагував світовий та український кооперативний рух. Він вбачав у кооперації не лише найкращу форму господарського розвитку, а й школу виховання й утвердження у свідомості людини моральних принципів та ідеалів.

Коренець Денис – за фахом вчитель історії та географії, продемонстрував як теорія кооперації може успішно реалізовуватись на практиці в Галичині вже на межі XIX–XX ст. Його батько, *Василь Коренець*, був вчителем народної

школи, що помітно вплинуло на світогляд майбутнього вченого, освітянина та кооператора.

Він створив *Господарсько-Торгівельну спілку в Перемишлі* (1899), працював директором організації «*Спілка для господарства і торгівлі*», від якої веде 1900 р. відлік сільськогосподарська кооперація в цьому районі Австро-Угорщини. 1911 р. став урядуючим директором *Крайового Союзу господарсько-торговельних спілок* – структури, яка набула статусу головного осередку української сільськогосподарської кооперації в Галичині. Побував у багатьох країнах Європи (в 1913 р. на стипендію *Міністерства освіти у Відні* підвищував свою кваліфікацію в *Греції* та *Італії*), вивчаючи досвід сільськогосподарської кооперації, популяризував її через лекції та статті у виданнях серед української громадськості [7].

Д. Коренець з 1917 р., як директор *Торговельної Школи товариства «Просвіта» у Львові* реорганізував її (1924 р.) у середню школу, насичуючи навчальні плани більшою кількістю навчальних предметів, які були потрібні випускникам у майбутній практичній діяльності, запровадив випускні іспити, проходження практики і працевлаштування. За взірцем вищої школи проводились заняття, кожних три місяці курсанти складали колоквиум з усіх предметів, а наприкінці курсу – головний іспит при комісії. У школі працювали спортивно-краєзнавчий гурток «*Стрибог*», антиалкогольний гурток «*Відродження*». В 1935 р. під тиском польської влади змушений звільнитися з посади директора школи.

При *Торговельній школі товариства «Просвіта» у Львові* за ініціативи *Д. Коренця* організовано однорічні курси для абітурієнтів та вищий кооперативний курс для підготовки спеціалістів, необхідних українським господарським організаціям при *товаристві «Рідна школа»*. Зокрема, треба відзначити їхню спеціалізацію в напрямках господарсько-споживчому, кредитному, молочарському, адекватних структурі українських кооперативних об'єднань 20-х рр. XX ст.

Д. Коренець розумів, що без фахової освіти не можна сподіватися на серйозні успіхи в цій справі, тому із *Ю. Павликовським*, *К. Коберським*, *О. Луцьким* розбудовують освітню базу для сільськогосподарської кооперації. Передовсім він звертав увагу на посилення практичного аспекту підготовки учнів, насичуючи програми шкіл навчальними предметами, вивчення яких давало практично зорієнтовані знання і вміння, а також практикою та випробувальними роботами в господарствах. Особливо цікавився досвідом культурно-просвітницької роботи *Міжнародного Кооперативного Союзу*, бере участь у конференції «*Міжнародне кооперативне виховання, його мета і методи*» у *Нордофі (Швейцарія)*.

Завдяки зусиллям *Д. Коренця* створено такі навчальні заклади сільськогосподарського профілю: *Жіноча Хліборобська школа Домашнього господарства*, *Державний хліборобський ліцей* (1935).

Д. Коренець у навчальних закладах та курсах велику увагу приділяв організації позааудиторної самостійної роботи учнів і слухачів, в рамках гуртків, навчальних кооперативів, екскурсій, практик. Під час навчання вони могли

реалізовувати найрізноманітніші власні потреби та інтереси. Важливою була виховна робота як в навчальних закладах, так і поза ними, щоб сформувати у вихованців необхідний характер та національно зорієнтовану свідомість. Для цього налагоджував широкі контакти з українськими молодіжними організаціями «Сокіл-батько», «Луг», «Січ», «Плаї».

Д. Коренець справедливо вважав, що зацікавлення ідеями кооперації можна сформувати в дітей та молоді, що навчались в середніх школах і гімназіях. З цієї метою він відвідував українські навчальні заклади Галичини і займався профорієнтаційною роботою. Саме йому належить першість в створенні українських фахових шкіл у міжвоєнний період. Бо українські високоякісні фахівці, на його переконання, потрібні у великій кількості як в селі, так і в місті. Тільки так українець зможе собі вибороти майбутнє та місце під сонцем в тодішніх несприятливих суспільно-політичних умовах чужоземного панування [10].

Разом із педагогічною діяльністю, Д. Коренець брав участь у різних бізнесових та громадських структурах українців Галичини: член *Надзірної Ради кооперативного банку «Віра»*, *«Української щадниці»*, товариства *«Українська бесіда»*. Багато часу присвячував праці в *«Сільському господарі»* у *Перемислі і Львові*. Був членом майже усіх українських господарсько-кооперативних товариств Галичини.

Активно займався науковою і публіцистичною діяльністю. Серед його праць варто виокремити нарис, присвячений видатному освітянину та кооператору *Т. Кормошу* «Др. Теофіль Кормош. Політичні перипетії змусили його у 1944 р. покинути рідну землю і переїхати в *Мюнхен* у Баварії, де він трагічно загинув через два роки.

Отже, кооперація була складовою національного виробництва, давала засоби для існування сільському населенню, частково стримувала еміграцію робочої сили, пожвавлювала виробництво. Створювався ринок українських товарів, зростав їх експорт. Кооперація дозволяла встояти перед згубною для дрібного господаря конкуренцією з боку великого капіталу, уможливила вдосконалення техніки і використання наукових досягнень. У різних галузях господарства під її впливом відбувались докорінні структурні зміни, досягалась функціональна єдність усіх ланок функціонування сільського господарства, які охоплювали виробництво, розподіл, збут, споживання, кредитування. Тим самим кооперація перетворилась в один із найважливіших чинників тогочасного економічного життя української громади.

Джерела та література

1. Андрушко М. Кооперативний рух на Галичині і зайнятість населення. URL: <http://www.dcz.gov.ua/lviv/control/uk/publish/article> (дата звернення: 02.04.2017).
2. Вдовичин І. Карло Коберський як ідеолог української кооперації. *Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти*. Львів, 1999. Т.1.
3. Витанович І. Андрій Жук, кооператор, громадянин. Львів, 1938.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історико-філософської секції НТШ. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
5. Жук А. Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації. *Кооперативна Республіка*. 1932. Ч. 9.
6. Жук А. Наше економічне становище і вихід з него. *Економіст*. 1911. Ч. 1, 6–7.

7. Качор А. Денис Коренець. Начерк його життя та праці на тлі українського фахового шкільництва і сільськогосподарської кооперації на Західній Україні. Вінніпег, 1955.
8. Коберський К. Вільне спілчанство (кооперація) – шлях до піднесення народу. Львів: Самоосвіта, 1935. 40 с.
9. Коберський К. Криза світового господарства (чому тепер є господарська скрута?). Львів, 1934.
10. Коренець Д. Наше фахове шкільництво. 1935.

ВИРІШЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ 1918 РОКУ ГОЛОВНИМ ЗЕМЕЛЬНИМ КОМІТЕТОМ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Підгайна Т. М.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Підготовка та проведення земельної реформи, яка відбувалася понад 100 років тому, залишається актуальною до сьогодні. Здійснивши історичний екскурс, можемо з упевненістю відзначити, що врегулювання земельних відносин відбувалося через місцеві земельні комітети, які мали право розпоряджатися земельними фондами. Першим кроком Міністерства земельних справ був – Тимчасовий земельний закон, прийнятий 18 січня 1918 року [1]. У цьому законі декларувалося, що всі землі нетрудових господарств мали перейти у всенародну власність. Нетрудовими вважалися ті господарства, котрі мали більше 40 десятин землі. Був створений земельний фонд, і при цьому кожен громадянин мав право отримати долю з Українського земельного фонду.

Представники влади у Міністерстві земельних справ прекрасно розуміли, яку місію на них було покладено. Так, у їхньому видавничому органі «Віснику Народного міністерства земельних справ» за березень-травень 1918р. редактор К. і. Осьмак зазначав, що «на МЗС падає величезне завдання задовольнити сподівання безземельного і малоземельного селянства щодо землі. Стоячи на принципах Земельного закону і III та IV універсалів ЦР, Міністерство буде твердо триматися цих актів і впроваджуватиме їх в життя. Очевидно, що все це можливо при енергійній допомозі самого селянства, його виборних органів, земельних комітетів, народних рад (земств) та інших демократичних організацій. Як найбільша солідарність і ясна свідомість значення і потреби земельної реформи серед усіх щиро демократичних верств українського народу, – тільки і може бути запорукою того, що ця реформа буде переведена в життя. Час хитаннів минув, мусимо твердо приступити до роботи. Тільки спільними силами всіх справжніх оборонців трудового народу і можна врятувати долю селянства і долю держави» [2, с. 1-2].

На наш погляд запорукою спіху в здійсненні земельної реформи були наради. Так, 17 квітня 1918 р. відбулася 3 сесія Головного земельного комітету, на якій було заслухано доповіді представників земельних комітетів на місцях та визначено перешкоди в роботі місцевих комітетів щодо Земельного закону Української Центральної Ради:

1) незаконне втручання у справи земельних комітетів місцевих адміністраторів, які своїми розпорядженнями суперечили основам земельного закону;

2) руйнівне та незаконне втручання у земельну справу української військової влади й іноземних держав;

3) грабіжницька поведінка польських легіонів, які вносили руйнівні наслідки в життя селянства і давали підстави для провокаційної агітації противникам аграрної реформи;

4) відсутність коштів, необхідних як для утримання земельних комітетів, так і для фінансування трудових та організацій нових господарств;

5) невпевненість у роботі міністерства, деяка невиразність його діяльності та неузгодженість роботи департаментів [3, с. 44].

Слід відмітити, що незважаючи на обмеження в роботі на місцях, Головний земельний комітет відзначає стабільну позицію міністра земельних справ М. Ковалевського відносно втілення в життя Земельного закону 18 січня 1918 року. Відстоюючи свою позицію, він мав рішучу підтримку як з боку земельних комітетів, так і всього трудового селянства для успішного закінчення наполегливої роботи щодо засіву земельної площі зерном і буряками.

Враховуючи перешкоди на шляху здійснення аграрної реформи, Головний земельний комітет визначив необхідні заходи для подолання труднощів її запровадження:

1) негайно видати наказ про те, що іноземні й українські військові, а також адміністративна влада не мають права втручатися у діяльність земельних комітетів, а всі видані досі ними розпорядження з приводу аграрної реформи повинні бути відмінені як незаконні;

2) звернутися до військового міністерства з вимогою вивести польські легіони за межі України;

3) вжити заходи щодо врегулювання фінансового питання і повністю забезпечити земельні комітети та господарства коштами для їх утримання;

4) запевнити населення, що ніяких відмов від земельного закону не буде;

5) повідомити про те, що весь урожай залишиться трудовому громадянству та норми наділу землі тимчасові лише до видання постійного Земельного закону Українськими установчими зборами;

6) забезпечити господарства насінням трудовітких культур (буряки) та сіяних трав (люцерна, конюшина), як для власних потреб, так і торгівлі з іншими державами [3, с. 44].

Характеризуючи загальний хід робіт у справі засіву земельної площі на підставі доповідей представників на місцях, Головний земельний комітет відзначає, що не зважаючи на несприятливі умови для роботи, здійснюється засів полів і усунення зазначених вище перепон цілком захистить Українську Державу від зменшення посівної площі, як ярини, так і буряків.

На основі доповіді директора Департаменту земельних справ О. Мицюка 19 квітня 1918 р. щодо напрямку роботи з проведення аграрної реформи, 3 сесія Головного земельного комітету, констатуючи відокремленість міністерства від земельних комітетів і брак певної планомірності в його роботі, ухвалила частіше скликати наради з представників губерніальних земельних комітетів, а також для підготовчої роботи створити Постійне бюро Головного земельного комітету.

Обговоривши принципово значиме питання створення землемірної організації, Головний земельний комітет, визнавши існування відокремленої від земельних комітетів установи нерентабельним для проведення аграрної реформи і ухвалив створити землемірні відділи при земельних комітетах.

Оскільки встановлення норм наділення селянства землею і в зв'язку з цим справа переселення людей тісно пов'язані з меліоративними роботами, то сесія Головного земельного комітету постановила, щоб при будівництві проєктованих водяних шляхів в Україні бралася до уваги агрокультурна справа місцевої околиці [3, с. 45].

Доречно зауважити, що заслухавши доповідь члена Головного земельного комітету П. І. Затули і повідомлення директора Лісового департаменту П. Іваницького, Головний земельний комітет ухвалив основні принципи майбутнього лісового законодавства:

а) всю площу лісів усіх категорій – багатство всього української народу республіки вважати державним майном;

б) лісоуправління у губерніях і повітах організувати на державно-громадському принципі.

Зважаючи на те, що лісова справа належала до юрисдикції земельних комітетів, робота котрих побудована на вищезазначених державно-громадських принципах, сесія Головного земельного комітету визнала необхідним, щоб управління усіма лісами в губерніях і повітах було передано лісовим відділам земельних комітетів. Загальне керівництво і контроль в лісовій справі належало Міністерству земельних справ.

За відсутністю вказівок щодо упорядкування лісами – Головний земельний комітет ухвалив звернутися до Міністерства земельних справ з клопотанням видати відповідні розпорядження, а на наступну сесію представити розроблений проєкт Лісового закону [3, с. 45].

Таким чином, земельне питання у 1918 році вирішувалося на сесії Головного земельного комітету, який на основі розглянутих доповідей речників місцевих земельних комітетів, визначив головні перешкоди у втіленні земельної реформи та шляхи їх вирішення. Однак згідно з «Тимчасовим положенням про соціалізацію землі» (1918) почалася реорганізація земельних комітетів у земельні відділи рад. На території, підконтрольній урядові гетьмана П. Скоропадського, земельні комітети були офіційно ліквідовані 29 квітня 1918 р. і фактично припинили свою діяльність у травні 1918 року.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1060, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
2. Осьмак К. Від редакції. *Вісник Народного міністерства земельних справ*. 1918. № 1. С. 1–2.
3. Резолюції 3-ї сесії Головного земельного комітету від 17-го квітня 1918 р. *Вісник Народного міністерства земельних справ*. 1918. № 3. С. 44–45.

КАНАДСЬКА ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ АРА(АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ) У РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ ЗА ЧАСІВ ГОЛОДУ 1921-23 рр.

Погромський В. О.

*Чорноморський національний університет ім. Петра Могили.
(м. Миколаїв. Україна.)*

Особливою відмінністю боротьби з голодом і його наслідками була участь світової спільноти та міжнародних гуманітарних організацій у його подоланні. Серед них особливе місце займає Американська адміністрація допомоги АРА (англ. American Relief Administration), котру очолював Герберт Кларк Гувер, який у подальшому став 31 Президентом США.

Досить уважно за подіями у «країні рад» слідувала діаспорна спільнота. Значною активністю відзначалась українська емігрантська громада у Канаді. Зважаючи на компактність проживання українців у Канаді, їх згуртованість та організованість, діаспора Канади мала у своєму розпорядженні декілька періодичних видань, які активно висвітлювали діяльність допомогових організацій з подолання голоду 1921-1923 рр., особливу увагу приділяючи діяльності АРА на більшовицьких теренах.

Значення української діаспорної періодики, як джерела дослідження діяльності філантропічних організацій за часів голоду 1921-1923 рр., згадується лише контекстно, у рамках більш широких досліджень. Однією з основних робіт, присвячених висвітленню й оприлюдненню інформації що містилась в українських газетах Канади, є збірка документів, упорядкована представником діаспорної історичної школи Канади Романом Сербіним «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді» [1]. У ній автор не акцентує окремої уваги на діяльності Американської адміністрації допомоги. Він не виокремлює та не консолідує періодичні джерела у цьому ракурсі. Ще одна публікація, що опосередковано згадує діяльність АРА, яка висвітлювалась діаспорною періодикою у Канаді, є науково-популярна стаття Ігоря Бігуна «На поміч рідній землі. Голод 1921-1923 рр. і українська преса Канади» [2].

Осередком друку періодичних видань українців у Канаді стало місто Вінніпег. У міжвоєнний період тут концентрується українська діаспорна інтелігенція. Після Першої світової війни у Канаді налічувалось 5 основних діаспорних часописів. Ці газети мали різне політичне забарвлення та подавали ворогуючі між собою ідеологічні та світоглядові позиції. Чотири газети належали до проукраїнського національного середовища. Вони друкувались раз на тиждень: у вівторок виходив «Канадійський Ранок», у середу «Канадійський Українець» і «Український Голос», а в четвер – загальногромадський «Канадійський Фармер». Їх єднало вороже ставлення до радянської влади на підконтрольних більшовикам територіях колишньої Російської імперії.

Одним з перших згадувань про діяльність АРА з ліквідації голоду 1921-1923рр. у канадській діаспорній пресі була інформація про те, що перед подальшою дискусією щодо обсягів допомоги та її видів голова АРА Герберт Гувер зажадав від більшовиків негайного звільнення всіх громадян США, що були ув'язнені у радянській Росії. Ця замітка виходить у газеті «Українські робітничі вісті» від

3 серпня 1921 р. [3]. У цьому ж номері було надруковано умови, за якими АРА погоджувалась на роботу у більшовицькій Росії [4]. З'являються у канадській пресі перші відомості і про перемовини між представником АРА Уолтером Брауном з представниками більшовиків у Ризі [5].

Канадська україномовна преса у процесі висвітлення гуманітарної місії АРА фактично поділилась на два табори – один був представлений виданнями патріотичного забарвлення, які вкрай скептично ставилися до більшовиків, інший табір фактично був прокомуністичний – це стосувалось газети «Українські робітничі вісті». У цьому виданні інформація, що передруковувалась із радянських видань, фактично ніколи не підлягала критичному осмисленню. Загалом, українські діаспорні видання Канади відіграли значну роль у справі інформування української громади Північної Америки про стан справ із подолання голоду 1921-1923 рр. На даний час відомості, що наявні у цих інформаційних виданнях, є цінним джерелом у галузі дослідження діяльності американських філантропічних організацій за часів голоду 1921-1923 рр. у республіках СРСР.

Джерела та література

1. Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Торонто-Київ, 1992. 704 с.
2. Бігун І. На поміч рідній землі. Голод 1921-1923 рр. і українська преса Канади // Українська правда. Історична правда. Канадіана [Електронний ресурс]. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/2/149578/>
3. Росія прийняла пропозиції Гувера // Українські робітничі вісті (Вінніпег, Канада). 1921. 3 серпня.
4. Условія Гувера // Українські робітничі вісті (Вінніпег, Канада). 1921. 3 серпня.
5. З країни пошести і голоду // Канадський українець (Вінніпег, Канада). 1921. 10 серпня.

РОЛЬ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ХДЗВА У ВИХОВАННІ СТУДЕНТІВ.

Приходько Т. М., Куцина Л. В., Свириденко Г. В.

*Харківська державна зооветеринарна академія
(смт. Мала Данилівка Харківської області)*

Ефективність музейної діяльності полягає у використанні оригінальних пам'яток духовної і матеріальної культури, які висвітлюють конкретну позитивну особистість, матеріали експозиції здійснюють емоційний вплив на почуття відвідувача. Саме в музеї спостерігається «живий зв'язок часу», відбувається своєрідний діалог поколінь, коли молодь, приміряючи до себе справи і події минулого, прагне гідно жити сьогодні. Формування духовності, духовної культури особистості засобами музейної педагогіки дозволяє вирішувати питання культури майбутньої діяльності молодої людини.

Музей історії Харківської державної зооветеринарної академії (ХДЗВА) робить великий внесок у розвиток та збереження історичних, культурних досягнень і традицій академії, є невід'ємною частиною культурного життя закладу вищої освіти.

Першу музейну експозицію, присвячену історії Харківського зооветеринарного інституту, було відкрито у 1978 році. За три десятиліття, що промайнули з того часу як музей прийняв своїх перших відвідувачів, ентузіастами

ХДЗВА докладено багато зусиль, щоб музей став центром збереження історичних надбань ЗВО. Частково оновлювались його експозиції, проходило їх реформування, збільшувалась загальна площа, яка зараз становить 128 м². Музейна експозиція налічує до 1000 оригінальних пам'яток історії і культури, завдяки чому, музей може оживити час, наблизити історичне минуле, зробити історію – події чи явища – наочними, відчутними, правдивими, формуючи історичне пізнання минулого, сьогодення, майбутнього. Виховання історичної пам'яті – це крок до історичного пізнання, яке визначає духовне життя людини, її громадянські якості. Переваги музею тут очевидні – це достовірність передачі інформації, наочність, психологічно-емоційна атмосфера.

У 2010 році музей пройшов відомчу реєстрацію при Головному управлінні освіти і науки Харківської обласної держадміністрації та став постійним членом і учасником Асоціації вузівських музеїв м. Харкова.

Музей історії ХДЗВА входить до структури Центру культури і виховання. Це важлива складова єдиної системи навчально-виховного процесу академії. Він здатний формувати у молоді громадянсько-патріотичні почуття, виховувати у них повагу до історії, культури і традицій свого ЗВО.

Тематична структура експозиції складається із таких основних розділів:

1. Історичні етапи створення і розвитку Харківського ветеринарного інституту (1805–1960).

2. Зоотехнічний інститут. Створення і розвиток інституту у період до 1960 року.

3. Харківський ветеринарний і Харківський зоотехнічний інститути у роки Великої Вітчизняної війни.

4. Об'єднаний зооветеринарний інститут (1960–2001).

5. Харківська державна зооветеринарна академія на сучасному етапі.

Важко переоцінити значення музею у вихованні молоді. Знайомлячись з експозицією, студент відкриває для себе щось нове, раніше невідоме. А знайомство з новим, частіше всього, виконує виховну функцію, особливо якщо це пізнання будується на прикладах життя, наукової і творчої діяльності видатних учених, педагогів, державних діячів: І. І. Мечнікова, М. Ф. Іванова, П. М. Кулешова, Г. М. Хоткевича В. В. Мацкевича, І. І. Лукашова, І. І. Магди, які в минулому були студентами і викладачами академії. Таке пізнання проникає глибоко в душу кожного і, зазвичай, залишає там свою пам'ять.

На стендах музею представлені чудові колекції мікроскопів (найстаріший датується серединою 18 ст.), хірургічних та акушерських інструментів, аптекарського знаряддя, пристрої для обробітку ґрунту часів землеробського училища, зразки шкір сільськогосподарських тварин, першоджерела наукових праць, журнали оцінювання студентів та багато іншого, що дозволяє наочно демонструвати досягнення науки і техніки минулих часів під час проведення семінарських занять для студентів академії з «Історії української культури», «Історії ветеринарної медицини», «Історії зоотехнії».

Звернення до кожного експонату з колекції музею історії викликає у студентів почуття вдячності до того, хто передав цей предмет, лист, фотографію чи книгу в дарунок майбутньому; формує прагнення до вияву власної ініціативи; націлює на важливі справи.

Окрасою музею є «професорський куточок» академіка М. Д. Потьомкіна, що складається із раритетних меблів французького майстра кінця XIX століття: стіл-секретер, стільці, диван. Зберіг ці меблі і передав у дарунок музею професор Ю. Д. Рубан. Вже стало доброю традицією у студентів академії та гостей фотографуватися на пам'ять біля цих унікальних речей.

Важливим інструментом патріотичного виховання молодого покоління є експозиція, присвячена буремним, незабутнім рокам другої світової війни. Залишаються у минулому водночас трагічні та героїчні сторінки її історії. Як зберегти, пояснити, донести до нинішнього покоління правду тих років, а головне – зрозуміти, усвідомити ту правду? – є непростим завданням. Розкрити молодому поколінню подвиги їх дідів і прадідів, показати витoki патріотизму, забезпечити спадковість громадянських традицій можна тільки доповнюючи розповідь екскурсовода незаперечними доказами того часу. У розділі про війну зібрано чимало документів, листів із фронту, подяк і нагород, особистих речей, фотодокументів, які розповідають про мужність, героїзм і любов до Вітчизни. Тут зберігається і Книга пам'яті з іменем Героя Радянського Союзу, студента зоотехнічного інституту С. Т. Крамаря. Особливий емоційний вплив на почуття молодих людей справляють предмети, що побували у боях: елементи обмундирування, бойове спорядження, залишки боєприпасів.

Справжніми носіями «живої історії людей» є музейні об'єкти закладу вищої освіти: старовинні будівлі середини XIX століття, які створили цілий ансамбль і неповторний колорит студмістечка; пам'ятники видатним особистостям: О. А. Колесову, Л. С. Ценковському; кафедральні музеї (патологічної анатомії, паразитології, анатомічний і музей зоології), природні заповідники, меморіальні дошки, вузівські стенди. Тут завжди панувала особлива атмосфера, що надихала учнів землеробного училища, а пізніше – і зооветеринарного інституту, до літературної творчості. Не дивно, що саме у стінах академії «народились» майбутні поети і письменники зі світовим ім'ям: О. Олесь (Кандиба), К. Трен'юв, Я. Мамонтов, Г. Михайличенко, О. Слісаренко. Пізніше літературні традиції академії продовжили її випускники: Р. Головенко, І. Калашник, В. Сухар'юв, М. Чумак. Ці імена уславили навчальний заклад і їх творчий доробок експонується на постійно діючій виставці музею «Літературна академія».

Відвідувачами музею є не тільки студенти, співробітники, абітурієнти. У книзі почесних гостей знаходяться численні відгуки делегацій з Франції, Німеччини, Болгарії, Польщі, США, Марокко, Білорусії, Росії, Молдови які свідчать про велику популярність музею історії серед його випускників і гостей.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СІЛЬСКОГОСПОДАРСЬКОЇ СТАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Радюгуз С. А.

Національний технічний університет

«Харківський політехнічний інститут» (м. Харків)

За свою понад 135-річну історію Полтавська сільськогосподарська дослідна станція імені М. І. Вавилова Інституту свинарства і агропромислового

виробництва стала однією із фундаментальних установ, де розвивалася аграрна наука. Як слушно зауважив професор кафедри землеробства і агрохімії ім. В.І. Сазанова Полтавської державної аграрної академії Микола Миколайович Опара, який свого часу очолював станцію: «Інститут свинарства свого часу виріс із дослідної станції. Чому ж зараз станція опинилася під інститутом»?...Треба наполегливіше порушувати питання про те, щоб дослідна станція – перлина аграрної науки України... стала самостійною, без оцієї незрозумілої надбудови...» [1].

Тож зважаючи на нещодавній ювілей установи, а також необхідність вказати на ті фундаментальні кроки, що було зроблено колективом сільськогосподарської станції, темою цієї наукової розвідки стала історія створення та розвитку Полтавської сільськогосподарської станції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Станцію було організовано в 1884 році за ініціативою Полтавського Сільськогосподарського товариства. Головним завданням, що постало перед новоствореною установою було наукове обґрунтування найбільш значимих практичних питань, що поставали перед місцевими аграріями.

Варто зауважити, що Полтавська станція стала першою в країні подібною установою [2], а отже жодних вітчизняні методичні напрацювання у аграрній науці були відсутні. Тож перед працівниками станції постала нелегка задача не лише надати вичерпну відповідь на поставлені питання, але й розробити методики польових досліджень, розробити методи аналізу перетворивши сільськогосподарську справу в науку.

Вже через рік інтенсивної роботи було оприлюднено результати перших дослідів, в результаті чого Міністерство держмайна надало фінансування в 1500 руб., що дозволило створити агрономічну лабораторію для визначення вологості ґрунту й дослідження посівного матеріалу [3, с. 41-42].

Протягом 1884–1890 рр. колектив станції повністю зосередився на методології досліджень техніки обробки полів під різноманітні сільськогосподарські культури. Окрім того, починаючи з 1886 р. на станції почали активні метеорологічні дослідження та вивчення кліматичного впливу на врожайність. Останні цілком відображені в праці В. Власова «Сельскохозяйственные метеорологические наблюдения на Полтавском опытном поле», що були опубліковані в першому випуску «Итогов работ Полтавского опытного поля за 20 лет». В 1891–1892 рр. розпочалися дослідження по відгодовуванню свиней, адже Полтавщина традиційно займала чільне місце в тваринництві.

Спочатку діяльність станції була зосереджена виключно на власному дослідному полі. Однак згодом станція почала організовувати окремі дослідні поля. Це було пов'язано зі складом та властивостями ґрунтів Полтавської губернії. Насамперед, сама станція була розташована на нетиповому ґрунті – лісному суглинку, в той час як на заході губернії в більшості були супіщані чорноземи, в центрі – чорноземи типу «в», а на сході – типу «а». Дослідні поля були організовані в Драбові – на ґрунтах типу «с», в Гадяцькому повіті – на ґрунті типу «в» і Краснограді – на ґрунті типу «а».

Окрім того, з розвитком роботи станції в ній почали виокремлюватись відділи згідно основних наукових напрямів. Тож до відділу рільництва, який по суті існував від початку створення станції у 1910 р. додалось ще два: агрохімічний та ентомологічний відділення. У 1912 р. під керівництвом К.М. Зубрилова було відкрито відділ тваринництва. Наступного року утворилось відділення сільськогосподарської метеорології. У 1914 р. під головуванням П.І. Лещенка було відкрито відділ по дослідженню будяків.

У 1921 р. із відділу рільництва виокремилось підрозділ польового городництва, яким завідував М.Ф. Гладкий, а згодом – відділ застосувань, головним завданням якого стало впровадження результатів досліджень Дослідної станції у вітчизняну сільськогосподарську справу. По суті цей відділ виконував два головних завдання: популяризаторську роботу та розширення знань місцевих аграріїв щодо сільськогосподарської техніки; ознайомлення селян із новими сільськогосподарськими культурами та племінними тваринами, що були виведені на станції. Для кращої комунікації із селянами цей відділ регулярно організовував різноманітні виставки, проводив екскурсії, лекції, бесіди та відповідні курси, видавав журнали, бюлетені, брошури та листівки [2].

Згідно досліджень Л.М. Татарчук за період свого існування Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція імені М.І. Вавилова Інституту свинарства і агропромислового виробництва НААН, вивела близько 60 конкурентоспроможних сортів кормових культур та сприяла становленню вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи [4]. Це підтверджує і той факт, що на початку ХХ ст. насіння, що було виведене на станції активно закупали закордоном, а потім після переупаковки поверталися в країну як іноземні [2].

Джерела та література

1. Полтавська дослідна станція святкує 135-річчя
URL: <https://panoram.com.ua/news/doslidna-stantsiya/>
2. Самбікин М. К 40-летию юбилею Полтавской Опытной Сельско-Хозяйственной станции. Полтава. *Бюллетень Полтавской товарной биржи* 1925. №117. С. 3-4.
3. Татарчук Л.М. Внесок керівників у розвиток та діяльність полтавського сільськогосподарського дослідного поля, станції (1884 – 1930 рр.). *Видатні науковці та інженери* 2014. №2. С. 41 – 48.
4. Татарчук Л.М. Історія Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції імені М.І. Вавилова Інституту свинарства і агропромислового виробництва НААН до 135-річного ювілею. *Історія науки і біографістика* 2019 №4. С. 222 – 237.

ДО ІСТОРІЇ ТРАКТОРА МАРКИ «УНІВЕРСАЛ»

М.М. Рогожа

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини (м. Умань)*

З погляду нинішнього часу трактори марки «Універсал» сприймаються певним анахронізмом, котрому місце в історичному музеї (у кращому випадку) чи на п'єдесталі поряд з приміщенням колишньої машинно-тракторної станції (МТС) або районного відділення «Сільгосптехніки» як структури, що ремонтувала та обслуговувала сільськогосподарські машини та

механізми. Попри ідеологічне призначення та значення такого експонату, варто наголосити на практичному використанні тракторів цієї марки та їхньому місці в заміні ручної праці на роботу механізовану.

Поглиблений аналіз ситуації на перший план послідовно ставить у логічну шеренгу дотичних до його проектування, виготовлення, використання цілу низку працівників, починаючи з інженера-конструктора, робітника тракторного заводу та закінчуючи сільським механізатором-трактористом; адже саме вони своєю щоденною клопіткою працею рухали справу створення, розширення лінійки моделей цього колісного трактора, перетворення його в надійного помічника сільськогосподарського товаровиробника. та змінюваність.

Свого часу недалеко від в'їзних воріт Маньківського районного об'єднання «Сільгосптехніка» (Черкаська область – авт) було поставлено на постаменті один із випробуваних і заслужених помічників – колісний трактор марки «Універсал-2».

Правда, спочатку потрібно пояснити причину його локалізації саме в цьому місці. Як відомо, ще в кінці 20-х рр. XX ст. правлячою партією було прийнято політичне рішення про створення машинно-тракторних станцій (Постанова Ради праці й оборони СРСР «Про організацію МТС» від 05 червня 1929 року) [1]. Відповідаючи на питання про мету створення МТС, необхідно підкреслити, що правляча партія поставила мету показати цим переваги колективного господарювання над індивідуальним, водночас, вона зберігала за державними структурами перевагу щодо володіння вирішальними засобами сільськогосподарського виробництва.

Як показав пізніший аналіз різних аспектів діяльності МТС, держава опосередковано, а часто й безпосередньо, здійснювала економічно-виробниче управління колгоспами, формувала алгоритм їхньої діяльності. Такого роду співробітництво з часом виявило диспаратет виробничих відносин, колгоспи володіли землею, а технікою – МТС. Задля об'єктивності слід зауважити, що на початковому етапі діяльності МТС забезпечувала відповідний часові технічний прогрес, що, відповідно, покращувало рівень виробництва продукції селом.

Водночас постало питання про головну суть постанови щодо створення МТС – наповнення станцій необхідною технікою. З часом воно набуло державної ваги. Тому було прийнято рішення про конструювання, найперше!, власних тракторів на основі зарубіжних аналогів машин і механізмів для оранки ґрунту та обробітку міжрядь просапних культур.

Вивчення ринку зарубіжних аналогів трактора, необхідного для роботи на полях колективізованих господарств, показало наступне. Найбільш конструктивно подібним і таким, що відповідає заявленим аграріями вимогам, сприйнято трактор марки «Фармолл Ф-20» (створеного американської компанією «Інтернешнл Гарвестер», випускався упродовж 1932-1939 рр.), його й було взято за основу для створення власного [2]. Адже виявилося, що пропозиції з розроблення в СРСР автентичних конструкцій у силу багатьох причин були неконкурентоспроможні у виробництві, матеріалозатратні,

недосконалі технічно. Особливо ці вади стали відчутними через брак належного рівня підготовлених кадрів конструкторів й виробничників.

Слід зауважити, що це не було безвідповідальним копіюванням трактора американського виробництва. Його конструкцію досить ґрунтовно переробили з метою пристосування до різних ґрунтово-кліматичних зон тодішнього СРСР. Упродовж процесу його виробництва технічна думка випродукувала наступні моделі (модифікації): «Універсал-1», «Універсал-2», «Універсал-3», нарешті – «Універсал-4». Отже, після внесення відповідних змін до його конструкції кожна з модифікацій трактора «Універсал» стала окремою моделлю.

Було визнано необхідним розмістити виробництво трактора на Ленінградському заводі «Красний путіловець» (вироблявся з 1934 по 1944 рр.) [3] та Владимирському тракторному заводі (з 1944 і до 1955 рр. включно) [4]. Всього за 1934–1955 рр. обома заводами було випущено тракторів «Універсал» 211 500 одиниць [5].

Для більш повного розуміння про один з перших радянських тракторів варто зазначити деякі відомості про трактор «Універсал». Найперше – «Універсал» став першим трактором, випущеним Владимирським тракторним заводом у 1944 р. Конструкторами було розроблено чотири, як згадано вище, його модифікації, залежно від передбачуваного використання. Доречно нагадати, що він став першим трактором, котрий поставлявся за рубежі колишнього СРСР – експортувався. Зокрема, «Універсал-1» призначався для просапних культур з високим стеблом, для зменшення пошкодження рослин переднє колесо зробили здвоєним, до 30 см між ободами. «Універсал-4» нами сприйнятий осучасненою моделлю трактора «Універсал-1», адже мав три колеса з пневматичними шинами. «Універсал-3» сприйнятий вдосконаленою моделлю трактора «Універсал-2». За своїми технічними характеристиками останній мав найбільш універсальні можливості.

У цілому трактор признався для обробітку міжрядь просапних сільськогосподарських культур причіпними та навісними знаряддями, це досягалося завдяки достатньо великому кліренсу¹¹. При порівняно невеликій потужності (22 к. с.) та масі 2 100 кг трактор «Універсал-2» за тяговою силою вважався менш потужним, ніж колісний трактор СХТЗ 15/30¹². Така думка має право на існування, оскільки колісний трактор СХТЗ 15/30 мав масу 3 000 кг, потужність двигуна – 31,5 к. с. Отже, імпульс сили тяги при рухові зі знаряддями обробку ґрунту був більшим, що забезпечувало в кінцевому результаті більшу продуктивність праці.

Ще одна особливість. Трактор СХТЗ 15/30, як і трактор «Універсал» (з модифікаціями), був розроблений на основі конструкції трактора «Інтернешнл

1. Кліренс або дорожній просвіт – відстань від поверхні землі до найнижчої точки центральної частини трактора, не включаючи коліс.

2. СХТЗ 15/30 – марка колісного трактора, що випускався з 1930 року Сталінградським тракторним заводом і з 1931 року – Харківським тракторним заводом.

3. Інтернешнл Гарвестер – американський виробник сільськогосподарської техніки та вантажних автомобілів, фірм, заснована у 1902 році шляхом злиття McCormick Harvesting Machine Company та Deering Harvester Company.

Мак-Кормік Дірінг 15/30», котрий також випускався згаданою вище американською фірмою «Інтернешнл Гарвестер».

Робота над текстом повідомлення неминуче «дістала» з глибин дитячої пам'яті одне з перших вражень... Це було щось таке велике, чорне, так сильно гуло та гриміло-дзвякало, що на нього було страшно підняти очі. Зверху сидів, як потім виявилось, тракторист у захисних окулярах і достатньо забрудненому різними мастилами та пилом полів одягові. А повз дитину рухалися та виблискували на сонці, обертаючись, такі страшні білі «зуби» великих задніх коліс. Лише значно пізніше стало зрозумілим їх призначення – шипи забезпечували міцне зчеплення з ґрунтом коліс і, найголовніше – саме вони забезпечували рух трактора вперед або назад, з'єднуючись відповідним чином з двигуном.

У висновку варто підкреслити, що поставлений на постамент трактор «Універсал-2» сприйнято не стільки пам'ятником радянської доби, скільки символом невтомного помічника натрудженим селянським рукам. Водночас, дослідження його історії створення та розвитку спеціалізації для обробітку міжрядь різних культур дозволило розширити уявлення про розвиток напрямів колісного тракторобудування.

Джерела та література

1. В.І. Марочко. Машинно-тракторні станції (МТС). Енциклопедія історії України: у10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 565. 784 с., іл.
2. URL: <https://latifundist.com/kult-agro/1-universal-v-serpe-na-molote>
3. С. Костюченко, И. Хренов, Ю. Федоров. История Кировского завода 1917-1945. Москва: Мысль, 1966. 702 с.
4. Скворцов А.И., Строгова Л.П., Шагова О.А. Владимир: Путеводитель-справочник. Ярославль: Верхне-Волж. кн. изд-во, 1984. 304 с.
5. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Универсал_\(трактор\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Универсал_(трактор))

ВІД МАРИМОНТСЬКОГО ІНСТИТУТУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДО ХАРКІВСЬКОГО ЦЕНТРУ АГРАРНОЇ ОСВІТИ *Сергєєва І.Л.*

Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН (м. Харків)

Період початок XVIII ст. – середина XIX ст. характеризується розвитком сільського господарства. І все більш нагальною стає потреба у кваліфікованих кадрах. До цього часу влада не пов'язувала вирішення проблем аграрного виробництва з розвитком освіти. Саме у цей період держава починає створювати сільськогосподарські школи та училища, які б випускали спеціалістів нижчої та середньої ланки. Але потрібно було створити ефективну просвітницьку систему з підготовки кваліфікованих аграріїв з вищою освітою. Було створено Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісівництва, Гори-Горецький інститут землеробства та Петровська сільськогосподарська академія. Також вищу сільськогосподарську освіту можна було отримати у Ризькому, Київському та Донському політехнікумах.

Згідно підписаного Олександром І указу «Про заснування інституту земельного господарства» від 5 жовтня 1816 р. було засновано Маримонтський інститут сільського господарства, а у 1840 р. до інституту було приєднано Варшавську лісову школу і він став називатися Маримонтський інститут сільського господарства і лісівництва (Маримонт, Польща). Близько чотирьох років знадобилося, щоб запустити навчальний процес, який передбачав і наукові сільськогосподарські дослідження. Для цього були надані: маєток, ділянка лісу, парк сільськогосподарських машин, цегельний завод, хімічна лабораторія, винокурня, стадо дійних корів, отара овець-мериносів тощо. В інституті згідно затвердженій навчальній програми вивчалися наступні дисципліни: фізика, механіка, мінералогія, геодезія, сільськогосподарська архітектура, ветеринарія, землеробство, ботаніка, фізіологія рослин, лісівництво, історія сільського господарства. Першим директором інституту було призначено педагога Веніаміна Флята. Штат інституту складався з керуючого маєтком, одного викладача і трьох професорів. Щорічно закінчували інститут від одного (1821 р.) до 11 (1830 р.) студентів.

У перші роки діяльності інституту вимоги до абітурієнтів були невисокі, і термін навчання був менше, ніж в інших вищих закладах, – всього три роки [1, с. 32]. Згодом вимоги були переглянуті. За уставом 1857 р., право навчатися в інституті мали лише особи, що закінчили повний курс гімназії (мали атестат зрілості) чи реального училища (з додатковим класом), і строк навчання став чотири роки. У цілому за період з 1840-1861 рр. Маримонтський інститут сільського господарства і лісівництва закінчили 1287 агрономів і лісівників. У 1862 р. інститут було переведено у посад Нова Олександрія (Пулави) Люблінської губернії, через це він отримав назву Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва і став першим аграрним вузом у Російській імперії.

Багато директорів очолювало інститут, але не можна не згадати про всесвітньо відомого вченого В. В. Докучаєва, який з 1892-1895 рр. виконував обов'язки директора. За цей короткий термін покращився рівень викладання, серед аграрних дисциплін студенти почали вивчати природничо-наукові та економічні курси. На сільськогосподарському відділенні студенти вивчали загальне землеробство, сільськогосподарський хімічний аналіз, загальну і спеціальну зоотехнію, фізіологію тварин, ветеринарію, сільськогосподарську економіку, сільськогосподарські механізми і машини, правознавство. Інститут мав один з найкращих у Росії і Європі музей сільського господарства, 3 лабораторії, 20 кабінетів, ветеринарну клініку, метеорологічну станцію, дослідні ферми, оранжереї, лісові розсадники і бібліотеку. У 1894 р. завдяки В. В. Докучаєву в інституті була створена перша в світі кафедра ґрунтознавства [1, с. 32-33]. Майже через 50 років вдячні нащадки у березні 1946 р. з нагоди 100-річчя від дня народження основоположника наукового ґрунтознавства В. В. Докучаєва інституту присвоять його ім'я – Харківський сільськогосподарський інститут імені В. В. Докучаєва.

З 18 листопада 1896 р. було запущено випуск знаку відзнаки для випускників Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, удостоєних вченого звання агронома або лісівника першого і

другого розряду. Знак виготовлявся фірмою «Братя Бух» (Санкт-Петербург), у склад входили срібло та позолота, загальною масою – 9,81 гр., розміром 30,5-20,7 мм.

Особлива роль у підготовці аграрних кадрів Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва належала вченому-аграрію П. В. Будріну, який з 1882 р. був доцентом кафедри землеробства, з 1889 р. – професор тієї ж кафедри. За підтримки В. В. Докучаєва кафедру землеробства було поділено на дві – землеробства і рослинництва. У 1894-1905 рр. П. В. Будрін очолював кафедру рослинництва, одну з перших не лише у Російській імперії, а й у всьому світі. З 1883-1902 рр. він очолював учбово-дослідницьку ферму інституту («Пулавська Кемпа»). З 1902 по 1905 рр. П. В. Будрін працював директором Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва. У 1903 р. він створив при ньому «Гурток любителів природознавства, сільського господарства та лісівництва» і керував ним. У цей період вчений веде дослідження з системи удобрення в сівозмінах, дії мінеральних добрив, зокрема, азотних, на підвищення родючості ґрунту та врожайності сільськогосподарських культур на дослідній фермі інституту. [2]. У 1904 р. педагогічний колектив налічував 33 людини (з них 11 професорів), які навчали 324 студенти [1, с. 33]. Перша світова війна внесла свої корективи у просвітницьке життя інституту. У серпні 1914 р. його було евакуйовано до Харкова, і вже у листопаді розпочався навчальний процес. Заняття проводилися в аудиторіях університету, технологічного і ветеринарного інститутів. Досі не висвітлена і не досліджена історія, чому інститут переведено саме у Харків? Опрацьовуючи архівні матеріали в Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО) у фонді 304 було знайдено справу Харківської Губернської Земської Управи «О переводе Ново-Александрійскаго Института въ Харьковъ».

Кінець XIX ст. – початок XX ст. характеризується бурхливим розвитком науки і техніки. Наприкінці XIX ст. відбувається загальносвітове падіння цін на хліб, яке призводить до внутрішньої аграрної кризи в Російській імперії і конкурентну боротьбу з США за європейські ринки. У цей період активно створюються дослідні поля, сільськогосподарські та контрольно-насінневі станції. Держава відчувала потребу у продуктах харчування, отже у спеціалістах, які забезпечать їх виробництво у потрібних обсягах. Вчені, товариства сільського господарства, об'єднання, Харківська Земська Управа розуміли, що чорноземна смуга Росії дуже гостро потребує такого навчального закладу, і створення у Харкові аграрного вузу вирішило б багато питань, як сільськогосподарського, в тому числі кадрового, так економічного і державного напрямку. Так, у жовтні 1905 р. Харківський губернатор у своєму листі-відповіді до Губернської земської управи пояснює, що Головне управління землеустрою і землеробства розглянуло клопотання Губернського земства і сільськогосподарської промисловості про заснування у м. Харкові як науковому та промисловому центрі півдня Росії вищого сільськогосподарського навчального закладу. Але, на превеликий жаль, клопотання відхилене ще бувшим Міністерством землеробства і державного майна через відсутність наявних коштів [3, арк. 1].

Через декілька місяців у листі від Міністерства народного просвітництва до Харківської Губернської Земської Управи від 31 грудня 1905 р. розповідається про лист від попечителя Варшавського учбового округу до Міністерства народного просвітництва щодо клопотання Радою Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва про переведення інституту з Нової Олександрії до чорноземної смуги Росії. У листі зазначаються причини, через які інститут потрібно перевести, а саме: 1) до складу студентів входять молоді люди, які переважно приїхали на навчання з Російської імперії. Процент місцевих жителів і студентів-поляків незначний. Так, з 1899 р. по 1905 р. процент знизився з 16,5% до 13,8% – так само, як і в інших навчальних закладах Російської імперії. Наприклад, студентів-поляків в Петербурзькому технологічному інституті у 1899-1904 рр. навчалось від 18,8% до 12%, падіння у % відношенні пояснюється тим, що було відкрито Київський і Варшавський політехнікуми. Через це інститут навчає виключно студентів з Росії. Ще суттєва причина: інститут має таке географічне положення, яке значно відрізняється від корінної місцевості, звідки приїхали студенти, отже після закінчення їм буде важко застосовувати свої знання на практиці. 2) Стосовно викладачів, то вони приїхали з різних областей Росії, викладачів-поляків немає, а корінне населення і дворянство тримається відокремлено щодо педагогічного колективу, хоча до студентів таке відношення відсутнє. Через ці обставини перед викладачами гостро стоїть питання виховання своїх дітей у несприятливому середовищі. Тому на кафедрах відбувається часта зміна викладачів, є вакантні місця, які декілька років залишаються вільними. 3) Через загострення політичних відносин між Польщею і Росією інститут відрізаний від наукової спільноти, що негативно впливає як на викладачів, так і на студентів. Багато студентів переходять до інших сільськогосподарських вузів. Тому, враховуючи такі обставини, Міністерство народного просвітництва підтримує Раду інституту щодо відкриття сільськогосподарського інституту у чорноземній смузі Росії, а саме у Харкові, і висуває клопотання до Харківської Губернської Земської Управи з приводу надання одноразової допомоги на розміщення будівель і обладнання інституту [3, арк. 2-4].

У листі директора Харківського технологічного інституту ім. Імператора Олександра III до Голови Харківської Губернської Земської Управи від 24 січня 1906 р. подається пропозиція щодо бажаного перенесення Ново-Олександрійського інституту саме до Харкова і приєднання до Технологічного інституту у якості автономного агрономічного відділення. У листі зазначається, що саме зараз Учбовий комітет Технологічного інституту розробляє проект нового Уставу і передбачає можливість відкриття агрономічного відділення при інституті. На даний час Технологічний інститут має сільськогосподарську станцію, дослідне поле, а також фізичну і хімічну лабораторії. Маючи таку базу, відкриття агрономічного відділення обійдеться значно дешевше, ніж створення незалежного сільськогосподарського вищого інституту, якого так потребує Південь Росії. Тому Харківський технологічний інститут ім. Імператора Олександра III просить посприяти Харківську Губернську Земську Управу у вирішенні цього важливого питання [3, арк. 5-6].

Архівні документи посприяли висвітленню історії Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, зокрема, у період 1905-1906 рр., коли, завдяки втручанню Міністерства народного просвітництва, Харківської Губернської Земської Управи, Харківського технологічного інституту ім. Імператора Олександра III, Харківського товариства сільського господарства і харківської наукової спільноти, вирішувалася його подальша доля. Потреба півдня Росії в аграрному вузі, а також початок Першої світової війни суттєво посприяли переведенню Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва саме до Харкова. За два століття своєї діяльності вуз зарекомендував себе як сучасний, добре оснащений науковий і навчальний заклад. Він підготував багато поколінь фахівців-аграріїв вищої кваліфікації, які забезпечили розвиток вітчизняного сільського господарства та аграрної науки.

Джерела та література

1. Книга М. Д. Исторический опыт деятельности первых сельскохозяйственных институтов Российской империи (XIX в.). *Вестник Брянского госуниверситета*. Брянск. 2016. Вип. 3. С. 32 – 37.
2. Вергунов В. А. Засновник Інституту рослинництва імені В. Я. Юр'єва НААН. *Вісник аграрної науки*. Київ. 2017. Вип. 6. С. 77-79.
3. ДАХО у м. Харків. Ф. 304. Оп.5. Од. зб. 2573. 7 арк.

НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СОРТІВНИЧО НАСІННЄВОГО УПРАВЛІННЯ ЦУКРОТРЕСТУ (1920-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Ситнікова А. С.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України (м. Київ)

Науково-популяризаторську діяльність у Сортівничо-насінієвому управлінні Цукротресту розпочато ще за попереднього відомчого органу – Головцукру. Першим завданням стало виявлення матеріалів про досягнення теорії і практики сортівництва, які до революційних подій були у розпорядженні приватних господарств бурякоцукрового району. Зібрані відомості мали стати не тільки методичними посібниками з селекції, насінництва та агротехніки, а й слугувати розвитку і поширенню знань дослідної справи в країні. Саме тому основою науково-показової роботи СНУ стала видавнича діяльність.

На початку XX ст. спеціальної вітчизняної сільськогосподарської літератури з питань селекції та насінництва на території колишньої царської Росії було дуже мало. Насамперед це пояснювалося тим, що такі напрями досліджень на той час тільки починали розвиватися у приватних маєтках і дослідних станціях великих землевласників. Перша світова війна й суспільно-політичне становище в країні у 1917–1921 рр. ускладнило ситуацію, тому одним із головних завдань Головцукру став розвиток *видавничої справи*.

Вважаючи, що в таких умовах опублікування праць із методики селекції є найбільш затребуваним, було вирішено зібрати весь наявний матеріал на селекційно-дослідних станціях Головцукру, скласти нариси і звіти з питань

методики селекції, застосовуваної в установах, а найбільш цінні видати окремими брошурами. Таким чином у світ вийшли праці Є.В. Хреннікова «Техніка селекції злаків», І.І. Войткевича «Техніка селекції цукрових буряків» й переклад роботи Т. Залеського «Техніка селекції буряку».

Із реорганізацією Головцукру популяризацію знань з питань сортівництва продовжило Сортівничо-насіннєве управління Цукротресту, яке значно розширило видавничу діяльність. За короткий час було опубліковано науковий посібник проф. Г.А. Левицького «Курс біометрики», за підтримки Цукротресту – атлас «Beta Vulgaris» О.О. Табенцького, монографія Б.А. Паншина – «Сортоводство сахарной свеклы», О. Філіповського – «Наблюдения над ростом свеклы», збірник «Сортоводные станции Главсахара» та ін. [2].

Невдовзі на ґрунті запитів практичного керівництва роботою, потреби широкого висвітлення питань насінництва, ентомології, мікології, метеорології, обміну відомостями про досягнення селекції на окремих станціях тощо виникла ідея створення спеціального друкованого органу СНУ «Бюлетеня», який планувався видавати по мірі накопичення матеріалу. У «Бюлетені СНУ» опубліковувалися матеріали діяльності Управління та мережі дослідних установ, а саме: а) з питань науки і техніки сортознавства та насінництва, б) з дослідної сільськогосподарської справи в цукровій промисловості, в) з науково-прикладних дисциплін – ентомології, мікології, сільськогосподарської метеорології, хімії в бурякоцукровому господарстві, г) з організаційних, адміністративних, економічних питань, д) хроніка СНУ (журнали з'їздів, нарад, інформація про роботу відділів тощо), е) з питань експорту й імпорту насіння, державного контролю й сортовипробування, є) переклади закордонних праць [5].

Перший номер «Бюлетеня» вийшов у листопаді 1922 р. Його змістовим наповненням стали наукові доробки Є. Залеського («Інструкція до проведення сортовипробування цукрових буряків»), Є.В. Хреннікова («Техніка селекції цукрових буряків на Ситковецькій станції»), Б.І. Срезневського («Метеорологічні умови урожаю цукру»), Є.В. Гришкевич-Трохимовського («Про застосування рефрактометра в селекційній лабораторії»), а також хроніка СНУ Цукротресту. У цьому ж році друком вийшов другий номер «Бюлетеня СНУ», на сторінках якого було розміщено матеріали Дослідної наради при СНУ, яка відбулася 11–13 вересня 1922 р. Збірник містив наукові доповіді О.К. Філіповського («Статичне удобрення, як метод при вирішенні питання продуктивності сівозмін на Миронівській дослідній станції»), О.М. Надеждіна («Система і способи удобрення варіантів сівозмін, досліджуваних на Миронівській дослідній станції» та «Вплив попередників на склад і урожай буряку, вівса і гороху»), І.В. Якушкіна («Східне буряківництво і дослідні завдання (матеріали до програми Рамонської дослідної і селекційної і станції)») та журнали засідань.

Ідея створення спеціального друкованого органу СНУ з питань сортівництва, сільськогосподарської дослідної справи та суміжних напрямів досліджень (біології, фізіології рослин тощо) отримала підтримку на Третьому з'їзді селекціонерів. Учасники зібрання запропонували перетворити журнал у періодичне видання, проте цю думку не схвалила редакційна колегія. Натомість

з метою налагодження зв'язку з мережею дослідних установ СНУ та НКЗ УСРР було вирішено включати у журнали матеріали поточної роботи станцій [3].

Третій випуск «Бюлетеня СНУ» було приурочено зазначеному з'їзду селекціонерів. Зважаючи на значну кількість доповідачів (понад 100), їхні виступи друкували по мірі надходження у редакцію, а в подальшому планувалося опублікувати окрему брошуру «Груди Третього з'їзду». У даному номері розміщено короткий інформаційний нарис про організацію з'їзду, його відкриття, склад, цифрові підсумки роботи, із матеріалів – звіти відділів СНУ. Окремою групою робіт, що входили у зміст «Бюлетеня СНУ», став бібліографічний розділ. У зв'язку з отриманням іноземної літератури спеціалісти Управління займалися її реферуванням і перекладом найважливіших публікацій для потреб селекції та насінництва. Ще одним нововведенням збірника стало опублікування звітнього матеріалу мережі дослідних станцій СНУ, який віднесено до рубрики «Хроніка» про діяльність селекційних і дослідних установ [1.].

Четвертий номер «Бюлетеня» (1923) включав у себе наступну групу доповідей Третього з'їзду селекціонерів («До організації селекції буряку в східному районі», «Ізоляція як складова частина індивідуального добору», «Варіація посівів для розмноження буряків», «Питання методики селекції цукрових буряків», «Про сортовипробування буряку і висів на малих ділянках», «Техніка і методика селекції помідорів на Білоцерківській станції», «Щеплення цукрових буряків»), роботи з питань методики і техніки селекції (Войткевича І.І. і Ясноржевського А.А.) та рубрика «Хроніка» [4].

У п'ятому номері збірника було розміщено наукові статті провідних учених СНУ з питань методики та організації сортівничої роботи в установах мережі Управління. Зокрема, на сторінках «Бюлетеня» свої праці опублікували В. Сторов («Особливості корелятивних відношень цукрових буряків в районах Воронежа»), Б.М. Лебединський («Вегетативне розмноження в практиці Теткинської селекційної станції», «Методика селекції цукрових буряків на Іванівській селекційній станції», «Індивідуальний і масовий відбори в селекції цукрових буряків»), М.Ф. Деревиський («Чергові завдання селекції озимої пшениці у зв'язку з досягнутими результатами»), О.А. Бауман («Індивідуальний і масовий добори у зернових злаків»), Є.Ф. Гришкевич-Трохимовський («Селекція ячменю шляхом гібридизації на Катеринославській обласній сільськогосподарській станції»), Ф.І. Левченко («Дослідження продуктів полімеризації синильної кислоти»), А.Ф. Нестеров («Порівняльна характеристика ґрунтів земельного фонду Сортівничо-насіннєвого управління Цукротресту за даними обстеження 1922 р.») та І.І. Шапошніков («Програма дослідного відділу Іванівської дослідної і селекційної станції»). Незмінною також залишалася рубрика «Хроніка».

Випуск шостого номера «Бюлетеня» було приурочено заснуванню й організації наукової діяльності Київського наукового інституту селекції. Зокрема, в статті В.В. Колкунова розкрито передумови створення інституту, програму його роботи, наведено дані про викладацький склад, висвітлено результати окремих досліджень. Всього збірник містив близько 30 наукових статей, які можна поділити за напрямками: організаційного характеру (3),

фізіологія і морфологія рослин (8), селекція (5), розмноження цукрових буряків (1), насінництво (2), сортовипробування (3), захист рослин (4), дослідна справа (1). У рубриці «Хроніка» розміщено матеріали чергових засідань Наукової ради та нарад з питань дослідництва в СНУ.

У цьому номері було опубліковано наукові дослідження, що стосувалися захисту рослин від шкідників і хвороб, проведені в мережі дослідних установ СНУ. Наступний випуск журналу містив низку повідомлень з історії розвитку селекції і насінництва в Україні та за кордоном, а також доповіді про науково-дослідну та сортівничу роботу відповідних відділів окремих селекційних станцій.

Після тимчасової перерви друкований орган «Бюлетень СНУ» відновлює свою роботу під назвою «Збірник СНУ» (додаток Е). Перший номер збірника вийшов у 1927 р. Нове видання публікувало наукові матеріали – результати досліджень з різних напрямів: сортовивчення, насінництва і сільськогосподарської дослідної справи (міко-ентомології, сільськогосподарської метеорології, досліджень ґрунтів тощо). На відміну від попереднього видання «Збірник СНУ» виходив періодично – двічі у рік. Окремим розділом започатковано реферування фахової літератури. Авторами наукових статей були як співробітники Управління, так і селекційних станцій підвідомчої мережі, а також установ НКЗ. За змістом публікації здебільшого стосувалися результатів дослідження цукрових буряків, рідше – зернових культур і кормових трав. Окреме місце займали статті з досвіду селекції і насінництва зарубіжних дослідних установ (І.В. Якушкін – «Среди селекционных учреждений и семенных хозяйств Германии») [6].

Отже, науково-популярний друкований орган Управління у вигляді «Бюлетеня», а потім «Збірника» відіграв надзвичайно вагомую роль в організації та проведенні галузевих досліджень не тільки в установах підвідомчої мережі, а й республіки. Опубліковані методики та результати роботи одних станцій давали можливість запозичити ці напрацювання іншим, порівнюючи таким чином можливість застосування їх у різних природно-кліматичних умовах. А це у свою чергу зменшувало витрати часу й заощаджувало фінансування на вже виконані дослідження.

Джерела та література

1. Ближайшая программа издательской работы ССУ. *Бюллетень Сортводно-Семенного управления Сахаротреста*. – К. : Изд. Сахаротреста, 1923. – № 3. – С. 3–4.
2. Ильевич С. В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине : люди, события, факты / С. В. Ильевич ; УААН, Нац. асоц. сахарников Украины, Ин-т сах. свеклы ; под ред. Н. В. Роика. – Нежин :Аспект-полиграф, 2007. – 234 с.
3. Лебов В. А. К выходу третьего номера Бюллетеней. *Бюллетень Сортводно-Семенного управления Сахаротреста*. – К. : Изд. Сахаротреста, 1923. – № 3. – С. 105–107.
4. От редакции. *Бюллетень Сортводно-Семенного управления Сахаротреста*. – К. : Изд. Сахаротреста, 1923. – № 4. – С. 3.
5. Предисловие. *Бюллетень Сортводно-Семенного управления Сахаротреста*. – К. : Изд. Сахаротреста, 1922. – № 1. – С. 1–8.

6. Сборник ССУ : статьи по сортоводному, семенному и опытному сельскохозяйственному делу / Сортоводно-семенное управление Сахаротреста ; под ред. А. К. Лапина. – К. : Изд. ССУ Сахаротреста, 1928. – 191 с.

**ВНЕСОК ВИДАТНОГО БОТАНІКА Є.П. ВОТЧАЛА (1864-1937) У
РОЗБУДОВУ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ ТА
ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ
Солдатова Г.В.**

*ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії
науки ім. Г.М. Доброва» (м. Київ)*

Київський політехнічний інститут імені Олександра II, відкритий 31 серпня 1898 р., складався з чотирьох відділень: механічного, хімічного, інженерного та сільськогосподарського (з 1918 р. – агрономічний факультет). Заснування останнього фактично поклало початок вищій сільськогосподарській освіті в Україні.

Перший керівник Київського політехнічного інституту (КПІ) В.Л. Кирпичов, талановитий вчений і організатор, запрошував на роботу професорів, радячись з відомими вченими, всесвітньо визнаними авторитетами в різних галузях природознавства. Так, за рекомендацією К.А. Тимірязєва з 1 вересня 1898 р. ординарним професором по Кафедрі фізіології рослин і мікробіології факультету сільського господарства і лісівництва було призначено видатного ботаніка, фізіолога рослин Євгена Пилиповича Вотчала (1864-1937), яку він очолював потім тривалий час – з 1898 по 1932 рр. [1].

Євген Пилипович Вотчал брав активну участь в процесі розбудови інституту [5]. Вчений був членом комісії зі спорудження будівель, яка приймала рішення щодо проекту КПІ, займалася обладнанням навчально-допоміжних закладів. На будівельну комісію було покладено також піклування про організацію лекцій у тимчасових приміщеннях.

Навесні 1899 р., поки споруджувалися будинки, Євгену Пилиповичу разом із дружиною було надане відрядження до Німеччини та Швейцарії для ознайомлення з організацією лабораторної справи в Європі. Повернувшись із-за кордону, восени 1899 р. Є.П. Вотчал розпочав організацію та обладнання лабораторії, встановлення приладів. Було облаштовано 30 місць для роботи з мікроскопічною технікою. На подвір'ї зібрали привезений зі Швейцарії вегетаційний будиночок, створили оранжерею з екзотичними рослинами. За порівняно короткий термін було обладнано чудову ботанічну лабораторію – одну з найкращих в країні, діяльність якої сприяла розвитку фізіології рослин в Україні. Протягом першого ж півріччя 1899 р. робота кафедри розгорнулася у повному обсязі [2].

Євген Пилипович Вотчал був талановитим педагогом-новатором, блискучим лектором. В основу учбового процесу очолюваного Євгеном Пилиповичем колективу було покладено такі принципи: дослідницький характер діяльності та перенесення наукових експериментів у природу. Основне правило, котре обов'язково виконувалося протягом усіх років існування кафедри: викладає той, хто сам займається інтенсивним науковим пошуком. Професор

Є.П. Вотчал вписав яскраву сторінку в історію вищої сільськогосподарської освіти, став засновником школи українських фізіологів рослин, яка зробила вагомий внесок в розвиток природничих наук в Україні.

Окрім викладання курсу анатомії та фізіології рослин, професор Є.П. Вотчал почав викладати курс мікробіології (до 1905 р. – необов’язковий). Ведення занять з мікробіології було новим, доцільність цього починання багатьма вченими заперечувалася. Але Є.П. Вотчалу все ж таки вдалося створити мікробіологічний відділ в ботанічній лабораторії. В подальшому курс мікробіології вела дружина Євгена Пилиповича Вотчала – Євгенія Осипівна – неодмінний помічник і соратник вченого. Заслуга Є.П. Вотчала в розширенні цієї дисципліни тим очевидніша, що відповідного відділу лабораторії при плануванні не передбачалося [2].

Після завершення організаційно-будівельного періоду в Політехнічному інституті науково-педагогічна діяльність Є.П. Вотчала розширюється, починаються нові етапи наукової роботи. Основну увагу вчений приділяє традиційному для нього напрямку – багаторічним дослідженням фізіології деревних рослин. В природних умовах вивчалися характер руху води в деревині, «плач» дерев та тиск у водонесних тканинах стовбура, механізм всмоктування кореня, випаровування листків, хімічні особливості пасоки тощо. Під керівництвом професора розроблялися нові методики та оригінальні прилади для досліджень, було встановлено ряд нових наукових фактів у галузі фізіології рослин.

У Київському політехнічному інституті Є.П. Вотчал продовжив експериментальні розробки з докладнішого вивчення кореня рослини. Разом з тим вивчався вплив ступеня подрібненості ґрунту на роботу кореня. Результати, одержані Є.П. Вотчалом та його учнями, свідчили про більш складний характер такого взаємозв’язку, порівняно із загальноприйнятим уявленням. У 1914 р. разом зі своїм учнем О.О. Табенцьким Євген Пилипович розпочав вивчення впливу зовнішніх умов на нагнітальну роботу кореня. Згодом вчений зацікавився дослідями з електрофізіології дерев – це були перші дослідження в країні, що стосувалися високостовбурних дерев у природних умовах зростання, котрі відрізнялися високою точністю.

В стінах КПІ сферою наукових інтересів Є.П. Вотчала було також вивчення двох важливих фізіологічних процесів – асиміляції вуглекислого газу сільськогосподарськими рослинами та транспірації. Особливу увагу він приділяв цукровому буряку як важливій технічній культурі України; поглиблено вивчав динаміку накопичення і транспортування цукру в рослині, посухостійкість та ін. Учений Є.П. Вотчал започаткував виокремлення нових напрямів – фізіології окремих культур, зокрема, фізіології цукрового буряку.

Учні Євгена Пилиповича Вотчала, котрі в подальшому стали представниками його наукової школи, зробили вагомий внесок в роботу Сільськогосподарського (агрономічного) відділення КПІ. Так, на кафедрі читав курси ботаніки та фізіології рослин В.Р. Заленський, який під керівництвом Є.П. Вотчала виконував піонерські дослідження з екологічної фізіології рослин - аналізував взаємозв’язок між анатомічною структурою і фізіологічною функцією листка та його розташуванням на стеблі рослини (1904). Сутність

такого взаємозв'язку в підручниках з фізіології рослин та екології так і називають - „закон Заленського", оскільки саме цей вчений дав уявлення про структуру і біологічні особливості рослин, які розвиваються в різних екологічних умовах. Варто відзначити також перші наукові праці В.В. Колкунова (1905), які були виконані під керівництвом Є.П. Вотчала і стосувалися фізіології посухостійкості культурних рослин [3].

Слід зазначити, що Є.П. Вотчал був представником прогресивного кола професури інституту, провадив активну культурно-освітню роботу. Є.П. Вотчал – учений широкої ерудиції, обізнаний у різних галузях знань – філософії, історії, літературі – читав лекції в Київському товаристві природознавців, Сільськогосподарському науковому комітеті, брав участь у створенні Вищих жіночих медичних курсів, Жіночого медичного інституту та інших освітніх закладів. У 1920-1921 рр. організував при Київському політехнічному інституті курси з підготовки кадрів підсочної промисловості, яка згодом перетворилася в могутню галузь лісохімічної промисловості країни.

В січні 1920 р. Є.П. Вотчала було обрано деканом агрономічного факультету Київського політехнічного інституту. В цей період значно розширюється викладання деяких предметів на факультеті, створюються нові кафедри з лісівництва та ґрунтознавства. Однак незабаром вчений відмовляється від адміністративної діяльності, яка ніколи його не приваблювала [4].

З Київським політехнічним інститутом пов'язаний великий період життя Є.П. Вотчала. За цей час він підготував значну кількість наукових працівників і спеціалістів, став засновником української школи фізіологів рослин. Можна вважати, що, завдяки науково-організаційній діяльності професора Є.П. Вотчала, Київський політехнічний інститут став базою для створення нових закладів науки та вищої освіти в Україні – Київського сільськогосподарського, Київського лісотехнічного і Дніпропетровського зоотехнічного інститутів, Наукового інституту селекції.

Джерела та література

1. Вергунов В.А., Григорюк І.П., Лютова Т.І. Євген Пилипович Вотчал – засновник української школи фізіологів рослин і ботаніків. *Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин*. 2005. №2. С. 171–178.
2. Вотчал-Словачевська В.Є., Костюк Г.Г. Євген Пилипович Вотчал: іл. Бібліогр. Київ: Наукова думка, 1991. 148 с.
3. Мусатенко Л.І., Рудишина О.С., Рудая С.П. Роль перших університетів України в розвитку фізіологічних досліджень росту та рухів у рослин. *Біологічні студії*. 2007. Том 1. №1. С. 87-98.
4. Особова справа академіка Вотчала Євгена Пилиповича. *Архів Президії НАН України. Відділ наукових кадрів*. Ф. 251, Оп. 1. Арк. 33.
5. Рудая С.П. Киевский политехнический институт. *Развитие биологии на Украине*. Киев: Наукова думка, 1984. Т. 1. С. 136-140.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЛУКІВНИЦТВА В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

Соловей Г.М.¹, Карбівська У.М.²

¹Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Київ)

²ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя
Стефаника» (м. Івано-Франківськ)

Створення міцної кормової бази було і залишається одним із основних заходів для розвитку тваринництва. Природні луки і пасовища в цьому питанні відіграють дуже велике значення. Проте, до 1930-х років в Україні луківництву приділялося надто мало уваги, а це невикористаний резерв найдешевших трав'яних кормів і локомотив тваринництва, про що свідчить досвід економічно розвинених країн. Провідне місце у формуванні травостоїв природних кормових угідь в Карпатському регіоні належить багаторічним злаковим травам, на які припадає 25 % всієї рослинної маси. Частка однорічних трав у травостоях сіножатей і пасовищ не більше 10–14 %.

У 1932–1934 рр. Наркомземом УРСР, Інститутом ботаніки АН УРСР, Українськими науково-дослідними інститутами рослинництва, ґрунтознавства, кафедрами ботаніки вузів здійснено геоботанічне й ґрунтове обстеження природних кормових угідь у різних зонах України.

На початку 1940-х років велика робота проводилася Всесоюзним науково-дослідним інститутом кормів з інвентаризації природних сіножатей та пасовищ, зокрема Карпатського регіону. Матеріали були використані для розробки заходів щодо поліпшення кормових угідь, які впроваджували у своїй діяльності організовані Чернівецька (1940), Закарпатська (1946) обласні державні та зональна Гірсько-Карпатська сільськогосподарські дослідні станції. У зміцненні кормової бази у цей період велику роль зіграло освоєння зеленого конвеєра в господарствах і широке поширення польового травосіяння. Проте найбільшого розвитку наукове луківництво набуло з 1951 р., коли у Львові створено Інститут агробіології АН УРСР, а в 1956 р. – Науково-дослідний інститут землеробства і тваринництва західного регіону УРСР. Учені С.В. Бегей, В.Д. Горб, В.С. Добрянський, Г.С. Кияк, Г.В. Козій, О.І. Мацьків, З.М. Павлик, О.М. Фаворов та ін. вивчали рослинні ресурси Карпат і Передкарпаття, розробляли технології поліпшення природних кормових угідь, створення та використання культурних сіножатей і пасовищ, насінництва й селекції лукопасовищних трав. Упродовж 1960–1966 рр. кандидатом с.-г. наук С.В. Бегеєм та старшими науковими співробітниками В.М. Кухарем, В.К. Онищуком та М.М. Радчуком проведено досліді зі створення культурних пасовищ на природних кормових угіддях, визначено ефективність застосування мінеральних добрив на урожайність та якість корму.

У 1950–1970-х рр. природні луки Українських Карпат стали об'єктом дослідження Д.Я. Афанасьєва, М.І. Бедея, Г.І. Білика, Є.М. Брадїс, В.О. Грабара, О.О. Зап'ятової, К.А. Малиновського, С.С. Фодора, П.Д. Ярошенка та інших. Їхні праці присвячені вивченню формацій різних типів рослинності, методів

охорони та покращення угруповань, підвищення продуктивності гірських сіножатей і пасовищ. Зокрема Д.Я. Афанасьєв студіював післялісові луки, Г.В. Козій та С.М. Стойко – рослинність лісів, полонин, зв'язок з геоморфологічною будовою, К.А. Малиновський – біловусові пасовища, М.І. Бедей – асоціації костричників.

У 1976–1980 рр. учені Д.Г. Дуда та Н.І. Бобильова здійснили комплексні дослідження у системі «грунт-рослина-тварина», у результаті яких встановлено вплив мінеральних добрив на продуктивність лучних травостоїв, зміну родючості ґрунту, екологічну безпеку.

Під керівництвом професора Я.І. Мащак у 1980–1990-х рр. була розроблена технологія відновлення вироджених травостоїв шляхом прямого всівання трав у дернину за допомогою спеціального агрегату. Стрічкове всівання трав без обробітку ґрунту й застосування гербіцидів є перспективним протиерозійним заходом на схилових природних кормових угіддях. Також дослідження лабораторії лувівництва були спрямовані на підбір найбільш продуктивних злакових і бобово-злакових трав для пасовищного і сінокісного використання, вивчення екологічних аспектів використання мінеральних добрив.

Науковцями Гірсько-Карпатської зональної СГДС В.С. Ющаком та Я.І. Нагорним обґрунтовано оптимальні дози азотних добрив на злаковому травостої, з'ясовано види і сорти багаторічних трав для багатоукісного використання. Дослідами встановлено, що на пасовищах найбільш ефективним є роздільне внесення азотних добрив у чотири строки, на сіяних сіножатях – у два прийоми. Найвищу урожайність за такої технології забезпечили злакові трави.

Упродовж 1940–1990-х рр. в комплекс науково-дослідних фундаментальних робіт Чернівецької обласної ДСГДС входили розробка та впровадження заходів зі створення, використання й догляду за гірськими культурними пасовищами і луками. Установлено високу ефективність використання лядвенцю рогатого на луках як у чистому вигляді, так і в травосумішках і при всіванні його в старосіяний злаковий травостій.

Шляхи покращення продуктивності сіяних лук та природних кормових угідь в гірсько-лісовому поясі Карпат вивчали А.Г. Дзюбайло, Г.М. Моспан, С.С. Чепур. Особливо позитивні наслідки відмічено за внесення мінеральних та органічних добрив.

Зональні дослідження проводяться також і в навчальних закладах аграрного спрямування. З'ясовано, що нині у Карпатському регіоні, де зберіглося близько 1 млн. га природних кормових угідь, невідкладною проблемою є інтенсифікація лувівництва. Адже, сьогодення ситуація у виробництві кормів віддзеркалює стан галузі тваринництва в цілому.

Таким чином, дослідження розвитку наукового лувівництва в історичному аспекті дадуть можливість не тільки відновити і покращити стан природних угідь в Карпатському регіоні, а й намітити перспективні напрями вивчення, запобігти повторенню помилок минулого.

**АГРАРНА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ НАВЧАЛЬНИХ ВИДАНЬ 1920-1930-Х РОКІВ
(ІЗ ФОНДІВ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ)**

Степанович К.М.

Педагогічний музей України (Київ)

1920-1930-ті роки для України були водночас і важкими, і новаторськими, особливо у сферах освіти та сільського господарства. Перехід від капіталістичного до соціалістичного ладу, побудова нового суспільства – надзвичайно складний період, особливо для системи освіти, яку нова влада прагнула перебудувати та адаптувати до своїх потреб. Також цей період є одним із найменш вивчених сучасними істориками освіти.

Однією з головних проблем того часу була неграмотність населення, особливо у сільській місцевості. Для вирішення цієї проблеми застосовували різні засоби: відкривали вечірні та трудові школи, започаткували видання величезної кількості журналів та підручників для самоосвіти.

У фондах Педагогічного музею України зберігаються унікальні видання першої третини ХХ ст. Особливо цінними є журнали та підручники 1920–1930-х років. Одна з важливих характеристик тих книг – максимальне наближення науки до основного виду праці учня.

У підручниках для трудових шкіл, для самоосвіти (особливо з математики) знаходимо багато прикладів, задач та завдань із аграрної тематики. Наприклад, у книзі відомого українського педагога Якова Чепіги «Задачник для трудових шкіл» (1924) знаходимо такі задачі та приклади:

«17. У стайні стояло 4 коней; пару виведено. Скільки залишилося в стайні коней?»;

«3 нашої грядки ми накопили 2 мірки картоплі і годували нею свиней. Коли в нас було 8 поросят, то щодня витрачали 2 гарці. Щоб дізнатися, на скільки день стане 1 мірки картоплі, треба відрахувати по 2 гарці. Зробіть і ви так.» (у попередній задачі написано що в 1 мірку входить 8 гарців);

«У череді 90 корів. В обід було видано третину. Скільки було видано корів? Скільки корів не видано?» та ін. [2].

Одним з найцікавіших періодичних видань того часу, спрямованих на подолання безграмотності, був журнал «Геть неписьменність!» (у фондах музею зберігається лише 2 номери цього видання).

Насамперед у журналі привертають увагу салогани: «Де в неписьменного коло – у письменного два», «Письменний менше сіє, а більше віє», «Письменному й земля краще родить» та ін.

Серед статей можна знайти і суто аграрні, як, наприклад, стаття про залежність врожаю від рівня грамотності населення «У письменного й земля краще родить».

«Неписьменність – то найдужча гальма в розвиткові нашого господарства. Голод та низькі врожаї з землі оце найближче подорожнє товариство неписьменності», – зазначено в статті. Тут же наведено цікаві відомості про неписьменність в Росії у вигляді таблиці та подано опис до неї: «Ця таблиця

показує, що в Росії на кожних 1000 душ мешканців, неписьменних 788. Темна та сторона! І врожай там бідний – всього лише 56 п. Хліба з десятини та недалеко відійшла й Україна. За те в Німеччині мало не всі письменні, від того-то й врожай там більший удвоє – аж 116 п. З десятини. В Бельгії ще краще, – там сливе що всі письменні, – і врожай 147 з десятини» [1].

Такими прикладами та статтями влада намагалась заохотити населення до отримання освіти, максимально наблизивши її до життя.

Традиційно в таких журналах після кожної статті є низка завдань, тобто наявний дидактичний апарат, що наближає журнал до підручника для самоосвіти: Після вищезазначеної статті знаходимо такі завдання для самостійної роботи: «ВИРАХУЙ: 1) Скільки в Росії письменних на 100 душ?, 2) А в Німеччині скільки?, 3) У скільки разів урожай у Бельгії більший ніж у Росії?» [Там само].

Таких прикладів у підручниках та періодичних виданнях 20–30х років ХХ ст. безліч. Оскільки тоді переважну частину населення України становили сільські жителі, а економіка була здебільшого аграрного спрямування, можемо зробити висновок, що освіту намагались максимально наблизити до звичного людям життя, до їх професії та сфери діяльності.

Джерела та література

1. *Геть неписьменність*. Харків, 1924. №1.
2. Чепіга Я. *Задачник для трудових шкіл*. І-й концентр. Київ: Державне видавництво України, 1924. 88 с.

КОНЦЕПЦІЯ «СУСПІЛЬСТВО ЗНАННЯ» У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ

Титар О.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (м. Харків)

Мета і завдання роботи – проаналізувати сучасну вітчизняну філософію науки у контексті розвитку трансдисциплінарності та концепції суспільства знання.

Ми вважаємо, що найбільш вдалим у термінологічному відношенні є вживання терміну «постнекласична філософія науки», що дозволяє через гегелівське «зняття» не протиставляти некласичні і постнекласичні підходи у філософії науки, а узгоджувати їх і виводити на нову історичну перспективу. «Постмодерний тип філософії» має певну репутацію і суспільний резонанс як іронічний, критикуючий істину і просвітницькі наративи, із визнанням позанаукових підходів, тому у даному контексті він повинний менше застосовуватись. Синергетичний же підхід, як підкреслює В. Степін, а ми підтримуємо дану точку зору, дозволяє створити нелінійність і плюралістичність моделі пізнання у філософії науки, не підриваючи і не дискредитуючи поняття істини і наукової універсальної раціональності. Тому зближення синергетичного і постнекласичного підходів у філософії, зокрема у філософії науки, відповідає потребам сучасної свідомості і розвитку філософії, врахування нових методологічних аспектів діяльності з системами, що саморозвиваються. У такій ситуації В. Степін справедливо підкреслює: «У будь-якій діяльності є

відношення суб'єкта до об'єкту, і для діяльності з системами, що розвиваються, це відношення залишається в силі. Не буває діяльності без предмета, на котрий вона спрямована. Звичайно, виникають її особливості щодо специфіки засвоєних об'єктів. При засвоєнні складних систем, що само розвиваються, важко виокремити ті ситуації, в яких людина виступає особливим компонентом системи, включена до неї, і система виступає як людиновимірна. Стосовно таких ситуацій принципово важливо розрізняти людину як об'єкт і суб'єкт діяльності. Вона може виступати і тим і іншим, функціонально розщеплюватись. Змішування цих позицій може породжувати неадекватні уявлення щодо зникнення об'єкта і суб'єкта як двох взаємозасновуючих компонентів діяльності» [1]. Тобто постнекласична філософія науки через системний і синергетичний підхід має справу з гуманістичним, відповідним людині – антропним и «людиновимірним» – пізнанням, де суспільна природа науки впливає на спосіб і результат філософування, наближує людину до глобальних проблем сучасності і надає їй ту когнітивну надію, що була втрачена у некласичному філософуванні. Одною з нових теоретичних пропозицій у філософії науки для вирішення викликів і проблем сучасності є поняття «трансдисциплінарності». Останнім часом трансдисциплінарний підхід добре себе зарекомендував як у природознавстві, так і в суспільних науках, в тому числі і в філософії науки. Деякі дослідники розглядають трансдисциплінарний підхід як розвиток і універсалізацію міждисциплінарного, деякі наполягають на дещо іншій точки зору, стверджуючи, що трансдисциплінарність передбачає зовсім новий підхід щодо дійсності й інформації, чим підхід, присутній у міждисциплінарному дослідженні: такий підхід заснований на використанні знань, а не інформації, поєднанні особистісного й об'єктивного знання, своєрідній методології, у тому числі трансфлексії замість рефлексії, поїзисі у живих і відкритих системах, «інтегративному баченні» (К. Уїлбер) [2] самих проблем.

Трансдисциплінарність розуміється насамперед у трьох основних значеннях. У першому значенні це поняття пов'язується з конкретними досягненнями дослідника, мова йде про універсальність знань конкретної людини, «людини-енциклопедії». У другому значенні мається на увазі равноправність різних способів пізнання, тут «методологічний анархізм» Пола Фейерабенда доповнюється ліберальним визнанням діяльності різних дисциплін і прав маловідомих учених, а також повсякденного і художнього досвідів. У третьому значенні – «трансдисциплінарність» трактується як принципово новий спосіб наукового пізнання, що не зовсім може бути виведений з досвіду міждисциплінарності, це новий принцип організації наукового знання, що відкриває широкі можливості взаємодії багатьох дисциплін, наук і парадигм дослідженні при рішенні комплексних проблем природи і суспільства на різних рівнях пізнавальної активності. В такому значенні трансдисциплінарність зближується з поняттями «мультидисциплінарності» і «інтердисциплінарності». Третє значення насамперед пов'язано з теоретичними положеннями і декларацією Хартії трансдисциплінарності, прийнятої у 1997 році на Першому міжнародному конгресі з трансдисциплінарності. Одним з головних авторів

Хартії є фізик Басараб Ніколеску. У шостій статті Хартії йде мова про те, що у порівнянні «з міждисциплінарністю і мультидисциплінарністю, трансдисциплінарність є багатоаспектною і багатомірною. Беручи до уваги різні підходи до розуміння часу й історії, трансдисциплінарність не виключає транс-історичного горизонту» [3]. Дещо відрізняється від трансдисциплінарності «інтегральний підхід», «інтегральне бачення» Кена Уілбера, котрий передбачає з філософії науки і філософії створити нову систематику методів пізнання оточуючого світу, нову «історію усього» на інтегральній методології, котра буде «інформаційну операціональну систему», що враховує зовнішні, внутрішні, індивідуальні і колективні фактори пізнання, а також тіло, самість, дух, інтегральне і постінтегральне бачення проблем і так далі [2].

Філософія науки і проблеми холізму реалізуються у філософії І. Цехмістра – «Діалектика множинного і єдиного: Квантові властивості світу як неподільного цілого» (1972), «Пошуки квантової концепції фізичних основ свідомості» (1981), «Голістична філософія науки» (2003). Тим самим відбувається розробка концепції «реляційного холізму» у філософських засадах науки, її застосування до сучасних проблем філософії і методології науки та культурології [4-5].

Протягом 1980-х–2000-х років логіка та методологія наукового пізнання розкривалася також у філософських публікаціях Л. Бондаренко, Г. Носка, О. Тягла (зокрема, у публікаціях останнього – «Становлення наукової концепції цілісності» (1989), «Рациональний холізм» (2003)). Важливе значення для української філософії мають дослідження основ природознавства та філософських питань науки. У цій галузі ідеї холістичної філософії у 2000-х–2010-х роках продовжують публікації Я. Тарароєва – «Онтологічні основи сучасної фізики і космології» (2011), «Methodologic Strategies in the Modern Cosmology and their Foundations» (2011), «Сучасна космологія: філософські горизонти» (2011).

Важливою і новаторською розробкою з методології науки стали наукові публікації В. Шкоди, присвячені аналізу ідеї різноманіття та її евристичного значення: «Ідея багатоманіття і наукове пізнання» (1987), «Виправдання багатоманітності (Принцип поліморфізму в методології науки)» (1990). Окремою галуззю досліджень у 1960–1970-х роках стає систематичний аналіз регулятивної функції права і моралі в сучасному суспільстві.

Велика кількість досягнень у сфері філософсько-гуманітарних та логіко-методологічних досліджень, що були напрацьовані у Харківському університеті, дозволила у 1990 р. створити нову загальноуніверситетську кафедру філософсько-культурологічного профілю – кафедру теорії культури і філософії науки. Її очолив професор І. Цехмістро. Важливими у роботі кафедри стали дослідження Б. Пугача, Г. Панкова, В. Штанько, Я. Білика, В. Суковатої («Обличчя Іншого: тілесні образи Іншого в культурній антропології» (2009)), О. Філоненка. Останній брав участь у декількох міжнародних наукових проектах, зокрема є лауреатом премії Фонду Темплтона за курс лекцій «Наука та богослов'я» (The Science and Religion Course Program of Center for Theology and the Natural Sciences (CTNS, USA)) за 2000 р. Тобто для Харківського університету стає характерним розвиток сциєнтистських напрямків та їх критика,

розвиток метафізики і діалектики, філософської антропології, філософії культури. Вагомим досягненням у новітніх напрямках філософії стало створення та функціонування Харківського центру гендерних досліджень, що проводить значну як наукову, так і методологічну та організаційну роботу. Виходить і користується вагомим авторитетом на пострадянському просторі журнал «Гендерні дослідження» (з 1998 р.), також діє проєкт «Університетська мережа з гендерних досліджень для країн колишнього СРСР». Харківський національний університет є класичним університетом, з повним циклом вищої освіти, з розвиненими науковими школами, з міцними науковими, гуманітарними та філософськими традиціями. Необхідність функціонування філософського факультету в університеті пов'язана як із вимогами до класичної освіти, так і з універсальними ідеями філософського виховання, філософської науки. Розвиток філософії науки та трансдисциплінарних досліджень є неодмінною складовою у розумінні сучасного університету.

Висновки. Філософія науки демонструє глибокий потенціал у розвитку «суспільства знань». Як власне філософські, так і соціокультурні передумови сприяють розвитку філософії науки у синергетичному і трансдисциплінарному річищі. Не претендуючи на методологічний загальний контроль, нова філософія науки передбачає інтегральне і фрактальне розуміння багатьох актуальних проблем сучасності. Постнекласичне розуміння наукового дослідження і філософії науки передбачає відмову від класичних регулятивів у поясненні й описі соціальних явищ, разом з тим у постнекласичному дослідженні відроджується розуміння істини як складного багатофакторного явища і довіри як способу взаємодії науки і суспільства. Постнекласична філософія науки передбачає подолання дисциплінарних протиріч шляхом діалогу й інтеграції існуючого знання, ряд нових методів, у тому числі трансфлексію, критичне мислення, експертний діалог, культурний діалог, оцінку ризиків. Постнекласична філософія науки пов'язана з аксіологічним вимірюванням знання і науки, співвіднесення наукових цінностей з соціальними цілями і задачами, розуміння цінності самоорганізації і множинності.

Джерела і література

1. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики. *Что такое синергетика* : Материалы междунар. конфер. «Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды», 26–28 ноября 2007 г., Ин-т прикладной математики им. М.В. Келдыша РАН, Москва. URL : <http://spkurdumov.ru/what/samorazvivayushhiesyasistemy>. (дата звернення 15.04.2020 р.).
2. Уилбер К. Інтегральное видение. URL : <http://www.youtube.com/watch?v=5pUbWugmLXO> (дата звернення 15.04.2020 р.).
3. Хартія трансдисциплінарності. URL : <http://nicol.club.fr/ciret/index.htm> (дата звернення 15.04.2020 р.).
4. Цехмістро І.З. Постмодернізм і реляційний холізм у філософії науки *Сучасність*. 1998. № 9. С. 91–101.
5. Цехмістро І. З. Голістична філософія науки. Харків : Акта, 2001. 286 с.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ В ГАЛУЗІ РІЛЬНИЦТВА (1956-1975 РР.)

Томашина Г.П.

*Інститут сільського господарства Степу НААН
(с. Сосонівка Кропивницького району Кіровоградської області)*

Згідно з п 2а Постанови Постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 524 від 10 травня 1956 р. «Про заходи по поліпшенню роботи науково-дослідних установ по сільському господарству» на базі Української науково-дослідної станції олійних культур організовано Кіровоградську державну сільськогосподарську дослідну станцію.

Пріоритетним завданням КДСГДС стало проведення наукових розробок із усього комплексу с.-г. виробництва відповідно до кліматичних умов області. Серед основних завдань, покладених на установу, важливе місце відводилося питанням, спрямованим на підвищення продуктивності в рослинництві, в т.ч.: напрацювання для колгоспів і радгоспів області науково-обґрунтованих пропозицій із забезпечення ефективності рільництва в місцевих природно-економічних умовах; надання кваліфікованих консультацій із вирощування сільськогосподарських культур; організація насінництва; складання агрохімічних карт ґрунту для господарств регіону; прогнозування появи шкідників с.-г. культур і розробка заходів боротьби з ними; перевірка ефективності застосування на виробництві різних видів наукових заходів, узагальнення і поширення досвіду с.-г. виробництва, досягнень аграрної науки та передової практики.

З середини 50-х рр. XX ст., у спеціальному польовому досліді, під керівництвом заступника директора з наукової роботи КДСГДС, кандидата с.-г. наук, М.Т. Федоровського, вивчали всебічний вплив травопільної, плодозмінної та паропросапної сівозмін на зміну родючості ґрунту та підвищення продуктивності с.-г. культур в умовах Північного Степу. При обґрунтуванні обласної системи сівозмін, особлива увага надавалися поступовому підвищенню врожайності тих с.-г. культур, питома вага посівних площ яких була досить значною: пшениці озимої, кукурудзи, цукрових буряків, соняшника. За результатами досліджень, виділено наступні групи факторів, що визначали вплив попередників на врожайність с.-г. культур: біологічні особливості попередників та особливості агротехніки попередників. Вивчення природно-економічних і сільськогосподарських умов Кіровоградської області, дало підстави науково обґрунтувати її поділ на чотири ґрунтово-кліматичні райони: 1) північно-західний (лісостеповий), 2) центральний (типовий степ із дрібними лісками); 3) південно-східний (степовий); 4) придніпровський. Було визначено їх спеціалізацію і особливості, що вимагали диференційованого підходу до запровадження системи землеробства, в т.ч. до побудови структури посівних площ і сівозмін, системи обробітку ґрунту та використання добрив. Застосовано до цього районування області на три зони (лісостепову, перехідну та степову), не враховувало рельєф, ґрунтові відміни та кліматичні умови, що визначали особливості с.-г. виробництва різних районів.

У 1956–1964 рр., співробітники КДСГДС аналізували агрономічну та економічну ефективність сівозмін у залежності від їх насичення кукурудзою та пшеницею озимю, вивчали родючість ґрунту та можливість утримання ним вологи у різних сівозмінах. Ретельно вивчивши продуктивність різних типів сівозмін (травопільної, плодозмінної, просапної), М.Т. Федоровський дійшов висновку, що в умовах Кіровоградській області найпродуктивнішою є паропросапна. Встановивши, що недотримання агротехніки вирощування сільськогосподарських культур у сівозмінах, призводить до недобору врожаю основної та наступної культури, він довів, що застосування паропросапної сівозміни забезпечує зростання валових зборів продукції рослинництва, лише в умовах високої організації праці.

Було доведено, що в зоні Північного та Центрального Степу України чорний пар, збагачуючи глибокі шари ґрунту, сприяє підвищенню урожайності с.-г. культур, а багаторічні трави, навпаки, висушують ґрунт. Кіровоградська обласна агрономічна конференція (1959), рекомендувала на зміну травопільної сівозміни, впроваджувати більш продуктивну зерно-просапну систему землеробства. Доцільність впровадження паропросапних сівозмін пояснювалася здатністю чорних парів і просапних культур очищати поля від бур'янів, нагромаджувати вологу та підвищувати родючість ґрунту.

Обґрунтовано, що в умовах Кіровоградської області, кращими попередниками озимини є: чистий та зайнятий пари, кукурудза в молочно-восковій стиглості, зернобобові, баштанні та інші культури, що дають можливість у ранні терміни розпочати обробіток ґрунту під озимі зернові культури. Господарствам Кіровоградщини рекомендувалося: як кращий попередник для цукрових буряків використовувати озимину по чистому та зайнятому парах; для кукурудзи – цукрові буряки та озимину; для соняшнику – озимі культури по чистих і зайнятих парах та кукурудзі на силос; для ярих колосових зернових культур – кукурудзу, картоплю, баштанні та зернобобові культури; для багаторічних трав – чорний та надранній зайнятий пар.

У напрацюваннях кандидатів с.-г. наук К.М. Демешка, О.В. Омельчук, М.Т. Федоровського досліджено систему обробітку ґрунту та розроблено рекомендації для господарств області щодо створення глибокого орного шару, шляхом нагромадження в ньому сталих запасів вологи та посилення мікробіологічної діяльності. Було встановлено, що в ґрунтово-кліматичних умовах Кіровоградської області: 1) оранка з обертанням скиби на 45 см є більш дієвим заходом у порівнянні з оранкою на ту ж глибину, але без обертання; 2) глибина оранки під озимі культури після непарових попередників має бути диференційованою залежно від стану поля і часу проведення обробітку; 3) найефективніший строк оранки під пшеницю озиму – відразу після збирання попередників; 4) при запізненні з оранкою на 12-20 днів, її глибина має бути зменшена до 16 см; 5) у засушливі роки найефективнішим є поверхневий обробіток ґрунту на глибину 10-12 см; 6) незалежно від способу і глибини основного обробітку ґрунту, вища врожайність озимих культур формується в умовах забезпечення комплексної системи ґрунтообробних заходів (оранка, боронування, коткування, культивация).

Ретельно вивчивши післядію різної глибини обробітку ґрунту на умови росту та формування врожайності основних зернових культур, К.М. Демешко, на початку 70-х рр. XX ст. зазначав, що властивості ґрунтів Кіровоградщини сприяють вирощуванню окремих культур із мінімальним об'ємом робіт зяблевого передпосівного і міжрядного обробітку ґрунту, вказуючи на доцільності запровадження досліджень із застосуванням мінімального обробітку ґрунту при вирощуванні основних с.-г. культур.

При обстеженні на початку 60-х рр. XX ст. ґрунтів Кіровоградської області, встановлено, що основними їх відмінами є різні види чорноземів зі змінною товщиною гумусних горизонтів і вмістом гумусу від 2,5 % до 5,5 %. Вивчення різноманітного комплексу ґрунтового покриву області, стало підставою для встановлення диференційованих доз застосування добрив при вирощуванні с.-г. культур у різних районах. М.Х. Галюк, В.О. Коваленко, Ф.Д. Шпурик, досліджуючи ефективність поєднання мінеральних і органічних добрив та співвідношення їх доз на різних сівозмінах у степових умовах Кіровоградщини встановили, що мінеральні добрива в рік внесення формують вищу врожайність с.-г. культур ніж гній; у наступні роки – післядія гною забезпечує вищу врожайність ніж добрива.

Виробничі випробування, проведені в господарствах різних ґрунтово-кліматичних зон Кіровоградської області, дозволили встановити вищу ефективність дії гною в регіонах із більшою кількістю опадів протягом вегетаційного періоду. Спеціалісти КДСГДС дослідним шляхом визначили, що для господарств Кіровоградської області найбільш ефективною системою удобрення с.-г. культур є гнійно-мінеральна.

Із середини 60-х рр. XX ст. наукові дослідження КДСГДС спрямовувалися на розробку основних заходів, що мали забезпечити на Кіровоградщині зростання обсягів виробництва продукції рослинництва шляхом комплексної інтенсифікації сільського господарства. Довівши, що найвища ефективність використання мінеральних добрив забезпечується при їх внесенні в рядки одночасно з сівбою, а обробка насіння с.-г. культур бактеріальними добривами підвищує їх врожайність, співробітники відділу рільництва сприяли широкому запровадженню цих агротехнічних заходів у колгоспах і радгоспах Кіровоградської області. Було встановлено, що найкраще підживлювати озимі культури фосфорними добривами восени – за 3-4 тижні до припинення вегетації, а азотними – на весні по таломерзлому ґрунту. Підживлення соняшнику відразу після завершення формування густоти, забезпечувало більшу прибавку врожаю ніж у фазі утворення кошиків.

На початку 70-х рр. XX ст. у дослідженнях В.В. Бабіча, А.І. Лукашевича, І.С. Тарана, М.Т. Федоровського визначено основні складові технології вирощування соняшнику в умовах Кіровоградщини, серед яких: система сівозмін і обробітку ґрунту, гнійно-мінеральне удобрення, імунізація рослин, знезараження посівного матеріалу, калібрування насіння, знищення післяжнивних решток.

У 60-х – 70-х рр. XX ст. виконано значний обсяг досліджень із вдосконалення технології вирощування цукрових буряків, підвищення їх

врожайності та зменшення витрат ручної праці при вирощуванні. На основі наукових пошуків: підібрано райони з найсприятливішими умовами для вирощування цукрових буряків; визначено краще місце даної технічної культури в сівозміні; доведено переваги квадратно-гніздового способу їх вирощування; встановлено дози, види і співвідношення добрив та час їх внесення; обґрунтована оптимальна густота рослин і способи її механізованого формування; розроблено і рекомендовано виробництву ефективні засоби захисту цукрових буряків від мінуючої молі і кореневої попелиці.

За результатами детального вивчення окремих елементів агротехніки вирощування озимих зернових культур, виробництву рекомендувалося впроваджувати нові, дещо пізніші строки сівби районованих сортів пшениці озимої. В середині 70-х рр. науковими дослідженнями А.Г. Горобця, К.М. Демешка, Ф.Д. Шпурика доведено, що в умовах Кіровоградської області оптимальні строки сівби даної культури залежать від попередника і сорту, та коливаються з 1 до 20 вересня.

При розробці агротехнологічних методів вирощування кукурудзи на зерно, встановлено, що поділ однієї дози мінеральних добрив на основне, передпосівне удобрення та підживлення не мало переваги перед їх разовим внесенням під осінню оранку. В умовах Кіровоградської області підживлення кукурудзи є ефективним на полях, що не були удобрені восени і лише в роки з великою кількістю опадів у період вегетації.

Застосування колгоспами і радгоспами Кіровоградщини результатів досліджень КДСГДС із питань рослинництва у їх поєднанні з іншими агротехнічними заходами, забезпечило підвищення в області врожайності зернових культур із 20,9 ц/га у 1955 р. до 28,4 ц/га у 1970 р., цукрових буряків – з 221,0 ц/га до 276,0 ц/га, соняшника – з 6,7 ц/га до 16,9 ц/га, відповідно. Проте, в посушливі роки (1972, 1975) такі високі показники продуктивності с.-г. культур у Кіровоградській області не були досягнуті, що потребувало подальшого удосконалення, уточнення та наукового обґрунтування основних елементів агротехніки вирощування зернових, технічних і кормових культур в умовах недостатнього зволоження регіону.

Джерела та література

1. Галюк М. Х., Коваленко В. О. Ефективність добрив на різних ґрунтових відмінах. *50 років Кіровоградської державної сільськогосподарської дослідної станції: Наукові праці, випуск III* / за ред. О. К. Устинчика. Київ: Держ. видав. с.-г. літератури УРСР, 1963. С. 35–47.
2. Демешко К. М. Підсумки вивчення прийомів обробітку ґрунту. *Степове землеробство*: Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. Київ: «Урожай», 1972. Випуск 7. С. 7–13.
3. Демешко К. М., Горобець А. Г., Шпурик Ф. Д., Боримська С. Л. Чутливість сортів озимої пшениці до строків сівби в умовах Кіровоградської області. *Степове землеробство*: Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. Київ: «Урожай», 1977. Випуск 11. С. 15–19.
4. Лукашевич А. І. Колесник Г. І. Основні хвороби соняшника на Кіровоградщині та комплексні заходи боротьби з ними. *Степове землеробство*: Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. Київ: «Урожай», 1974. Випуск 8. С. 63–72.

5. Омельчук О. В. Попередні підсумки вивчення системи обробітку ґрунту. *Бюлетень науково-технічної інформації*. Кіровоград, 1958. № 2. С. 27–36

6. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 524 від 10 травня 1956 р. «Про заходи по поліпшенню роботи науково-дослідних установ по сільському господарству» / Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3-х ч. Ч. III.: Урядові постанови. Відомчі рішення. Архівні матеріали / ННСГБ НААН. Київ: Аграрна наука, 2018. С. 337–350.

7. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2016 рік / за ред. Л. Б. Дівель ; Голов. управ. статистики у Кіровоградській області, 2017. 476 с.

8. Устинчик А. К. Справка о работе Кировоградской государственной сельскохозяйственной опытной станции за 1966–1970 гг. Кіровоград, 1970. 42 с.

9. Устинчик О. К., Федоровський М. Т., Демешко К. М., Бондаренко Н. Г., Ткаченко А. Л. [та ін.]. Головні питання агротехніки цукрових буряків. *50 років Кіровоградської державної сільськогосподарської дослідної станції*: Наукові праці, випуск III / за ред. Устинчика О. К. Київ: Держ. видав. с.-г. літератури УРСР, 1963. С. 48–67.

10. Устинчик О. К. Короткі підсумки роботи станції за 50 років. *50 років Кіровоградської державної сільськогосподарської дослідної станції*: Наукові праці, випуск III / за ред. Устинчика О. К. Київ: Держ. видав. с.-г. літератури УРСР, 1963. С. 3–11.

11. Устинчик О. К., Федоровський М. Т. Підсумки науково-виробничої роботи дослідної станції. КДСГДС. *Бюлетень науково-технічної інформації*. Кіровоград, 1958. № 2. С. 5–18.

12. Устинчик О. К., Федоровський М. Т., Галюк М. Х., Демешко К. М., Сільськогосподарське районування Кіровоградської області. *Підсумки науково-дослідної роботи по зернових і круп'яних культурах та багаторічних травах*: Наукові праці, випуск II. Київ: видав. Укр. академії с.-г. наук, 1961. С. 5–14.

13. Федоровський М. Т., Устинчик О. К., Галюк М. Х., Демешко К. М. Підсумки вивчення сівозмін в області. *Підсумки науково-дослідної роботи по зернових і круп'яних культурах та багаторічних травах*: Наукові праці, випуск II. Київ: видав. Укр. академії с.-г. наук, 1961. С. 15–44.

14. Федоровський М. Т. Продуктивність різних типів сівозмін в області. *50 років Кіровоградської державної сільськогосподарської дослідної станції*: Наукові праці, випуск III / за ред. Устинчика О. К. Київ: Держ. видав. с.-г. літератури УРСР, 1963. С. 28–34.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ЛЮПИНУ

Турак О.Д.

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)*

Люпин належить до стратегічних культур рослинництва світу. Як товарний продукт, він має високу споживчу вартість. Це харчові продукти, корми для тварин, сировина для технічних масел і пального, побутових товарів. Її використовують при виготовленні більше ніж 1000 різних харчових, медичних, кормових і промислових виробів [1].

Це найбільш стародавня культура, яку вирощували до нашої ери в Єгипті, Греції та Римі. Здавна у Римі вирощували люпин, який за сортовими якостями майже не відрізнявся від сучасних. Римляни та греки добре знали про лікувальні, цінні сільськогосподарські, харчові та токсичні властивості. Люпин вирощували як зернову культуру, яку використовували у приготуванні повсякденних страв та згодовували на корм тваринам.

Вперше він згадується у книзі грецького лікаря Гіппократа (460-364 р. до н.

е.) «Про харчування людини», де дається оцінка його господарськоцінним характеристикам. Більш детально про люпин, як сільськогосподарську культуру на той час характеризував Теофраст у працях «Історія рослин» та «Фізіологія рослин» (375-289 р. до н. е.).

У Середньовіччя люпин вирощували у Італії, Франції, Іспанії, Португалії. Спочатку про нього знали як про гарну сидеральну культуру із добрими фітомеліоративними якостями, а пізніше як харчову та кормову.

1910-1914 рр. на території України в наукових виданнях публікувалися результати колективних досліджень (Чернігівської, Волинської, Київської, Могилевської губерніях), де показали ефективність вирощування люпину на зелене добриво [2, 3].

Люпин відіграє надзвичайно важливу роль у зміцненні кормової бази, забезпечуючи тваринництво високобілковими кормами, які є збалансованими за амінокислотним складом. Його можна використовувати в різних галузях народного господарства. Так, білкові концентрати використовують для виготовлення штучної шерсті. Розробляють технології використання люпину у харчовій промисловості для випікання кондитерських виробів, виробництва цукерок, тощо.

Важливе значення культура має і для технічних цілей, її використовують у лакофарбовій, фармацевтичній, косметичній та інших галузях народного господарства. Люпин є сировиною при виробництві штучного полотна, клею, фарб, пластмаси, різних лікарських засобів. Екстракти з насіння гіркокого люпину мають потенційну фармакологічну цінність і впливають на зниження артеріального тиску, біоелектричну активність серця, моторну і психічну активність, не маючи при цьому наркотичного впливу.

На сьогодні актуальним залишається питання щодо використання алкалоїдів в якості природного інсектициду. Можливе використання екстрактів люпину в якості регуляторів росту. Завдяки люпину можливо успішно розвивати найінтенсивніші галузі – тваринництво, птахівництво, свиноварство, молочне скотарство. Розширення посівних площ люпину – це шлях до підвищення родючості ґрунту, зміцнення економіки, нарощування продовольчих ресурсів [4].

Вирощування люпину сприяє вирішенню цілого комплексу проблем сучасного сільськогосподарського виробництва. Проте незважаючи на значне народногосподарське значення люпину, посівні площі його як і решти зернобобових культур у нашій країні залишаються на недостатньому рівні. Урожайність та валове виробництво зерна не задовольняють потребу господарств на відміну від світового рівня.

За останнє десятиліття рівень забезпеченості кормових раціонів перетравним протеїном не перевищував 90 % від загальної потреби. У кращому випадку припадає 75 г на одну кормову одиницю, а частіш за все 60-70 г. Нестача одного грама білка в кормі призводить до перевитрати кормів на 1,5-2 %. Так, на 1 кг приросту ваги великої рогатої худоби в середньому в Україні витрачається 14,2 кормові одиниці (при нормі 7,5 корм. од.), свиней – 6,3 кормові одиниці (норма – 4,0 корм. од.), а на 1 л молока – 1,4 кормові одиниці (норма – 1,1 корм. од.). Через незбалансованість концентратів по перетравному протеїну, а також незамінними амінокислотами в нашій країні втрачається більше 600 тис. т. зернофуражу.

Подолання проблеми поживності кормів можливо за рахунок насіння люпину білого, що містить 32-41 % білка, 4-8 – жиру, 30-40 % – вуглеводів. Білок люпину білого складається з легкозасвоюваних фракцій (альбумінів і глобулінів), що визначають його високу збалансованість за амінокислотним складом і біохімічну засвоюваність на рівні 87-94 %. Насіння містить всі незамінні амінокислоти, а білок люпину відноситься до найкращих рослинних білків. Через відсутність інгібіторів трипсину може використовуватися на корм будь-якою твариною без попередньої термообробки, що є обов'язковою умовою при використанні зерна сої. Насіння люпину містить також інші цінні речовини такі, як, вуглеводи, жири, вітаміни, мінеральні речовини. Так, виходячи з даних наукової літератури, насіння люпину містить: білка 43 %, безазотистих екстрактивних речовин – 23 %, клітковини – 12,8 %, жиру – 5 %, золи – 3,8 %. Так в 1 кг зерна люпину білого міститься кальцію 4,12 г, фосфору – 3,18 г, калію – 3,39 г, натрію – 4,61 г, йоду – 0,096 мг, міді – 6,2 г, марганцю 82,25 мг, цинку – 41,67 мг, заліза – 181 мг, кобальту – 0,042 г, нікелю – 2,163 мг [5,6].

На сьогодні доведено, що використання зерна люпину в якості білкової добавки є досить поживним при годуванні різних видів сільськогосподарських тварин і птиці. Культура люпину впевнено дійшла до нового, якісно вищого рівня. Недарма люпин білий ще називають «другою північною соєю».

Багато авторів повідомляють про проведені дослідження в різних країнах по використанню білка люпину в їжу людини. Так, в США розроблена технологія виробництва макаронних виробів з м'якої пшениці і борошна люпину. Характерною особливістю білка люпину є повна відсутність у ньому проламінів. У зв'язку з цим люпин є сировиною для створення безглютеїнових харчових продуктів, що мають дієтичні та лікувально-профілактичні властивості при виготовленні дитячого харчування. На основі люпину створюється харчування для діабетиків. Люпин не викликає алергічних реакцій в організмі людини, як це буває при вживанні соєвих продуктів. У той же час з люпину можна виготовляти харчові продукти, які готують з сої.

Поряд із цінними господарськими властивостями, у сільськогосподарському виробництві люпин розглядають ще як джерело збалансованого, легкозасвоюваного, екологічно безпечного білка та як фактор біологізації землеробства. Він сприяє проблемі збереження та відтворення природної родючості ґрунту та може використовуватися як природний фітомеліорант. Тому, без розширення його посівних площ неможливо інтенсивно використовувати землю для сільськогосподарського призначення.

Так, кожний гектар посіву люпину накопичує по 40-50 т органічної маси, в якій міститься 250-300 кг азоту, або 16-18 % білкових речовин.

За умови достатнього забезпечення люпину білого усіма необхідними факторами життя, вони спроможні забезпечити себе азотом на 60-80 % та здатні залишити його в ґрунті у кількості від 40 до 150 кг на гектар, що робить його незамінною культурою в сівозміні. Вартість біологічного азоту в 100-150 разів нижче вартості технічного. При цьому, наступні культури одержують азот без забруднення ґрунту, води і повітря. За результатами досліджень науковців, в Україні площа деградованих ґрунтів щороку зростає на 80 тис. га. Використання побічної продукції рослинництва, в тому числі і люпину білого на сидеральне добриво, а також використання симбіотичної фіксації азоту з атмосфери

посівами цієї культури, дозволяє в значній мірі компенсувати дисбаланс органічних речовин.

Багаточисленними дослідженнями встановлено, що люпин білий має найвищу азотфіксуючу здатність, питома вага атмосферного азоту від загального вмісту його в рослинах може досягати за сприятливих умов 75-85 %, і навіть більше – до 95 %. При оптимальних умовах він здатний накопичувати в ґрунті 150-200 кг/га симбіотичного азоту. Доведено, що у відновленні ґрунтової родючості частка біологічного азоту від загального його надходження може становити до 45-50 %. Використання на зелене добриво люпину рівнозначно внесенню 35-40 т/га гною, не рахуючи витрат на перевезення останнього від ферм на поля. Заорена зелена маса люпину розкладається поступово, і в рослинах не накопичується вільний азот, що часто спостерігається при надмірному мінеральному азотному живленні рослин. Завдяки співвідношенню між вуглецем і азотом, органічна речовина поживних і кореневих решток сприяє утворенню обмінного гумусу та зменшенню об'ємної маси ґрунту. Кореневі виділення і кореневі залишки підсилюють мікробіологічну мобілізацію важкодоступних елементів живлення і підсилюють процес азотфіксації. Добре розгалужена глибокопроникаюча коренева система забезпечується розпушування орного шару. Вона за допомогою спеціальних виділень здатна розчиняти важкорозчинні фосфорні сполуки, недоступні для інших культур, і накопичувати в ґрунті засвоювані форми фосфору. Люпин засвоює з ґрунтових горизонтів вимиті туди раніше і недоступні для інших рослин поживні речовини, в тому числі і інші макро- і мікроелементи, і, діючи як природний поглинач, накопичує їх у своїй біомасі і знову повертає в орний шар ґрунту при оранці.

Люпин як фітомеліорант, знижує ерозійні процеси у ґрунті, сприяє запобіганню міграції рухомих хімічних елементів в ґрунтові води, оберігаючи тим самим від забруднення довкілля, збільшуючи врожайність і покращуючи якість наступної в сівозміні культури. Пори, що залишаються в наслідок проникнення кореневої системи люпину, покращують газо-, тепло- і водний обмін в ґрунті. Дана культура підсилює антифітопатогенний потенціал ґрунту, очищаючи його від нематод, багатьох збудників хвороб картоплі, зернових, а також інших культур сівозміни. Все це визначає високу цінність люпину як попередника для культур сівозміни, крім бобових [1, 2, 3, 6].

Отже, люпин – універсальна культура, яка забезпечує цінною кормовою сировиною, підвищує родючість ґрунту, покращує фітосанітарний стан агроценозів.

Джерела та література:

1. Панцирева Г. В. Роль люпину у забезпеченні ґрунту азотом. *Корми і кормовий білок* – VIII міжн. наук. конф. Вінниця, 2015. 15 с.
2. Камінський В. Ф., Голодна А. В., Дворецька С. П. Зернобобові культури – джерело біологічного азоту. *Вісник аграрної науки*. К. : [б. в.], 2000. Спецвипуск. С. 45–48.
3. Мазур В. А., Панцирева Г. В., Дідур І. М., Прокопчук В. М. Люпин білий. Генетичний потенціал та його реалізація у сільськогосподарське виробництво: монографія. Вінниця, 2018. 231 с.
4. Камінський В. Ф., Вишнівський П. С., Дворецька С. П., Голодна А. В. Значення зернобобових культур та напрямки інтенсифікації їх виробництва. *Селекція і насінництво*. 2005. Вип. 90. С. 14–22.

5. Панцирева Г. В. Сорти люпину білого – національний ресурс рослинного білка. 2016: *зернобобові культури та соя для сталого розвитку аграрного виробництва України*. Вінниця, 2016 р. 75 с.

6. Голодна А. В. Люпин вузьколистий у вирішенні проблеми білка та відновленні родючості ґрунтів. *Корми і кормовиробництво*. 2006. Вип. 57. С. 193–200.

ВЧЕНИЙ-ТВОРЕЦЬ

Цвей Я.П.

Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН України (м. Київ)

Протягом свого життя людина пізнає світ, не зупиняється на знаннях і досвіді, тому корифеїв науки ніколи не забуває людство, через переконливий авторитет їхніх наукових здобутків, наукових шкіл, саме тому філософія Олексія Олексійовича Созінова була направлена на пізнання і розвиток селекції, генетики, аграрних технологій. У нелегкий час О.О. Созінов став першим президентом Української академії аграрних наук, коли Україна стала незалежною державою, а саме в період недостатнього фінансування науки, нестача наукових кадрів, але це не зупинило О.О. Созінова підняти авторитет аграрної науки. Були створені високопродуктивні сорти зернових і технічних культур, ефективні технології вирощування сільськогосподарських культур, ведення тваринництва. В цей період було проведено реформування сільського господарства, яке перейшло на нові економічні засади. Згадуючи О.О. Созінова, як академіка, президента аграрної академії наук, директора інституту агроекології, біотехнології, в моїй уяві постає постать вченого, який міг навколо себе згуртувати науковців, націлювати їх на глибокі фундаментальні дослідження, як у генетиці, селекції так і у агротехніці і екології. Моє знайомство з О.О. Созіновим, як молодого вченого відбулось в президії академії аграрних наук при призначенні на посаду старшого наукового співробітника в Інститут агроекології і біотехнології. Він поцікавився, які у мене, окрім кандидатської роботи, були наукові публікації, в яких виданнях. Його також цікавили напрями моїх наукових досліджень, які були присвячені агрохімії фосфору і ефективності застосування фосфорних добрив з використанням їх під посів післяжнивної культури гірчиці білої, які проводились на чорноземах вилугуваних і дерново-карбонатних ґрунтах на Уладово-Люлинецькій ДСС і на опорному пункті Інституту цукрових буряків у Рівненській області Радивилівського району, село Срібне.

Його цікавили дослідження, які проводились на Уладово-Люлинецькій ДСС із селекції цукрових буряків і гороху. Сорти гороху і цукрових буряків займали значну площу, як в Україні так і у свій час, у СРСР. В розмові з ним мене вразила надзвичайна скромність і повага до науковця, чого не вистачало у тих керівників, які вийшли з державно-партійних структур. Будучи директором Інституту агроекології і біотехнології, який був створений на базі українського філіалу центрального Інституту агрохімічних досліджень і наукового забезпечення, напрямком якого було проведення географічної мережі дослідів з системою удобрення сільськогосподарських культур, надання методичної допомоги обласним агрохімічним лабораторіям, контролювання якості мінеральних добрив, кормів для тваринництва, надання рекомендацій по системі удобрення сільськогосподарських культур, збереження родючості ґрунту.

Під його керівництвом наукові програми інституту були зорієнтовані на поглиблення досліджень в агроекології, радіології і генетиці. В той час інститут стає методичним центром з питань агроекології. Про виконання наукових програм звітували провідні вчені наукових установ. Розуміючи необхідність розширення спеціалізації сільськогосподарської екології, О.О. Созінов сприяв відкриттю кафедри в Національному університеті біоресурсів і природокористування України, де був завідувачем кафедри. Були видані перші посібники, підручники, методичні практикуми, розроблені курси лекцій.

Значну увагу О.О. Созінов приділяв технічному обладнанню інституту: було придбано необхідне обладнання, що сприяло розширенню досліджень у генетиці, радіології, хімії важких металів. З його допомогою мені вдалось розширити дослідження з вивчення ефективності українських фосфоритів, неодноразово вдалось виступати на наукових конференціях з результатами досліджень. Наукові програми лабораторії інституту були співзвучні з потребою сільськогосподарського виробництва. Значну увагу було приділено розведенню тваринництва і раціональної годівлі тварин. Були видані довідники по годівлі тварин, відповідно до ґрунтово-кліматичних зон України, д. с.-г. н. М.М. Карпусь, к. с.-г. н. Г.М. Мартинюк, розведенню і генетиці тварин, член-кореспондент НААН Д.Т. Вінічук, д. б. н. В.І. Глазко, к. с.-г. н. С.С. Спека, к. б. н. Т.Т. Глазко. Були поглиблені дослідження з питань вірусології і біобезпеки, академік А.Л. Бойко, д. б. н. Р.І. Бурда, д. б. н. В.П. Поліщук, одним із широких напрямків досліджень інституту було вивчення ефективності застосування добрив, пестицидів та їх екологічна оцінка. В цьому напрямку працювали кандидати сільськогосподарських наук: М.В. Козлов, М.А. Лапа, А.А. Плішко, М.Г. Василенко, А.Б. Дегусаров, Н.Б. Палапа, Я.П. Цвей, Н.А. Макаренко, М.І. Майстренко, Ю.О. Тараріко, Л.І. Моклячук, які розробили нові методичні підходи щодо агроекологічної стійкості агроєкосистем.

В цілому інститут під керівництвом О.О. Созінова мав вагомий фундаментальні дослідження, з якими виступали провідні науковці інституту: академіки: О.Г. Тараріко, Б.С. Прістер, А.Л. Бойко, В.В. Медведєв, доктора сільськогосподарських наук В.М. Кавецький, А.Л. Малієнко, О.М. Бердніков, д. ф.-м. н. Є.К. Гаргер. Дослідження вчених під керівництвом академіка О.О. Созінова підняло авторитет Інституту агроекології і біотехнології до світового рівня.

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА А.А. ФУКСА У РОЗВИТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ГАЛУЗІ ВИРОБНИЦТВА СПИРТУ

Чумак Ю.В.

Державна наукова установа «Український науково-дослідний інститут спирту і біотехнології продовольчих продуктів» (м. Київ)

Арон Абрамович Фукс отримав освіту у Харківському технологічному інституті, і після його закінчення (з 1892 по 1902 роки) працював спочатку винокурором на Боровенській винокурні, а потім винокурором-ректифікатором на Львівській винокурні. На виробництві він проявив себе як талановитий інженер, після чого був запрошеним на педагогічну роботу – читати лекції на перших організованих в Росії літніх курсах з підвищення кваліфікації винокурів.

В цей же час він стає завідувачем винокурним відділенням Микулин-Городищенського сільськогосподарського училища, перетвореного потім в Хіміко-технологічне училище по винокурній спеціальності.

У 1907 р. А.А. Фукс видає свою знамениту працю – «Керівництво по контролю і обліку винокурного виробництва та аналізу спирту» – першу книгу російською мовою, спеціально присвячену хіміко-технологічному контролю і обліку спиртового виробництва та організації робіт на заводі. Одночасно з виходом книги А.А. Фукс стає редактором і головним співробітником двотижневого технічного журналу «Винокуріння».

З 1907 по 1918 рр. А.А. Фукс працює винокуром-ректифікатором на Шебекінській винокурні Курської губернії, яку він модернізує, збільшивши продуктивність втричі. В цей же період в м. Юр'їві-Подільському він організовує курси для винокурів, де стає головним лектором, і випускає друге видання своєї книги «Керівництво по контролю і обліку винокурного виробництва та аналізу спирту».

Після невеликого занепаду спиртової галузі, спричиненого Першою світовою війною, революцією та забороною на виробництво спирту, у 20х роках ХХ ст. почався її стрімкий розвиток і у 1919 р. у Харкові було створено Головне управління винокурної промисловості України (Укрголовспирт).

З першого ж дня встановлення радянської влади А.А. Фукс займає різні відповідальні технічні посади, в тому числі – члена правління і завідувача виробничо-технічним відділом Укрспиртотреста.

Вже на самому початку відновлення спиртової промисловості, в 1925 р на установчому з'їзді спиртоконвенції А.А. Фукс заявив, що при відновленні і розвитку спиртової промисловості не треба брати приклад із закордону, а треба рухати вперед вітчизняну техніку і науку.

У 1930 р він призначається завідувачем кафедри технології спиртового виробництва, а згодом завідувачем кафедрою технології бродильних виробництв в Київський технологічний інститут харчової промисловості (КТХП) ім. А.І. Мікояна і отримує вчене звання професора. Одночасно він веде науково-дослідну роботу у Всеукраїнському науково-дослідному інституті ферментативної і плодоовочевої промисловості, а потім в науково-дослідному секторі по спирту при КТХП ім. А.І. Мікояна, де за період з 1930 по 1941 рр. під його керівництвом було проведено більше 50 наукових робіт в галузі спиртової промисловості в різних напрямках.

Під керівництвом А.А. Фукса дослідники розробили теорію процесу розварювання, запропонували конструкцію безперервних варочних апаратів. Відновлення і розвиток спиртової промисловості СРСР супроводжувався розвитком і реконструкцією існуючих заводів і будівництвом нових потужних підприємств. Укрупнення обсягу виробництва потребувало вдосконалення періодичної технологічної схеми в напрямку інтенсифікації процесів, і поліпшення якісних показників роботи обладнання заводу в цілому. У вирішенні цих питань безпосередню участь брав А.А. Фукс.

Коли спиртова промисловість зіткнулася з необхідністю масової переробки зерна з товстою шкіркою, то А.А. Фукс разом із співробітниками запропонували

спосіб його переробки шляхом організації цехів з підробітку на спиртових заводах зі створенням спеціальних конструкцій рушак (дробарок).

Як відомо, інтенсифікація процесів спиртового виробництва найяскравіше проявилася в заторному цеху. Тут виявилася можливим, перебудувавши технологічний процес при існуючому обладнанні, роботи 12–16 заторів замість 1–2 заторів, як це робилося на дореволюційних заводах. Таке різке поліпшення використання обладнання, досягнуте на вітчизняних спиртових заводах, багато в чому залежало від використання раціоналізаторських пропозицій А.А. Фукса: установка бункерів для картоплі і предрозварників для зерна, прискорення процесів розмішування і затирання, усунення непотрібних перерв в роботі. Саме ці запропоновані ним заходи дозволили без капітальних витрат підвищити продуктивність варочно-заторного відділення, основного відділення спиртового заводу, при використанні періодично працюючого обладнання.

А.А. Фукс перший вказав на особливості спиртових солодів – вівсяного і просяного, що дозволило з великим успіхом застосовувати на заводах ці види солодів, їх суміші, а також розробити методи швидкісного солододорощення і літнього солододорощення.

Багато часу А.А. Фукс присвятив удосконаленню робіт в дріжджовому і бродильному відділеннях. Зокрема, ним були розроблені способи введення заводських дріжджів, і запропоновані способи зброджування в бродильних чанах збільшеного об'єму (доливне і переливне зброджування), і розглянуто питання про найбільш оптимальний термін зброджування заторів.

Питання зберігання сировини і утилізації відходів (вуглекислоти бродіння, осадкових дріжджів), а також використання нових видів сировини (цикорій, топінамбур, каштани і ін.) знайшли гідне місце в працях А.А. Фукса.

За сприяння А.А. Фукса у вітчизняній спиртовій промисловості були введені хіміко-технологічний і мікробіологічний контроль виробництва, були розроблені нові методи контролю. В 1935 р. він розробив систему поцехового контролю спиртового виробництва, в результаті чого на всіх спиртових заводах були організовані лабораторії і з'явилася можливість проводити розвернутий облік витрат виробництва на місці.

А.А. Фукс був ініціатором створення оригінальної вітчизняної конструкції брагоперегонного апарату, виконаного на конкурсі, який він організував в Укрспиртотресті. Одночасно з цим, вирішував питання, пов'язані із застосуванням герметично закритих чанів і почав досліджувати напрямки по скороченню витрат тепла на технологічні процеси спиртового виробництва.

Кілька робіт А.А. Фукса були присвячені застосуванню антисептиків в спиртовому виробництві.

У 1935 р., в ознаменування сорокаріччя діяльності А.А. Фукса Нарком СРСР А.І. Мікоян наказом № 743 відзначив значні заслуги його видатної діяльності і за клопотанням колективу працівників Шебекінського спиртового заводу перейменував останній в завод імені професора Фукса, а у 1936 р. уряд нагородив А.А. Фукса орденом Трудового Червоного Прапора.

На початку трудової діяльності А.А. Фукса спиртова промисловість була напівкустарною, технічно відсталою, і в бурхливому зростанні науки і техніки

спиртової промисловості – значна заслуга професора Арона Абрамовича Фукса.

Арон Абрамович Фукс не тільки навчив кілька поколінь винокурів, техніків, а й виховав для спиртової промисловості фахівців високої кваліфікації – інженерів, наукових працівників і керівників виробництва. У своїй педагогічній роботі професор А.А. Фукс не обмежувався тільки навчанням і викладом фактів, він вміло та майстерно поєднував навчання з практичною виучкою, і ніс вихованням свої практичні знання, свій довголітній досвід, свої організаторські здібності, своє вміння долати труднощі у виробництві.

Серед наукового доробку, залишеного Ароном Абрамовичем, особливе місце займає «Керівництво з виробництва спирту», в якому він підсумував свої енциклопедичні знання в області спиртового виробництва і багаторічний практичний педагогічний досвід. «Керівництво з виробництва спирту» стало найкращою оригінальною працею, в якій знайшли докладне висвітлення питання спиртового виробництва, починаючи від основних статистично-економічних відомостей і завершуючи докладним описом технології та обладнання спиртових заводів. У двадцяти двох розділах книги була викладена технологія виробництва спирту з крохмалистих, різних цукровмісних матеріалів, виробництво спирту з сульфитних лугів, з деревини і торфу, отримання гліцерину, ацетону і бутилового спирту шляхом бродіння, синтетичне отримання спирту, а також викладені відомості про склад сирих матеріалів і продуктів бродіння, про мікроорганізми, що викликають бродіння цукру, про утилізацію відходів, спиртометрію, основи обліку виробництва та ін.

ВНЕСОК М. О. ТЮЛЕНЄВА (1889-1969 рр.) У РОЗВИТОК АГРОМЕЛІОРАЦІЇ УКРАЇНИ

Шульга Н. В.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
(м. Київ, Україна)*

Микола Олександрович Тюленєв (1889-1969 рр.) – професор, член-кореспондент АН УРСР, агрономеліоратор, педагог – належить до когорти вчених, які здійснили вагомий внесок у розвиток теорії, методології та практики агрономеліоративної дослідної справи, а також у підготовку галузевих фахівців в Україні.

Діяльність та наукову спадщину вченого досліджували О. Бачкала [1], В. Вергунов [2; 3], Ю. Довгорука [4] та ін. науковці, видано бібліографічні покажчики наукових праць М. О. Тюленєва [5; 6]. Тему актуалізувало і відзначення у 2019 р. на державному рівні 130-річчя від дня народження дослідника та необхідність популяризації його постаті і творчих напрацювань серед громадськості. Впевнені, що створення поглибленої наукової біографії вченого є важливим і актуальним завданням.

Професійна кар'єра М. О. Тюленєва в Україні пов'язана з Губернським земельним відділом у м. Київ (1919-1921 рр.), Укрмеліоземом Наркомзему УРСР (1922-1923 рр.), Сільськогосподарським науковим комітетом України (нині – Національна академія аграрних наук України) (з 1921 р.), Рудня-Радівильською

болотною дослідною станцією (1923-1932 рр.), Київським сільськогосподарським інститутом (нині – НУБіП України) (1924-1930 рр.), Українським науково-дослідним інститутом гідротехніки і меліорації (м. Харків, м. Одеса) (нині – Інститут водних проблем і меліорації НААН) (1930-ті рр., кінець 1950-х – 1960-ті рр.), Київським гідромеліоративним інститутом (нині – Національний університет водного господарства та природокористування у м. Рівне) (кінець 1930-х – кінець 1940-х рр.), Супійською болотною дослідною станцією (нині – Панфільська дослідна станція ННЦ «Інститут землеробства НААН») (Яготинський р-н Київської обл.) (початок 1940-х рр.), Інститутом фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (нині – Інститут фізіології рослин і генетики НАН України) (1950-ті рр.) та іншими науково-дослідними установами, які спеціалізувалися на вивченні та практичному впровадженні сільськогосподарської меліорації в Україні.

Ще у 1920-х рр. М. О. Тюленев започаткував досліді з вивчення процесу розкладу торфу, вивчення травосумішей лугового та пасовищного використання злаків, бобових зернових, кормового буряку, картоплі, льону, конопель, хрестоцвітих, суданки, цибулі, гарбуза, капусти, томатів, огірків і лікарських рослин. Одним із перших обґрунтував важливість проведення спеціальних економічних досліджень з культури боліт, розробив схеми для постановки дослідно-показових ділянок з культури боліт на землях меліотрестів. Учений був безпосередньо причетний до появи Казоровицької науково-дослідної меліораційної станції (1922 р.), Сагайдацької зрошувальної дослідної станції (1922 р.), Сульського болотного поля (1930 р.), відновлення діяльності Рудня-Радовельської болотної дослідної станції (1923 р.), Панфило-Яготинського болотного дослідного опорного пункту (1935 р.), а також становлення роботи Мінської болотної дослідної станції (Республіка Білорусь) (1911 р.).

М. О. Тюленеву, разом з іншими науковцями, належить обґрунтування необхідності двостороннього регулювання водного режиму осушуваних ґрунтів, розробка конструкції п'ятикорпусної аераційної крото-дренажної машини (5 КДМ-2), що здатна закладати дренаж на глибині 0,75–0,8 м через 10, 15 і 20 м та за вісім годин залишати 5–6 км готових дрен.

Загальновідомо, що з другої половини 1960-х рр. у країні розпочалися роботи з масштабної меліорації земель, де стали в нагоді знання та вміння М. О. Тюленева, першочергово – розробки з питань культуротехніки, первинного обробітку і структури посівів, оптимізації водно-повітряного режиму тощо. Його багаторічні напрацювання в галузі агромеліорації покладено в основу державної програми освоєння боліт УРСР. Учений був безпосередньо причетним до розробки питань із підготовки урядових постанов у галузі освоєння болотних земель України, з проблем Великого Дніпра, Українського Полісся тощо.

М. О. Тюленев – автор першої методики дослідної справи на торфових ґрунтах, розробник раціональних сівозмін систем землеробства та культури боліт в Україні для потреб осушувальної меліорації. Вчений обґрунтував і застосував практику внесення мідних добрив для отримання високих урожаїв зернових

культур; встановив, що ефективним способом обробітку осушених торфових ґрунтів є спеціальна оранка; розробив прискорений метод залуження у першій половині серпня у Лісостеповій зоні та у вересні – у західних областях країни. Він є автором більше 200 наукових робіт, частина з яких наразі залишаються неоприлюдненими. Найвідомішими серед них залишаються «Культура цукрових буряків на осушених торфових ґрунтах України» (1938 р.), «Осушення та освоєння боліт і заболочених земель» (1952 р.), «Вирощування картоплі, овочевих та кормових культур на осушених болотах України» (1952 р.), «Сіяні луки та пасовища на осушених торфових ґрунтах» (1953 р.) та ін.

Він є фундатором української школи агрономеліаторів. Серед його учнів, які захистили дисертації, – А. В. Бакулін, В. Р. Гімбаржевський, П. П. Кубишкін, І. З. Лапа, М. С. Проскура, С. К. Семьонов, М. Н. Шевченко, Ю. В. Шелестов, А. М. Янголь та ін.

Таким чином, праці М. О. Тюленева є вагомими для спеціалістів сільськогосподарського виробництва й агрономеліорації. Він був талановитим дослідником, пристрасним пропагандистом досягнень науки. Наукова праця та спадщина вченого залишаються малодослідженими, тому потребують подальшої розробки.

Джерела та література

1. Бачкала О. В. Діяльність професора М. О. Тюленева в розвитку сільськогосподарської осушувальної меліорації на торфово-болотних ґрунтах. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання*. 2006. № 1.
2. Вергунов В. А. Культури боліт у науково-освітньому доробку М. О. Тюленева. *Вісник аграрної науки*. 2019. № 6 (795). С. 82–87.
3. Вергунов В. А. Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленев (1889–1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження). НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т вод. проблем і меліорації, ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Панфільська досл. ст., НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, МОН України, Нац. ун-т водн. госп-ва і природокористування України. Рівне: НУВГП, 2019. 123 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука в особах, документах, бібліографії»; кн. 108).
4. Довгоруку Ю. О. Яготинський період життя та роботи видатного вченого вітчизняної аграрної науки професора М. О. Тюленева. *Яготинські вісті*. 2018. 26 листопада. [№ 93, 11276]. С. 5.
5. Член-кореспондент АН УРСР Тюленев Микола Олександрович (1889–1969): біобібліогр. показач. наук. пр. за 1911–1964 роки. До 75-річчя Ін-ту гідротехніки і меліорації УААН. УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації; уклад. В. А. Вергунов, О. В. Бачкала, А. С. Загайчук, І. І. Калантиренко; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ, 2004. 60 с. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 9).
6. Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленев. Член-кореспондент АН УРСР Тюленев Микола Олександрович (1889–1969): біобібліогр. показач. наук. пр. за 1911–1964 роки. До 130-річчя від дня народж.; уклад. В. А. Вергунов, О. В. Бачкала; НААН, ННСГБ, Ін-т водних проблем і меліорації, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; наук. ред. В. А. Вергунова. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: «ЦП» Компринт», 2019. 150 с. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 72).

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЕКСПЕРИМЕНТАТОРСТВА ЗА Б.М. РОЖЕСТВЕНСЬКИМ (1940)

Щебетюк Н.Б.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

У передвоєнний період організація роботи сільськогосподарських науково-дослідних установ на теренах України будувалася за принципом надання готових (рецептурного характеру) вказівок на основі робіт дослідних полів, розташованих у типових умовах районів. Результати дослідів рекомендували господарствам за простим принципом територіальної наближеності. З метою обслуговування господарств з питань тваринництва, городництва і садівництва, для вивчення різних аспектів організації, механізації, а також аналітичної роботи облаштовували обласні станції, які обслуговували природно-кліматичні області. Ще однією формою науково-дослідної роботи були елементарні досліді в господарствах – так звана мережа колективних дослідів. Тобто в господарських умовах здійснювалася перевірка розроблених обласними і районними дослідними станціями прийомів. У цей період у сільськогосподарській дослідній справі переважав емпіричний метод досліджень, аналітична робота на належному рівні не велася.

Запропонований у 1940 р. Б.М. Рожественським *проект організації сільськогосподарської дослідної справи* передбачав наявність установ 3-х типів: хати-лабораторії, обласні дослідні станції і науково-дослідні інститути [1, с. 35]. Учений вважав, що лабораторії МТС, створені безпосередньо для практичного обслуговування господарств, можуть бути використані для науково-дослідної роботи. Однак філіями обласної дослідної станції для постановки дослідів у типових умовах вони бути не могли, а така кількість філій (районних дослідних станцій) не потрібна.

Передбачалося, що постановку дослідів в умовах колгоспів і радгоспів ведуть організовані в кожному господарстві хати-лабораторії, до завдань яких належало ініціативне вивчення найпростішими методами (переважно емпіричним дослідом) питання, важливі для даного колгоспу, та участь у вирішенні загальних питань місцевого сільського господарства шляхом проведення масових дослідів. Хати-лабораторії проводили досліді безпосередньо на полях колгоспів і радгоспів у їхніх сівозмінах, тобто з урахуванням комплексу реальних умов. Цим забезпечувалася можливість швидкої передачі господарству отриманих результатів.

Складання програм і планів дослідів, а також зведення даних, одержуваних для певних умов і організація масових дослідів вимагали ґрунтовних агрономічних знань. Цю роботу могли виконувати лише спеціальні науково-дослідні установи з відповідним персоналом, які повинні керувати хатами-лабораторіями, ставити за їхньої допомоги масові досліді, проводити тривалі або більш складні досліді (на постійних ділянках у типових ситуаціях), виконання яких перевищує потенціал хат-лабораторій, вести аналітично-синтетичну роботу, вивчати й узагальнювати досвід передових господарств.

Під час проведення дослідів безпосередньо в господарствах значення районних дослідних станцій, як установ, що ведуть емпіричні польові досліді в типових умовах, знижувалося, і вони ставали потрібними лише для тривалих і складних дослідів [2]. Для ведення аналітичної роботи в такому масштабі не вистачало коштів і персоналу. Аналітична робота вимагала поглиблень, тому в даний період раціональним рішенням було зупинитися на мережі обласних дослідних станцій.

З огляду на необхідність врахування спеціалізації окремих господарств, дослідні установи 2-го типу намагалися побудувати за галузевою ознакою, тобто обслуговувати господарства того чи іншого напрямку незалежно від їхнього місцезнаходження. Спроба виявилася невдалою через важкі відносини з господарствами одного напрямку, розташованими на великій території. З іншого боку, цілком можливо при обласній побудові науково-дослідних установ 2-го типу врахувати особливості господарств різного спрямування, бо в кожній області зазвичай є не більше трьох напрямів господарств.

Для серйозної аналітичної роботи з питань сільського господарства необхідна участь у роботі обласних дослідних станцій працівників, які вивчають найголовніші чинники сільськогосподарських явищ (фізіологія, ґрунтознавство, агрохімія, мікробіологія, метеорологія, ентомологія та ін.). Крім того, на обласних дослідних станціях слід вести роботу з питань організації та механізації сільськогосподарського виробництва. Б.М. Рожественський приділяв особливу увагу тій обставині, що аналітичні дослідження, на противагу емпіричним, завдяки складності сільськогосподарських питань є тривалими в часі, але надають вичерпні відповіді на запити сільськогосподарського виробництва.

Вчений зазначав, що у кожній області необхідно облаштовувати обласні дослідні станції з рільництва і лукувництва, городництва, садівництва та інших напрямів господарювання. Науково-дослідна робота у тваринництві меншою мірою залежить від місцевих умов, тому слід облаштовувати міжобласні дослідні станції. Для налагодження дієвого зв'язку земельних органів і правлінь колгоспів з науковими установами їхні земельні ділянки і хати-лабораторії розташовують поблизу обласних центрів.

Узагальнення отриманих результатів роботи обласних дослідних станцій і ведення поглибленої аналітичної роботи потребують діяльності науково-дослідних інститутів. Також останні беруть на себе функцію наукового керівництва діяльністю обласних дослідних станцій щодо формування програм дослідів, застосування методики та ін. Інститути забезпечуються висококваліфікованими фахівцями з сільськогосподарських та суміжних спеціальностей. Їх розташування, земельні ділянки й опорні бази мають бути поблизу культурних центрів. Для зональних науково-дослідних інститутів базами можуть слугувати обласні дослідні станції.

Науково-дослідні інститути розподілялися наступним чином: центральні (загальносоюзні) з окремих галузей сільського господарства (але не галузеві) (тваринництва, виноградарства та виноробства та ін.); центральні республіканські (Український інститут соціалістичного землеробства та ін.); галузеві з обслуговування певних напрямів господарства (буряківництва,

зернового господарства та ін.); відповідно до виробництва засобів сільськогосподарського виробництва (механізації сільського господарства, селекційно-генетичний, добрив та ін.); за окремими факторами сільськогосподарських явищ і дотичних наук; згідно з окремими прийомами або групами прийомів сільського господарства; відповідно до окремих методів вивчення сільськогосподарських явищ (агрофізичний інститут) тощо.

У процесі визначення профілів науково-дослідних установ потрібно враховувати те, що аналітичне дослідження – це вивчення ходу розвитку явищ, тому аналіз їх є лише частиною роботи. Іншою необхідною складовою є синтез, тобто вивчення явища в цілому. Отже, вивчення явищ в окремих їх частинах обов'язково має завершуватися вивченням ходу явищ у цілому. У цьому зв'язку, на думку Б.М. Рожественського, маючи на меті дослідження в кінцевому рахунку ходу сільськогосподарських процесів, тобто процесів отримання сільськогосподарської продукції, не варто створювати інститути для вивчення окремих факторів сільськогосподарського виробництва (Інститут сільськогосподарської фізіології, метеорології, ґрунтознавства). Застосування окремих методів вивчення сільськогосподарських явищ можливе у разі повної недослідженості факторів [2, с. 30].

Абсолютно штучним було виділення науково-дослідних інститутів, які вивчають окремі прийоми сільськогосподарського виробництва. Наприклад, Інститут наукових методів сівби або поділ існуючого інституту агротехніки і добрив. Усі сільськогосподарські заходи знаходяться у взаємозв'язку, і створення окремих установ їх дослідження є абсолютно невиправданим, невідповідним співвідношенню досліджуваних явищ. Те саме стосується вивчення окремих культур (кукурудзи, сої), за умови, якщо вони не виділяються в окремі сільськогосподарські виробництва, зокрема виробництво тютюну, коноплі, лікарських трав та ін.

Більшою мірою теоретично обґрунтованим є виділення науково-дослідних інститутів за досліджуваними провідними культурами, а точніше – за напрямками господарства (галузеві науково-дослідні інститути бурякового, бавовняного, зернового господарств). Однак здебільшого господарства були багатогалузевими, отже, і з урахуванням природно-кліматичних, технічних і організаційних умов, виникала ситуація дублювання досліджень. У підсумку, найбільш раціональним шляхом є існування загальних науково-дослідних інститутів з основних галузей сільського господарства (землеробства, тваринництва, садівництва та ін.). Поряд із цим слід розгортати діяльність науково-дослідних інститутів з виробництва засобів сільськогосподарського виробництва (рослинництва, генетики та селекції, сільськогосподарського машинобудування, добрива та ін.)

Через великі території колишнього союзу виключалася можливість обмежитися тільки всесоюзними інститутами. Раціональним рішенням було відведення окремої зони кожному інституту за територіальною ознакою та відповідними природно-історичними й організаційно-економічними умовами. При цьому розмір зони визначається характером даної галузі сільського господарства. Наявні всесоюзні загальні науково-дослідні інститути, очевидно,

в оптимальному масштабі могли функціонувати з метою об'єднання усіх робіт. Інститути з вивчення виробництва засобів сільськогосподарського виробництва залежно від характеру роботи можуть бути зональними і всесоюзними (Інститут генетики). Також у всесоюзному масштабі можуть діяти інститути у напрямі вивчення особливостей застосування окремих методів вивчення сільськогосподарських явищ (агрофізичний науково-дослідний інститут).

Найбільш доцільний зв'язок науково-дослідних установ з виробництвом полягав у безпосередньому підпорядкуванні органам управління сільським господарством. Так, хати-лабораторії знаходились у безпосередньому підпорядкуванні правлінь колгоспів, обласні дослідні станції і їх філії підпорядковувалися обласним земельним управлінням, діяльністю науково-дослідних інститутів здійснював керівництво Наркомзем. В окремих випадках можливо облаштування зональних науково-дослідних інститутів у межах кількох республік. Зональні науково-дослідні інститути здійснюють наукове керівництво й об'єднання робіт обласних дослідних станцій, які у свою чергу координують роботи хат-лабораторій за допомогою обласного земельного управління. Загальне керівництво діяльністю усією мережі науково-дослідних установ здійснювала ВАСГНІЛ через дослідний відділ Наркомзему СРСР [1, с. 38].

Для усунення існуючих недоліків організації науково-дослідної роботи Б.М. Рожественський пропонував винести на підставі громадського обговорення: а) основні принципи побудови організації сільськогосподарської дослідної справи в цілому, б) функції та типи науково-дослідних установ, що входять в загальну систему організації; в) характер їхнього зв'язку з органами управління, практичним сільським господарством та між установами. І вже на підставі всього зазначеного і фактичного стану справ визначити мережу науково-дослідних установ, її підпорядкування та способи зв'язку з сільськогосподарським виробництвом.

Таким чином, опрацьовані Б.М. Рожественським положення щодо покращення сільськогосподарської дослідної справи містили такі складові: загальні вимоги до організації мережі сільськогосподарських науково-дослідних установ; стан сільськогосподарської дослідної справи наприкінці 30-х рр. минулого століття і перспективи її розвитку; проект організації сільськогосподарської дослідної справи.

Джерела та література

1. Рожественский Б. Н. Об улучшении организации научно-исследовательского дела по сельскому хозяйству в СССР. *Советская агрономия*. 1940. № 2–3. С. 33–39.
2. Рожественский Б. Н. О реконструкции полевого опыта. *Химизация социалистического земледелия*. 1938. № 1. С. 28–40.

СЕКЦІЯ 2

ІСТОРІЯ НАУКИ, ОСВІТИ І ТЕХНІКИ ЯК СКЛADOVA ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗАСАДИ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ПОСТАЧАННЯ ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДУВАННЯ УСРР У 1920 – 1922 РР.

Анненков І. О.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

По мірі встановлення радянської влади на території УСРР формувалася трирівнева система організації управління промисловістю та відповідним матеріально-технічним забезпеченням. Керування головним (центральним) рівнем зосереджувалося в Москві в російських господарських структурах, решта два рівні контролювалися республіканським урядом через систему окремих адміністративних органів збуту та постачання Української ради народного господарства та місцеві губернські ради народного господарства (губраднаргоспи). При цьому, безпосереднє наповнення, контроль та облік регіональних матеріально-технічних ресурсів промисловості здійснювалося саме губраднаргоспами, що однак не давало їм права ними розпоряджатися без затвердження відповідних заходів вищими республіканськими інстанціями, у свою чергу узгодженими з союзними органами господарського управління [1, с. 3–5]. У такий спосіб досягався високий ступень оперативності в обліку матеріально-технічної бази української індустрії, для якої весь 1920 р. і початок 1921 р. проходили в умовах паливної кризи, розпочатої ще на рубежі 1917–1918 рр., і що на тлі суспільно-політичних перетворень привело до майже повного її паралічу з відповідним розпорошенням по чисельним промисловим заводам залишків невикористаних матеріально-технічних ресурсів. У той же час, концентрація розпорядницьких функцій стосовно останніх на центральному рівні дозволяла обмежити надмірне відповідне споживання дрібними підприємствами на місцеві ситуативні потреби, що в умовах відсутності процесу відновлення матеріально-технічних фондів загрожувало остаточним виснаженням сировинних та паливних резервів для великих галузеутворюючих заводів і, як наслідок, їх повної деградації із наступним дуже проблематичним відновленням [2, арк. 1]. Так, наприклад, у результаті паралічу вітчизняної промисловості та орієнтованого виключно на тверде паливо електроенергетичного сектору, потреба в електромашинобудівній продукції основних її споживачів на самому початку 1920-х років була мінімальною і становила близька 4 % обсягів споживання електричних машин напередодні І Світової війни [3, с. 36]. Тож, синхронне залучання, на виконання вказаної потреби, всіх наявних в Україні електромашинобудівних потужностей безперечно привело б до процвітання дрібних профільних майстерень, але, одночасно, й до фактичної зупинки всіх без виключення великих та середніх електромеханічних підприємств.

Зважаючи на це, а також на перспективу провадження процесу електрифікації країни, Вищою радою народного господарства (ВРНГ) РРФСР 6 липня 1920 р. було ухвалено рішення із матеріально-технічного постачання підпорядкованих російським (центральною) господарським органам українських електромеханічних підприємств на однакових із воєнними заводами засадах [4, арк. 20]. А перед тим, у середині червня 1920 р., Промисловим бюро ВРНГ (Промбюро) в Україні при його територіальних Електровідділах були організовані спеціальні склади сировини та комплектуючих для центральної підпорядкованої електротехнічної промисловості [5, арк. 8]. Їх наповнення відбувалося як за рахунок відчуження пропорційної поточним виробничим витратам частки відповідних фондів, контрольованих губраднаргоспами, так і завдяки цільовій адресації успадкованих з часів громадянської війни та отриманих радянським урядом уже після неї поставок імпортованих комплектуючих, здійснених здебільшого американськими та японськими електротехнічними компаніями за договорами з підприємствами колишніх російських фірм [6, арк. 54]. Таким чином, завдяки вказаним рішенням, на кінець 1920 р. центральне підпорядковані українські електромеханічні заводи отримали перевагу в забезпеченні паливом, сировиною, напівфабрикатами та комплектуючими перед республіканське та місцеве підпорядкованими профільними промисловими закладами.

З розгортанням у 1921 р. нової економічної політики в УСРР утворився сегмент недержавного електромашинобудування, постачання якого через попередньо укладений спосіб розпорядження матеріально-технічними ресурсами, усе одно відбувалося через державні структури. При цьому, внаслідок політичної заангажованості радянської влади, ідеологія котрої апіорі виключала можливість домінувати приватного сектору в будь-якій сфері суспільно-економічної діяльності, недержавний сектор мав другочерговий доступ як до матеріальних ресурсів, так і до призначених для їх придбання – кредитних [7, с. 66]. Звідси, не зважаючи на те, що приватне і кооперативне електромашинобудування в Україні, за сукупною кількістю зайнятих у них, складали близька чверть від усієї чисельності працівників профільної галузі УСРР, а стосовно республікансько підпорядкованої електромашинобудівної промисловості – понад дві третини, налагодження недержавним сектором сталого процесу виробництва електричних машин видавалося дуже проблематичним. Так, нечисленні в кризових умовах замовники відповідної техніки надавали перевагу гарантоване забезпеченням сировинно-паливними ресурсами державним підприємствам, віддаючи недержавному сектору замовлення на, здебільшого, поштучне виробництво нескладних у виготовленні електромашин, а частіше за все – ремонт останніх, що за невеликих обсягів робіт не потребувало значних матеріальних витрат.

З огляду на вказане, виробниче навантаження недержавного сектору носило спорадичний характер і не відповідало його потужностям, можливість значного нарощування яких, до того ж, також була заблокована системою галузевого матеріально-технічного забезпечення. Розпочатий у 1921–1922 рр. процес консервації непрацюючих підприємств з наступним переміщенням вилученої з

них активної частки основних фондів на працюючі заводи був дуже масштабним, але офіційне стосувався лише державного сектору, що додатково підтверджує другорядність матеріально-технічного забезпечення недержавного сектору з безальтернативних у цьому питанні державних джерел [8, с. 16]. І хоча ми не можемо заперечувати неофіційне постачання недержавного електромашинобудування засобами виробництва та допоміжним обладнанням, вилученим з непрацюючих підприємств, його обсяги, через указану «неофіційність», не могли бути скільки-небудь значущими, щоб скласти конкурентоспроможні державному сектору промислові потужності. Окрім того, у 1922 р. практикувалося й відчуження до електромеханічних підприємств союзного підпорядкування будівель та споруд різнопідпорядкованих заводів, що ліквідовувалися. Завдяки цьому, разом із переміщеним устаткуванням, до 1923 р. союзному уряду вдалося зосередити в своєму розпорядженні лівову частку галузевих основних фондів республіканського електромашинобудування.

Отже, протягом 1920–1922 рр. були укладені засади матеріально-технічного постачання українського електромашинобудування, сутність яких визначалася метою забезпечення випереджаючого розвитку матеріально-технічної складової науково-технічних потенціалів центрально підпорядкованих електромеханічних підприємств. Звідси, дані засади передбачали: а) повне виключення недержавного сектору із процесу розподілу усіх видів галузевих матеріально-технічних ресурсів; б) максимальне обмеження республіканське та місцеве підпорядкованих електромашинобудівних заводів у самостійному доступі до потрібних сировини та комплектуючих.

Джерела та література

1. Жолкова Б. М. Промышленность Екатеринославской губернии в 1920 году. Екатеринослав: Статэконом отдел губсоюза, 1921. 105 с.
2. Краткое пояснение к отчету о состоянии одесской промышленности за время с 10 февраля по 15 октября 1920 года. *ЦДАВОВУ України*. Ф. Р-573. Оп. 1. Спр. 359. Арк. 1–2.
3. Анненков И. О. Определение уровня научного обеспечения производства на заводе Русского Общества «Всеобщая компания электричества» в 1915–1918 гг. посредством номенклатурного анализа выпускаемой продукции. *Вестник Томского университета. История*. Томск, 2014. № 5 (31). С. 33–38.
4. Протокол заседания Президиума ВСНХ от 6 июля 1920 г. *ЦДАВОВУ України*. Ф. Р-573. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 20–21.
5. Отчет о деятельности Электроотдела за июнь 1920 г. *ЦДАВОВУ України*. Ф. Р-573. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 8–8 зв.
6. Лист керуючого Електротрестом до Електровідділу Промбюро від 19 листопада 1920 р. № 770. *ЦДАВОВУ України*. Ф. Р-573. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 54–57 зв.
7. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу: монографія. Харків: НМЦ «СД», 2002. 384 с.
8. Анненкова Н. Г. Заводы Реммаштреста СРСР в Україні (1929–1941 рр.): причини створення та досвід роботи. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2018. Vol. 4, Is. 3. Рр. 11–20.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ ПЕРЕВОДУ ВЕРСТАТОБУДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДО КВАЛІФІКОВАНОЇ ФОРМИ СИСТЕМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НАПРИКІНЦІ 1930-х років

Анненкова Н. Г.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Спроба здійснення упродовж II п'ятирічки стрімкого переходу від системне-систематичної верстатобудівної діяльності відразу, повз просту системну, до кваліфікованої системної форми її організації, хоч і була зумовлена об'єктивними обставинами погіршення умов верстатного імпорту внаслідок приготувань основних країн-виробників верстатів до Світової війни, однак через відсутність попередньої підготовки виявилася невдалою. Концентрація близька 40 % всіх обсягів верстатобудівного виробництва на «планованих» заводах з відповідно організованою на них верстатобудівною діяльністю за систематичними (ситуативно цілеспрямованими) принципами, внаслідок її недостатньої ані в кількісному, ані в якісному вимірах продуктивності, апіорі не дозволяла нагромаджувати на машзаводах засоби виробництва необхідного технічного рівня і в потрібних обсягах [1, с. 131]. Отже, на 1937 р. лише нові машинобудівні підприємства забезпечувалися металорізальним обладнанням в кількості та якості, принаймні, близьких до визначених у проектах, а «старі» машзаводи вже постачалися за залишковим принципом, у результаті чого їх потреби в цьому не задовольнялися. Як наприклад, для потужних миколаївських суднобудівних підприємств, що брали безпосередню участь в програмі створення Великого океанського військового флоту СРСР план постачання металорізальних верстатів у цей рік був виконаний: для заводу ім. 61 комунару – на 29 %, а для заводу ім. А. Марті взагалі – лише на 1,6 % [2, арк. 47].

Таким чином, укладена на початок 1938 р. дуже сумна ситуація в питанні наповнення верстатних парків машинобудівних підприємств для її термінового виправлення вимагала кардинальних змін в організації вітчизняного верстатобудування. Проте радянським урядом були продовжені розпочаті в попередній рік заходи, попри те, що їх загальна поточна безрезультатність, а більшості з них – і перспективна, вже надбали своє підтвердження. Так, отримали продовження репресивні заходи проти галузевих працівників, унаслідок яких, наприклад, були розстріляні: старший інженер відділу замовлень Наркоммашу СРСР і провідний фахівець тресту Оргаметал М. Ф. Орендліхер, один з директорів КЗВА – П. І. Жбаков, інженер з постачання ГУВП Є. О. Нордман, головний конструктор лубенського «Комунару» В. В. Яновський та ін. Між тим, репресії не лише не здійснили жодного впливу на покращення показників верстатобудівного виробництва, а навпаки – тільки поглибили явища фальсифікації зниження собівартості продукції, імітації новизни розробок та недотримання технологічної дисципліни [3, с. 2]. На візирець, проведена в першій половині 1939 р. ревізія освоєних у виробництві впродовж II п'ятирічки нових типорозмірів верстатів показала, що реально на 1 січня 1938 р. було освоєно 243 типорозміри, а не 350, як звітувала радянська пропаганда і, навіть, не 270, як у підсумку звітував НКВП СРСР (решта 27 типорозмірів освоювалися протягом I половини 1938 р.) [4, с. 1]. Попри продовжені репресивні заходи, в 1938 р.

указана ситуація не просто повторилася, а ще й погіршилася – у дійсності, у цей рік завдання з освоєння у виробництві нових типорозмірів верстатів було виконане лише на 50,5 % проти заявлених НКМ СРСР 90,6 % [5, с. 2; 6, с. 3].

Отже, під час репресій у галузі впродовж 1937 р. було з'ясовано, що урядові завдання, у взятому за взірєць прикладі, у цей рік були виконані на 77 %, а після репресій 1938 р. – додатково виявлено ще майже 7 % його невиконання. Також, під час репресій 1938 р. такого ж роду завдання були недовиконані, начебто, на 9,4 %, хоча наступного року виявилось, що – ще майже на 40 %. Тобто, жорстокість проваджених радянською партійно-урядовою верхівкою покарань лише стимулювала зростання ступеня виверткості персоналу верстатобудівної сфери в складанні звітної документації [7]. Побойуючись покарань, працівники галузі вдавалися до означених дій тому, що для повноцінного виконання відповідних завдань не було об'єктивних передумов. Уміла ж симуляція виконання всіх планових показників або виконання більш відповідальної, на поточний момент, їх частки на шкоду менш відповідальній надавали значний шанс уникнути покарання, оскільки відсутність очевидності факту злісного порушення урядових директив відкривала можливість збереженню його нагальної конфіденційності. Пізніші розкриття такого роду фальсифікацій уже не несли загрози суворих репресій їх авторам через фактор часу, завдяки якому відповідальність, найчастіше, вдавалося або взагалі деперсоніфікувати, або шляхом всіляких інсинуацій перекласти на інших осіб.

Паралельно репресивним заходам, у 1938 р. урядом були продовжені розпочаті в 1937 р. заходи з реструктуризації системи управління верстатобудівним сектором. Так, ГУВІП було розподілено на окремі управління: верстатобудівною промисловістю (ГУВБІП) та інструментальною промисловістю (ГУІП), із одночасним скасуванням Управління «планованими» заводами та представництва Наркоммашу в УРСР. Тож, управління всім республіканським верстатобудуванням зосереджувалося в єдиному уповноваженому на це союзному органі – ГУВБІП НКМ СРСР, спеціалізованому на керуванні виключно верстатобудівною діяльністю. У такий спосіб передбачалося максимально спростити систему організації верстатобудівного виробництва, що, на урядовий погляд, мало позитивно вплинути на порядок управління науково-технічним потенціалом верстатобудування та, як наслідок, привести до оптимізації використання галузевих ресурсів. Звідси, вже на 1939 р. очікувалося значне зростання валових показників роботи верстатобудівного сектору при одночасному суттєвому зменшенні ресурсних витрат на її розробку та виробництво.

Між тим, попри проведену реструктуризацію, в загальносоюзному розподілі господарських повноважень ресурсотримувачем усього радянського машинобудівного комплексу все одно залишився НКМ СРСР з наданим правом самостійного розподілу відповідних засобів між підпорядкованими йому ресурсоспоживачами – галузевими Головними управліннями. Тобто, спрощення організаційної структури верстатобудування відбулося лише в питаннях: позбавлення відповідного Управління функцій розподілу делегованої йому в користування частки ресурсів між власне верстатобудуванням та сферою виробництва металорізального інструменту, а також скасування окремої ланки з

управління верстатобудівною діяльністю непрофільних заводів. У решті ж основоположних моментів ніякого структурного спрощення не відбулося, оскільки, як і раніше, обсяги ресурсного забезпечення галузі визначалися не безпосередньо її керівництвом, а вищою, проміжною між РНК СРСР та відомством ланкою – НКМ СРСР. Таким чином, не зважаючи на декларування необхідності випереджаючого розвитку верстатобудування, формування його науково-технічного потенціалу продовжувало у великій мірі здійснюватися шляхом ситуативного перерозподілу необхідних для цього ресурсів усього машинобудівного комплексу СРСР, у залежності від виконання своїх виробничих програм рештою машинобудівних галузей. Іншими словами, усвідомлюючи на початку III п'ятирічки вирішальну роль сфери виробництва засобів виробництва в провадженій індустріалізації промисловості, радянський уряд, тим не менш, зберіг таку структуру управління верстатобудуванням, принцип побудови якої передбачав залежність рівня розвитку його науково-технічного потенціалу від ступеня розвитку науково-технічних потенціалів галузей-споживачів верстатобудівної продукції, а не навпаки. Даний порядок значно гальмував випереджаючий розвиток верстатобудування на підставі здобутих галуззю науково-технічних досягнень, але, одночасно, сприяв тому, щоб решта промислових секторів машинобудування, під час інтенсивного використання уречевлених результатів цих досягнень, не виснажила ще недостатньо розвинутий ресурсний потенціал країни в цілому. Тож установлені в 1938 р. у СРСР організаційні засади управління верстатобудівною діяльністю не були позбавлені здорового глузду, проте при їх упровадженні не було в достатньому ступені враховано реальний стан а ні науково-технічного потенціалу вітчизняного верстатобудування, а ні решти машинобудівних галузей. Унаслідок цього, НКМ СРСР не вдавалося добитися таких темпів кількісно-якісного випереджаючого розвитку верстатобудівної промисловості, що відповідали б поточним і поточне-перспективним потребам вітчизняного машинобудування, а сама галузь, у силу відсутності прямого доступу до ресурсної бази, вирішити це завдання власними силами була неспроможна [8, с. 2].

Джерела та література

1. Анненкова Н. Г. Етапи розвитку верстатобудівної промисловості на українських землях з кінця XIX ст. до 1940-х років. *Історія науки і біографістика*. 2019. №2. С. 114–137. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-2/index.html>
2. Лист секретаря Одеського обкому КП(б)У Вегера до секретаря ЦК ВКП(б) Сталіна від 13 квітня 1934 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7113. Арк. 47–48.
3. Боевая программа машиностроения на 1938 г. *Машиностроитель*. 1938. № 4. С. 2–4.
4. За передовую технологию. *Машиностроитель*. 1939. № 5. С. 1–2.
5. Подняты советское станкостроение на высшую ступень. *Станки и инструмент*. 1938. № 5. С. 1–3.
6. Основные задачи станкостроительной промышленности в 1939 г. *Станки и инструмент*. 1939. № 1. С. 3–5.
7. Непокоримую верность заветам Ленина подтвердим большевистской борьбой за план. *Машиностроитель*. 1939. № 1. С. 1–2.
8. Двадцать один год Великой Октябрьской социалистической революции. *Машиностроитель*. 1938. № 11. С. 1–2.

ПРОЕКТ РЕАКТИВНОГО ЛІТАЛЬНОГО АПАРАТУ М. І. КИБАЛЬЧИЧА

Бабічук І. В.

НВЦ «Мала академія наук України» (Київ)

Українська земля багата на видатні постаті, які жили і творили в різні епохи. Поряд з цим обставини і час, в які жили наші співвітчизники залишали свій відбиток на їхньому творчому та не простому життєвому шляху. Одним з таких постатей був Кибальчич Микола Іванович – винахідник і революціонер (керівник “пекельних лабораторій” організації “Народна Воля”, яка готувала замах на російського імператора Олександра II), мрійник, автор схеми першого у світі реактивного літального апарату. По суті це був прототип сучасних ракет для польотів людини у космос. Таким чином уже в середині XVIII століття ми мали б захоплюватися появою сучасного Ілона Маска на теренах сучасної України.

Микола Іванович Кибальчич був першим українцем, який прийняв рішення використовувати реактивну тягу твердого палива (броньованого пороху) для пересування людини в повітрі. Мало хто знає, що проект реактивного літального апарату було розроблено у тюремній камері, за кілька днів до страти винахідника. Пізніше широкому загалу стане відомим запис автора: “Перебуваючи в ув'язненні, за кілька днів до своєї смерті, я пишу цей проект. Я вірю у здійснення моєї ідеї, і ця віра підтримує мене в моєму жахливому становищі. Якщо ж моя ідея після докладного обговорення вченими-спеціалістами буде визнана здійсненою, то я буду щасливий тим, що зроблю величезну послугу батьківщині й людству. Я спокійно тоді зустріну смерть, знаючи, що моя ідея не загине разом зі мною, а існуватиме серед людства, для якого я готовий був пожертвувати своїм життям. Тому я благаю тих учених, які розглядатимуть мій проект, поставитися до нього серйозно й сумлінно і дати мені на нього відповідь якомога швидше” [1].

У проекті Кибальчич розглянув пристрій порохового ракетного двигуна, керування польотом шляхом зміни кута нахилу двигуна, програмний режим горіння, забезпечення стійкості апарату тощо. Схему унікального апарату арештант надряпав уламком гудзика на стіні каземату. Миколі Кибальчичу вдалося передати папери з розробленим проектом адвокату.

Адвокат, Володимир Миколайович Герард, зробив усе можливе, щоб зберегти креслення. Його підзахисний одержав папір, переніс на нього проект, розпочатий у день останнього допиту – 21 березня, і вже 23 березня вручив його адвокатові для передавання у жандармське управління і скликання експертної комісії. Герард дотримав слова і передав проект зорельота Кибальчича на розгляд начальству. Однак тоді він так і не потрапив до наукових експертів. На рукопису вченого рука міністра внутрішніх справ графа М. Т. Лоріс-Мелікова безжально вивела: “Давати це на розгляд учених тепер недоцільно і може викликати лише недоречні тлумачення” [3]. Таким чином проект вилучила царська “охранка”, і долучила його до справи та відправила у спецархіви таємної канцелярії. Бюрократична система царської Росії діяла надійно. Про те, що в тому проекті велике відкриття, людство дізнається аж через 36 років, коли в

серпні 1917-го Тимчасовий уряд почне досліджувати архіви “охранки”. У 1918 р. журнал “Былое” вперше познайомив читача з проектом Кибальчича (№4-5 (32-33), стор. 115-121). У цьому номері помістив статтю професор М. Ринін, який писав: “Наскільки мені довелося розібратися в російських та закордонних творах, за М. І. Кибальчичем повинен бути встановлений пріоритет в ідеї застосування реактивних двигунів до повітроплавання, в ідеї, правда, практично ще нездійсненної, але здебільшого вірної і такої, що подає заманливі перспективи в майбутньому, зокрема якщо мріяти про міжпланетні сполучення”.

3 (15) квітня 1881 р. о 9 годині 20 хвилин ранку Миколу Івановича Кибальчича, автора першого у світі проекту космічного літального апарату, було страчено в Петербурзі біля Царськосельського вокзалу, на Семенівському плацу. Він ступив на ешафот разом із селянином Андрієм Желябовим, робітником Тимофієм Михайловим, міщанином Миколою Рисаковим (якого не врятувала зрада) та дворянкою, донькою петербурзького губернатора Софією Перовською [2]. 27-літнього Миколу Кибальчича повісили та закопали на смітнику як собаку.

Рідним “царевбивці” Кибальчича було запропоновано змінити прізвище, однак вони відмовилися. Сім’я терориста зазнала шквалу репресій. Усіх юнаків із їхньої родини виключили з навчальних закладів і відправили в солдати. Через півроку, не витримавши переслідувань, померли брат і сестра народовольця. Буря не обійшла і земляків Кибальчича: указом сина убитого царя містечку Короп було заборонено розбудовуватися, а самим коропчанам наказано побудувати церкву і все життя замолювати гріх земляка [2].

Проект Миколи Івановича Кибальчича був сміливою спробою винахідницької думки піднятися до розв’язання важливих теоретичних і практичних проблем, пов’язаних з польотом важчих за повітря реактивних літальних апаратів. У своєму проекті винахідник запропонував використати реактивний двигун. Цікава відмінність проекту Кибальчича від усіх відомих на той час полягає в тому, що у запропонованому ним повітроплавальному апараті потрібна атмосфера як опорне середовище, і теоретично було доведено, що він може переміщатися навіть у безповітряному просторі. І хоча Микола Іванович назвав свій апарат повітроплавальним, за словами видатного вченого-популяризатора Якова Ісидоровича Перельмана, його цілком можна назвати зорельотом, “по суті це був перший крок в історії міжзоряного плавання”.

Микола Іванович Кибальчич – постать складна і трагічна. Двадцятисемирічна біографія революціонера-народовольця багата епізодами наукових пошуків і відкриттів, невпинної боротьби із самодержавством. Ім’я Миколи Кибальчича назавжди вписано в історію світової космонавтики як одного із піонерів ракетної техніки [2].

В Україні був народжений свій Ілон Маск і наш народ пишається своїм геніальним сином, хоча геній його і знайшов собі вихід у трагічних обставинах. Хто знає як могла б розвиватися світова космонавтика і як швидко б людина полетіла в космос, якби М. І. Кибальчич зумів реалізувати свій проект в житті.

Джерела та література

1. Журнал “Былое”. – 1918. – №4-5 (32-33). – С.115-121.

2. Кононенко М.П. Постаті: посібник-довідник / М.П.Кононенко. – Київ: Міленіум, 2005. – 428 с.
3. Електронна бібліотека Князева [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: www.ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainska_elita/part2/039.htm – Назва з екрана.

ФОНДИ АРХІВУ НДІ АСТРОНОМІЇ ХНУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АСТРОНОМІЇ У ХАРКОВІ (1920–1930 рр. XX ст.)

Балишев М.А.

Центральний державний науково-технічний архів України (м. Харків)

Вивченню історії астрономії в Харківському університеті, яка нараховує понад двісті років, присвячена низка науково-біографічних праць та фундаментальна колективна монографія «200 років астрономії в Харківському університеті» [1]. Але майже недослідженим залишається такий важливий період як становлення Харківської астрономічної обсерваторії (ХАО) у 20-ті–30-ті рр. XX ст., пов'язаний з формуванням наукової планетної школи, початком системних досліджень у галузі фізики та хімії Місяця, великих та малих планет Сонячної системи. Головною ж перешкодою стає процес формування повноцінної фактографічної бази, оскільки джерела, на які орієнтується дослідник, – малоінформативні, суперечливі і під час важкодоступні для вивчення.

Фонди архіву Науково-дослідного інституту астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна є цінним документальним покладом як вітчизняної, так і світової астрономії. Наприклад, в архіві зберігається значний масив свідчень з життя та творчості представників всесвітньовідомої астрономічної династії Струве (документи акад. В. Я. Струве (1793–1864), акад. О. В. Струве (1819–1905) та проф. Л. О. Струве (1858–1920) [2]. Але ці та інші матеріали залишаються практично недосяжними для користувачів, оскільки зберігаються в неупорядкованому стані. Масив документів архіву НДІ астрономії потребує систематизації, науково-технічного опрацювання, розроблення на цій базі довідкового апарату (описів та картотек), забезпечення таким чином відповідних умов для обліку, гарантованого зберігання та користування [3].

Зазначимо, що такі спроби і підходи до вирішення долі архівної спадщини ХАО неодноразово відбувалися упродовж другої половини XX ст. Зокрема, астроном В. О. Михайлов (1901–1955) доклав чимало зусиль та життєвої кмітливості, щоб зберегти ці документальні скарби у період окупації Харкова (1941–1943) під час Другої світової війни [4]. Але при цьому у фокусі всіх експериментів щодо наукового підходу до розбору документів перебували лише пам'ятки родини Струве. На їх основі було сформовано опис первинного розбирання, який структурували за розділами-фондами (в залежності від прізвищ фондоутворювачів) та тематичними комплексами (кореспонденція та рукописна спадщина) [5].

Останнім часом співробітниками НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна архівній колекції приділяється відповідна увага, організовані заходи щодо її систематизації та описування. Умотивована необхідність подібного

опрацювання документів за архівними методами та їх введення до наукового обігу з метою підвищення інформативної видатності існує вже давно.

Зважаючи на відсутність в архіві наявної облікової структури, ми зосередимося на описуванні вибіркового масиву документів, датованих 20-ми та 30-ми роками ХХ ст. за «умовними» розділами. А саме: «Діловодні документи Харківської астрономічної обсерваторії», «Науково-дослідна робота установи», «Особові документи співробітників ХАО», «Зображувальні матеріали».

Розділ «Діловодні документи ХАО», в першу чергу, представлено листуванням установи (розрізнені фрагменти кореспонденції) за період кінець 1920-х – кінець 1930 рр., серед яких можна вказати таких адресатів: Всесоюзне астрономо-геодезичне товариство (Москва), Всесоюзне товариство культурного зв'язку із закордоном (Москва), Всесоюзний арктичний інститут (Ленінград), Державне видавництво техніко-теоретичної літератури (Москва), Науково-дослідний кінофотоінститут «НІКФІ» (Москва), Російський астрофізичний інститут (Москва), згодом – Державний астрономічний інститут імені П. К. Штернберга (Москва), Ленінградський державний університет, Фото-Хім-Трест (Москва), Головна астрономічна обсерваторія (Пулково), Полтавська гравіметрична, Одеська та Сімеїзська астрономічні обсерваторії, Український НДІ метрології (Харків), Управління вищої школи НКО УРСР (Харків), Управління науковими установами на Україні «Укрнаука» (Харків), Харківський державний університет імені О. М. Горького та ін. Також серед розсипу документів, що збереглися, листи іноземних адресатів: виконавчого комітету Міжнародного астрономічного союзу (Кембридж, Велика Британія), обсерваторії Вассар-коледжу (США), університету Сан-Маркос (Перу) та ін.

Серед персональних кореспондентів ХАО необхідно виділити наступних радянських та зарубіжних астрономів: проф. В. А. Амбарцумяна (1908–1996), С. І. Белявського (1883–1953), В. О. Крата (1911–1983), М. М. Михальського (1886–1942), М. М. Парійського (1900–1996), А. Б. Сєверного (1913–1987), М. М. Стойко (1894–1976), Г. А. Тихова (1875–1960), акад. В. Г. Фесенкова (1889–1972), М. Ф. Флорю (1912–1941), С. Росселана (1894–1985), Ф. Д. М. Стреттона (1881–1960), Г. фон Цейпеля (1873–1959) та ін.

У висвітленні окремих питань історії науки і техніки у цьому розділі допоможе комплекс адміністративно-господарських документів (рахунки фірм, акти, запити-замовлення, документи торгового представництва СРСР у Німеччині), пов'язаних із придбанням ХАО наукових інструментів та періодичних видань за кордоном (1926–1937), звичайною господарською діяльністю ХАО.

Окремий документальний комплекс складають матеріали до нереалізованого проєкту перенесення інструментальної бази ХАО за межі міста у 1930-ті роки: протоколи засідань Наукового комітету Народного комісаріату освіти України (НКО) з цього питання, робочих нарад у складі різних комісій з будівництва нової обсерваторії (будівельних, земельних, міської ради та ХДУ, ін.), проєктна та кошторисна документація, акти обстежень потенційних місць для розташування обсерваторських споруд.

Відзначимо як досить інформативне джерело комплекс розпорядчих документів «Журнали реєстрації наказів ХАО» за період 1927–1937 рр.

(оформлені у реферативному вигляді), в яких послідовно відбивається хронологія обсерваторського життя у зазначений період.

До розділу «Науково-дослідна робота установи» слід віднести робочі записи, представлені «Журналами спостережень та обробок» за період 1914–1932 рр. та «Протоколами наукових засідань кафедри астрономії» (1922–1934). Необхідно зауважити, що упродовж 1920–1930 рр. (у зв'язку з трансформацією Харківського університету) ХАО продовжувала роботу як науково-дослідна кафедра астрономії спочатку при Академії теоретичних знань (1920–1921), потім – при Харківському Інституті Народної Освіти (1921–1930). Починаючи з 1930 р. ХАО підпорядковувалася Науковому комітету НКО; з 1933 р., після відновлення роботи Харківського державного університету, – увійшла до його складу як структурний підрозділ [1, с. 85]. Тому, фактично, «Протоколи наукових засідань кафедри астрономії» маємо вважати як документи Вченої ради ХАО. Також у даному розділі наявні різні наукові нотатки, рецензії, відгуки, звіти та інші документи, пов'язані з науково-дослідною діяльністю харківських астрономів (незначна кількість).

Розділ «Особові документи співробітників ХАО» можна розглядати як комплекс документів особового походження (щоденники, листи, звіти, кадрові документи) проф. М. П. Барабашова (1894–1971), проф. Б. П. Герасимовича (1889–1937), проф. М. М. Євдокимова (1868–1941), проф. О. І. Роздольського (1877–1942) та доц. В. О. Михайлова. У рідкісних розрізнених документах цього періоду також знаходяться факти до біографій інших співробітників ХАО, зокрема: проф. Б. П. Остащенко-Кудрявцева (1876–1956), наукових співробітників Л. І. Крисенко (1907–1997), П. Г. Пархоменко (1886–1970), М. С. Саврона (1902–1943), Б. Є. Семейкіна (1900–1938), Г. Л. Страшного (1905–1941), Ю. М. Фадєєва (1906–1942) та ін.

Розділ «Зображувальні матеріали» представлений незначною кількістю фотодокументів, які висвітлюють певні моменти обсерваторського життя досліджуваного періоду та доповнюють персональну історію ХАО.

Таким чином, нами з'ясовано, що документи архіву НДІ астрономії є достатньо інформативним джерелом для відтворення історії астрономії в Харкові у 1920-ті–1930-ті рр. та можуть слугувати фактографічною базою для інших досліджень з історії астрономії (історії науки і техніки) за умови обов'язкового проведення їх науково-технічного опрацювання.

У подальшому передбачається, що матеріали з фондів архіву Науково-дослідного інституту астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна будуть використані в науково-дослідній роботі, присвяченій вивченню історії астрономії у Харкові першої половини ХХ ст.

Джерела та література

1. 200 лет астрономии в Харьковском университете / Под. ред. проф. Ю. Г. Шкуратова. Харьков : ХНУ, 2008. 632 с.
2. Артеменко Т. Г., Балишев М. А., Вавилова І. Б. Династія Струве в історії астрономії України *Кінематика і фізика небесних тіл*. 2009. Т. 25. № 3. С. 211–233.
3. Балишев М. А. Документальні пам'ятки Харківської обсерваторії: проблеми збереження та введення до наукового обігу *Архіви України*. 2008. № 5–6. С. 156–159.

4. Бальшев М. А., Федоров П. Н. Владимир Александрович Михайлов: Документально-биографический очерк *Universitates. Наука и просвещение*. 2006. № 3. С. 80–88.

5. Балишев М. А. Наукова біографія академіка О. Л. Струве: проблеми відтворення, аналіз бібліографії та джерел *Наука та наукознавство*. 2008. № 2. С. 112–121.

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ШКІЛ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДО 80-РІЧЧЯ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО ІНСТИТУТУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ)

Білоцерківська І.С.

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

(м. Переяслав Київської області)

У 2019 р. 80-річний ювілей від часу створення святкував комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (КЗ СОІППО), який є поліфункціональним спеціалізованим вищим навчальним і науково-методичним закладом з підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних працівників.

У 1939 р. в УРСР розпочалося створення інститутів вдосконалення вчителів (ІУВ) – спеціалізованих закладів підвищення кваліфікації педагогічних працівників. 5 лютого 1939 р. відповідно до постанови «Про організацію в системі Наркомату освіти інститутів удосконалення вчителів» № 86 для організації системної роботи з вчителями в галузі удосконалення педагогічних наук за фахом й «оволодіння марксистсько-ленінською наукою» у Києві та Харкові без відриву від виробництва було створено Інститути удосконалення вчителів. До 1 березня 1939 р. на Народний комісаріат освіти УРСР покладалося завдання розробити та опрацювати положення про інститути удосконалення вчителів, врахувавши досвід роботи подібних інституцій РРФСР. 17 березня 1939 р. згідно з постановою РНК УРСР № 956 про реорганізацію обласних методичних кабінетів інститути почали створювати в інших областях України, зокрема і в Сумській [1, с. 48]. Початковий етап функціонування ІУВ визначався «Положенням про республіканський, крайовий (обласний) інститут удосконалення вчителів» [3, с. 41], затвердженим наказом Народного комісаріату освіти УРСР від 21 лютого 1939 р. № 1203. Таким чином, підвищення кваліфікації вчителів стало обов'язковою частиною педагогічної діяльності, а не приватною справою.

Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти розпочав свою навчально-методичну діяльність у 1939 р. у приміщенні колишнього реального училища, збудованого на кошти Сумської громади та меценатів з родини Харитоненків (нині – Сумська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 4 м. Суми). На перших етапах свого існування інститут реалізовував мету забезпечення якісного підвищення рівня кваліфікації педагогічних, керівних кадрів освіти. Основний зміст роботи інституту полягав у перепідготовці педагогічних кадрів на курсах і семінарах; проведенні методичної роботи з учителями; вивченні та поширенні передового педагогічного досвіду; проведенні обласних конференцій; вивченні стану, навчально-виховної роботи в школах області; виданні методичних збірників тощо [2].

У роки Другої світової війни інститут був евакуйований, а більшість його працівників брали участь у бойових діях. Після звільнення Сумської області від німецько-фашистських загарбників уже на початку 1944 р. заклад відновив свою діяльність. У цей надзвичайно складний час колектив інституту очолював досвідчений педагог і організатор, перший його директор С.М. Бугаєнко [2].

З післявоєнних років (1944–1955 рр.) Сумський інститут удосконалення кваліфікації вчителів розміщувався поряд із Сумською середньою школою № 9 в будинку колишнього Сумського земства (нині – Сумський обласний краєзнавчий музей). Керівником інституту удосконалення у період 1949–1954 рр. була Т.В. Патрикеева. На Сумський інститут удосконалення кваліфікації вчителів було покладено контроль над «підвищенням ідейно-політичного рівня» – саме на цьому акцентувалася увага у звітних матеріалах про діяльність закладу у 1950-х рр. [4, арк. 33, 38–59].

У середині 50-х рр. XX ст. перед інститутом виникли нові задачі, відбулося розширення функцій. У 1955 р. заклад одержав власне приміщення по вул. Псільській (нині – дитяча художня школа). Наявність такого приміщення забезпечила можливість створити постійно діючу педагогічну виставку, впорядкувати лекційний зал і зручно розмістити навчально-методичні кабінети. У штаті інституту працювали 23 співробітники, зокрема 11 завідувачів кабінетами, 3 методисти, завідувач бібліотеки, директор і його заступник з навчальної частини. Вищу освіту мали 12 осіб. Спостерігалася певна плінність особового складу [5, арк. 27–28].

Після прийняття Закону УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» у квітні 1959 р. інститут здійснював підготовку педагогічних кадрів відповідно до основних аспектів реформування освіти: покращення роботи в класах з виробничим навчання, вивчення навчально-виховної роботи в школах-інтернатах тощо [6, арк. 18]. З кінця 1960-х рр. заклад змінив назву на Обласний інститут удосконалення вчителів. У цей період трансформації освітнього простору на чолі колективу стояли відомі педагоги Сумщини Н.І. Салівун (1954–1965 рр.), М.В. Кузьменко (1966–1972 рр.). У цей період щороку в інституті проходили перепідготовку 4–5% вчителів і керівників шкіл області (наприклад, за 1959–1960 навчальний рік було перепідготовлено 537 осіб) [7, арк. 21, 32].

У 70-х рр. інститут продовжував зростати кількісно: збільшувався штат працівників, чисельність обладнаних навчальних кабінетів, зростав ліцензований обсяг слухачів. У 1977 р. виникла потреба розмістити заклад у щойно збудованому спеціалізованому навчальному приміщенні, в якому функціонували Сумська середня школа № 2 ім. Дмитра Косаренка й Сумський учительський інститут. Поступ і зростання освітнього закладу у ці роки забезпечували його керманічі І.Й. Федотченко (1972–1973 рр.), О.Я. Рибалко (1973–1975 рр.), особливо Т.В. Удовиченко (1975–1994 рр.) [2].

З 1989 р. Сумський обласний інститут удосконалення вчителів почав підпорядковуватися Сумському обласному управлінню народної освіти Міністерства народної освіти УРСР (рішення облвиконкому від 19 серпня 1989 р. № 197) [2].

Після відновлення Української державності в інституті розпочався процес створення нових структурних підрозділів. У 1992 р. організовано кафедру

психології. З 1994 р. заклад отримав назву Обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів (наказ Управління освіти від 29 грудня 1994 р. № 194) [2].

У 1996 р. з метою якісного і системного реформування інституту було створено профільні кафедри, навчальні, методичні центри, лабораторії, відбулася модернізація та технологізація навчального процесу, кардинально збільшився аудиторний фонд, кількісно й якісно зріс штат науково-педагогічних працівників інституту. З осені 1996 р. заклад отримав від Сумської обласної ради комплекс приміщень колишнього професійно-технічного училища № 18 [2].

До 2000 р. в інституті були методисти з окремих навчальних дисциплін (предметів), у 2003–2005 рр. функціонували методичні кабінети, у 2005–2008 рр. – методичний центр, у 2008–2015 рр. створено навчально-методичний відділ післядипломної освіти, який з грудня 2015 р. реорганізовано в навчально-методичний відділ координації освітньої діяльності та професійного розвитку.

З 2001 р. заклад отримав нинішню назву – Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (комунальний заклад) (наказ Управління освіти і науки Сумської обласної ради від 31 січня 2001 р. № 36). Того ж року створено навчальний відділ КЗ СОППО – структурний підрозділ інституту, що здійснює діяльність, пов'язану із забезпеченням належного рівня навчального процесу в інституті, здійснення заходів, спрямованих на організацію підвищення кваліфікації та перепідготовки фахівців відповідно до державних стандартів освіти.

У вересні 2005 р. з метою вдосконалення навчальної та організаційної роботи КЗ СОППО створено кафедру методики та змісту викладання у навчальних закладах, позанавчальної та виховної роботи. У зв'язку з реорганізацією структурних підрозділів інституту та змінами кадрового складу кафедра у вересні 2006 р. отримала назву кафедра методики початкової та природничо-математичної освіти. 21 грудня 2015 р. у зв'язку зі змінами в організації виробництва та праці навчального закладу у відповідності до наказу КЗ СОППО від 21 вересня 2015 р. № 85-ОД створено кафедру дошкільної та шкільної освіти. 27 грудня 2017 р. у зв'язку зі змінами в освітній галузі та у відповідності до наказу КЗ СОППО від 27 грудня 2017 р. № 161-ОД «Про зміну назви кафедри дошкільної та шкільної освіти» із врахуванням тематики наукових досліджень і спектру навчальних дисциплін, закріплених за кафедрою, перейменовано на кафедру теорії і методики змісту освіти.

З 2006 р. у КЗ СОППО існували навчально-методичні відділи моніторингу якості освіти та зовнішнього незалежного оцінювання, які у 2015 р. реорганізовано у навчально-методичний відділ моніторингу якості освіти та зовнішнього незалежного оцінювання. У січні 2008 р. при Департаменті освіти і науки Сумської обласної державної адміністрації створено Навчально-методичний відділ з ліцензування і атестації закладів освіти КЗ СОППО з метою координування дій із підготовки, організації, супроводу та проведення ліцензування та атестації закладів освіти в області. У 2010 р. (наказ КЗ СОППО від 31 серпня 2010 р. № 126) створено кафедру інформаційно-комунікаційних технологій, яку 21 грудня 2015 р. перейменовано у кафедру освітніх та інформаційних технологій. У 2013 р. створено факультет підвищення кваліфікації та перепідготовки, а у 2015 р. на основі кафедри соціально-гуманітарних дисциплін було організовано кафедру соціально-гуманітарної освіти. Того ж року створено науково-видавничий відділ.

За часів незалежності України інститут очолювали: А.М. Московченко (1994–1996 рр.), Ю.І. Олефіренко (1996–1998 рр.), Л.В. Ромбовська (1998–2001 рр.) та Ю.І. Харламов (2001–2005 рр.), В.Ф. Живодьор (2005–2013 рр.), І.А. Медведєв (2013–2015 рр.). Завдяки їхній професійній діяльності було закладено міцний фундамент для потужного розвитку інституту на початку ХХІ ст. Нині заклад очолює доктор історичних наук Ю.О. Нікітін [2].

На сьогодні Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти – головний науково-методичний заклад післядипломного педагогічного зростання освітян області. КЗ СОППО має високий кадровий та науково-педагогічний потенціал: 2 професори, 4 доктори наук, 32 кандидати наук. У закладі працюють доктори, кандидати наук, професори, доценти, «Відмінники освіти України», «Заслужені вчителі України», провідні педагоги області. За роки існування інституту в ньому підвищили свій фаховий рівень понад 250 тис. учителів і керівних кадрів освітніх закладів області. Свій ювілейний рік заклад освіти зустрів званням «Лідер післядипломної освіти» з врученням Гран-прі X Міжнародної виставки «Сучасна освіта–2019» [2].

Джерела та література

1. Білянін Г. Підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів закладів освіти України у період становлення більшовизму та довоєнний період (1917–1941 роки). *Витоки педагогічної майстерності*. Сер.: Педагогічні науки. 2014. Вип. 13. С. 48–54. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpm_2014_13_12 (дата звернення : 2.04.2020).
2. Історія СОППО. *Сайт Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. URL : <http://www.soippo.edu.ua/index.php/pro-nas/istoriya-soippo>. (дата звернення : 2.04.2020).
3. Положение о республиканском, краевом (областном) институте усовершенствования учителей. *Советская педагогика*. 1939. № 12. С. 41–44.
4. Отчет о работе школ за 1952–1953 учебный год Сумской области. *Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1368. 212 арк.
5. Річний звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Сумської області за 1955–1956 навчальний рік. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1948. 221 арк.
6. Річний звіт про роботу шкіл Сумської області за 1958–1959 навчальний рік. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2599. 92 арк.
7. Річний звіт про роботу шкіл Сумської області за 1959–1960 навчальний рік. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2940. 287 арк.

ЖІНОЧІ ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ ТА ШКІЛЬНИЦТВА

Бондаренко В.В.

Педагогічний музей України (Київ)

Розглядаючи освіту та шкільництво в Україні кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., варто звернути окрему увагу на постаті жінок-науковиць, педагогинь, культурно-освітніх діячок, які зробили колосальний внесок в історію української освіти та науки. Серед цих постатей як відомі імена, так і незаслужено призабуті, адже століттями внесок жінки в історію применшувався, а самим жінкам відводилася виключно сімейно-побутова сфера діяльності. Українки ж ніколи не обмежувалися лише роллю дружин та матерів. Талановиті, вольові, натхненні,

найкращі представниці своїх професій — вони нарівні, пліч-о-пліч з чоловіками творили історію України. Ціла плеяда жінок-освітянок зробили неоціненний внесок у становлення та розвиток української освіти загалом та педагогіки зокрема [2].

Серед фахівчинь у галузі дошкільного виховання це такі постаті, як Софія Русова, Наталя Лубенець, Ольга Дорошенко, Антоніна Гендрихівська, Ольга Дучимінська. Кожна з них долучилася до справи організації дитячих садків, введення їх до загальної системи освіти, створення теоретико-методичних засад дошкільного виховання. Розв'язанню проблем, що постали в означений період у початковій школі – від написання букварів, навчальних посібників до відкриття шкіл, присвятили свою багаторічну плідну діяльність науковиці Христина Алчевська, Марія Грінченко, Марійка Підгір'янка, Лідія Деполович. Питаннями теорії й методики викладання різних навчальних предметів займалися Наталя Мірза-Авак'янц, Олександра Єфименко (історія), Тетяна Бугайко, Олександра Бандура, Надія Скрипченко (мова та література), Надія Шульгіна-Ішук, Олена Дубинчук (математика), Оксана Суховерська (фізичне виховання).

Більшість названих освітянок, окрім наукової роботи, паралельно вчителювали у школах чи викладали в університетах, займалися письменницькою та перекладацькою діяльністю, брали активну участь в громадському житті країни, зокрема у відкритті просвіт, музеїв, курсів, бібліотек, створенні освітніх товариств. Так, Наталя Лубенець (1877–1943) відома як педагогиня, культурна і громадська діячка, очільниця Товариства народних дитячих садків, лекторка Київського Фребелівського педагогічного інституту (1907), членкиня Колегії дошкільного виховання при Департаменті народної освіти (1918–1919), засновниця і редакторка журналу «Дошкольное воспитание» (1911–1917) [3]. Працювала також вчителькою дослідної школи у Пущі-Водиці, де поєднувала педагогічну практику з роботою над створенням підручників та посібників для початкової школи. У співавторстві зі своїм чоловіком Тимофієм Лубенцем підготувала читанки для початкової школи – «Перша читанка для трудових шкіл» (1923) та «Друга читанка для трудових шкіл» (1923). Інша, знана не лише в Україні, а й за її межами, педагогиня, організаторка освіти Христина Алчевська (1841–1920) відома як засновниця Харківської приватної недільної школи для дівчат (1870). Разом із педагогами школи розробила першу систематичну навчальну програму для навчання дорослих та видала низку спеціальних посібників, що прославилися далеко за межами України. Педагогиня домоглася відкриття на Харківщині жіночих безкоштовних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т.Г. Шевченка. Неодноразово виступала в ролі ініціаторки та співорганізаторки освітянських виставок, зокрема й міжнародних. За свою педагогічну діяльність Христина Алчевська була удостоєна найвищих нагород в галузі освіти, здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889), де була обрана віце-президентом Міжнародної ліги освіти [1].

До когорти видатних педагогинь кінця XIX – першої половини XX ст. належать також жінки, які працювали в державних органах влади, займали керівні посади у вищих навчальних закладах. Прикладом такого служіння українському народу є плідна наукова та громадська діяльність Софії Русової

(1856–1940). Педагогиня входила до складу Української Центральної Ради та очолювала Департамент дошкільної та позашкільної освіти в уряді УНР (1917). В цей період діячка активно виступала за дерусифікацію шкіл, організовувала українознавчі курси, брала участь в укладанні програми єдиної трудової школи з національним спрямуванням. Невтомна педагогічна, наукова та громадська діяльність Софії Русової була спрямована на розробку концепції національної системи освіти в Україні. Педагогиня вважала, що школа й виховання мають функціонувати у повній відповідності з особливостями й потребами нації, а найдієвішим засобом національного виховання є рідне слово, через яке дитина сприймає духовні цінності народу [4].

До внеску в педагогічну науку більшості українських освітянок можна також з впевненістю додати слово «вперше». Олександра Єфименко — перша жінка-науковець в історії Російської імперії, що здобула ступінь докторки історії (1910). Тетяна Бугайко — перша в Україні жінка-докторка педагогічних наук (1957). Оксана Суховерська — одна з перших в Україні фахівчинь з фізичного виховання, яка розробила методіку і дидактику жіночої гімнастики та ритміки. Софія Русова — засновниця першого в Україні дитячого садка (1871) тощо.

Загалом діяльність цілої плеяди жінок-науковиць кінця XIX — першої половини XX ст. істотно вплинула на становлення та розвиток різних галузей педагогічної науки та шкільництва в Україні. Поряд з такими постатями в історії педагогіки, як Софія Русова, Христина Алчевська, Наталя Лубенець, знаходимо й менш знані, однак не менш значущі в плані наукового доробку імена: Антоніна Гендрихівська, Олена Дубинчук, Оксана Суховерська та ін. Ці постаті залишаються на сьогодні менш відомими широкому загалу через різні причини — від замовчування чи применшення внеску жінки в історію, що було тривалий час загальноосвітовою тенденцією, до фізичного знищення інтелігенції в Україні в період сталінських репресій 1930-х рр. та заборони вивчення їхнього творчого доробку.

Джерела та література

1. Бондар Л. С. Алчевська Христина Данилівна. *Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2 кн. / за ред. О.В.Сухомлинської*. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1: XIX століття. С. 531–537.
2. Відкриття виставки «Педагогині» / Педагогічний музей України [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pmu.in.ua/exhibitions/>.
3. Куліш Тетяна Іванівна. *Проблеми дошкільного виховання у творчій спадщині Наталії Лубенець (1877–1943): дис. канд. пед. наук*. Київ, Інститут педагогіки АПН України. 2006. 230 с.
4. Міхно О. П. Проблема формування національної самосвідомості в публікаціях С. Русової в журналі «Світло» (1910–1914 рр.). *Шлях освіти*. 2011. №2. С. 41–44.

МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ КІНЦЯ XIX СТ.

Бородін С.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека (м. Київ)

Статистика загалом є інструментом історичної оцінки подій, суспільного життя, технологічних та історичних процесів, технологій, інституцій, в той же

час ефективність статистичних досліджень визначається умінням аналізувати і приймати рішення на основі обґрунтованих методологічних підходів та методик кількісної та якісної оцінки отриманих статистичних даних та задіяних ресурсів, можливостей економічного прогнозу. Як галузь науково-практичної діяльності, включаючи наукові дослідження в історичній науці, статистика активно застосовується при збиранні, групуванні та аналізі статистичних даних історичних подій і включає кількість населення, групи віросповідань, показники територіальної приналежності, грошові одиниці та ін. різних історичних періодів, а їх наявність в кількісній формі, відображає життя, суспільні та історичні події, особливості формування суспільств, технологічних укладів розвитку та інституцій у всьому різноманітті. Візуалізація отриманих статистик (описів, межувань, таблиць, графіків і діаграм, тощо) допомагає у вивченні сутності історичних явищ, перебігу етапів розвитку суспільств та територій, їх характеристик (межі кордонів, кількість народонаселення та груп віросповідань, рівень технологічного стану, формування суспільних та державних інституцій та ін.), поглиблює знання та розуміння історичних подій, дозволяє підвищити ефективність історичних досліджень.

Актуальність визначається затребуваністю сьогодення з поглиблення історичних знань шляхом розширення історичних досліджень, збирання та оцінки статистичних даних українських територій на основі ретроспективних даних та формування відповідних баз даних, аналізу трансформаційних історичних процесів та сучасного стану з питання територіальної цілісності України.

Мета роботи полягає у вдосконаленні методики дослідження межування українських територій з урахуванням сучасних підходів математичної історії та діджиталізації щодо формування періодизації суспільно-політичного розвитку на основі відповідних статистичних та картографічних баз даних українських територій в історичний ретроспективі.

Результати. Дієвим інструментом у формуванні встановлення реального стану та трансформації українських територій в історичній ретроспективі є синтез статистичних методів дослідження та методів математичної історії, які дозволяють дані різних періодів в історичному розвитку (описи, площі та межі територій, кількісні оцінки народонаселення, групування за віросповіданнями, грошові одиниці, перебіг військових подій, карти різних періодів та подій, ...) узагальнити та моделювати у відповідності до поставленої мети. В свою чергу, такий підхід дозволяє не тільки отримати характеристики моделювання на конкретний момент історичної події, а і підійти до питання виявлення тенденцій. Подальший розвиток теми може полягати у синергетиці виявлених тенденцій розвитку територій і показників їх розвитку (соціальних, демографічних, економічних).

Досягнення мети базується на проведенні досліджень та створенні відповідних баз даних (статистичних та картографічних). На першому етапі науково-дослідних робіт виконано збір статистик територій і карт з матеріалів ННСГБ НААН та Національної історичної бібліотеки України, які включають статистики Російських губерній за період 1800–1915рр., які на сучасний момент відносяться до українських територій, опрацьовані описи територій французьких

авторів XVII ст. Г. Левассера де Боплана(1600–1673 pp.), який на основі власних вимірів, зроблених у 1639 р., у 1647 р. створив *першу карту України*, згодом розробив також генеральні карти Польщі з зображенням литовських і руських земель, а європейської слави де Боплан нажив у 1651 р., видавши в Руані коментар до карт України "Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн".) [1]. Французький дипломат Жан-Бенуа Шерер (XVIII ст.) відомий написанням першого історичного твору про Україну «Літопис Малоросії...». Знаходимо дуже цінні замітки Ж.-Б. Шерера про Україну середини XVIIIст. стосовно межування «Малоросія простягається від 50 градуса широти до 53 градуса. Найбільша її довжина дорівнює 500 верстам, а широчінь – 400. За її межами аж до Чорного моря лежить пустельна рівнина, обмежена з одного боку Дунаєм, а з другого-Лиманом, або Меотідським болотом», походження козаків «...Козаків, або хозарів, оскільки це є їхнє перше і найдавніше ім'я, знали вже у 948р. нашої ери, як визначає Костянтин Багрянородний у розділі X праці «Про правління Імперією», розподілу на полки «Мешканці Малоросії поділені на полки, яких налічується десять...1.Стародубський, 2.Чернігівський, 3.Ніжинський, 4.Київський, 5.Переяславський, 6. Прилуцький, 7.Лубенський, 8.Гадяцький, 9.Миргородський, 10.Полтавський... Мешканці України, які звалися козаками й пишалися цим ім'ям, воліють з тих пір, коли їх поділили на полки, а особливо від часу знищення запорозьких козаків, іменуватися малоросіянами, або мешканцями Малої Росії...», релігійного поділу та народонаселення « ... Малоросію поділено на три єпархії: Київська, Чернігівська, Переяславська... У 1764 р. було зроблено перший перепис в усій Малоросії і встановлено таке (*статистики нижче характеризують період 1764-1770 pp.*-прим. авт.) ...Загальна кількість населення Малоросії – приблизно два мільйони. ...Адже польські провінції: Волинь, Поділля та інші повезуть морем своє збіжжя до інших країн...» [4]. Важливість досліджень Ж.-Б. Шерера полягає в наведених статистичних даних на середину XVIII ст., оскільки джерельна база статистик Російської імперії початку XIX ст. потребують додаткових досліджень.

Значну кількість статистичних даних за губерніями опрацьовано з джерел авторства Є.Ф. Зябловського, які видані у 1803,1807,1808, 1810, 1815 pp.[3].

Роботи з опису та межування територій Російської імперії почалися на початку п'ятнадцятого століття і були довготривалими, завершення межувань українських територій продовжувалися на протязі значного періоду часу найбільш докладно розглянуто в «Статистичних таблицях Російської імперії...» (1863): «...за Іоанна III, який з'єднав майже усі удільні князівства під одну владу самодержавну, у 1440 р. були описані землі Білозерські. У 1491 землі Тверського князівства, у 1492 р. було розпочато опис земель Новгородських. За царювання Іоанна IV були описані майже усі землі Росії. З 1556 р. – описані Москва, Верея, Звенигород, Переяславль, Сумський острог. В укладенні царя Олексія Михайловича (1649 р.) знаходимо кілька статей, що відносяться до межування. Валове межування, одночасно у всіх областях держави, вперше було наказано у 1681 р. Знову послані валові переписувачі у 1684 році, але дії їх зупинилися у

1686 і 1688 роках через війну з Туреччиною. Помісний наказ велів встановити одну загальну міру, десятинну, вважаючи за десятину 80 сажнів у довжину і 30 завширшки. Письмовий наказ 1683 року виявився недостатнім. Поземельні відносини з часів Петра Великого дуже змінилися. Імператриця у маніфесті 1764 р., вересня 19, виявила волю свою започаткувати державне межування на нових умовах. Інструкція про введення повсюдного генерального межування на математичних засадах, установою губернських і повітових землемірів, відкриття особливої межевої експедиції. Межування тривало з різним успіхом з 1766 р. і було остаточно завершено у 1836 р., описом майже усіх земель Росії у 31 губерніях. Із цих 31 губерній остаточно виміряні і розмежовані при Катерині II 14, серед яких Московська, Слобідсько-Українська тощо. За царювання Імператора Миколи I було завершено розмежування губерній: Катеринославської (1828), Херсонської (1828), Таврійської (1843) та ін.. Залишалися в Європейській Росії поза генеральним межуванням губернії: Київська, Волинська, Подільська, в яких ще за часів польського панування місце межевих показань заступали інвентарі. І, нарешті, губернії Чернігівська та Полтавська (межуються з 1860 року) [** У Бессарабії межування було припущено з 1817 року (Указ 17 березня 1817 р.). У 1835 р. (липня, 31) відбулося височайше затвердження положення про розмежування земель війська Донського.] [4,с.8-45]. Характеризуючи відношення кількості поселень до загальної площі, наголошується на тому, що «...немає країни в Європі, що представляє подібну пустоту....При такій рідкості поселень не важко пояснити собі вельми невітінний факт російського економічного побуту – поганий стан шляхів і, особливо, другорядних сільських доріг, дорожнечу шляхового сполучення і, внаслідок цього, недосконалість сільського господарства і промислів взагалі»[4,с.96]. У цей же період, приблизно в 1869 р., знаходимо актуальну інформацію щодо розподілу відносної кількості приватного землеволодіння до загальної кількості земельної власності за українськими губерніями: «Херсонська 53%, Таврійська 50,1% – більше 50%; Полтавська 49,1%, Єкатеринославська 48,9%, Волинська 48,2% – в межах 50–45%; Київська 44,7%, Бесарабська 42 %, Чернігівська 41,4%, Харківська 35,2 % – в межах 44-36%» [3, с.3].

Результати формування бази картографічних даних складають понад 20 карт з різних джерел і потребують додаткових зусиль для математичної їх обробки, діджиталізації та здійснення моделювання територіального межування України на основі зібраних даних, що потребує як додаткових досліджень так і ресурсного забезпечення.

Висновки. Таким чином, в результаті дослідження встановлено, що первісні дані кількісних характеристик межувань та географічних координат потребують додаткових даних для забезпечення точності моделювання. Встановлено, що початок опису/межування територій російської імперії за українськими губерніями почався в середині XVI ст. (з 1556 р. – опис Переяславля, Звенигорода, Сумського острогу) і продовжувався до середини XIX ст. (до 1860 р. – Слобідсько-Українська, Катеринославська, Херсонська, Харківська, Таврійська, Чернігівська і Полтавська, поза генеральним межуванням залишилися губернії: Київська, Волинська, Подільська). Встановлення меж Київської, Волинської та Подільської губерній потребує додаткових досліджень

польських та литовських матеріалів. Сформована картографічна база даних потребує додаткових матеріалів за губерніями, які не були розмежовані.

Джерела та література

1. Боплан Г. Л. та його «Опис України». Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/vidatn-storichn-postat-kultura-osv-ta-arkh-tektura/g-yom-levasser-de-boplan-ta-yogo-opis-ukra-ni/>.

2. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В.В. Коптілов- К.: Український письменник, 1994.-311с.

3. Статистический временник Российской Империи. Серия III. Выпуск 10. Поземельная собственность Европейской России 1877-78 гг.: научное издание / Разработано Г. Ершовым. Издание Централь. Статист. Комитета МВД. С.-Петербург, 1886. - 147с.

4. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые, по распоряжению Министра внутренних дел, Центральным статистическим комитетом. Выпуск 2. Наличное население империи за 1858 год. Санкт-Петербург. 1863.- 330с.

РОЗВИТОК ФІЗИКОМЕТРІЇ У ФІЗИКО-МЕХАНІЧНОМУ ІНСТИТУТІ ІМ. Г.В. КАРПЕНКА НАН УКРАЇНИ

Вісник О.О.

ДУ Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва (м. Київ)

Луцький національний технічний університет (м. Луцьк)

Широке застосування інформаційно-вимірювальних систем та приладів є характерною рисою нинішньої науки і техніки. Проте цей шлях сучасних досягнень був довгим та складним, вагома частка якого належить фізикометрії.

Науковий напрям фізикометрії був сформований на стику кількох галузей науки і техніки: радіотехніки, вимірювальної техніки, теорії інформації, обчислювальної техніки, наукового приладобудування.

У 1951-1952 рр. в Фізико-механічному інституті ім. Г.В. Карпенка НАН України під керівництвом д.т.н., проф. К.Б. Карандєєва і к.т.н. В.М. Михайловського. був сформований профілюючий науковий напрям – фізикометрія.

Перші дослідження були спрямовані на створення теорії, методів і засобів підвищення якості та ефективності приладів і пристроїв для геофізичних обстежень свердловин. Паралельно під керівництвом В.М. Михайловського опрацьовувались методи безпроводникової телеметрії для передачі інформації із вибою бурової свердловини, розвивалась теорія підвищення точності і створювались засоби ехометрування й вимірювання кривизни обсаджених та необсаджених свердловин.

Важливим етапом у формуванні фізикометрії, як наукового напрямку, стала середина 1950-х років. У 1954 р. постановою Ради Міністрів СРСР Інститутові доручають розробити автоматизовані прилади для польових геофізичних вимірювань під час електро- й магніторозвідки корисних копалин. Очолювали цю роботу К.Б. Карандєєв (прилади електророзвідки) і В.М. Михайловський (прилади магніторозвідки), які вжили заходів для кадрового і матеріально-технічного забезпечення цієї тематики [1].

Над винайденням пішохідного магнітометра, який використовує магнітотуляційні давачі, працювали В.М. Михайловський і Б.І. Блажкович разом з Р.Я. Беркманом, Ю.І. Спектором, Є.А. Андрієвським. Було розроблено польовий магнітометр, кілька моделей коерцитиметрів, вимірювачі намагніченості гірських порід тощо. Створено високочутливі і стабільні підсилювачі постійного струму на основі магнітних модуляторів. Розгортаються дослідження, спрямовані на пошук високоефективних систем збору й обробки вимірювальної інформації для розвідки та оцінки запасів родовищ корисних копалин ядерними методами. Сцинтиляційний термостійкий двоканальний радіометр (ДРСТ), свердловинний гамма-спектрометр (СГСЛ), почали серійно випускати Київський завод «Геофізприлад». Успішний розвиток цих робіт значною мірою обумовлений творчим внеском О.О. Брагіна, О.М. Свенсона, Р.Ф. Федоріва, В.П. Бодунова [1].

У 1958 р. були розроблені оригінальні системи водомірів поплавкового типу, котрі регулювали і розподіляли воду в каналах самотічних зрошувальних систем півдня України (Інгупецької та Кам'яно-Дністровської) (К.Д. Надточій, Я.Т. Дуб, І.С. Данилюк, В.Л. Шкурченко та ін.) [2].

Виключне значення для розвитку сектора фізикометрії мали напрацювання з теорії вимірювань параметрів електромагнітних полів та створення на цій основі розробок засобів електророзвідки. Нові електронні автокомпенсаційні схеми, що забезпечували високий вхідний опір за достатньої чутливості стали основою для створення серії вимірювальних приладів для електророзвідки постійним струмом, а також великі досягнення колективу щодо впровадження у практику геофізичної розвідки польових автокомпенсаторів (ЕСК-1, КСР-1). Їх випуск освоїв Ленінградський завод «Геологорозвідка». Автокомпенсатор ЕСК-1 багато років використовують в електророзвідці методами постійного струму. Значний творчий внесок у ці дослідження зробили Л.Я. Мізюк, Г.А. Штамбергер, В.Г. Зубов, Л.В. Траубе, В.М. Гончарський.

Починаючи з 1963 р. під керівництвом О.М. Свенсона проводяться дослідження структури ефективних систем зв'язку, що працюють в умовах нестационарних сигналів та завад (Г.О. Пушин, В.В. Руденко, Н.П. Тинна). Запропоновано і вивчено метод підвищення пропускну здатності каналів зв'язку за рахунок вирівнювання швидкості передачі інформації від квазістационарних джерел; розроблено новий метод ущільнення каналів, який реалізує усереднення за ансамблем, і розвинуто теорію передачі зі статистичним усередненням; запропоновано методи адаптивної дискретизації (А.А. Смердов, Б.О. Попов, Г.Д. Федорченко) [2].

У кінці 60-х років ці дослідження стають основою формування нового напрямку в фізикометрії - пошук і розпізнавання простих образів. Мета випробувань - кардинальне зменшення кількості елементарних проб під час пошуку об'єкта через знаходження його простих образів (ознак). Теоретичний аналіз роздільної здатності пошукових систем, виконаних на базі телевізійних, оптико-механічних або оптичних пристроїв, дозволив визначити оптимальні параметри приймача просторового сигналу з урахуванням факторів, які спрощують автоматичний пошук. В цьому напрямі розроблено нові методи і

пристрої, що забезпечують кореляційну фільтрацію просторового сигналу, створено автомати з високою чутливістю і завадостійкістю (О.М. Свенсон, А.А. Смердов, В.П. Маринець, Ю.Д. Бакулін, Б.О. Попов, А.А. Лукенюк).

В першій половині 50-х років в Інституті теоретично досліджують електричні кола (В. П. Сікорський, Л.А. Сницький). Ці дослідження набувають інтенсивного розвитку з переходом в 1959 р. на роботу в Інститут Б.І. Блажкевича, який сформував і очолив наукову школу з теорії електричних кіл. Були узагальнені та класифіковані відомі методи аналізу лінійних електричних кіл, створена теорія багатополюсників, з якої логічно-випливала класична теорія кіл з двохополюсними елементами. Класична ж теорія прохідного чотириполюсника розглядалася як частковий випадок узагальненого методу підсхем [2].

На початку 70-х років у Інституті велику увагу було приділено дослідженню Світового океану. Як результат, створення глибоководних автономних станцій для магнітотелуричних зондувань і вимірюванням теплового потоку в придонних шарах, розробка донних станцій, які реєструють три компоненти магнітного, дві компоненти електричного полів та тепловий потік (М.І. Калашніков, В.Є. Корепанов, В.А. Тарасевич, В.Б. Полішко).

Для вивчення тонкої структури океанічних вихорів було розроблено акустичний метод прямого вимірювання основного інформаційного параметра вихора - вихрової компоненти швидкості течії, за якої результати не залежать від швидкості звуку. Це дозволило отримати оцінку параметрів вихора за площею в реальному часі. На цій основі створено вимірювальний акустичний комплекс. Перші натурні спостереження дрібномасштабних вихорів проведено в Японському морі, які підтвердили можливість прямої оцінки абсолютного значення вихрової компоненти швидкості течії акустичним методом і ввійшли у перелік основних досягнень Академії наук СРСР за 1981 р. (О.М. Свенсон, В.Д. Погребенник) [1].

Важливий етап розвитку Інституту, визнання його наукових досягнень як у нашої країні, так і за кордоном пов'язаний з науковим приладобудуванням для космічних досліджень.

Діяльність в цьому напрямі була визначена загальнодержавною академічною програмою Ради «Інтеркосмос» серед виконавців якої: Інститут космічних досліджень АН СРСР (директор - акад. АН СРСР Р.З. Сагдєєв), Інститут земного магнетизму, іоносфери і розповсюдження радіохвиль АН СРСР (директор - чл.-кор. АН СРСР В.В. Мігулін) і Фізико-механічний інститут АН УРСР (директор - акад. АН УРСР В.В. Панасюк).

Було створено прилади та інформаційно-вимірювальні системи, які забезпечили успішне проведення багатьох космічних експериментів на супутниках «Космос-484», «Космос-721», «Інтеркосмос-10, 18», «Прогноз-82», «Прогноз-10», станціях «Марс-6», «Марс-7», на аеростатах у серії випробувань за проектом «САМБО» (Синхронні Авроральні Множинні Балонні Обсерваторії), на ракетах в експериментах «Зарниця-2», «Поле», унікальних експериментів ВЕГА-1, ВЕГА-2, Фобос та ін. Серед науковців ФМІ вагомий внесок у розробку апаратури для космічних досліджень зробили Б.І. Блажкевич, П.М. Сопрунюк, М.А. Раков, В.Є. Корепанов, В.О. Погрібний, Л.О. Коваль, В.С. Цибульський та ін. [2].

Для перших радянських експериментів в іоносфері і магнітосфері Землі в ІЕЗ ім. Є.О. Патона АН УРСР під керівництвом академіка Б.Є. Патона створено комплекс електронно-променевої апаратури для інжекції електронів у космічну плазму. Щоб вивчити фізику процесів, які відбуваються під час інжекції потужних електронних пучків у космічну плазму, науковці ФМІ розробили оригінальну ІВС, яка забезпечувала вимірювання напруженості електричних полів у приракетній області (П.М. Сопрунок, В.С. Цибульський, Я.Є. Підгіряк 11 вересня 1975 р. в рамках радянської національної програми був проведений активний експеримент «Зарница-2». Основна його мета - вивчити фізичну природу радіовипромінювання і свічення приракетної області, що виникає при інжекції електронного пучка. В результаті було досліджено просторовий розподіл електромагнітного поля в приракетній області, визначено потенціал ракети на висотах до 130 км і його часові зміни, що важливо для розуміння фізики розрядних процесів у цій області.

Під керівництвом Б.І. Блажкевича розроблені методи вимірювання характеристик випадкових сигналів, принципи та алгоритми побудови і функціонування економічних бортових спецпроцесорів для обробки випадкових неперервних та імпульсних сигналів. Створено ряд бортових систем: БПС-8 (бортівий паралельний аналізатор спектра потужності), ДИСЭЧ-4 (дискретна вимірювальна система енергійних часток), телеметричні системи сигналів АКПКР, СОРИ, БПЧЛ (В.О. Погрібний, І.В. Рожанківський, Р.М. Модла).

У 1978 р. розпочато новий цикл робіт з теорії та практичної реалізації багатозначних структур, пов'язаних з побудовою великих інтегральних схем на основі І²Л технології (М.А. Раков, А.Б. Кметь). Побудовано математичний апарат аналізу та синтезу багатозначних І²Л схем, практично реалізована перша в СРСР велика інтегральна схема чотиризначного матричного перемножувача «Дніпро», розроблено функціонально повні набори багатозначних елементів для інших технологій [2].

На вирішення фундаментальних наукових проблем космічної радіофізики у декаметровому діапазоні радіохвиль націлена республіканська академічна наукова програма УРАН, у рамках якої в Україні створена система радіоінтерферометрів із наддовгими базами на основі радіотелескопів декаметрового діапазону УТР-2, УРАН-1 (Харків), УРАН-2 (Полтава), УРАН-3 (Шацьк), УРАН-4 (Одеса). Розміри баз складають від 42,3 до 951 км, що забезпечує максимальну кутову роздільну здатність біля 0,6 с. Серйозним успіхом програми УРАН є введення в експлуатацію в 1990 р. радіотелескопа УРАН-3 на шацькій експериментальній базі Інституту (В.В. Панасюк, О.М. Свенсон, В.В. Кошовий, С.О. Сорока, Ю.В. Романчев). Проведені у грудні 1990 р. радіоінтерферометричні вимірювання на радіотелескопах УТР-2 (Радіоастрономічний інститут АН УРСР) і УРАН-3 (ФМІ АН УРСР) радіовимірювання джерел 3С144 (Крабова туманність) підтвердили високі технічні характеристики РТС УРАН-3 і можливість одержання близької до розрахункової роздільної здатності радіоінтерферометра на максимальній базі (951 км) [2].

Багатогранна історія становлення науки і техніки і ми повинні її знати.

Джерела та література

1. Русин Б.П. В.М. Михайловський – засновник нового наукового напрямку «Фізикометрія». *Відбір і обробка інформації*. 2014. Вип. 40. С. 5-9.

2. Фізико-механічний інститут: поступ і здобутки / Під ред. В.В. Панасюка, НАН України, Фізико-механічний інститут ім. Г.В. Карпенка. Львів, 2001. 432 с.

К 220 ЛЕТИЮ ЛУГАНСКОГО ЗАВОДА

Ворожка В.В.

Национальный технический университет

«Харьковский политехнический институт» (г. Харьков)

В 1786 г. происходит, на первый взгляд, рядовое историческое событие, которое, тем не менее, оказало огромное влияние на развитие горно-металлургической промышленности России: по приглашению правительства в Россию переезжает выдающийся инженер и промышленник, изобретатель знаменитой пушки – корронады – короткоствольного скорострельного орудия большого калибра, бывший директор Карронских заводов Чарльз Гаскойн [1, с. 155; 2, с. 87].

К сожалению, имя этого выдающегося инженера и промышленника, его деятельность малоизвестны, хотя представляют несомненный исторический и технический интерес, так как, именно Чарльзом Гаскойном в России и на построенном им Луганском заводе впервые было внедрены ряд технических новшеств. Даже само имя Гаскойна в современной литературе трактуется по-разному. Например, в работе [1] его называют Г. Гаскойном, а в работе [3] даже инициалов Гаскойна не указывается. Имя Гаскойна не фигурирует даже в таких капитальных трудах, как [4] и [5].

Безусловно, Чарльз Гаскойн, которого окрестили в России Карлом Карловичем, был опытным и умелым инженером – по его чертежам были построены на Александровском заводе две новые доменные печи с цилиндрическими воздуходувками, шесть воздушных (пламенных) печей; он же построил «так называемый вогранок», или малую подвижную (точнее поворотную) шахтную печь; помимо этого, он установил на заводе новую машину для сверления пушек (изобретение Марица), имевшую ряд преимуществ перед прежними сверлильными машинами. [1, с. 156].

Кроме этого, введенные Гаскойном пламенные печи, так же, как и поворотная шахтная печь, предназначенные для переплавки чугуна, позволили более легко регулировать состав и качество переплавляемого металла, что было крайне затруднительно при плавке чугуна в доменной печи. Эти мероприятия дали значительный эффект по снижению брака и улучшению качества отливок Александровского завода.

Удачно справившись с заказами военного ведомства, Гаскойн организовал на Александровском заводе производство чугунных лафетов, кухонной посуды, земледельческих машин, а также художественных изделий: решёток, ваз, статуй, колонн, разных архитектурных украшений и т. п.

Из отливок, выполненных за это время на Александровском заводе, можно отметить решётки для Ассигнационного банка в Петербурге, паровую машину

для Воицкого рудника, решётки с колоннами вокруг обводного канала в Кронштадте (1797 г.), паровые и другие машины для Монетного двора, ворота и решётки для двора князя Михаила Павловича, базы для колонн Казанского собора (1802 г.), первый в Петербурге чугунный мост (Полицейский – 1806 г.), перила на р. Мойке и др. [1, с. 156–157].

Для обеспечения пушками Черноморского флота в 1799 г. был построен чугунолитейный завод у селения Каменный Брод близ реки Лугань, со временем ставший красивым городом Луганском [2, с. 87]. Чарльз Гаскойн стал директором завода и руководил им до своей смерти в 1806 г. Именно Гаскойн настоял на том, чтобы отливать пушки не из бронзы, а из местного чугуна.

Очевидно, что принятие такого решения свидетельствует о глубоких знаниях Чарльза Гаскойна в области металловедения и металлургии. Именно Чарльз Гаскойн организовал на заводе первую лабораторию в Украине, развалины которой сохранились до начала XX века [3].

Именно на Луганском литейном заводе в 1800 г. под руководством Гаскойна впервые в истории отечественной металлургии была успешно выполнена плавка руд на коксе, а не на традиционном тогда древесном угле. Причём, руды, кокс, флюсы и огнеупоры были не привозными, а местными полезными ископаемыми. Результаты исследований и экспериментов Гаскойна оказались исключительно важными: они позволили не только обеспечивать Черноморский флот недорогим местным литьём – якорями, пушками, ядрами. Они привели к развитию Южной металлургии, к развиту шахт Донбасса и к освоению огромных богатств этого края.

Кроме того, Карл Гаскойн стал ещё и основателем охраны труда в России. Именно на Луганском заводе по требованию Гаскойна находился по штату заводской врач. По иронии судьбы первым заводским врачом в России стал отец известного русского филолога – Иван Матвеевич Даль [2, с. 90]. Да и сам Владимир Иванович Даль родился не в Луганске, а в посёлке Луганский завод, на котором служил его отец врачом по Горному ведомству.

Сам Гаскойн был пожалован несколькими орденами, стал Действительным статским советником (что было равно чину генерал-майора), руководил несколькими заводами, ушёл из жизни в 1806 г. и был похоронен в Петрозаводске. Могила выдающегося инженера и промышленника не сохранилась [2, с. 91].

Результаты работ Гаскойна в Российской империи огромны! Это не только пушки и ядра к ним. Это и немалое число спасённых жизней военных, благодаря наличию артиллерии – только с Турцией Российская империя в XVIII веке воевала четырежды. Это и отмена устаревшего способа выплавки чугуна на древесном угле, требовавшего огромных количеств леса. Это и внедрение в металлургическое производство новых конструкций доменных печей Российской империи, что было в то время несомненным шагом вперёд в металлургии и в горно-угольной отрасли.

И, конечно, нельзя не отметить, что развитие Южной металлургии, составившей впоследствии основу украинской металлургии, стало возможным благодаря работам Гаскойна. Хочется верить, что в недалёком будущем Луганск объединится с Украиной, как это было во времена выдающегося британского и отечественного инженера и промышленника – Чарльза Гаскойна.

Істочники и литература

1. Рубцов Н. Н. История литейного производства в СССР. Т. 1, М., Государственное научно-техническое издательство машиностроительной литературы, 1962. 288 с.
2. Журило А. Г. Чарльз Гаскойн – фундатор українського металознавства. До 210 річчя першої української заводської лабораторії. *Вестник НТУ «ХПИ»* № 57. 2010. С. 86–91.
3. Некрасов З. И., Анисимов Ю. А., Врублевский В. В. Развитие металлургии в Украинской ССР. К. : Наукова думка, 1980. 960 с.
4. Ващенко К. И., Петриченко А. М., Шульте Ю. А. Развитие литейного производства в Украинской ССР / под ред. В. А. Ефимова. К., Наукова думка, 1988. 376 с.
5. Зворыкин А. А. Осьмова Н. И., Чернышов В. И., Шухардин С. В. История техники. М. : Наука, 1962. 780 с.

ЕЛЕКТРОМОБІЛІ: ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Герук С.М.¹, Сукманюк О.М.²

¹*Житомирський агротехнічний коледж (м. Житомир)*

²*Поліський національний університет (м. Житомир)*

Майбутнє електромобілів є очевидним і неминучим. У найближчі кілька років різноманітність моделей збільшиться, вони заповнять дороги в усьому світі, роблячи їзду комфортною для водія і безпечною для навколишнього середовища. Зростання продажів і вдосконалення моделей дозволять виключити існуючі недоліки електрокарів, роблячи ці машини бездоганними за експлуатаційними характеристиками, динамічними і швидкісними властивостями.

Вони мають ряд переваг: економічніші, так як споживають в середньому 10 кВт електроенергії на 100 км; простіші в обслуговуванні – періодичного огляду потребує лише ходова, а силовий агрегат, акумулятори та навісне обладнання – тільки спостереження, обслуговуватися такі автівки можуть на будь-якій СТО, а вартість послуг – в рази менша, ніж у звичайних. З точки зору екології: відсутній шум та забруднення навколишнього середовища. Використання енергії в електромобілях відбувається до п'яти разів ефективніше, ніж у звичайних двигунах. Легкість керування дає можливість позиціонувати електромобілі як екіпажі для жінок і літніх людей.

До недоліків варто віднести відсутність у достатній кількості станцій для підзарядки. Небагато компаній займаються виробництвом електрокарів. Та й модельний ряд, в порівнянні зі звичайними автівками, в рази менший. Висока вартість батареї. Хоч виробники і дають гарантію на 10 і більше років, електрокар на той час уже сам вийде з ладу. Очікується, що при збільшенні виробництва вартість на батареї впаде. Деякі виробники вже планують здавати батареї в оренду. Швидкість і пробіг електромобілів обмежені. Без підзарядки вони можуть пройти в середньому 160-230 км. Це теж залежить від моделі, але межа є завжди. Сучасні акумулятори поки не дозволяють значно збільшити цей показник і не обтяжувати машину. Для економії електроенергії швидкість обмежують до 80-100 км/год. Теоретично електрокари можуть розганятися до 140 км/год. Проте, щоб акумулятора вистачило на весь день, бажано не газувати. Повна зарядка

аккумуляторів може займати до 8-10 годин. Це потрібно враховувати при плануванні часу та поїздки. Хоча в місті з його постійними заторами такий автомобіль взагалі знахідка: при ривках і гальмуванні заряд відновлюється.

Електромобіль – це автомобіль, який приводиться в рух не двигуном внутрішнього згорання, а одним або декількома електродвигунами, що живляться від аккумуляторів чи паливних елементів.

Найбільш вдале визначення електромобіля дав у 1984 році О.А. Ставров: «Под термином электромобиль имеется в виду автомобиль, у которого для привода ведущих колес используется электрическая энергия, получаемая от химического источника тока» [1, 2].

Деякі дослідники вважають, що електромобілі є новим видом транспорту, але перший електричний автомобіль з'явився ще до винайдення сучасного двигуна внутрішнього згорання – майже 190 років [3].

Створення першого електромобіля можна віднести до 1828 року. Винахідник Аніос Джедлік з Угорщини змайстрував компактний автомобіль, що нагадував скейтборд з електродвигуном. Це були перші кроки у створенні електромобіля.

У 1830-ті роки був сконструйований та побудований електромобіль голландцями Стратіном Гронінгеном та його помічником Кристофером Беккером (1835). Роберт Андерсон із Шотландії (1839) та американці Девенпатор і Пейджем, сконструювали перші прототипи карет на електричній тязі [1]. Дані електричні екіпажі мали велику вагу та малу швидкість руху, що не перевищувала і 4 км/год. Основною ж проблемою даних машин були одноразові електричні блоки живлення. Зважаючи на те, що машина Роберта Андерсона їздила на батареях, тому дана концепція не завоювала популярності у споживачів.

Тим часом, вже в 1859 році у Франції фізик Гастон Планте винайшов першу в світі електричну аккумуляторну батарею, що заряджалася, а в 1881 році його співвітчизник Каміль Форе удосконалив її, запатентував і назвав батареєю FULMEN. Дана батарея була придатна для використання в автомобілі.

У 1881 році на виставці в Парижі був представлений триколісний електромобіль винахідника Густава Трове, який продемонстрував можливість автомобілів, що розвивали швидкість до 12 км/год і могли подолати відстань у 26 км [4].

На території Російської імперії перший електромобіль був змайстрований в 1898 році. Його творець – інженер Іполит Романов. Машина мала двомісний салон і розвивала максимальну швидкість близько 40 км/год [5].

До 1900 року, згідно з офіційними документами, в Америці і країнах Європи одна третина всіх існуючих автомобілів була електричними. Але, в 1912 році Генрі Форд представив суспільству концепцію масового виробництва автомобілів на нафті. При цьому, будучи ярим прихильником бензинових двигунів, він різко знизив ціни на дані транспортні засоби [6].

Існує декілька причин, які пояснюють чому електромобілі на кілька десятиліть пішли з автомобільної сцени світу:

1. До 1920-х років у США (та й в інших розвинених країнах світу) були побудовані дороги цілком придатної якості. Відповідно, потрібні були транспортні засоби, здатні долати великі відстані без підзарядки або дозаправки.

2. Відкриття в Техасі родовищ нафти знизило ціни на бензин, що зробило автомобілі з бензиновим двигуном більш доступними.

3. У 1912 році Чарльз Кеттерінг винайшов електричний стартер, який рятував від необхідності крутити ручку.

4. Генрі Форд своїм масовим виробництвом автомобілів збив ціну до прийняттого рівня в \$ 500- \$ 1000 за штуку. Електричні автомобілі, навпаки, продовжували рости в ціні. У 1912 році електричний родстер був проданий за \$1750, а аналогічну бензинову – всього за \$600 [7].

До 1935 року виробництво електричних машин на планеті Земля практично зникло. Потрібно було десятиліття, перш ніж людство заговорило про них знову.

Сучасні автоконцерни прагнуть створити автомобіль, який буде гармонійно поєднувати технічні характеристики, дизайн і вартість. Багато країн активно борються зі зниженням виробництва машин з ДВЗ, які завдають шкоди навколишньому середовищу викидами вуглекислого газу. Особливо жваво цим зайнялися в Каліфорнії, де постійно зростає кількість екологічних авто від загального числа транспорту [8].

Незважаючи на те, що перший електромобіль був створений більш 100 років, його популярність сьогодні тільки зростає. Виробники постійно покращують всі складові електричного агрегату, щоб створити стильний, потужний і доступний електрокар. У недалекому майбутньому ці машини будуть не тільки їздити по вулицях усього світу, а й літати над ними.

Компанії-виробники працюють над інноваційними технологіями, які підвищують функціональність цих транспортних засобів, яскравими прикладами найбільш високотехнологічних і популярних електрокарів є Nissan Leaf, Chevrolet Bolt, гібрид Toyota Prius, Volkswagen e-Golf, Tesla. Особливо багато уваги розробники приділяють розвитку батарей, збільшуючи їх технічні і експлуатаційні показники, такі як швидкість зарядки і ємність. Особливих успіхів в цьому напрямку вдалось досягнути компанії Samsung – в кінці 2017 року вона представила графеновий акумулятор, котрий здатний заряджатися в 5 раз швидше, ніж класичні літій-полімерні акумулятори, а також характеризується істотно збільшеною ємністю [9].

А от зараз вже є цілком успішні моделі. Це відомі Tesla, гібрид Toyota Prius, Nissan Leaf, які на сьогодні продаються найкраще ніж інші автомобілі.

Джерела та література

1. Электромобиль: Техника и экономика /В.А. Щетина, Ю.Я. Морговский, Б.И. Центер, В.А. Богомазов; Под общ. ред. В.А. Щетины. Л.: Машиностроение. Ленинград. Отд-ние, 1987. 253 с.
2. Ставров О.А. Перспективы создания эффективного электромобыля. М.: Наука, 1984. 28 с.
3. Нартов Г. Монорельс Москва – Париж – Нью-Йорк. Юный техник, М., 1962. № 12. С. 46.

4. Романов Ипполит Владимирович [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
5. <https://razborka.ua/articles/10483>.
6. <https://ecotechnica.com.ua/stati/1064-ukrainskie-elektromobili-istoriya-i-perspektivy.html>.
7. <https://hevcars.com.ua/reviews/evolyutsiya-elektricheskikh-avtomobiley>.
8. <https://enki.ua/articles/kto-izobrel-elektromobili-i-pochemu-neft-pobezhdaet-elektrichestvo-5746>.
9. <http://dr-znai.com/istoriya-elektromobilej.html>.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКІВЩИНИ (1920-ті –початок 1930-х років).

Гончарова О. С.

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
(м. Харків)*

Харківщина була й залишається регіоном з багатонаціональним складом населення. Поряд з українцями в структурі населення значний відсоток завжди становили представники різних національних меншин. З огляду на це, досить актуальними тут завжди було мовне питання. Цікавий досвід врахування національної строкатості населення державними органами було запропоновано в рамках політики «коренізації», в рамках якої передбачалось забезпечення рівноправності мов усіх національностей в Україні. Цей документ поклав початок запровадженню системи навчання рідною мовою. Охопив цей процес й систему професійно-технічної освіти.

«Схема системи освіти національних меншин УСРР» (1926) визначає, що «потреби нацмен у галузі масової профосвіти задовольняються профшколами різних типів як на базі 4-річки, так і на базі 7-річки...» [15, с. 99], головне завдання яких полягало у підготовці кваліфікованих робітників. По закінченні школи учні отримували середню спеціальну освіту. У Харківській окрузі з 1925–1926 учбового року почала діяти профшкола механічних спеціальностей на 40 учнів, навчання в якій велось мовою їдиш, за винятком механіки, яку викладали російською [6, арк. 104]. Її відкриття супроводжувалась значними складнощами. Окрнаросвітою для організації школи було виділено лише 3 кімнати в яких розмістили учбові класи. Це позбавляло можливості виділити окремі приміщення для бібліотеки, фізичного та хімічного кабінетів, майстерні. Нарешті у 1926–1927 учбовому році, після ряду звернень завідуючого профшколи Левітана до Окрнаросвіти, було створено майстерні [13, арк. 161]. Однак вони не відповідали технічним вимогам: «Пропускна спроможність існуючих майстерень незначна, а головне обладнання старе і розбите, приблизно 30-35 % придатності, таким чином, можливий зрив виробничого навчання» [8, арк. 82]. З кінця 1920-х років спостерігається тенденція поступового розширення мережі профшкіл, що було обумовлено економічним піднесенням і збільшенням потреби у кваліфікованих спеціалістах. Так, в 1931 році єврейська механічна профшкола мала вже 7 груп, в яких навчалось 280 учнів. Школа фінансувалася укромашоб'єднанням [12, арк. 87, 90]. Було відкрито школу кравецької

промисловості, викладання в якій велося тяж мовою їдиш. Вона мала 5 груп із 120 учнями. Фінансувалася школа з місцевого бюджету [1, арк. 10].

З інших 9 індустріально-технічних профшкіл, у двох – в Чугуєві і в Люботині, викладання велося російською мовою, ще в трьох – у Валках, Зміїві та Богодухові – як українською так і російською мовами. Сільськогосподарські профшколи вели викладання переважно українською мовою, за винятком Чугуївської, де навчання здійснювалося українською та російською мовами [10, арк. 98 (зв)]. У 1929–1930 навчальному році була відкрита агрошкола в Олексіївському (російському) районі, з російською мовою викладання [7, арк. 8].

Завдяки ініціативі та залученню коштів місцевого населення, зайнятого в кустарній промисловості, формувалася мережа кустарно-промислових шкіл. Так, зусиллями Кустар-спілки у 1928–1929 навчальному році було відкрито кустарно-ремісничу школу деревообробного профілю, викладання в якій велося мовою їдиш. У цьому навчальному році до неї вступило 40 осіб [9, арк. 98].

Велику роль у підготовці кваліфікованих кадрів відігравали школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), поява яких була зумовлена постійно зростаючою потребою промисловості у кваліфікованих кадрах робітників. При їх організації тяж враховувалась рідна мова учнів. Так, у 1930–1931 навчальному році в місті діяло 12 груп фабрично-заводського учнівства для підлітків єврейської національності. Вони були організовані при великих підприємствах Харкова: заводи «Серп і Молот» – 4, ХЕМЗ – 3, ХТЗ – 1, ХПЗ – 3, фабрики імені Тинякова – 2. Робітничі спеціальності в цих групах отримували 322 учні. В наступному 1931–1932 навчальному році мережа шкіл ФЗУ розширилася на 3 групи, що були організовані на заводах ХПЗ та ХТЗ і фабриці ім. Кутузова. Кількість учнів збільшилася до 400 осіб. Групи ФЗУ були укомплектовані відповідними педагогічними кадрами. Бракувало лише викладачів, які б викладали рідною мовою деякі спеціальні дисципліни та інструкторів праці [2, арк. 4]. Однак, 90 % учнів – не харків'яни. Вони направлялися на харківські підприємства з різних міст України. Так, наприклад, у 1930 р. ВРНГ було направлено на ХПЗ 30 єврейських підлітків з Могилева-Подільського, 20 з Коростеня і лише 10 з Харкова; на завод «Серп і Молот» було направлено 30 осіб з Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної республіки, а з Харкова – жодного учня. [2, арк. 24]. Все це ускладнювало роботу курсів через неможливість забезпечити прибулих учнів гуртожитком. Особливо важке становище з цим питанням було на заводі ХПЗ та «Серп і Молот» [14, с. 10]. Матеріальне становище учнів було скрутним. Відірвані від рідної домівки, вони були позбавлені матеріальної допомоги з боку родини.

Поряд з підлітками і молоддю здійснювалася підготовка і перепідготовка спеціалістів і серед дорослого населення. З цією метою формувалися різні професійні курси, на які зараховувалися особи віком від 18 до 40 років. Термін навчання на таких курсах тривав від 4 до 6 місяців. У Харкові представники єврейської національності мали змогу отримати спеціальність токаря на курсах Центральної інспектури праці (ЦІП), які почали діяти з 1929 року [11, арк. 60]. Навчання проходило на виробничій базі заводів ХПЗ та Світ Шахтаря [11, арк. 6]. Крім єврейської народності отримати робітничі спеціальності рідною мовою в місті Харкові мали змогу вірмени та татари [3, арк. 24].

Особливе місце у структурі професійно-технічного навчання займала мережа вищих навчальних закладів. З 1930–1931 навчального року на базі 5-ї єврейської профшколи, мова про яку йшла вище, було створено єврейський машинобудівельний технікум [3, арк. 48]. Мова викладання в технікумі була їдиш. Він був прикріплений до державного тресту паротягового та дизельного будівництва. В перший рік існування технікуму було прийнято 147 учнів, серед яких значну кількість становили прибулі з інших регіонів. Технікум отримав приміщення гуртожитку на 40 осіб, однак воно не задовольняло існуючих потреб. Це призвело до перенаселення кімнат [4, арк. 23 (зв), 25]. Матеріальне становище студентів було тяжким, стипендією були забезпечені лише 50 % [3, арк. 48]. Однією з серйозних проблем у роботі технікуму була відсутність літератури мовою їдиш, особливо із спеціальних дисциплін. Це призвело до того, що 20 % загальної кількості годин викладалися не рідною мовою. Не відповідало потребам і лабораторне обладнання [5, арк. 9]. У травні 1931 р. рішенням нацменкомісії Харківської міськради при єврейському машинобудівному технікумі було відкрито німецький сектор [4, арк. 78], до якого в перший рік навчання було зараховано 18 слухачів [2, арк. 51]. У той же час рішенням президії Нацменсекції Харківської міськради при електромеханічному технікумі було відкрито польське та вірменське відділення [4, арк. 75]. У наступному 1932 р., президія Нацменсекції Харківської міськради прийняла рішення про створення при турбінобудівному заводі єврейського технікуму [5, арк. 14]. Отримати спеціальність редакційних робітників середньої кваліфікації, а саме: керівників масової роботи, робітників корівського руху, літературних редакторів, технічних редакторів представники національних меншин Харківської округи мали можливість у газетно-книжному технікумі в якому з 10 січня 1931 р. почав роботу сектор національних меншин. До сектора входили представники 5 національностей: євреї – 14 осіб, молдавани – 12, німці – 9, болгар – 7, поляки – 4. А з вересня 1931 року було прийнято рішення про організацію татарської та грецької груп [4, арк. 116].

Налагодження роботи технікумів національних меншин супроводжувалось значними складнощами. Навчальні плани технікумів нацмен не були стабільними, часто змінювалися, що в свою чергу завдавало великої шкоди навчальному процесу. Ще однією серйозною проблемою розвитку середньої спеціальної освіти було забезпечення штатними викладачами, що пояснюється відсутністю системи підготовки викладачів для індустріальних технікумів у республіці та вилученням з навчальних закладів «соціально чужих» елементів в ході кампаній «чисток» у кінці 1920-х – початку 1930-х років. При формуванні контингенту студентів закладів професійно-технічної освіти дотримувалися класового підходу, що сприймалося як курс на пролетаризацію. Так, наприклад, з 401 студента єврейського машинобудівного технікуму діти робітників становили 245 осіб, колгоспників – 58, службовців – 39, кустарів – 40 [5, арк. 8]. Така політика радянської влади, з одного боку, сприяла певній демократизації учнівського складу технікумів, а з іншого, вела до погіршення якісного складу студентства, а тому й зниження рівня підготовки спеціалістів.

Таким чином, не підлягає сумніву загальне позитивне значення розвитку професійно-технічної освіти національних меншин. На Харківщині у 1920-х – на

початку 1930-х років була налагоджена робота низки освітніх установ по підготовці кваліфікованих кадрів: професійні школи, школи кустарно-ремісничого учнівства, ФЗУ, технікуми, що здійснювали навчання їх рідною мовою. Однак, треба звернути увагу на суттєві недоліки, які негативно відбилися на стані освітніх закладів: вони розміщувались у непристосованих для навчання приміщеннях, мали недостатнє забезпечення учбовим устаткуванням, гостро відчувалась нестача вчителів із знанням рідної мови, відсутність підручників, а іноді й байдужість з боку місцевих органів до освітніх проблем національних меншин.

Джерела та література

1. ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 113.
2. ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 2628.
3. ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 2631.
4. ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 2635.
5. ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1785.
6. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 365.
7. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 613.
8. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1969.
9. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2682.
10. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2853.
11. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2854.
12. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3140.
13. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2685.
14. Хайт А. Недоліки в роботі осіннього набору в ФЗУ слід негайно ліквідувати. *Соціалістична борозда*. 1931. № 17. С. 10-12.
15. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). К.: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.

БУДІВНИЦТВО ДНІПРОГЕСУ: АЛЬТЕРНАТИВНА СХЕМА М. В. МОГИЛКА (1925-1927 РР.)

Горбовий О.А.

*Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
(м. Переяслав Київської області)*

Історія науки та техніки України має багато яскравих сторінок. Одна із важливих її складових – це пошук шляхів оптимального господарського освоєння видатного природного та культурного феномену країни, порогів Дніпра. У 1927–1932 рр. інженери збудували один із символів вітчизняних технічних досягнень – Дніпрогес. Велика гребля перекрила течію ріки та створила Дніпровське водосховище, яке вкрило водою гранітні пасма у її руслі заради виробництва електроенергії та покращення умов роботи водного транспорту. Поряд із реалізованим проектом розглядалися й інші варіанти побудови гідроелектростанції. Серед них своєю оригінальністю виділяється схема інженера Миколи Васильовича Могила (1889–1973 рр.), яка активно обговорювалася у 1925–1927 рр. Її вивчення дозволить не лише краще зрозуміти знаковий для української історії процес спорудження гідроелектростанції поблизу

Запоріжжя, а й, можливо, знайти способи для покращення її конструкції на сучасному етапі.

У літературі Дніпрогесу приділено велику увагу [4, 11 тощо]. По схемі М.В. Могила робилася спроба лише її часткового висвітлення [3, с. 56], проте загалом тема ще далеко не розкрита.

Джерельна база роботи включає у себе різнопланові матеріали: архівну справу [1], публікації Миколи Васильовича [5–6, 8–9], спогад його сучасника [2], особисті документи інженера із сайту його нащадка – К. Д. Могила [7, 10].

Інженерна думка щодо проблеми енергетично-транспортного освоєння порогів Дніпра шляхом перекриття русла ріки дамбами зазнала складної еволюції, яка супроводжувалася гострими дискусіями. Одне із ключових питань полягало у тому скільки гребель варто будувати. Адже максимальне виробництво електроенергії забезпечував 1-гребельний варіант. Натомість представники судноплавства вважали, що дамб має бути як мінімум дві. Верхня із них накопичує воду та при потребі пропускає її через турбіни, виробляючи електроенергію. Нижня – постійно забезпечує необхідні для водного транспорту глибини між ними та нижче по течії (т. зв. принцип контрб'єфу).

На початку 1917 р. державні діячі заснували спеціальне Управління робіт по шлюзуванню порожистої частини р. Дніпро для реалізації 2-гребельного проекту І.О. Розова під керівництвом В.Л. Ніколаї. У зв'язку з Громадянською війною (1917–1921 рр.) робота організації була перервана. У кінці 1920 р. В.Л. Ніколаї звернувся до Головного комітету державних споруд при Вищій Раді народного господарства для забезпечення подальшого фінансування своїх робіт. Але він не отримав підтримки з її боку. Натомість, при ній заснували нову організацію («Дніпробуд») під керівництвом І.Г. Александрова для розробки 1-гребельної схеми освоєння порогів Дніпра (її пропонував Ф.П. Моргуєнков ще у 1913 р.).

Влітку 1925 р. колектив «Дніпробуду» на чолі із І.Г. Александровим підготував 5 варіант попереднього технічного 1-гребельного проекту по утилізації енергії порогів Дніпра. У ньому передбачалося, що для першої черги Дніпрогесу (гідротурбіни потужністю 300 тис. к.с.) регулювання режиму річки для судноплавства практично не потрібне. А при подальшому його розширенні до потужності 800 тис. к.с. або графік споживання енергії буде пристосовано до витрат ріки, або ж відбудеться шлюзування Нижнього Дніпра додатковими двома греблями (поблизу Нікополя та Горностаївки). Вони будуть охоплювати рівнинні частини ріки, які значно краще підходять для створення контрб'єфу, ніж порожиста ділянка з її великим кутом падіння [4, с. 144–146].

Для його економічно-технічної оцінки 13 липня 1925 р. чиновники створили планову комісію по Дніпробуду під керівництвом Л. Д. Троцького. 1 вересня 1925 р. на її засіданні 18 із 20 членів вирішили, що проект ще не готовий та потребує суттєвого удосконалення. Особливо активно його критикували металурги та представники водного транспорту. Останні вимагали розробки нового 2-гребельного варіанту [11, с. 63].

Також у вересні 1925 р. за авторства М. В. Могила опублікована ввідна стаття про проект «Дніпробуду». Вона позитивно висвітлювала проведену проектувальниками роботу і передбачала продовження висвітлення теми: «ми

сподіваємося зупинитися на основних складових частинах проекту в низці окремих нарисів у найближчий час (з рос. – Г.О.А)» [6, с. 626]. У жовтні 1925 р. у ще одній статті він, навіть, активно дискутував із критиками Дніпробуду [5]. Автор наведених публікацій добре знав предмет обговорення, оскільки з 13 грудня 1922 р. по 15 грудня 1925 р. займав посаду старшого інспектора у Державному Дніпровському будівництві під керівництвом І.Г. Александрова (Москва) [10, с. 4]. Перед цим у 1916 р. він став начальником технічної ділянки та, по сумісництву, начальником судноремонтних майстерень на Нижньому Дніпрі (Київський округ шляхів сполучення). У 1920–1923 рр. – працював у Москві у Центральному технічному водному управлінні Народного комісаріату шляхів сполучення [7, с. 1–2].

Після цих публікацій дніпробудівці завершили геологічне та топографічне дослідження Запорізького вузла споруд. На його основі М.В. Могилко у кінці 1925 р. розробив нову схему шлюзування Дніпра, що передбачала широке використання о. Хортиці та його рукавів (наведена нижче). Але при внутрішньому обговоренні у «Дніпробуді» її не підтримали [8, с. 626–627]. Микола Васильович з 15 грудня 1925 р. по 20 січня 1930 р. знову працює у Центральному технічному водному управлінні [10, с. 4], а дніпробудівці весною 1926 р. відправили свою делегацію у закордонне відрядження для покращення розробленою ними проекту. З 11 червня по 10 вересня його експертизу провела американська компанія «Н. Л. Cooper and K^o», яка відгукнулася про нього вельми позитивно.

Водночас М.В. Могилко продовжує захищати свою схему, але уже на рівні друкованих видань, а не усних дискусій. У липні 1926 р. він подав статтю, щоб її опублікували у серпневому номері (до моменту надання висновків американською експертизою у вересні місяці). Але вона була надрукована у вересневому номері (американці уже поїхали). Затримка була пов'язана з тим, що редакція журналу відіслала її для рецензії І.Г. Александрову [1, арк. 104]. У відповіді він повідомив, що розглядав таку схему ще у 1921 р., але пізніше визнав її непідходящою і розмістив гідростанцію трохи вище о. Хортиці. А тому інженер відмовився вести детальнішу дискусію про неї, хоча редактори видання досить високо оцінили перспективи нової розробки [8].

Великий скелястий о. Хортиця (довжина – 12,5 км, ширина у середньому – 2,5 км) поблизу м. Запоріжжя ділить р. Дніпро на два рукави. Згідно з проектом Дніпробуду 1 дамба перекриває русло р. Дніпра на 250–300 м вище від нього. А за новою схемою у кожному з хортицьких рукавів побудовано по дамбі. У правому з них знаходиться гідростанція, а у лівому – шлюз, водозливні отвори, а на період межені у кінці нього встановлюється тимчасова розбірна гребля, яка забезпечує 3-метрову глибину вверх по течії. Судна минають її по виритому каналу із 1-камерним шлюзом на кінці [8]. Тобто у схемі М.В. Могилко узгоджувалися інтереси гідроенергетики та судноплавства шляхом використання в оригінальній формі 2-гребельного підходу. У ній верхня (енергетична) гребля поділена на дві частини островом Хортиця, а нижня (тимчасова, судноплавна) – перекриває лише частину русла ріки (лівий рукав), а тому має невеликі розміри. Розбірна гребля та канал в обхід неї потребували

додаткових коштів, а на період межені судна змушені проходити на один шлюз більше. Натомість, судноплавство могло не чекати дорогого будівництва нижніх гребель поблизу Нікополя та Горностаївки для своєї повноцінної та незалежної від процесу виробництва електроенергії роботи.

25 листопада 1926 р. Політбюро ЦК ВКП(б) віднесло Дніпробуд до об'єктів першочергового будівництва у 1926/1927 рр. Однак, прихильники схеми М. В. Могилка та противники проекту І. Г. Александрова не здавалися і домоглися їх порівняльного розгляду спеціальною комісією під керівництвом Г. М. Кржижанівського у грудні 1926 р. Інженер В. Є. Спроге, спираючись на несприятливі геологічні умови у хортицьких рукавах, захистив проект І. Г. Александрова [2, с. 361-362].

У січні 1927 р. на захист нової схеми вийшло ще дві статті. У них замість двох гребель на Нижньому Дніпрі (Нікопольська та Горностаївська) уже пропонувалася лише одна (Каховська). Передбачалося, що альтернативна схема дозволить вивести канал на 20–25 км нижче греблі Дніпрогесу І. Г. Александрова. Тим самим зникала необхідність створювати додатковий зворотній напір на неї. Відповідно це дозволяло здешевити будівництво Каховської ГЕС за рахунок зниження висоти її греблі та валів для захисту плавнів [9, 12].

Вони не змінили загальної ситуації, на практиці був реалізований проект І. Г. Александрова. Але навіть після будівництва Дніпрогесу у сучасному вигляді все-рівно залишається можливість для реалізації схеми М. В. Могилка. Для цього достатньо добудувати перемичку від греблі до острова Хортиці (250–300 м). У такому разі можливо виникне змога наростити виробництво електроенергії за рахунок більш глибокого спрацювання Каховського водосховища перед його весняним наповненням. Адже нині з цього приводу судноплавство висуває свої обмеження, щоб забезпечити на початок навігації достатній для судноплавства рівень води у ньому. Однак, така можливість потребує додаткової розробки та обґрунтування.

Отже, так би мовити, 1,5-гребельна схема М. В. Могилко, спираючись на особливі місцеві природні умови, оригінально вирішувала суперечку між 2-гребельним (підтримували представники судноплавства) та 1-гребельним (максимально вигідний для енергетики) підходами. Вона виглядала вельми перспективною та мала широку групу підтримки. Однак, її досить пізня поява та схематичність розробки не дозволили їй витримати конкуренцію із основним планом. Заплановані додаткові дослідження, можливо, доведуть корисність її реалізації у сучасних умовах.

Джерела та література

1. ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 10. Спр. 4205. Арк. 104–107.
2. В. Э. Спроге. Записки инженера. *Э. Б. Кригер-Войновский. Записки инженера: Воспоминания, впечатления, мысли о революции. В. Э. Спроге. Записки инженера.* Москва: Русский путь, 1999. С. 133–513.
3. Горбовий О. А. Проблема Дніпрових порогів та Дніпрогес (1920-1970-ті рр.): стратегія трансформації. *Гілея*. 2016. Вип. 107. С. 54–57.
4. Малышев В. М. История проблемы использования порожистой части Днепра. *Современное положение вопроса о постройке каменных вододержательных плотин.*

История проблемы использования порожистой части Днепра. О составлении проекта экскаваторных работ. Москва : [б. и.], 1925. С. 89–162.

5. Могилко Н. Новое промышленное строительство. Днепрострой и критика тов. Бернштейн-Когана. *Торгово-промышленная газета*. 1925. № 225 (1062). 2 октября. С. 2.

6. Могилко Н. Электрификация Днепра. *Строительная промышленность*. 1925. № 9. Сентябрь. С. 622–626.

7. Могилко Н. В. Краткая автобиография. 26 июня 1954 г. *Особистий архів К. Д. Могилко на його персональному сайті*. URL: <http://www.kdmog.narod.ru/index.htm>. 7 арк.

8. Могилко Н. В. Новая схема шлюзования Днепровских порогов. *Строительная промышленность*. 1926. № 9. Сентябрь. С. 626–627.

9. Могилко Н. В. О новой схеме шлюзования Днепровских порогов. *Строительная промышленность*. 1927. № 1. Январь. С. 11–12.

10. Могилко Н. В. Трудовой список (01.05.1909–12.06.1932). *Особистий архів К. Д. Могилко на його персональному сайті*. URL: <http://www.kdmog.narod.ru/index.htm>. 6 арк.

11. Файнбойм И. Б. Иван Гаврилович Александров. 1875–1936. [Б. м.] Госэнергоиздат, 1955. 136 с.

12. Флинк А. Нижний Днепр в связи с новой схемой шлюзования Днепровских порогов. *Строительная промышленность*. 1927. № 1. Январь. С. 13–14.

БЮРО ПРАЦІ ПРИ КИЇВСЬКОМУ ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ТОВАРИСТВІ ІНЖЕНЕРІВ І АГРОНОМІВ (1911–1917 рр.)

Гордієнко Л.В.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
(м. Київ)*

Наукові товариства, що створювалися при провідних вузах, відігравали важливу роль у розвитку та поширенні академічних, дисциплінарних, професійних знань. На початку ХХ ст. при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II діяло Київське політехнічне товариство інженерів і агрономів (КПТІА, Товариство) [1, с. 73]. Аналізуючи звітну документацію Товариства, можна стверджувати, що це був досить потужний науковий осередок, який діяв з 1911 р. Його засновниками стали відомі вчені-інженери: П.Е. Бутенко, І.Ф. Пономарьов, Б.Г. Сахновський, І.А. Фещенко-Чопівський та інші. Метою Товариства було об'єднання випускників Інституту та популяризація його діяльності. Друкованим органом КПТІА вважався щомісячний журнал «Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров» [2, с. 5].

У процесі дослідження також з'ясовано, що засідання секцій Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів проводилися періодично. Одним із напрямів роботи секцій стала розробка проектів положень про організацію діяльності Товариства. Відомо, що 2 квітня 1911 р. відбулося об'єднане засідання секцій Товариства, на якому Інженерна секція представила проект «Положення про Бюро праці», яке восени цього ж року мали розглянути під час засідання спеціально створеної комісії [3, с. 1]. Розробкою даного Положення займався П.В. Рабцевич. Бюро праці мало працевлаштовувати тільки членів Товариства. Справами Бюро праці завідував один із членів Правління, в обов'язки якого входило щомісячне повідомлення про діяльність Бюро. Всі поточні справи вела запрошена особа, якій надавалося посада секретаря Бюро і встановлювалася зарплата у розмірі 20–25 руб. Відповідно до Положення

приміщення для Бюро праці мало розташовуватися у центрі міста і складатися із однієї кімнати поряд з квартирою секретаря. Бюро праці мало такі матеріальні засоби: письмовий стіл, шафи для зберігання книг і документів, стільці, диван, друкарську машинку, письмові принадлежности, мімеограф для розмноження оголошень та повісток, карту Київської губернії, карту європейської Росії, календар, довідник м. Києва, електричні лампочки (на загальну суму 400 руб.). Бюро працювало вранці з 10:00 до 12:00 та увечері з 17:00 до 20:00. Збір інформації про випускників КПП покладался на обов'язки завідуючого, який тричі на рік (вересень, січень, травень) для уточнення списків звертався до деканів відділень.

Для того, щоб легко було орієнтуватися у зібраній інформації, відомості заносили на окремі картки, що надавало можливість одержати картковий список випускників КПП. З цією метою завідуючий Бюро праці замовляв картки різних кольорів: білі – для механіків, зелені – для інженерів, розові – для хіміків, блакитні – для агрономів. Картка містила такі особові дані [4, с. 6]:

Київське політехнічне товариство інженерів і агрономів

Прізвище.....
 Ім'я, по батькові.....
 Стан.....
 Віросповідання.....
 Дата вступу до інституту.....
 Дата закінчення інституту.....
 Спеціальність.....
 Розряд диплому.....
 Рід занять.....
 Сімейний стан.....
 Адреса.....

Члени Товариства, які бажали одержати постійну або тимчасову роботу, надсилали до Бюро праці заяву, в якій вказували найбільш бажані для них види робіт. Заяви заносилися до особливої книги і, по можливості, дотримувалася черга надавання місця роботи. Для отримання відомостей про вільні місця роботи, завідуючий Бюро праці через Правління розміщував оголошення в «Бюллетенях Киевского политехнического общества инженеров и агрономов», у місцевих газетах і журналах, у газетах Південно-Західного регіону. Три рази на рік після випусків інженерів складалися бюлетені із детальним перерахуванням тих робіт, які могли виконувати кандидати. Такі бюлетені розсилалися до найближчих залізничних управлінь, у земські управи сусідніх губерній, до міських установ, на цукрові та машинобудівельні заводи.

Про пропозиції, що надійшли, Бюро праці терміново повідомляло всіх, хто подав заяву окремими повістками та вивішувало об'яву у своєму приміщенні. Той, хто робив заяву до Бюро праці, вносив 3 руб. на поштові та інші витрати з ведення його справи. За надання постійної роботи Бюро праці стягувало із того, хто отримав цю роботу, $\frac{1}{4}$ місячного окладу, надаючи можливість заплатити цей внесок таким чином: $\frac{1}{3}$ при отриманні роботи, $\frac{2}{5}$ протягом року з дня отримання роботи. За надання тимчасової роботи Бюро праці утримувало 5% від загальної суми заробітку. Від осіб, які шукали спеціалістів, плата не бралася. Загалом Бюро

праці надавало 20 робочих місць за рік з оплатою по 100 руб. у місяць [4, с. 8]. Річний кошторис складав 800 руб. (оплата квартири – 360 руб., освітлення квартири – 30 руб., заробітна плата секретарю – 300 руб., поштові та інші витрати – 110 руб.).

Отже, в подальшому планується більш детальне вивчення діяльності Бюро праці КПТІА, яке діяло при Київському політехнічному товаристві інженерів і агрономів.

Джерела та література

1. Київське політехнічне товариство інженерів і агрономів. *Державний архів м. Києва : путівник*. Київ, 2007. Т. 1 : Фонди дорадянського періоду. 128 с.
2. Лоза Г. Створення друкарні та видавництва Київського політехнічного інституту (1898–1925). *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 2. С. 1–6.
3. От правления. Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов. 1912. № 1. С. 1.
4. Деятельность секций. Инженерная секция. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1912. № 1. С. 4–8.

ОДЕСЬКИЙ АСТРОНОМ ТА ПОПУЛЯРИЗАТОР НАУКИ

А. Р. ОРБИНСЬКИЙ (1869-1928)

Грушицька І.Б.

Одеський національний політехнічний університет

(м. Одеса)

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю комплексного висвітлення історії Одеської астрономічної обсерваторії (ОАО) у контексті розвитку вітчизняної та світової астрономічної науки. Мета доповіді – розглянути основні етапи життєвого та творчого шляху одеського астронома А. Р. Орбинського.

Артемій Робертович Орбинський народився 3 (15) серпня 1869 р. у родині відомого педагога, фінансиста, економіста, громадського діяча Роберта Васильовича Орбинського. 1887 р. він закінчив Ришельєвську гімназію в місті Одесі й вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету до Імператорського Новоросійського університету (ІНО). В університеті майбутній вчений захопився астрономією й став учнем видатного астрофізика О. К. Кононовича [10, с. 149].

У студентські роки А. Р. Орбинський разом з ще одним відомим учнем О. К. Кононовича – В. В. Стратоновим, виконав обчислення таблиць полуденних дуг для Одеси і допоміжних таблиць для спостереження зірок у першому вертикалі. Більше року студенти А. Р. Орбинський і В. В. Стратонов займалися вивченням ходу хронометрів і годинників ОАО, для чого вони виконували щоденні їх звірки й часті визначення поправок нормальних годинників [3, с. 338].

1892 р. А. Р. Орбинський закінчив університет з дипломом першого ступеня та золотою медаллю за студентський твір «Пасажний інструмент і його додатки до визначення географічних координат». За пропозицією директора ОАО професора О. К. Кононовича його було залишено професорським стипендіатом при університеті на три роки (1893–1895). А. Р. Орбинський працював, як у

галузі астрофізики, так і в галузі класичної астрометрії [3, с. 338]. В обсерваторії університету молодий вчений займався спостереженням сонячних протуберанців, фотографував супутники планет, брав участь в установці та дослідженні астрономічних інструментів [9, с. 137]. У 1892–1897 рр. під керівництвом О. К. Кононовича разом з М. Д. Цветіновичем та Ф. А. Бабичевим А. Р. Орбинським були успішно проведені спектроскопічні спостереження у світлі червоної водневої смуги сонячних протуберанців на спектроскопі, який було змонтовано на 6,5-дюймовому рефракторі Кука [4].

В ІНУ професорські стипендіати-астрономи зазвичай проходили практичну підготовку й стажування у Миколаївській головній астрономічній обсерваторії (тодішня офіційна назва Пулковської обсерваторії) у Санкт-Петербурзі. Там під керівництвом одного з основоположників сучасної астрофізики А. А. Білопольського А. Р. Орбинський займався вимірюванням точних положень зірок, що входять до зоряного скупчення Гончих Псів, спостерігав на вертикальному колі і на пасажному інструменті. А. Р. Орбинським було запропоновано новий оригінальний метод масового визначення променевих швидкостей зір за допомогою призматичної камери, що тривалий час вважався неперевершеним. Метод Орбинського було випробувано директором Потсдамської астрофізичної обсерваторії Г. К. Фогелем та застосовано Г. А. Тиховим для визначення зміщення яскравих смуг у спектрі Нової зірки у сузір'ї Орла 1918 р. У травні-вересні 1896 р. А. Р. Орбинський брав участь в експедиції Пулковської обсерваторії зі спостереження повного сонячного затемнення (с. Орловське на річці Амур) [9, с. 137].

У зв'язку з тим, що географічне положення Пулковської обсерваторії не сприяло розвитку багатьох робіт, її директор О. А. Баклунд поставив питання щодо створення на півдні імперії філії з пасажним інструментом і вертикальним кругом. Місцем для неї було обрано Одесу. 25-річного А. Р. Орбинського було призначено керівником Одеського відділення Пулковської обсерваторії, яке він очолював протягом 1894-1912 рр. За свідченням самого вченого, на цій посаді він відчував потужну підтримку й допомогу у розв'язанні організаційних питань з боку його вчителя О. К. Кононовича [10, с. 151].

У 1897–1901 рр. А. Р. Орбинський значився позаштатним астрономом Миколаївської головної астрономічної обсерваторії, потім його було призначено старшим астрономом Одеського відділення. Він з високою точністю провів великий ряд спостережень, спостерігав абсолютним методом прямі сходження 400 зір широкої екваторіальної зони. У 1899 р. за невтомну й корисну спостережну діяльність на допоміжній обсерваторії в Одесі вчений отримав подяку від президента Імператорської Академії наук великого князя Костянтина. Також всі роки існування відділення А. Р. Орбинський вів службу часу в Одесі [10, с. 152]. Одну із своїх праць, яку було надруковано 1900 р. у Віснику дослідної фізики й елементарної математики, А. Р. Орбинський присвятив діяльності Одеського відділення Миколаївської головної астрономічної обсерваторії [5]. Наступного року в Прагах Головної Астрономічної обсерваторії вийшла його стаття, у якій описані спостереження, що проводились за допомогою пасажного інструменту в Одесі [6].

У 1912 р. відділення було переведено до Миколаєва, де Морське відомство передало Пулковській обсерваторії Миколаївську морську обсерваторію. У жовтні того року А. Р. Орбинського було призначено старшим астрономом відділення, але вже через два місяці звільнено зі служби за його особистим проханням, через небажання залишати Одесу. Втім А. Р. Орбинського було призначено в дійсні статські радники із наданням права носити у відставці мундир посади старшого астронома [10, с. 152].

В ІНУ вчений розпочав роботу на посаді приват-доцента 1897 р. [3, с. 340] й викладав до 1920 р, читав курси теоретичної та практичної астрономії, небесної механіки, геодезії, спецкурс з теорії збурень. Майбутній директор Міжнародного бюро часу в Парижі М. М. Стойко-Радиленко, який вступив до університету 1912 р, був слухачем курсу загальної астрономії викладача А. Р. Орбинського [10, с. 152].

Різноманітною була громадська та науково-організаційна діяльність вченого. А. Р. Орбинський викладав на Вищих жіночих курсах (1911–1920), був секретарем фізико-математичного факультету (1909–1911), читав лекції в міській народній аудиторії, очолював педагогічну раду жіночої гімназії Г. Р. Березіної. 1898 р. став членом Одеського товариства взаємного кредиту, навіть якийсь час обіймав посаду заступника голови правління. 1918 р. А. Р. Орбинського було обрано товаришем міського голови. Того ж року він, як член фінансово-господарської комісії, увійшов до складу організаційного комітету Одеського політехнічного інституту [10, с. 153]. У 1921–1922 рр. був одним з редакторів відділу фізико-математичних і технічних наук «Журналу чистого й прикладного знання». А. Р. Орбинський був членом Російського відділення Міжнародного союзу з дослідження Сонця й математичного відділення Новоросійського товариства природознавців (від 1895 р.) [9, с. 138].

У 1920 р. відбулося реформування вищої школи України. Університети було ліквідовано, натомість виникла ціла низка навчальних закладів, деякі з них проіснували досить короткий час. Так, заснований 1920 р. Одеський фізико-математичний інститут було ліквідовано вже через рік, а студентів переведено на відповідні відділення й курси Одеського інституту народної освіти (ІНО). Протягом цього року А. Р. Орбинський був ректором інституту, а потім два з половиною роки – професором ІНО. У 1924 р. А. Р. Орбинський припинив викладацьку діяльність, але продовжував працювати на посаді старшого астронома в ОАО, що у той час була самостійним науковим закладом [10, с. 153].

Ще одним захопленням А. Р. Орбинського була книговидавнича справа та популяризація науки. Він був одним із засновників і учасників Одеського видавництва «МАТЕЗІС» (грец. Mathesis – знання) (1904–1925), яке спеціалізувалося на виданні літератури з природничих наук та мало, з огляду на прискіпливий підбір літератури, прагнення пропагувати передові напрями в науці та першокласне поліграфічне оформлення, репутацію одного з найкращих наукових видавництв Російської імперії. А. Р. Орбинський добре володів французькою, німецькою, англійською та італійською мовами [3, с. 339]. Він не тільки займався фінансовими питаннями «Матезіс», а й здійснив переклад та наукове редагування близько тридцяти книг, зокрема 21 книги з фізики та астрономії [8].

Одним із перших перекладів А. Р. Орбинського, що вийшов у видавництві «Матезіс» 1905 р., був переклад з німецької мови праці «Фізика неба» (1902) видатного шведського вченого, лауреата Нобелівської премії з хімії 1903 р., творця теорії електролітичної дисоціації – С. А. Ареніуса (Arrhenius, Svante August) (1859–1927). Цей переклад приват-доцентом ІНУ А. Р. Орбинським було здійснено з дозволу автора й доповнено згідно його вказівок [1, с. 129, 131–132].

До збірника «Успіхи астрономії», виданого в Одесі 2014 р. видавництвом «Матезіс» під редакцією А. Р. Орбинського, увійшли праці П. Пюїзе та Дж. Геля [2; 7]. Слід зауважити, що стаття Дж. Геля – це лекція директора Сонячної обсерваторії інституту Карнегі (Моунт-Вілсон, Каліфорнія), прочитана ним 22 квітня 1908 р. у Вашингтоні на запрошення Смітсонівського інституту [2, с. 131]. Усі ці праці містили низку посилань на роботи з дослідження Сонця колишнього товариша А. Р. Орбинського по університету, видатного астрофізика В. В. Стратонова.

Після закриття «Матезісу» А. Р. Орбинський заснував власне видавництво наукової літератури «Омега» (1926– 1928) [9, с. 138].

Відносини А. Р. Орбинського з більшовицькою владою були складними. Він пройшов через арешт та конфіскацію майна, що не могло негативно не позначитись на здоров'ї вченого. 21 лютого 1928 р. Артемій Робертович помер від серцевого нападу. Йому було лише 59 років. [10, с. 159]. У пам'ять про одеського астронома було названо малу планету 11361 Orbinsky, відкриту японським астрономом Ейджі Като 18 лютого 1998 р. [10, с. 164].

Отже, одеський астроном А. Р. Орбинський зробив вагомий внесок в організацію та проведення астрономічних досліджень на півдні України та популяризацію науки на теренах колишньої Російської імперії наприкінці ХІХ – першій чверті ХХ століття.

Джерела та література

1. Аррениус С. Физика неба / Разреш. автором и доп. по его указ. пер. с нем. под ред. А. Р. Орбинского. Одесса: Mathesis, 1905. 250 с.
2. Гель Дж. О новейших успехах наших знаний о Солнце. *Успехи астрономии*: сборник статей под ред. А.Р. Орбинского. Одесса: Mathesis, 1914. С. 131–174.
3. Корпун Я. Ю., Цесевич В. П. Александр Константинович Кононович, выдающийся украинский астрофизик; его предшественники и ученики. *Историко-астрономические исследования*. 1956. Вып. 2. С. 289–352.
4. Observations des protubérances solaires faites à l'observatoire d'Odessa du mois de août 1892 jusqu'au mois de août 1893 / Coaut.: A.Kononowitsch, A.Orbinsky. *Записки Императорского Новороссийского университета*. 1896. Т. 69. С. 225–262.
5. Орбинский А. Р. Наблюдения с пассажным инструментом в Одессе. *Труды Главной астрономической обсерватории*. 1911. Т. 19. С. 1–10.
6. Орбинский А. Р. Одесское отделение Николаевской Главной Астрономической Обсерватории. Одесса, 1900. 7 с. (Отд. отт. из «Вестн. опытной физики и элементарн. математики»).
7. Пюизе П. Место Солнца между звездами. *Успехи астрономии*: сборник статей под ред. А.Р. Орбинского. Одесса: Mathesis, 1914. С. 175–191.
8. Рикун И. Э. К истории одесского книгоиздательства «Матезис» (1904 - 1925). *Мир библиографии*. 2003. № 6. С. 32–36.

9. Рікун І. Е. Орбинський Артемій Робертович. *Вчені вузів Одеси. Фізики. Астрономи : біобібліографічний довідник*. Одеса: ОДНБ ім. М. Горького. 2003. Вип. 1. Ч. 4. С. 137–139.

10. Рікун І. Небо над нами одно. *Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах*. 2013. Кн. 55. С. 148–164.

СТОСУНКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ НАЦІОНАЛІСТАМИ В ОКУПОВАНОМУ ХАРКОВІ

Дьякова О.В.

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
(м. Харків)*

Історія Другої світової війни має чимало лакун для дослідження. Ще й досі мало вивченою залишається тема діяльності українських націоналістів у Харкові під час гітлерівської окупації (1941–1943).

Метою даної роботи є висвітлення стосунків між різними групами українських націоналістів, що існували у Харкові під час його окупації німецькими загарбниками.

Певною мірою цієї теми торкались учені та дослідники. Серед них можна назвати О. Дьякову, А. Скоробогатову, В. Труша та інші [1-3].

Напад німців на Радянський Союз став трагедією для багатьох громадян цієї держави. Але й були і такі, які сподівалися, що окупанти змінять життя на краще, прилучать радянських людей до європейської цивілізації [1, арк. 158].

25 жовтня 1941 р. гітлерівці окупували Харків. Уже в перші дні їх панування почався процес консолідації антирадянських угруповань з метою боротьби із більшовицькими елементами, формування органів самоуправління і звільнення їх від випадкових людей [2, с. 175].

Важливу роль у цих процесах відігравали українські націоналісти. В умовах німецької окупації у Харкові можна виокремити три групи націоналістів: місцеві, бандерівці та мельниківці [1, арк. 158–193; 2, с. 175–213].

Репрезентантами місцевих націоналістів була творча і наукова інтелігенція. Серед них були й такі, що переїхали до міста у 1920-х – 1930-х роках. Більшість їх за свої національні уподобання за часів радянської влади були репресовані. Найавторитетнішою людиною серед місцевих націоналістів був Володимир Доленко (А. Скоробогатов їх так і називає – доленківці [2, с. 178 та ін.]).

Мельниківці й бандерівці прибули до Харкова разом із німецькими окупантами. Незадовго до нападу на СРСР гітлерівське командування при Абвері зорганізувало спеціальні команди і групи із українських націоналістів, що виконували функції перекладачів, священників тощо. Завданням цих формувань було сприяння гітлерівцям у встановленні окупаційного «нового порядку» на загарбаних землях. Націоналісти мали допомагати у створенні цивільних органів влади, відкритті храмів тощо. Для цього треба було вступати у контакт з місцевими жителями, що краще робили саме націоналісти, знаючи мову і менталітет місцевих людей. Приїжджі націоналісти, прибувши до Харкова, вступили у контакт із доленківцями. На думку А. Скоробогатової, кількість приїжджих націоналістів становило 50–60 осіб [2, с. 183]. Тут вони не мали ні кадрової, ні матеріальної бази і тому повинні були шукати підтримки місцевих

жителів. І тут мельниківцям і бандерівцям допомагали місцеві націоналісти, надаючи їм прилисток, продукти харчування, необхідну інформацію. Звичайно, що між ними були і добрі, і натягнуті стосунки.

На самому початку окупації найактивнішими виявилися мельниківці. Формуючи нові органи влади, вони зайняли, попервах, лідируючі позиції. Так, українську поліцію очолив Богдан Коник, церковними справами займався о. Яків (Кравчук), заступником бургомістра призначили Кіндрата Полуведька [2, с. 128–174]. (Правда, незабаром з'ясувалося, що К. Полуведько був радянським агентом; німці його заарештували і стратили). Бандерівці, яким гітлерівці не дуже довіряли, не змогли розпочати активну діяльність і змушені були піти у напівлегальне становище.

Утім в ідеологічному плані між місцевими і приїжджими націоналістами були розходження, що призводило до непорозумінь. Особливо гострий конфлікт стався у православній сфері. Так, прибулий о. Яків (Кравчук) вважав, що він керуватиме церковними справами: призначати священників у приходи, диктувати тексти молитов, змушувати проводити молебні українською мовою. Через це у нього стався конфлікт із харківським митрополитом Феофілом (Булдовським), який вважав, що він повинен визначати церковну політику на Харківщині. До того ж до Я. Кравчука у Харкові ставились негативно, вважаючи його «авантюристом, темною підозрілою людиною» [цит. по: 2, с. 202].

Згодом місцевим націоналістам вдалося перебрати владу від приїжджих у свої руки. І вже з 1942 р. жодну посаду в міській або районних адміністраціях не можна було зайняти без згоди із В. Доленком. Наприкінці грудня 1941 р. заступником бургомістра був призначений український націоналіст Олександр Семененко, а у квітні 1942 р. він став бургомістром міста.

У 1942 р. гітлерівці проводили масові арешти у Харкові. Пов'язане це було з викриттям підпільних обкомів партії і комсомолу, а також бандерівської організації. Щоб врятуватися від репресій мельниківці й бандерівці швидко виїхали на Захід. Ще причинами від'їзду були конфлікт із гітлерівцями та формування Української повстанської армії. Отже, доленківці залишилися одні і конкурентами їм стали інші громадські організації, створені у цей час із представників різних національностей (наприклад, Дворянства Слобожанщини, слобідського купецтва).

Отже, між приїжджими і місцевими націоналістами у 1941–1942 рр. тількино були встановлені стосунки, як між новими партнерами. Але перебіг подій призвів до термінового від'їзду мельниківців і бандерівців, що призвело до розриву зв'язків, перш за все, через різниці в ідеологічних поглядах.

Джерела і література

1. Дьякова О. В. Рух Опору на Харківщині у період нацистської окупації: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2012. 312 с.
2. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
3. Труш В. Діяльність ОУН(б) на Харківщині. *Діяльність підпілля ОУН на Сході України : зб. ст. / упоряд. П. В. Хобот. Дніпропетровськ : Східноукр. дослідн. центр «Спадщина», 2010. С. 104–128.*

БОЙОВА СЛАВА СЛОБОЖАН У XVIII СТОЛІТТІ

Дьякова О.В.

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
(м. Харків)*

З початку залюднення Слобідської України у другій половині XVII ст. створювались слобідські полки: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький, Ізюмський. Крім цих, існував ще Чугуївський полк, що входив до складу Белгородського полка.

Метою даної публікації є висвітлення участі полків Слобідської України у воєнних конфліктах XVIII ст.

Цю тему певною мірою досліджували харківські історики С. Потрашков, А. Зинченко, А. Левченко, А. Парамонов [1–4].

Полки Слобожанщини з самого початку свого існування входили до складу Російської армії. XVIII ст. для Росії починається із Північної війни, що тривала 21 рік. У цьому військовому конфлікті слобожани брали безпосередню участь. Вони боролися під командуванням Бориса Шереметьєва, який обрав тактику малої (тобто партизанської) війни. Тут слобожанам стався у нагоді досвід їх багаторічного протистояння із турками і татарами. У Журналі Петра Першого відмічено, що чугуївські козаки і калмики (які служили у Чугуївському полку) своїми набігами багато шкодили супротивнику і запам'ятались своєю жорстокістю, проводячи страшні спустошення на ворожій землі. Відзначились наші земляки і під час вторгнення шведського короля Карла XII на Україну. Як відомо, шведи захопили західну частину Слобожанщини і навіть 11 лютого 1709 р. у села Городне (зараз Краснокутський район) сталася битва між шведською і російською арміями, де наші перемогли. (До речі, існує легенда, що під час цього бою вдалося захопити у полон навіть шведського короля і тільки рішучість допомогла йому вирватися із полону: він вскочив на коня, пришпорив його і усакав. Поки оговтались короля вже й слід простив.) Саме після цієї сутички шведи повернули на Полтаву, де і відбулася генеральна битва Північної війни. У Полтавській сечі та у подальших військових діях цього військового конфлікту слобідські полки участі не брали, бо їм було наказано охороняти південні кордони від нападу турок і татар.

Отримавши вихід до Балтійського моря, царський уряд цілеспрямовано продовжив завоювати Причорномор'я і Крим.

У 1736 р. розпочалась російсько-турецька війна. На неї було відправлено 4 000 (із 4 200) слобідських козаків. Командував військами фельдмаршал граф Бурхард Кристоф фон Мініх. 17 травня 1736 р. війська підійшли до Перекопа і через кілька днів слобідські, чугуївський, донські козаки разом із піхотинцями з боями перетнули перешийок і зайняли міста Бахчисарай і Козлов (зараз Євпаторія). Утім через хворобу значної кількості солдатів (майже третини), брак продовольства і питної води за наказом цариці російській армії прийшлося відійти до своїх кордонів (але війна продовжувалась аж до 1739 року). У 1738 р. козаки повернулись додому. Але наступного року знову прибули на Кримський півострів, де відзначились жорстокістю, спалюючи татарські поселення, у тому

числі й місто Карас-Базар (зараз – Білогірськ). У 1740 р. козаки виступили у похід на Молдавію, де брали участь в осаді Хотина та Очакова.

У 1741 р. царицею стала донька Петра I Єлизавета, яка сприятливо ставилась до козаків. Утім це не позбавило їх від участі у бойових походах. У 1741–1743 рр. чугуївці були задіяні у війні із Швецією і змагалися у Фінляндії, де відзначились у битві під Вільманстрандом. У 1747 р. у складі експедиційного корпусу, направлено на захист Голландії від французів, слобожани дійшли до Рейна.

У середині XVIII ст. була проведена ревізія військових з'єднань і Чугуївський кінно-козацький полк був визнаний найкращим у російській армії.

Посилення Пруссії у середині XVIII ст. створювало загрозу західним кордонам Росії. Намагаючись захиститися, імператриця Єлизавета Петрівна вступила в антипруську коаліцію. У Семирічній війні слобідські і Чугуївський полки воювали під командуванням фельдмаршала Степана Апраксина. 19 серпня вони зіткнулись із ворогом у села Гросс-Єгерсдорф. Не дивлячись на перемогу, С.Ф. Апраксін надав наказ відступити. Причина такої поведінки фельдмаршала заключалась у тому, що імператриця Єлизавета тяжко захворіла, а її наступник Павло III був ярим прихильником прусського короля Фрідріха. Натомість на той час Єлизавета видужала і С.Ф. Апраксін був замінений на Вілліма Фермора. У 1757 р. слобожани були відправлені додому, а чугуївці залишені у діючій армії до 1763 р. (до кінця війни). Вони брали участь у битвах при Цорндорфе, Пальцизі, Кунерсдорфе.

У 1765 р. була скасована автономія Слобожанщини. Це торкнулося і козацьких полків. На їх основі було створено Харківський уланський, а також Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки.

Перше бойове хрещення харківські гусари отримали у російсько-турецькій війні 1768–1774 років. Це сталося 17 червня 1770 р. при урочищі Ряба Могила на лівому березі річки Прут, де турецько-татарські війська потерпіли поразку. Далі була переможна битва на річці Кагул. Причому тут прийшлося битися із відомими своєю жорсткістю яничарами. Харківці воювали під командування Олександра Голіцина, а ізюмці та чугуївці – під орудою легендарного Петра Румянцева.

У 1775 р. була створена «Придворная Чугуевская команда из лучших видом, ростом и доброконных при одном офицере». Ця команда стала родоначальницею Особистого Її/Його Величності конвою – елітних військ російської армії, що існували в імперії до 1917 року.

У 1787 р. Харківський, Ізюмський та Сумський полки були включені до Катеринославської армії, якою командував Григорій Потьомкін. Ця армія відзначилась у черговій російсько-турецькій війні, а наші земляки брали участь в осаді Очакова, якою командував Петро Румянцев. У 1789 р. полки Слобідської України здійснили військову операцію під Бендерами. Однією із найвидатніших подій цієї війни було взяття Ізмаїла під командуванням Олександра Суворова. Серед тих, хто відзначився у цьому бою, були чугуївці, що штурмували фортецю під орудою знаменитого отамана донських козаків бригадира Матвія Платова.

В 1791 р. Харківський полк був реорганізований у кінно-єгерський, але був

таким лише до наступного року. У 1781 р. був підписаний Ясський мирний договір із Османською імперією, за яким Росія остаточно закріпила за собою Північне Причорномор'я.

Після цього російська імператриця Катерина II «зайнялася» польським питанням. Припинені першим поділом 1794 р. поляки підняли повстання, очолене Тадеушем Костюшко. Йому вдалося розбити невеликий російський загін Тормасова. Це послужило приводом введення російських військ на територію Речі Посполитої, зокрема Чугуївського та Харківського полків. Під час придушення польського виступу відзначився корнет Харківського полка Федір Ілліч Лисенко, який полонив самого Т. Костюшка. Після цього Харківський полк відправили у резерв, але багато добровольців із Слобожанщини брали участь у захопленні Варшави, яким командував сам О. Суворов.

Таким чином, полки Слобожанщини проявляли відвагу у боях, відстоюючи міжнародні інтереси своєї держави.

Джерела та література

1. Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. Харьков : Око, 1998. 152 с.
2. Потрашков С. В. Слобідські полки. Історія, героїка, атрибутика. Харків : Око, 2009. 167 с.
3. История Чугуевского полка / сост. Левченко А., Парамонов А. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. 287 с.
4. Зинченко А. Я. Чугуев: Путеводитель. Харьков : Прапор, 1990. 176 с.

МЕДИЧНА ДОПОМОГА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РОБІТНИКАМ У МИКОЛАЄВІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Єрмілов В. С.

*Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини
ВНЗ «Університет «Україна» (м. Миколаїв)*

У середині XIX ст. на селі в Європейській частині Російської імперії склалася ситуація надлишку робочої сили, відсутності постійного заробітку, низької оплати праці. На Півдні України було навпаки: зростало крупне товарне сільськогосподарське виробництво, не вистачало робочих рук, була вища оплата праці. Тому, починаючи з 40-х років XIX ст., із відносно перенаселених губерній Центральної Росії та Північної України почалася все зростаюча щорічна міграція заробітчан (чоловіків, жінок, підлітків) у менше населені губернії Півдня на сезонні сільськогосподарські роботи. Особливо їх приваблювала Херсонська губернія.

Різними шляхами (грунтовими, залізничними, водними) рухалися тисячі заробітчан у населені пункти, де стихійно формувалися ринки найму на різні роботи в панських економіях і портах.

Цей процес створював певні проблеми. Так, земські лікарі Херсонської губернії в кінці 60-х – на початку 70-х років звернули увагу, що в регіонах накопичення прибулих робітників значно збільшується захворюваність венеричними та шлунково-кишковими інфекційними хворобами.

Спостереження дільничних земських і повітових санітарних лікарів показали, що прибулі робітники були як резервуаром захворюваності всередині трудових колективів, так і джерелом передачі хвороб місцевому населенню.

Місцеві лікарі справитися з цією медико-санітарною проблемою не могли, тому в пунктах скупчення прибулих сільськогосподарських робітників Херсонської губернії вперше в країні з 1892 р. місцеві органи влади почали створювати спеціальні заклади – тимчасові лікувально-продовольчі пункти. На них місцеві лікарі або найняті студенти-медики старших курсів вели статистичний облік робітників, здійснювали медичний огляд, виявляли хворих, надавали їм медичну допомогу. При цих пунктах, окрім амбулаторій, стали влаштовувати певні споруди для прихистку робітників на випадок негоди, організовувати дешеві їдальні.

На кінець XIX ст. у Херсонській губернії було створено 17 лікувально-продовольчих пунктів. У цих пунктах щорічно стали реєструвати та оглядати понад 100 тис. прибулих робітників, із них 13–15 % робітників надали медичну допомогу, обіди отримали близько 45 % робітників, стільки ж отримали чай (додатково або замість обіду). Найбільша захворюваність (інфекційна та неінфекційна) спостерігалася органів зору, шкіри, травлення, а також травматичні ушкодження [1, с. 378–393].

Одним із найбільших збірних пунктів сезонних сільськогосподарських робітників був Миколаїв як великий транспортний вузол Півдня. Тисячі їх (більшість із Полтавської, Київської та Чернігівської губерній) збиралися на великій площі Сінного ринку. Тут вони відпочивали кілька днів, а потім розходилися по Херсонському і Одеському повітах (навіть в Таврійську губернію) шукати роботу в землевласників, або чекали наймачів, або йшли працювати в комерційний порт вантажити хліб на іноземні судна (Миколаїв був одним із найбільших експортерів хліба).

Спочатку міська влада для прибуваючих сезонних робітників на Сінній площі влаштувала тимчасовий навіс, потім замінила його кам'яним баракком.

У 1894 р. санітарно-виконавча комісія міської думи доручила санітарному лікарю центральної частини міста вести санітарний нагляд за прибуваючими робітниками з метою виявлення серед них хворих на інфекційні захворювання, ізоляцію і лікування їх, а також нагляд за санітарними умовами торгівлі тут харчовими продуктами [2].

У травні 1895 р. міська управа разом із Херсонським губернським земством відкрила тут лікувально-продовольчий пункт у складі амбулаторії та їдальні.

У 1896 р. цей пункт працював із 17 травня до 15 серпня. На ньому було зареєстровано 3 278 чол., із них медичну допомогу отримали 2002 хворих – це становило 61 % усіх узятих на облік тоді, як середній такий показник на вже 19 пунктах губернії складав 16,8 % [4, с. 250].

За кілька місяців літнього польового сезону 1897 р. на Миколаївському лікувально-продовольчому пункті побувало вже 7,8 тис. чол., із них близько 4,5 тис. хворих отримали медичну допомогу і близько 3 тис. чол. – обіди. Утримання персоналу пункту здійснювалося за рахунок земства. Усі господарські витрати відбувалися за міські кошти. До пункту з міського водопроводу провели питну

воду. Лікування хворих як амбулаторно, так і майже всіх стаціонарно в міській лікарні здійснювалося з міського бюджету. Загалом витрати міста склали понад 15 тис. руб. [5].

У наступні роки у Миколаєві перебувало по 5–8 тис. сезонних робітників. У 1905 р. лікувально-продовольчий пункт функціонував із 29 квітня до 1 вересня. На ньому за цей період було зареєстровано 3 240 чол. Причинами значно меншої кількості прибулих робітників у порівнянні з минулими роками були страйк місцевих сільськогосподарських робітників Херсонського й Одеського повітів, які перешкоджали працювати прийшлим робітникам, а також мобілізація чоловіків на Російсько-японську війну.

Цього року Миколаївським пунктом завідував студент-медик В. Поспелов. Йому допомагали студент-медик Бенедиктов і кілька осіб прислуги. За період діяльності пункту амбулаторну допомогу отримали 983 хворих, із них 484 – повторно. Медикаменти та перев'язувальні матеріали на пункт надавались із міської лікарні безплатно. Найбільшу захворюваність складали травматичні пошкодження і хвороби очей. Багато робітників прибули з інфекційними хворобами, які в антисанітарних умовах збірного пункту отримали розповсюдження. Хворіли грипом, малярією, а найбільше тифами, особливо поворотним, який набув епідемічного поширення. Перехворіли навіть студенти, яких на пункті тимчасово замінили міські санітарні лікарі.

Усіх хворих тифами (73 чол.) госпіталізували в міську лікарню. Попередженню шлунково-кишкових захворювань сприяла діяльність при пункті їдальні, де робітники отримали 1 285 дешевих і 1 802 безплатних обідів. Чаю з цукром було видано 3 802 порції, без цукру – в необмеженій кількості.

Усі витрати пункту за сезон склали 1 197 руб., із яких 841 руб. 83 коп. становило утримання медичного персоналу і допоміжної прислуги та 223 руб. 89 коп. – утримання їдальні з чайною [3, с. 1144–1151].

Селянські заворушення 1906–1907 рр. і все більше розповсюдження сільськогосподарських машин привели до зменшення надходження сезонних робітників. А ті, що прибували з сільської місцевості, у все більшій кількості залишалися в місті, наймаючись на роботи в порту, будівництві, промислових закладах, залізничній станції. Так, у 1909 р. у Миколаєві біля залізничної станції влаштували бараки для 800 чол. робітників. Міським санітарним лікарям доручили здійснювати за ними медичний нагляд, адже захворюваність у місті тифами пов'язували саме з цими приїжджими.

У період Першої світової війни прибуття сільськогосподарських робітників на сезонні заробітки на Південь, зокрема в Миколаїв, зменшилося до мінімуму. Але досвід організації та діяльності попередніх лікувально-продовольчих пунктів став використовуватися для створення подібних пунктів для біженців і полонених, що було актуальним і для Миколаєва.

Джерела та література

1. Єрмілов В. С. Громадська медична допомога Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.): популяризація та впровадження наукової медицини. Миколаїв: видавець ПП Ірина Гудим, 2014. 596 с.
2. Местная хроника. *Южанин*. 1894. 23 июня.

3. Отчеты о деятельности лечебно-продовольственных пунктов для пришедших рабочих в Херсонской губернии в 1905 году. *Врачебная хроника Херсонской губернии*. 1905. № 23–24. С. 1133–1162.

4. Отчет о деятельности лечебно-продовольственных пунктов Херсонского губернского земства для пришедших рабочих в 1896 году. *Врачебная хроника Херсонской губернии*. 1896. № 11 (Ноябрь). С. 213–259.

5. Совещание о противохохолерных мероприятиях. *Николаевская Газета*. 1908. 2 мая.

К 170 ЛЕТИЮ ХРУСТАЛЬНОГО ДВОРЦА

Журило А.Г.

*Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт» (г. Харьков)*

История человечества бережно хранит в памяти людей выдающиеся постройки, произведения архитектурно – строительного искусства, историческое значение которых существенно выше их непосредственной художественной ценности. Одним из ярчайших представителей такой постройки является Лондонский Кристалл – палас (Хрустальный дворец). Его роль в истории новейшей архитектуры, его место в развитии архитектурно-строительной мысли нашего времени гораздо значительнее, чем его сугубо архитектурные качества. Стало доброй традицией начинать всю историю новейшей архитектуры именно со дня постройки этого дворца. И это не случайно.

Историки техники легко вспомнят, что Хрустальный дворец был далеко не первой попыткой применения чугуна в качестве строительного материала. Еще в 1725 году этот замечательный сплав был использован для перекрытия дозорной башни высотой 57,5 м в Невьянске, а в 1777–79 гг. из него был выполнен мост через р. Северн [2]. Впоследствии из него в комбинации со сталью был выполнен купол Исаакиевского собора в Санкт-Петербурге, перекрыто здание Александровского театра [4].

Хрустальный дворец был построен в связи Лондонской выставкой 1851 года. Эта выставка была первым международным смотром индустриальной техники. Машинная индустрия тогда впервые перед всем миром демонстрировала свою мощь, свои неслыханные ранее возможности. Англия, наиболее передовая страна индустриального развития в девятнадцатом веке, показывала этой международной демонстрацией переход от примитивного производства к новой эпохе, к веку пара, угля, нефти и электричества. Проблема машины, вопрос о влиянии новой машинной техники на все стороны тогдашней культуры никогда не вставал так остро, как именно в связи с Лондонской выставкой 1851 года. Тема о противоречии между техникой и искусством, о «губительном влиянии» машины и машинной индустрии на художественное творчество стала доминирующей в литературе того времени. Хрустальный дворец был как бы попыткой ответа на эти скептические раздумья и сомнения.

Главное здание Всемирной выставки заняло в Гайд-парке – центре выставочной территории – громадную площадь, около 773 тысяч квадратных футов. Длина основного нефа составляла 1851 фут, то есть более полукилометра, ширина – 408 футов. В разрезе здание представляло собой усеченную пирамиду

с центральным продольным нефом в 64 фута высотой и поперечным нефом, возвышавшимся над всем зданием. Объем здания разделялся тремя уступами, образовавшими нефы меньшей высоты [3].

Рис. 1. Перекрытие Хрустального дворца. Фото Филиппа-Анри Деламотта [5].

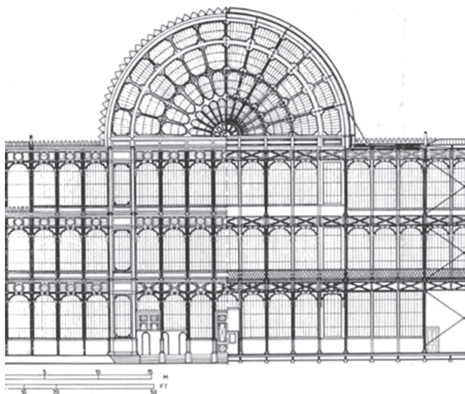

Рис. 2. Поперечный разрез Хрустального дворца [5]

Конструкция здания была основана на применении чугунных столбов (общим числом 3300) железных рам со стеклянным заполнением и ферм, покоившихся на столбах. Важнейшей особенностью конструкции было применение исходного размера – модуля в 24 фута. Именно этим расстоянием были разделены между собой несущие столбы. В основу всего здания была положена стандартная клетка: стеклянная плита размером 1220 x 250 мм. Три плиты этого размера заключались в одну железную раму, и из этих совершенно одинаковых рам и было составлено все заполнение. В то же время длина рамы соответствовала расстоянию между несущими столбами: исходный модуль был выдержан, таким образом, во всей композиции.

В Кристалл-паласе предвосхищался сразу целый ряд позднейших принципов и методов строительства: принцип металлического скелета, принцип стандартности основных элементов здания, принцип монтажа этих стандартных частей. Именно к этим основным принципам обратилась через несколько лет, ещё в девятнадцатом веке, строительная практика всего мира. (Любой производственник легко вспомнит стандартное расстояние между несущими столбами современных зданий промышленного назначения в 6 м или 20 футов.) Гигантские стеклянные нефы Хрустального дворца явились для выставочных экспонатов поистине великолепным вместительным, предельно светлым и предельно легким: как будто какая-то прозрачная оболочка покрыла громадное пространство.

При этом все 3330 колонн длиной до 7,33 м были выполнены из чугуна, а для перекрытия больших пролетов применили 2224 железных балок. Пробные нагрузки показали, что чугунные балки, поддерживающие галерею, выдерживали 15 тонн, а поддерживающие кровлю – 9 тонн [1]. Чтобы представить грандиозность здания, отметим, что площадь остекления превышала 81 000 м²

(кстати, треть изготовленного в Британии листового стекла в 1840-м году), что и дало повод журналисту Дугласу Джерольду назвать главное выставочное здание Хрустальным дворцом. (Можно представить ветровую нагрузку на этот парус.) Собрано здание было всего за 6 месяцев. При этом оно стало первым примером применения модульной системы в архитектурно-строительном деле, стандартизации элементов конструкции и их крепления. Эти преимущества подтвердились в 1853 году, когда Хрустальный дворец был разобран, перевезен в предместье Лондона – Сиденхем, где вновь был собран, хотя и с некоторым изменением конструкции и размеров. Способное одновременно вместить более 80 тыс. человек, трехъярусное сооружение, названное «Хрустальным дворцом», поразило современников своими размерами, красотой и инженерно-архитектурным решением. До того никто и никогда не осмеливался применять чугун в строительных целях, да еще в таких объемах. Чугун считался крайне непрочным и даже непредсказуемым материалом. Все ученые – металлурги того времени уделяли внимание исключительно стали.

Общая протяженность желобов, на которых покоились своды, составляла около 40 км. Длина всех деревянных переплетов рам стеклянной крыши была 330 км. Объем дворца был немногим меньше 1 млн. м³ Можно себе представить, во что обошлось строительство дворца, если затраты на каждый кубический метр составляли 28 пенсов.

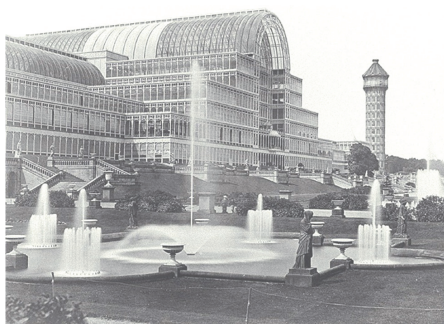

Рис. 3. Вид на Хрустальный дворец. Фото Филиппа-Анри Деламотта [5].

Рис. 4. Вид на Хрустальный дворец. Фото Филиппа-Анри Деламотта [5].

В 1852 г. Кристалл-палас был разобран и перенесен на восточные склоны Сайденхемского холма, где простоял с 1854 по 1936 г. Для четырёх поколений англичан он был местом развлечения, центром демонстраций достижений техники и искусства; в нем устраивались концерты и давались обеды,

2 декабря 1936 года радио принесло известие, которое в первый момент показалось маловероятным: в течение одной ночи в Сайденхеме, лондонском предместье, в результате взрыва газа, пожаром был уничтожен Кристалл-палас, знаменитый Хрустальный дворец, возведенный Джозефом Пэкстоном для Лондонской Всемирной выставки 1851 года и перенесенный сюда после выставки [5, 6].

С этой внезапной и поистине преждевременной смертью исчезла с лица земли одна из самых замечательных построек девятнадцатого столетия. Тем не менее, постройка Хрустального дворца оказала большое влияние на развитие

строительства из металла. Именно в этом здании впервые в мировой практике была осуществлена оригинальная конструкция, выполненная целиком из чугуна, железа и стекла. Она блестяще доказала на практике возможность выполнения несущих конструкций зданий из металла, без использования привычных бетона, кирпича и камня. Таким образом, Хрустальный дворец стал первым в мире большим металлокаркасным зданием и первым зданием со стеклянными стенами.

Рис. 5. Перспектива Хрустального дворца.
Фото Филиппа-Анри Деламотта [5].

«Хрустальный дворец» открыл новую эру в архитектуре общественных зданий. По его принципу и образцу и в XIX веке и позднее было возведено множество различных сооружений, в их числе, например, «Павильон машин» Всероссийской промышленно-художественной выставки 1896 г. в Нижнем Новгороде, стеклянные перекрытия британского национального Морского музея в Портсмуте, перекрытие московского ГУМа, харьковского «Детского мира», Центральный железнодорожный вокзал в Берлине на берегу реки Шпрее и многие другие.

Литература

1. Аркин Д. Рождение и гибель Хрустального дворца. Образцы архитектуры. М.: Госиздательство по делам архитектуры СССР, 1941.
2. Венецкий С. В. Загадки и тайны мира металлов, М.: МИСИС, 1999. 375 с.
3. Exhibition MDCCCLI. Official Descriptive and Illustrated Catalogue. In 4 Vol. London, 1851 18524. *Лондонская Всемирная выставка: Описание выставки. СПб., 1851.*
4. Никитин Н. П. Огюст Монферран. Проектирование и строительство Исаакиевского собора и Александровской колонны. Л., 1939.
5. Ресурсы Интернета. Режим доступа: http://viewfinder.english-heritage.org.uk/search/easy_results.asp?index=1&main_query=delamotte&theme=&period=&count_y=&district=&place_name=.
6. Ресурсы Интернета. Режим доступа: <http://www.crystalpalacefoundation.org.uk/>

КРАТКИЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ УМЕРШИХ В ХАРЬКОВЕ

Журило Д.Ю.

*Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт» (г. Харьков)*

Общеизвестно скептическое отношение многих граждан к системе здравоохранения. Её принято ругать, рассказывая, что «раньше было лучше, люди – здоровее, жили дольше» и так далее. Для объективной оценки указанной

системы были выбраны книги регистрации умерших по Харьковской синагоге 1872–73 гг. и сделана выборка умерших лиц еврейского вероисповедания Харьковского ЗАГСа 1922–23 гг. Подобная выборка была выполнена по ряду причин. Главными из них являются следующие. Синагога была в городе одна, а православных храмов со своими метрическими книгами только в Харькове было более двадцати. Харьков не входил в черту еврейской оседлости, поэтому в городе селились более зажиточные граждане иудейского вероисповедания, нежели жители поселений, входящих в черту оседлости. Финансовая независимость давала возможности доступа к медицинскому обслуживанию, более качественному питанию, более комфортным условиям жизни.

Всего в Харькове в 1872–73 гг. умерло лиц иудейского вероисповедания – 178 человек [1, 2]. Из них.

Родилось нежизнеспособными – 17 человек, или 9,6%.

Из оставшихся 161 человека умерли 78 женщин (48,5%) и 83 мужчины (51,5%).

По возрасту умерли.

До 1 года – 61 человек, или 34,3%.

От 1 года до 3 лет – 43 человека, или 23,5%.

(Суммарно, до возраста 3 лет умерло 103 человека, или 57,8%.)

От 3 до 10 лет – 18 человек, или 10,1%.

От 11 до 20 лет – 5 человека, или 2,8 %.

От 21 до 30 лет – 11 человек, или 6,2%.

От 31 до 40 лет – 8 человек, или 4,5%.

От 41 до 50 лет – 6 человек, или 3,4%.

От 51 до 60 лет – 8 человек, или 4,5%.

От 61 до 70 лет – 2 человека, или 1,1%.

Причины смерти так же были различными.

От неуказанных причин умерло 73 человека, или 41%.

Инфекционные болезни, среди которых были оспа, скарлатина, корь, тиф, круп, холера, стали причиной смерти 52 человек, или 29,2%. Туберкулёз (чахотка) стал причиной смерти 11 человек, или 6,2%.

Онкология унесла жизни 9 человек, или 5%. Сердечно-сосудистые заболевания унесли жизни 8 человек, или 4,5%. Оставшимися причинами смерти (8 человек, или 4,5%) стали ожоги, грыжи, скоропостижная смерть.

Спустя пятьдесят лет, в 1922 г., в Харькове умерло лиц иудейского вероисповедания 1192 человек - 623 мужчины (52,3%) и 569 женщин (47,7%) [3-11]. Из них.

Не указан возраст умерших -17 человек, или 1,4%.

Родилось нежизнеспособными – 10 человек (4 девочки и 6 мальчиков), или 0,8%.

Из оставшихся 1165 человека по возрасту умерли.

До 1 года – 167 человек, или 14%.

От 1 года до 3 лет – 48 человек, или 4%.

(Суммарно, до возраста 3 лет умерло 215 человека, или 18%.)

От 3 до 10 лет – 73 человек, или 6,1%.

От 11 до 20 лет – 99 человек, или 8,2 %.

От 21 до 30 лет – 151 человек, или 12,7%.

От 31 до 40 лет – 107 человек, или 9%.

От 41 до 50 лет – 163 человека, или 13,7%.

От 51 до 60 лет – 179 человек, или 15,1%.

От 61 до 70 лет – 107 человека, или 9%.

От 71 до 80 лет – 63 человека, или 5,3%.

Старше 80 лет – 8 человек, или 0,7%

В 1923 г. в Харькове умерло лиц иудейского вероисповедания – 626 человек - 332 мужчины (54,1%) и 294 женщины (46,9%) [3, 5, 8–10]. Из них.

Не указан возраст умерших - 4 человек, или 0,6%.

Родилось нежизнеспособными – 21 человек (9 девочек и 12 мальчиков), или 3,3%.

Из оставшихся 601 человека по возрасту умерли.

До 1 года – 56 человек, или 8,9%.

От 1 года до 3 лет – 22 человека, или 3,5%.

(Суммарно, до возраста 3 лет умерло 78 человек, или 12,4%.)

От 3 до 10 лет – 73 человека, или 11,6%.

От 11 до 20 лет – 49 человек, или 7,8 %.

От 21 до 30 лет – 85 человек, или 13,6%.

От 31 до 40 лет – 50 человек, или 8,1%.

От 41 до 50 лет – 48 человек, или 7,7%.

От 51 до 60 лет – 78 человек, или 12,6%.

От 61 до 70 лет – 69 человек, или 11%.

От 71 до 80 лет – 51 человек, или 8,1%.

От 81 до 90 лет – 18 человек, или 2,9%.

Старше 90 лет – 2 человека, или 0,3%

Сравнение сопоставимых данных через 50 лет показывает, что уменьшилась детская смертность, люди стали доживать до преклонного возраста (старше 70 и даже старше 90 лет). А ведь начало 20 годов – это не самое благоприятное время: произошли революция, окончились Первая мировая война, пандемия испанки, эпидемии тифа и, менее распространённых, холеры и туберкулёза.

Простой анализ параметров детской смертности доказывает ещё большую значительность в пользу нынешнего времени: сегодня нормативом в мире считается около 5-6 смертей на 1000 новорождённых, или 0,5...0,6%. Это в 15 раз меньше аналогичного показателя конца XIX века! И главной причиной этого является развитие науки и техники в области медицины и родовспоможения, система прививок, медицинского патронажа. В XX веке оспа в бывшем СССР была побеждена в 1936 г., а в мире – с 1978 г. Практически исчезли и эпидемии полиомиелита [11, с. 46].

Таким образом, основной причиной увеличения продолжительности жизни человека является не только наследственность, но и развитие науки и техники в области медицины и здравоохранения, профилактика основных заболеваний, здоровый образ жизни.

Источники и литература

1. Государственный архив Харьковской области (ГАХО). Ф. 958. Оп. 1. Д. 17.
2. ГАХО. Ф. 958. Оп. 1. Д. 24.
3. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 100.
4. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 129.

5. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 132.
6. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 133.
7. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 134.
8. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 160.
9. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 161.
10. ГАХО. Ф. 6532. Оп. 21. Д. 164.
11. Жданов В. М. Человек и вирусы. *Наука и человечество*, 1984. Москва : Знание. С. 44–55.

ВКЛАД ГОРНОПРОМЫШЛЕННИКОВ В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНУЮ ЖИЗНЬ ХАРЬКОВЧАН

Ильченко И. Ю., Приходько Н. П.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
(м. Харків)*

Как и все крупные города, Харьков своим развитием обязан бизнесменам и меценатам. Известно, что на развитие Киева решающее значение оказали сахаропромышленники – семьи Бродских, Терещенко, Гальпериных, Зайцевых и других, на развитие Сум – семья Харитоненко. А решающее влияние на развитие Харькова оказали горнопромышленники.

Если пройти по центральной улице Харькова – Сумской в ее начале, то в доме под № 20 и в соседнем № 18 сегодня расположен Радиотехникум. Но на стенах здания находятся эмблемы не радио или связи, а горного ведомства. Это и неудивительно – еще сто лет назад в здании располагалась могущественная общественная организация, объединявшая усилия деловых людей огромного региона: Донецкого Кряжа, Войска Донского, Херсонской, Харьковской, Екатеринославской и Царицынской губерний, промышленников Урала, Славяно-Сербского уезда. Если перейти на нечетную сторону улицы, то на стене дома №18 можно прочесть название - Съезд горнопромышленников юга России. Здания эти были приобретены для нужд Съездов в 1893 г. [1, л. 3].

Это была не просто общественная организация, а это был мощнейший трест, инструмент политики, оперирующий многомиллионными денежными средствами, горами угля, штабелями чугунных чушек, горами железной и марганцевой руды, сотнями километров рельсов и проката, десятками морских судов, сотнями паровозов и тысячами железнодорожных вагонов, обеспечивающий работой до миллиона человек, то есть организация, активно влияющая на экономику и политику Российской империи. Ни одно заседание Государственного совета, вплоть до конца Первой мировой войны, касающееся развития металлургической и угледобывающей промышленности, строительства инфраструктуры, железных дорог и портов, налогообложения промышленности не проходило без рассмотрения предложений и вопросов, рассмотренных на более, чем 40 Съездах горнопромышленников юга России, 37 из которых были проведены в Харькове. И, как правило, предложения Съезда горнопромышленников неукоснительно выполнялись.

Наиболее известны усилия горнопромышленников, направленные на скорейшее открытие в Харькове высшего технического учебного заведения. Как известно, здания, предназначенные для Харьковского технологического

института (ХТИ) более 7 лет простояли пустыми, без студентов и преподавателей, под охраной полиции. Одной из причин была русско-турецкая война, требовавшая огромных средств из бюджета [2].

В 1882 и в 1883 гг. Уполномоченные Съезда горнопромышленников юга России были откомандированы в Санкт-Петербург в Министерства Внутренних Дел и Народного Просвещения с целью открытия Харьковского технологического института [2]. Уполномоченные VII Съезда Н. С. Авдаков, П. Н. Горлов, А. В. Шеерман доложили VIII Съезду, что это ходатайство было представлено Министрам Народного просвещения и Внутренних Дел и рассматривалось в особой комиссии при Министерстве Народного просвещения, но что решения по этому вопросу еще не последовало, ввиду чего VIII Съезд (в 1883 г.) снова возбудил то же ходатайство непосредственно перед Министерством Народного просвещения [3]. Участвовали горнопромышленники и в открытии Горного училища в Екатеринославе, Лисичанской штейгерской школы, школы горных десятников, были инициированы создание горноспасательных станций в Донбассе, где учили создавать максимально возможные безопасные условия труда, работать с респираторами, масками, дыхательными аппаратами, оказывать первую помощь при ушибах, вывихах, переломах.

В этом же здании, начиная с 1895 г. располагалось Южно-русское общество технологов. Целью общества было объединение выпускников института, оказание им помощи в трудоустройстве и в дальнейшей работе [4]. С 1896 г. стал выходить ежемесячный журнал «Известия Южно-русского общества технологов», который просуществовал до 1917 года. На страницах журнала печатались научные статьи членов общества, переводные статьи, рецензии, библиографические обзоры новых поступлений в библиотеку, списки вакансий на заводах и предприятиях России, а также отчеты о трудоустройстве.

Южно-русское общество технологов стало инициатором создания в Харькове Женского политехнического института в 1916–1917 гг. [2].

В здании работала лаборатория по химическому анализу руд, углей, сплавов, огнеупоров, воды, рудничного воздуха, шлаков и т.д. [3].

И сегодня в Харькове существует Институт патологии суставов и позвоночника имени Ситенко. Михаил Ситенко – главный врач Харьковского медико-механического института в советский период. Хотя логичнее было бы назвать Харьковский медико-механический институт именем основателя. А основал его Председатель Совета Съезда горнопромышленников юга России Николай Федорович фон Дитмар, хозяин нынешнего завода «Свет шахтера». Данное медицинское учреждение занималось лечением травмированных рабочих в горной и других отраслях промышленности. Лечили рабочих бесплатно, восстанавливая не менее 80% трудоспособности. А отчет о количестве вылеченных рабочих ежеквартально публиковали в журнале Съезда «Горнозаводское дело». Например, с июня 1907 г. по ноябрь 1911 г. была оказана помощь 3042 травмированным рабочим [3].

Впоследствии в этих двух зданиях располагались Украинский научно-исследовательский институт металлов, учебные заведения авиационного профиля, во время оккупации – гестапо. Сегодня здания занимает Радиотехникум.

Литература

1. Государственный архив Харьковской области. Фонд 45. Оп. 1. Д. 1996. XVIII Съезд горнопромышленников Юга России.
2. Журило Д. Ю. Становление и развитие Харьковского Технологического института в конце XIX – начале XX века. Монография. Х. : Підручник НТУ «ХПІ», 2016. 264 с.
3. Журило А. Г., Журило Д. Ю. Роль Съезда Горнопромышленников Юга России в техническом образовании. *Библиотечка литейщика*. № 8. 2014. С. 24–25.
4. Журило А. Г., Журило Д. Ю. Становлення металургійної освіти в Україні в європейському освітньому контексті. *Українознавчий альманах*. Випуск 17. К., 2014. 334 с. С. 309–312.

ТРАНСПОРТНІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

Каиштанова Т. В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Історія транспортних перевезень тісно пов'язана з розвитком економічних і політичних відношень. Під світовою транспортною системою переміщення вантажів та людей варто розуміти кількість національних транспортних систем, які функціонують на взаємних договорах, які можуть бути як двосторонніми так і багатосторонніми. В міжнародному розподілі праці транспорту відведена особлива роль.

В своїй праці «Transportation» американський економіст Джон Кейл пише: «Транспорт являється одним із інструментів, необхідних цивілізованій людині, щоб внести порядок в світ хаосу. Транспорт входить в кожен сферу нашого життя. Без транспорту не можливо утримувати овочевий кіоск чи пивну, а тим паче перемогти у війні. Чим складнішим стає наше життя, тим більше ми відчуваємо потребу в послугах транспорту».

Роботу світової транспортної системи можна характеризувати декількома цікавими цифрами. Світова мережа шляхів сполучення складає на теперішній час 30 млн. км (20 млн. км – автошляхів). Рухомий склад – це: 350 млн. автомобілів; 65 тис. суден; 2,5 мільйонів вагонів; 450 тисяч локомотивів. Чисельність людей, зайнятих у транспортних системах – 100 млн. чол.

Протягом століть існувало багато способів перевезення вантажів. Багато років товари подорожували до своїх кінцевих пунктів призначення за допомогою тварин. Цей вид переміщення вантажів був повільним і часто небезпечним. Також переміщення вантажу здійснювалось завдяки водному транспорту. Пізніше, з впровадженням залізничної системи, перевезення вантажу стало швидшим та безпечнішим. Винахід літаків створив інший варіант для перевезення вантажів на далекі напрямки і швидкість доставки була вражаючою. Власники бізнесу завжди шукали кращих, швидших та надійних способів доставки своїх товарів.

Поговоримо про кожен із видів транспорту окремо. І почнемо з одного із найдревнішого виду транспорту – водного. Протягом XIX – XX ст. у різних країнах здійснювалися грандіозні проекти по об'єднанню річкових басейнів, морів та океанів (Суецький канал, Панамський канал та безліч менших каналів).

Подальше підвищення вантажопідйомності та спеціалізація пароплавів – це внески ХХ ст. Завдяки високій вантажопідйомності та дешевизні водний транспорт є вигідним для перевезень на великі відстані сировини – нафти, вугілля, руд, лісу, будівельних матеріалів та сільськогосподарської продукції (зерна, цукру) та інших масових товарів, які не втрачають своїх властивостей протягом значного періоду часу. У другій половині ХХ ст. водний транспорт взяв на себе більшу частину світового вантажообігу (до 62-67 %).

Залізничний транспорт. Якщо у Середньовіччя і навіть пізніше, до ХVІІІ ст., наша цивілізація була повернена обличчям в бік океану, то в ХІХ ст. вона повернулася у глиб континентів. Цьому у значній мірі можна завдячувати залізницям. У короткі історичні терміни вони покрили Європу та Північну Америку густою сіткою. І до початку ХХ ст. їхня сумарна довжина перевищила 1 млн. км. Особливо важливими залізниці стали для життя країн, які мають значні континентальні простори – Росії, Канади, США.

Процеси концентрації промислового виробництва до 60-х років сприяли інтеграції залізниць і внутрішніх водних шляхів (річкові порти та залізничні гілки).

На суші у ХХ ст. залізничний транспорт витіснив гужовий, який практично зник у розвинених країнах. Проте самі залізниці майже зразу почали відчувати сильну конкуренцію з боку автомобільного транспорту. Розвиток залізничного транспорту до початку ХХІ ст. почав сповільнюватись. Фрагментація виробництва, диверсифікація попиту і зростання номенклатури виробів все більше призводять до зростання ролі автомобільного транспорту.

Залізниця залежить від перевезень насипних та масових вантажів. Стає очевидним, що залізничний транспорт концентрується на масових вантажних перевезеннях на далекі відстані.

На даний момент часу пасажирські перевезення залізничним транспортом у розвинених країнах суттєво зменшуються. Так, наприклад, у США обсяг пасажирських перевезень скоротився з 34% в 60-х роках до 0,3% у 2000 році. Американська залізниця не витримує конкуренції із автомобільним транспортом. Проте про Західну Європу так сказати не можна. Тут як і раніше, є популярними пасажирські залізничні перевезення.

На перетині ХІХ-ХХ ст. з'являється наступна дитина науково-технічного прогресу – автомобіль (автомобільний транспорт). Переваги цього транспорту – маневреного, зручного, і що найголовніше, індивідуального засобу пересування – оцінили досить швидко. На початок ХХІ ст. дорогами планети їздять більше 0,5 млрд. автомобілів.

Автомобіль немислимий без автодоріг – у розвинених країнах їх довжина в 10-20 разів більше, ніж довжина залізниць. Половина всіх доріг світу із твердим покриттям зосереджено у США.

Повітряний транспорт також став надбанням ХХ ст. Цей найшвидший вид транспорту ще і допоміг усунути останні „білі плями” на карті Землі. Повітряні траси не потребують ремонту та оновлення. Їх навіть не треба поглиблювати, як фарватери річок та каналів. Для літаків та гелікоптерів потрібні тільки допоміжні

пристрої – аеропорти. На даний час у світі налічується більше 16 тис. аеропортів. Перевезення вантажу повітряним транспортом є самим швидким і надійним способом доставки вантажу. Здійснюється регулярними рейсами за розкладом, замовленими рейсами на встановлених повітряних лініях, а також в пункти, куди регулярні польоти не виконуються.

Трубопровідний транспорт, на відміну від вищеописаних універсальних видів транспорту, поки залишається вузькоспеціалізованим, призначеним для перекачування на далекі відстані рідких і газоподібних продуктів обмеженої номенклатури: газ, нафта, нафтопродукти і деякі інші вантажі. Не треба забувати про внутрішньовиробничі трубопроводи (у харчовій промисловості без них не обійтись – спирт, пиво, молоко, мінеральні води, пиво і т. д.)

Не можна оминати увагою і такі архаїчні, проте реально існуючі види транспорту, як гужовий та в'ючний. У багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки перевозять вантажі на тваринах або повозками, працюють носильники та рикші. Ніде правди діти, в Україні гужовий транспорт також присутній і широко використовується у сільській місцевості.

ФОНД Р-5875 ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ АКАДЕМІКА МИКОЛИ ПАВЛОВИЧА БАРАБАШОВА (1894–1971)

Коваль Ю. Ю.

Центральний державний науково-технічний архів України (м. Харків)

Архівні документи особового походження є цінним джерелом інформації для вирішення цілого спектра евристичних завдань під час формування джерельної бази будь-якої історико-наукової роботи. Особливо, якщо це стосується проведення досліджень, спрямованих на реконструкцію наукових біографій видатних особистостей, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної та світової науки і культури.

В цьому контексті особливої уваги заслуговує постать видатного астронома, академіка Миколи Павловича Барабашова. Ім'я славетного харків'янина добре відоме в астрономічних колах: його основні наукові праці присвячені дослідженням фізичних умов планет Сонячної системи та Місяця. Ще до початку космічної ери, на основі візуальних спостережень Марса, він склав карту його поверхні. У 30-і рр. XX ст., застосовуючи методи фотографічної фотометрії під час вивчення планет і Місяця, визначив оптичні характеристики Марса, особливості відбиття світла від поверхні Венери [1; 7].

Незважаючи на низку публікацій, присвячених висвітленню загальних біографічних фактів та окремих напрямів наукової спадщини акад. М. П. Барабашова, до сьогодні немає узагальнюючої праці, яка підсумовує подвижницький життєвий шлях Астронома, докладно розкриваючи всі аспекти його наукової діяльності. Це не відповідає масштабам особистості акад. М. П. Барабашова, не дозволяє розкрити існуючі лакуни в певних аспектах його життєдіяльності. Тому тема проведення комплексного дослідження життя та

творчості Миколи Павловича Барабашова є актуальною та потребує ретельного опрацювання.

Одним із інформативних джерел до вивчення наукової біографії астронома є фонд особового походження Р-5875 «Барабашов М. П.», який зберігається у Державному архіві Харківської області. У ньому відклалися документальні пам'ятки, передані родиною Барабашових, з яких було сформовано 690 одиниць зберігання. Хронологічні межі документів – 1912–1972 рр. [3; 4]. Вони знаходяться у відкритому доступі.

Микола Павлович Барабашов – астроном, академік АН УРСР, ректор Харківського державного університету ім. О. М. Горького (1943–1945), Герой Соціалістичної Праці (1969), депутат Верховної Ради СРСР 4-го та 5-го скликань (1954–1962), нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, низкою інших відзнак [5].

Акад. М. П. Барабашов не був суто кабінетним ученим: як видатний організатор науки, він вмів збирати біля себе однодумців, мав яскраво виражені лідерські та управлінські якості. Це, безумовно, посприяло створенню у 1930-х роках в обсерваторії Харківського державного університету наукової планетної школи. Уже у 50-х р. XX ст. Харків почали називати планетним центром колишнього СРСР [2].

Документальний масив особового фонду систематизовано за наступною схемою: 1) Матеріали до біографії; 2) Творчі (у т. ч. «звіти про наукову роботу»); 3) Наукові статті і доповіді; 4) Листування; 5) Дарчі написи; 6) «Про М. П. Барабашова»; 7) Документи родичів. Кожна з цих груп потребує більш детального розгляду.

«Матеріали до біографії» включають: автобіографічні документи М. П. Барабашова, свідоцтво про закінчення фізико-математичного факультету, датоване 22 липня 1919 р.; посвідчення, накази, заяви та ін.

У розділі «Творчі документи» особового фонду зберігаються: звіти про наукову діяльність (1948–1971 рр.); його відгуки про наукові дослідження, дисертації, книги й статті різних авторів (1950–1970 рр.); бібліографія наукових праць М. П. Барабашова (за 1936–1969 рр.) та списки його учнів; брошури, книги автора, анотації, графічні документи, журнали (з робочими нотатками), фотовідбитки, документи учбово-педагогічної діяльності та ін. Інформативними та корисними з точки зору вивчення історії астрономії є матеріали: спостереження штучних супутників Землі (1957–1959 рр.); вивчення Сонця, зір і планет Сонячної системи (1928–1970 рр.); журнали із записами результатів візуальних спостережень Марса (1952 та 1956 рр.).

У фонді зберігаються наукові праці та доповіді М. П. Барабашова, зокрема: журнальні статті (машинописні та рукописні варіанти різних публікацій); публікації в наукових журналах, збірниках, доповіді; виступи Миколи Павловича про історію розвитку вітчизняної астрономічної науки; щодо розвитку космонавтики, з суспільно-політичних питань (1948–1971 рр.); фрагменти статей із газет, надрукованих різними мовами (вітчизняних та закордонних видань); матеріали про роботу наукових конференцій, симпозіумів, пленумів, комісій (постанови, плани, програми, протоколи). Значна частина

документів за тематикою та стилем викладення матеріалу має науково-популярну спрямованість. Переважно, це авторські публікації і інтерв'ю у періодичній пресі (газети, журнали), які висвітлюють питання історії розвитку астрономічної науки в СРСР та Україні [6].

Також у фонді налічується 292 од. зб., сформованих з кореспонденції, які становлять майже 50 % документів архівного фонду (1 285 аркушів) за період 1950–1972 рр. Це листування М. П. Барабашова з науковими установами, редакціями періодичних видань, громадськими радами, видавництвами, іноземними кореспондентами та ін. Серед адресатів особистих листів – низка відомих іноземних та радянських вчених: Д. Ваттенберг, О. Л. Струве, С. І. Гапошкін, О. Дольфус, Д. Койпер, О. П. Виноградов, К. Я. Кондратьєв, В. О. Котельніков, О. В. Палладін, Н. М. Сисакян, М. К. Тихонравова, В. Г. Фесенков та ін.

У фонді наявні книги, брошури, автореферати дисертацій радянських та іноземних авторів з дарчими написами Миколі Павловичу.

У розділі, виділеному в опису «Про М. П. Барабашова», представлені документи: література про наукову та громадську діяльність М. П. Барабашова (статті різних авторів до 60-річчя М. П. Барабашова).

Також, необхідно додати, що у фонді Р-5875 зберігаються вітальні адреси, листи з привітаннями з нагоди присвоєння звання Герой Соціалістичної Праці М. П. Барабашову та інші ювілейні матеріали.

Слід відзначити, що певна частина архівних документів фонду представлена фотодокументами М. П. Барабашова, а саме: зі студентами ХДУ ім. О. М. Горького, серед делегатів 8-го з'їзду Міжнародного астрономічного союзу в Москві, в Харківській астрономічній обсерваторії та ін. за період 1910-ті – 1970-ті рр.

Отже, нами з'ясовано, що документи фонду особового походження Р-5875 «Барабашов М. П.» є інформативним джерелом для проведення історико-наукового дослідження життя та творчості акад. М. П. Барабашова та можуть слугувати фактографічною базою для інших досліджень, зокрема з історії астрономії.

Джерела та література

1. Александров Ю. В., Лупишко Д. Ф. Гражданин неба. К 110 летию со дня рождения Н. П. Барабашова. *UNIVERSITATES. Наука и просвещение*. 2004. № 1. С. 22–28.
2. Вавилова И. Б. Планетная научная школа академика Н. П. Барабашова // *200 лет астрономии в Харьковском университете* / Под. ред. проф. Ю. Г. Шкуратова. Харьков : ХНУ, 2008. С. 172–177.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-5875. Оп. 1. 664 од. зб
4. ДАХО. Ф. Р-5875. Оп. 2. 26. д. зб.
5. Енциклопедія Сучасної України. Т. 2 : «Б» – «Біо» / Гол. редкол.: Дзюба І. М., Жуковський А. І., Железняк М. Г. та ін.; Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2003. С. 213.
6. Балишев М. А., Машенко О. М. Харківський університет: історичний екскурс за архівними документами (1964 – 1994): Наук.-довід. вид. Харків : Яковлєва, 2004. 202 с.
7. 200 лет астрономии в Харьковском университете / Под. ред. проф. Ю. Г. Шкуратова. Харьков : ХНУ, 2008. 632 с.

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ В ХАРКОВІ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ МІСТА

Колесніченко Є.О, Філіппова В.О.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
(м. Харків)*

Серед українських філологів навряд чи знайдеться настільки суперечлива постать, як Юрій Володимирович Шевельов.

Мало кому вдавалося поєднувати наукову роботу в галузі українського мовознавства та колабораціонізм.

Юрій Володимирович походив з родини зросійщених німців, до війни закінчив Харківський університет і захистив у 1939 р. кандидатську дисертацію з філології, після чого став викладати слов'янське мовознавство в університеті.

Залишившись у Харкові під час окупації, Шевельов активно публікується у видаваній окупантами газеті «Нове життя», в якій щосили вихвалялися часто надумані успіхи німецьких військ, чудове життя українців, які виїхали до Німеччини, а у всіх проблемах українців звинувачуються євреї і комісарі.

Сам Шевельов у своїх спогадах згодом вказував свою роботу в період окупації – це написання підручника з української мови, робота членом товариства «Просвіта».

Але збережені документи, якщо не рахувати номерів газети «Нове Життя», яка виходила з дозволу і під контролем німецької адміністрації, свідчать про нещирість Шевельова.

У архівній справі [1, арк. 47] прямо зазначено, що Шевельов був не лише провідним членом товариства «Просвіта», а був одним із активних засновників цього товариства.

Разом з ним фундаторами Товариства були Д. Ф. Соловей – директор школи, професори університету П. О. Соловійов, П. М. Дармостук, Х. С. Рябокін, К. В. Дубняк, науковий співробітник В. В. Дубровський та інші. Далі вказано, що Юрій Володимирович Шевельов та Володимир Кирилович Ткач, також доцент ХДУ були «кандидати у члени Президії товариства, на випадок вибуття або хвороби будь-кого з членів Президії».

Статут цього товариства був затверджений 10 березня 1942 р.

Але німецька газета «Нове життя», яку видавали українською мовою, вже в номері від 18 січня 1942 р. прямо вказує, що «Радісно відзначили велике традиційне українське свято Різдва Христового окремим спільним святкуванням 8.01.1942 р. у Товаристві «Просвіта» та «Союзі Українок». На святкуванні були присутні всі члени товариства, а також чимало почесних гостей, серед яких були представники Німецького Командування та бургомістер Харкова проф. О. Крамаренко. Святкування почалося урочистим зібранням. Коли голова «Просвіти» п. В. Дубровський у своїй вступній промові згадав імена тих, хто загинув за велику українську справу від мерзенних рук більшовицьких загарбників, усі присутні підвелися й проспівали «Заповіт» [2].

І далі: «Невимушеною щирістю були повні його слова подяки великій Німецькій Нації та її Вождєві А. Гітлерові за звільнення від більшовицької тиранії, слова, що їх заля зустріла дружніми, довготривалими оплесками» [2].

Звернемо увагу, що газета датована січнем 1942 р., а Статут цього товариства був затверджений аж 10 березня 1942 р., що зовсім не схоже на відому німецьку точність. Тобто, робота товариства була заздалегідь спланована і скоординована. Здавалося б, наукове товариство, зайняте поширенням української культури, освіти, популяризацією науки і культури.

Але досить прочитати постанови ВІКАДО - організації, яка працювала на окупованих територіях в інтересах німецької армії, щоб зрозуміти, що німцям українська культура була зовсім не потрібна і це була тільки ширма. Німці активно підтримували українців, але лише на словах. Їм потрібно було продовження активних дій на Західному фронті. А це вимагало значних потреб у найрізноманітніших ресурсах: продуктах харчування, чорних та кольорових металах, робочих руках, тощо.

У роботі [3, арк. 2, 3] прямо зазначено спочатку німецькою, а потім – українською мовами:

«Господарче командування, Харків, 17.04.1942 р.

Відділ ВІКАДО.

Панові професорові Олексійові Крамаренко, Президенту наукової управи.

На підставі погодження з Штабарткомандуванням Харкова Ви призначаєтесь довіреною особою Господарчого командування Харкова по всіх Вищих учбових закладах, університетах, інститутах та інших наукових установах, що знаходяться в командній окрузі. Ви одержуєте завдання допомогти Господарчому командуванню, відділові ВІКАДО при організації роботи цих наукових установ, встановити зв'язок з фаховими силами, що маютьесь на увазі, й з Вашого боку всіма силами діяти в тому напрямку, щоб фахові сили були прикладені корисно, по лініях, намічених Господарчим Командуванням.

Підпис.

Штабарт Тайле. Генерал-лейтенант».

З приходом німців відділ ВІКАДО керував різними підприємствами з металообробки, шкіргалантереї, хімічної промисловості, виробництву продуктів харчування. Але все це багатство часів окупації призначалося лише для потреб німецької армії. Так само на благо Великої Німеччини повинні були працювати чисельні робітники, яких за допомогою Біржи праці відправляли у Німеччину. В газеті «Нове життя» лицемірно писали про гарний відпочинок трудівників з України в Німеччині, а Вікадо приймало тайні рішення щодо цензури листів робітників з України та можливість відповіді їм на стандартних бланках [4].

Примусовий характер відправлення українців на роботу у Германію не є секретом ні для кого.

Таким чином, Юрій Шевельов залишається фахівцем, діяльність якого у часи окупації об'єктивно не розкрито і досі. Але доведено, що далеко не всі відомості, які він описує у своїх творах та спогадах, є дійсними.

Джерела та література

1. Державний архів Харківської області (ДАХО), Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 11.
2. «Нове життя», 18 січня 1942 р.
3. ДАХО. Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 2.
4. ДАХО. Ф. Р-3080. Оп. 1. Спр. 7.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ПОСТРОЙКИ ЗДАНИЯ ДЛЯ КУРСОВ ОГНЕСТОЙКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ХТИ

Компаниец Е.В.

*Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт» (г. Харьков)*

Архитектура Харьковского политехнического института представляет собой достаточно пёстрое нагромождение различных зданий, построенных за хронологический период более 130 лет, выполненных из различных строительных материалов и построенных в разных стилях. Первые пять зданий, с которых начинался ВУЗ, были построены из красного кирпича под руководством и по проекту Р. Р. фон Генрихсена в далёком 1877 г. [1, 2]. Долгие 8 лет они ожидали первых студентов [3]. Здание новой библиотеки было построено в ВУЗе одним из последних в начале ХХI века.

Отдельное красивое здание для Курсов огнестойкого строительства было построено в разгар Первой мировой войны. Сегодня оно называется Вечерний корпус. История постройки этого здания не описана в литературе. Даже в работе [1] постройка здания для курсов огнестойкого строительства практически не описана.

24 сентября 1913 года Министерство Народного просвещения разрешило организовать при Харьковском технологическом институте Александра III Курсы огнестойкого строительства, на основаниях, выработанных Учебным комитетом и сообщениях при представлении от 31 августа того же года. Это разрешение было заслушано в Учебном комитете 8 октября 1913 года. А на том же заседании было постановлено: «отвести Курсам огнестойкого строительства под постройку тёплого сарая место на главной дороге вблизи Химического корпуса». Учебный комитет постановил: «Ввести в проект договора указанные дополнительные пункты, для окончательного установления отведённого под курсы места и назначить комиссию из профессоров: Красусского, Латышева и Щукарёва, которой и поручить, совместно с Хозяйственным комитетом, решить окончательно вопрос о выборе места строительства».

5 февраля 1914 года состоялось заседание указанной комиссии и благодаря настояниям проф. Мухачёва, вместо планировавшегося ранее места на краю территории Института, было отведено место в середине владений Института, без точного обозначения его границ: «участок поля близ сельскохозяйственной станции, обозначенный на плане опытного поля густой штриховкой», так значится в договорном условии.

Курсами огнестойкого строительства заведовал проф. П. М. Мухачёв, а сами Курсы начали работу с января 1914 года.

Учебный комитет принял ряд решений относительно Курсов:

1. Под постройку зданий для лабораторий Курсов отводится участок земли с тем условием, чтобы на случай закрытия Курсов все здания поступили в полную собственность Института.

2. Руководителем Курсами лицом должно быть обязательно одно из лиц наличного преподавательского состава Института.

3. В качестве наиболее пригодного места было признано место в углу опытного поля у забора, отделяющего владения Института от улицы Чайковского, с устройством особого выхода на эту улицу.

7 февраля 1914 года этот проект со всеми учтёнными дополнениями был представлен проф. Мухачёвым попечителю Учебного округа, и 2 июля того же года соглашение было утверждено Министерством Народного просвещения

До 1916 года Курсы пользовались аудиториями (преимущественно в Химическом и Техническом корпусах) и химическими препаратами Института; за пользование которыми уплачивали 200 рублей в год.

В 1916 г. под руководством архитектора Ю. С. Цауне здание для Курсов было построено. Этому не помешала ни Мировая война, ни ограниченное финансирование, ни дороговизна того времени.

Курсы огнестойкого строительства продолжали свою работу до начала 1920-х годов. Затем, со сменой власти после революции, Пётр Матвеевич Мухачёв на короткое время оставил Харьковский Технологический институт, посвятив свои знания и умения Институту металлов, который он возглавлял несколько лет.

Как и предполагалось Учебным комитетом, здание перешло в полную собственность Института. В здании, построенном в разгар Первой мировой войны, практически без разрушений пережившего смену властей, революцию и Гражданскую войну, долгое время обучались студенты по вечерней форме обучения. Такая форма обучения была одним из видов получения высшего образования без отрыва от производства, довольно распространённого в бывшем Советском Союзе. Здание получило наименование «Вечерний корпус» и, не смотря на отмену вечерней формы образования, сохранил своё название и в настоящее время. В нем сегодня располагаются кафедры, связанные с ИТ-технологиями. А сам корпус (тёплый и уютный) исправно служит уже вторую сотню лет на nive высшего образования, являясь своеобразным памятником своим создателям и членам Учебного комитета, заботившимся о будущем родного Института.

Источники и итература

1. Журило Д. Ю. Становление и развитие Харьковского Технологического института в конце XIX – начале XX веков : монография / Нац. техн. ун-т «Харьков. политехн. ин-т». Харьков : Підручник НТУ «ХПІ», 2016. 264 с.

2. Компаниец Е. В. К 140-летию главного аудиторного корпуса НТУ «ХПИ». *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес*: Матеріали міжнар. наук.-теор. конференції студ. та аспір. 10–11 квітня 2019 року. Харків: НТУ «ХПІ», 2019. 679 с. С. 616–618.

3. Компаниец Е. В. Из истории открытия ХПТИ. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес*: Матеріали міжнар.наук. – теор. конференції студ. та аспір. 8–9 квітня 2020 року. Харків : НТУ «ХПІ», 2020. 496 с. С. 432–432.

4. ГАХО. Ф. 770. Оп. 1. Д. 801. Расчётная тетрадь по постройке здания для Курсов сельского огнестойкого строительства. – 46 с.

**ПРЕЗЕНТАЦІЯ «НОВОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА»
І.Є. ОВСІНСЬКОГО НА СТОРІНКАХ
ПОЛЬСЬКОМОВНОЇ ФАХОВОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ ХІХ ст.**

Корзун Д. Ю.
ННСТБ НААН (м.Київ)

В сучасній фаховій літературі, присвяченій органічному землеробству, ім'я Івана Євгеновича Овсінського (1856-1910) занесено до когорти фундаторів цього напрямку ведення сільського господарства. Його праця «Нова система землеробства», яка вперше побачила світ у 1898 р. на сторінках польського журналу «Rolnik i Hodowca» («Селянин та підприємець»), стала загальною назвою для безплужного методу обробітку ґрунту, так званих «No till-технологій». Однак, шлях ідей І.Є. Овсінського, висвітлених у цій праці був тернистим та тривав впродовж багатьох років.

Свою теорію поверхового обробітку ґрунту І.Є. Овсінський почав розробляти ще по закінченню Новоросійського університету. У 70-х роках ХІХ ст., працюючи агрономом в господарствах Подільської та Бессарабської губерній (с. Ласківці-Ісаївці Летичівського повіту, «Армянське» Кам'янецького повіту, «Гетьманське» Балтського повіту) він випробовував певні положення до нового підходу у веденні господарювання. Маючи не аби які контакти серед господарів польського походження цих регіонів, дослідник домігся впровадження своїх ідей в агропідприємствах Б. Гродзинського та Й. Левицького на Поділлі [1, С. 104]. Протягом 20 років експериментатор в різних природно-кліматичних умовах запроваджував поверхову оранку (5-6 см). Вперше первісні основи та концептуальну модель своєї системи наукової громадськості він озвучив на засіданні Ради Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (далі КТСГ) у січні 1890 р. [2, С. 390]. Його доповідь була відібрана для виступу на 1 обласному сільськогосподарському з'їзді, який відбувся 10-20 лютого цього ж року у м. Києві за ініціативи товариства. З цього моменту І.Є. Овсінський заявляє про себе як про новатора аграрної науки, пропонуючи вихід з промислово-землеробської кризи тих років. Однак, вже серед учасників наступного 2-го з'їзду КТСГ, який відбувся у 1892 р. його не було. Вдруге економічну концепцію своєї системи І. Овсінський представляє на засіданні Ради товариства лише у 1895 р. Однак, згідно протоколу засідання ради товариства його ідеї члени КТСГ сприйняли як утопію [6, С. 716].

Несприйняття його теорії серед київського аграрного наукового співтовариства спонукає І. Овсінського звернутися до польськомовного наукового середовища, з яким у нього були контакти, особливо по лінії національних питань. Адже, І. Овсінський переслідувався царською владою за поширення польськомовної літератури на теренах імперії та був за це засуджений. Свої робочі матеріали він подає для ознайомлення Юліану Охоровичу (пол. *Julien Ochowitz*) (1850-1917), польському філософу, психологу, винахіднику, відомому в тогочасних наукових колах представнику

польської школи натурфілософії. Ю. Охорович стає ідейним натхненником І. Овсінського та спонукає його викласти свою концепцію у цілісній праці, на сторінках якої було б чітко окреслено не лише технологію, але й філософію його підходів [3, С. 3]. Маючи авторитет серед польської наукової спільноти, адже певний час був шеф-редактором популярного польськомовного періодичного видання «Нива» (пол. «Niwa»), Ю. Охорович, ознайомившись з окремими главами наукової праці винахідника, зробив її наукове редагування та допоміг у представленні редакторам відомих польськомовних фахових видань («Сільськогосподарська газета» – пол. «Gazeta Rolnicza», «Фермер та Селекціонер. Агропромисловий щотижневик» – пол. «Rolnik i Hodowca. Tygodnik rolniczo-przemysłowy»).

Найкраща співпраця виявилась з редактором фахового видання «Rolnik i Hodowca» Генріком Котлубеєм (пол. *Henryk Kotlubaj*) (1851-1911), відомим фахівцем в галузі селекції тварин. Так, окремі розділи книги, яка спочатку мала назви «Самосвідомість рослин», «Самостійність рослин» (пол. «Samowiedza roślin», «Samodzielność roślin») з'являються на сторінках часопису у 1897 р. Зокрема висвітлюється методика, розроблена І. Овсінським (№№ 37-41), економічні питання запровадження системи (№9), досвід окремих господарств, які працювали згідно вказівок експериментатора (№№ 48-50). Фактично окремий розділ книги, присвячений економічним питанням виходить як спеціальний випуск «Фермера та Селекціонера» під назвою «Організм економічний» [5]

Фактично всі номери часопису за 1898 р. містили уривки майбутньої книги «Нова система землеробства» (пол. «Nowy system rolnictwa»). Одночасно публікуються висновки популяризаторів аграрної науки – Ігнація Грабовського (пол. Ignacy Grabowski), Ігнація Богдашевського (пол. Ignacy Bogdaszewski), Станіслава Козицького (пол. Stanisław Kozicki), Яна Денбіцького (пол. Jan Dębicki), Яна Ярашевського (пол. Jan Jaraczewski), Яна Боньковського (пол. Jan Bońkowski), Норберта Людкевича (пол. Norbert Ludkiewicz). Така популярність «Новой системи землеробства» І. Овсінського та особиста підтримка шеф-редактора видання створила можливість публікації книги у 1899 р. польською мовою[4]. Цього ж року виходить й переклад російською [3].

Після виходу в світ книги відгуків господарів помітно побільшало. Крім того, редакція часопису ініціює опитування серед тих, хто застосовував технології новатора, а їх результати публікувались на сторінках видання. Саме за ними можна простежити географію поширення методики Овсінського – традиційно землі Південно-Західного краю (Київська, Волинська та Подільська губернії) та Царства Польського. Загалом, нами підраховано 27 господарів, які активно долучились до обговорення системи на сторінках часопису.

Таким чином, не отримавши належного визнання серед наукового аграрного співтовариства на теренах Південно-західного краю Російської імперії, І.С. Овсінський у 90-х роках XIX ст. звертається за допомогою у поширенні своїх ідей до наукового та аграрного польськомовного середовища країни. Встановлено, що редакція польськомовного періодичного видання «Rolnik i Hodowca», публікуючи протягом кількох років уривки його праці «Нова система землеробства», ініціюючи опитування серед сільськогосподарських виробників

щодо результатів впровадження цієї системи, здійснила значний розголос новацим І.Є. Овсінського, що в майбутньому спонукало російськомовне аграрне наукове співтовариство ретельніше дослідити його теорію.

Джерела та література:

1. Корзун О.В. Подільський вчений-агроном Іван Євгенович Овсінський та його внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи України. *«Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку».* Матеріали другої Міжнародної наук.-практ. конф. Вінниця. 13-15 жовт. 2010 р. Вінниця, 2011. С. 104-105.
2. Вергунов В. А. Овсинський Іван Євгенович (бл. 1856–1910). Визначний вітчизняний учений- агроном, фізіолог рослин, засновник безплужного землеробства. *Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч.* Київ : Аграр. наука, 2018. Ч. 1. Творці та розбудовники (біографічні нариси). С. 390–394.
3. Овсинский И. Новая зизтема земледелия. Пер. с польск. Г. Барановского. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1899. 174 с.
4. Owsinski J. Nowy system rolnictwa. Warszawa :Wydawnictwo redakcyi «Rolnika I Hodowcy», 1899. 120 s.
5. Owsinski J. Organizm ekonomiczny. Warszawa :Wydawnictwo redakcyi «Rolnika I Hodowcy», 1897. 14 s.
6. Протокол заседания Совета Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. 21 февраля 1895 г. *Земледелие*. 1895. № 44. С. 715–718.

ВНЕСОК А.І. ТРОЦАНА В РОЗВИТОК МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА УКРАЇНИ Косско Т.Г.

*Центр дослідження інтелектуальної власності і трансферу технологій
НАН України (м. Київ)*

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що вирішальним чинником соціально-економічного рівня країни є розвиток науки і техніки. Досягнення вітчизняних науковців є одним із визначальних чинників технічного прогресу та економічного рівня країни. [1]

Матеріалознавство стало одним з найбільш потужних напрямків науки в Україні. Воно дало світу багато відомих імен видатних науковців, які працювали у наукових академічних і галузевих інститутах та університетах, та внесли свій великий вклад у розвиток вітчизняної науки та промисловості. [2, с. 9].

Троцан Анатолій Іванович є відомим фахівцем в галузі матеріалознавства та чорної металургії, а також з позапічної обробки, модифікування і мікролегування залізвуглецевих сплавів. А.І. Троцан є головним науковим співробітником Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України, доктором технічних наук, професором. Його ім'я відоме не тільки в Україні, але й поза її межами. [3, с. 169–171]

Життєвий шлях Троцана Анатолія Івановича почався 29 серпня 1945 р. у с. Первомайка Велико-Лепетихського району Херсонської області в сім'ї

вчителів. У 1963 р. після закінчення 11-ти річної середньої школи в Старобешеві Донецької області він розпочав навчання в Донецькому державному університеті (ДонГУ) на фізичному факультеті. Свою трудову і наукову діяльність почав в студентські роки, працюючи лаборантом кафедри рентгенометалофізики.

Завідуючим кафедри на той час був видатний вчений академік АН України Володимир Іванович Архаров. В. І. Архаров (1907–1997 рр.), відомий металофізик, був одним із організаторів фізичної науки в Україні, у тому числі Донецького наукового центру, який в подальшому обумовив розвиток науки у Донецькому регіоні. [4]

На запрошення академіка В.І.Архарова Анатолій Іванович почав навчання в аспірантурі ДонГУ. Після аспірантури працював (1971–1974 рр.) інженером науково-дослідного сектора ДонГУ, а в 1974–1975 рр. – молодшим науковим співробітником Донецького науково-дослідного інституту чорної металургії (ДонНДІчормет).

З 1975 р. Анатолій Іванович працював в Академії наук УРСР молодшим науковим співробітником Інституту проблем матеріалознавства (ІПМ АН УРСР), потім – старшим науковим співробітником. В 1972 р. йому було запропоновано очолити лабораторію.

Із 1997 р. по 2016 р. він очолював відділ матеріалознавства стали Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М.Францевича НАН України, де і працює по теперішній час. Під його керівництвом було створено і втілено у виробництво нові марки сталей і лігатур, а саме сталі на основі управління хімічною і структурною неоднорідністю шляхом раціонального рафінування, модифікування і мікролегування їх дисперсними тугоплавкими порошками і хімічно-активними елементами. Також були розроблені технології отримання високоякісних трубних та судових марок сталей. Також за його участю була створена нова дисперсійно-зміцнена ванадієва ливарна сталь із підвищеними пластичністю, міцністю і холодостійкістю.

Один із напрямків наукових досліджень А.І. Троцана був пов'язаний з розробкою наукових принципів та сучасних ресурсозберігаючих екологічно-чистих технологій, що сприяли заміні так званих «брудних» виробництв.

За видатні наукові здобутки А.І. Троцан став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, яку одержав в 1999 р. за розробку спеціальних методів дослідження межзеренного стану, локальної хімічної неоднорідності і механічних властивостей в осьовій зоні безперервнолитого металу та підвищення фізико-хімічних та механічних властивостей товстолистового прокату для суднобудівництва та газо-нафтопровідних труб великого діаметру.

Анатолій Іванович є не тільки видатним вченим, а видатним винахідником, а саме автором та співавтором понад 150-ти авторських свідоцтв СРСР і патентів України на винаходи та корисні моделі, що поєднали наукові дослідження та їх практичне втілення в інноваційні технології.

У 2008 р. йому було присвоєно почесне звання «Заслужений винахідник України». Він був також нагороджений грамотою Державного департаменту

інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України, знаком «Творець» і Почесною грамотою Президії НАН України.

А.І. Троцан є іноземним членом Академії інженерних наук ім. О.М. Прохорова Російської Федерації (2003 р.). Він є Спеціально запрошеним професійним професором Міжнародного науково-дослідного інституту технологій сталі при Уханьському університеті науки і технологій Китаю. За значний внесок у розвиток науки і економіки провінції Хубей та Китаю А.І. Троцан їх урядами нагороджений медаллю «Серійні дзвони» (2010 р.) та орденом «Дружби» (2012 р.).

Європейською науково-промисловою палатою він був нагороджений дипломом якості і золотою медаллю за високоякісну професійну діяльність та фундаментальний вклад в металургію.

А.І. Троцан є постійним членом створеного в 2004 р. Українського матеріалознавчого товариства під головуванням академіка НАН України В.В. Скорохода [5]. В 2015 р. А.І. Троцан був нагороджений пам'ятною медаллю Українського матеріалознавчого товариства на честь видатного вченого-матеріалознавця Г.В. Самсонова. Ця пам'ятна медаль була запроваджена товариством для нагородження вчених та фахівців-матеріалознавців за видатні досягнення в цій галузі.

А.І. Троцан є постійним членом Міжвідомчої науково-технічної ради України з проблем позапічної обробки та безперервного розливання сталі.

Понад 20 років А. І. Троцан викладав у вищих навчальних закладах. Свій досвід і знання він передавав студентам, аспірантам, докторантам, інженерно-технічним працівникам металургійних комбінатів України та Китайської Народної Республіки. В 2001 р. очолив кафедру технології та комп'ютеризації ливарного виробництва Приазовського державного технічного університету (ПДТУ). В 2014 р. йому було присвоєно звання професора.

Таким чином, дослідження науково-практичної та винахідницької діяльності А.І. Троцана, педагогічної праці і видатних наукових здобутків свідчать про вагомий внесок ученого у розвиток матеріалознавства і металургійної галузі України. Від впровадження винаходів, автором і співавтором яких був, було одержано значний економічний ефект. Характерно, що основні наукові розробки вченого було зроблено з урахуванням поліпшення екологічних факторів. Багаторічна міжнародна наукова діяльність А.І. Троцана була відмічена міжнародною науковою спільнотою та сприяла популяризації та підвищенню престижу української науки у світі.

Джерела та література

1. Національна академія наук України. 1918–2018: до 100-річчя від дня заснування / Гол. ред. ком. Б.Є. Патон. Київ: *Академперіодика*, 2018. 336 с. doi: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.361.336> (дата звернення: 01.09.2019).
2. Гнесин Г.Г. Материаловеды: ученые, инженеры, изобретатели. Киев: Логос, 2010. 259 с.
3. Косско Т.Г. Видатний український матеріалознавець А.І. Троцан – науковець та винахідник. *Матеріали 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»* (Київ, 5–7 жовтня 2017). Київ, 2017. С. 169–171.

4. Архаров Володимир Іванович. Національна академія наук України 1918–2018 : Персональний склад./ В.М. Палій, Ю.О. Храмов. Центр дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України. Київ. *Фенікс*. 2013.

5. Скорход В.В. Привітання Президента УМТ. *Вісник Українського матеріалознавчого товариства*. 2008, № 1. С. 6.

ДЖЕРЕЛА АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: СЬОГОДЕННЯ ТА МАЙБУТНЄ

Купрійчук Г.М.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Після проведення аграрної і земельної реформи в Україні та враховуючи активні євроінтеграційні процеси, що відбуваються в нашій державі, виникає необхідність аналізу сучасної системи, структури і змісту аграрного законодавства та інших джерел правового регулювання у сфері виробництва сільськогосподарської продукції за умови їх узгодження з Конституцією України, систематизації та гармонізації з правом Європейського Союзу [1, с. 85].

Джерела аграрного права – це зовнішня форма існування аграрно-правових норм, їм притаманні загальні риси, які характеризують джерела будь-якої галузі права, а саме:

а) вони мають офіційний, публічний характер, який надається двома шляхами: шляхом правотворчості, тобто походять від держави, та шляхом санкціонування, коли державні органи надають їм юридичної сили;

б) приймаються державою або санкцінуються нею у чітко визначеному порядку;

в) мають письмовий, документальний характер та певну зовнішню форму, яка містить назву та вид джерела;

г) розраховані на неодноразове застосування та поширюються на невизначене коло осіб, тобто мають нормативний характер.

г) дотримання їх вимог забезпечується примусовою силою держави.

Водночас джерелам аграрного права притаманні, крім загальних, особливі, відмінні від джерел інших галузей права юридичні ознаки, а саме:

а) наявність уніфікованих актів аграрного законодавства, які є ядром аграрного законодавства;

б) відсутність єдиного кодифікованого акта;

в) велика вага та значимість актів локальної правотворчості;

г) збереження рекомендаційної правотворчості;

г) використання правових норм інших галузей права, які водночас належать і до норм аграрного, і до норм інших галузей права;

д) зростання ролі міжнародних норм права, уніфікація національного аграрного законодавства відповідно до вимог міжнародного права, умов участі в СОТ та його адаптація до законодавства ЄС.

Юридична природа нормативних джерел у сфері регулювання аграрних відносин активно досліджувалась у радянський час і не втрачає своєї актуальності в науці аграрного права України. Джерела колгоспного права були предметом наукових досліджень З.С. Беляєвої, М.І. Козиря, В. З. Янчука та

інших вітчизняних науковців. Джерела радянського сільськогосподарського права комплексно досліджував Г. Ю. Бистров. У науці аграрного права України до проблем зовнішнього закріплення аграрно-правових норм звертались Н.О. Багай, А.Л. Бейкун, Ц.В. Бичкова, Я.З. Гаєцька-Колотило, А.М. Земко, В.М. Єрмоленко, В.Л. Мунтян, В.В. Носік, В.І. Семчик, А.М. Статівка, О.О. Погрібний, Н.І. Титова, В.Ю. Уркевич, В.В. Янчук, В.З. Янчук, Т.О. Коваленко та ін. У своїх працях вони аналізують напрями систематизації аграрного законодавства, юридичне значення Конституції України, законів та підзаконних нормативно-правових актів у регулюванні аграрних відносин, місце судової практики серед джерел аграрного права, перспективи адаптації аграрного законодавства до вимог СОТ та ЄС тощо [2, с. 62–63].

У 2000-х р.р. більшість Колективних сільськогосподарських підприємств (далі – КСП) була реструктуризована відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р., проте Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» не скасований. Також, відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. передбачено, що суди при розгляді справ застосовують зазначену Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерело права. При визначенні шляхів систематизації аграрного законодавства варто враховувати сучасний стан та перспективи розвитку аграрного права України. Важливим напрямом систематизації є виявлення та відміна актів, що суперечать Конституції та конституційним законам.

Світова практика свідчить, що впродовж тривалого часу можуть існувати не обов'язково кодифіковані, а і в інший спосіб систематизовані правові акти. І лише з часом виникає потреба у проведенні кодифікації. З урахуванням зазначеного, в нашій державі було б доцільно провести систематизацію аграрного законодавства в декілька етапів:

- 1) інкорпорація аграрного законодавства за окремими інститутами;
- 2) кодифікація аграрного законодавства за окремими інститутами;
- 3) кодифікація аграрного законодавства шляхом прийняття окремого закону, який би визначив загальні засади регулювання аграрних відносин;
- 4) кодифікація аграрного законодавства у формі Аграрного кодексу України.

Таким чином, в умовах реформування законодавства України необхідне його чітке упорядкування, приведення до системи та узгодження нормативного масиву. Реалізація цих завдань буде сприяти підвищенню ефективності законодавства та всебічному регулюванню сучасних суспільних процесів.

Джерела та література

1. Сіденко В. В. Джерела аграрного права: сучасний стан та перспективи розвитку. *Грані права: XXI століття*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2018 р.). Одеса, 2018. 568 с.
2. Коваленко Т. О. Джерела аграрного права України: сучасний стан та перспективи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 7. С. 61–69.

РОЛЬ ДИСЦИПЛІН СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТА

Куцина Л. В., Приходько Т. М.

*Харківська державна зооветеринарна академія
(смт. Мала Данилівка Харківської області)*

Процес реформування вищої освіти в Україні супроводжується неоднозначним відношенням Міністерства освіти і науки та самих ЗВО до ролі і місця гуманітарних, суспільних та соціальних наук у підготовці фахівців так званого негуманітарного профілю. Враховуючи реалії нашої академії, маємо визнати: з одного боку – досить хитке становище гуманітарних дисциплін в негуманітарних закладах вищої освіти, а з іншого – ніхто не наважується заперечувати, що випускник ЗВО має бути не тільки фахівцем, а й культурною людиною, що знає історію свого народу, традиції; вміє працювати в колективі; може реалізовувати свої творчі здібності, тобто, крім професійних знань і навичок, бути носієм високої загальної культури, стати професіоналом-творцем, а не тільки виконавцем [4, с. 70]. Складається враження (дійсність свідчить про його об'єктивність), що така ситуація залежить від надзвичайно специфічного ставлення керівництва закладів вищої освіти та викладачів спеціальних кафедр до гуманітарних дисциплін, яке є їх оберненою реакцією на особливе становище суспільних наук у минулому. Це означає, що сьогодні, незважаючи на всі реформи і трансформації, однією із актуальних проблем вищої школи залишається надання студентам, одночасно із високоякісною фаховою підготовкою, гуманітарної підготовки та проведення гуманізації вищої освіти, що неможливо реалізувати без гуманітарних, суспільствознавчих дисциплін.

Саме тому перед гуманітарними кафедрами знову стоїть завдання доводити свою необхідність. І як наслідок цієї ситуації – метою дослідження кафедри філософії та суспільних наук Харківської державної зооветеринарної академії є з'ясування ролі суспільних наук у формуванні ціннісних орієнтацій студентів.

Ціннісні орієнтації, за визначенням у соціологічному довіднику за редакцією В.І. Воловича, – це «...соціальні, економічні, політичні, моральні, релігійні, естетичні, гносеологічні, онтологічні та (або) ідеологічні засади оціночних суджень суб'єкта про оточуючу дійсність, ті чи інші її сторони, сфери, об'єкти, які утворюють змістову сторону спрямованості особистості» [3, с. 368]. Вони є динамічним явищем, оскільки кожне нове покоління засвоює цінності попереднього кризь призму власного сприйняття, додаючи власні цінності. Ціннісні орієнтації є специфічною психологічною системою, багатовимірним динамічним простором, кожний вимір якого відповідає певному виду суспільних відносин і має для кожної особистості різну значимість. «Саме ціннісні орієнтації визначають духовний стрижень особистості, виражають її ставлення до світу і до самої себе, впливають на спрямованість і зміст соціальної активності, наповнюють життя змістом, є системотвірним елементом світогляду. За домінуючими у суспільстві цінностями можна визначити рівень культурного розвитку суспільства, ступінь його цивілізованості, інтересів, що превалюють у суспільстві [2, с. 112].

Цінності і ціннісні орієнтації людини завжди були одним з найбільш важливих об'єктів дослідження філософії, етики, соціології та психології на всіх етапах їх становлення і розвитку як окремих галузей знання. Ще Аристотель, розглядаючи у «Великій етиці» окремі види благ, вперше вводить термін «ціноване», виділяючи блага ціновані («божественні», такі як душа, розум) і хвалені (оцінені; ті, що викликають похвалу), а також блага-можливості (влада, багатство, сила, краса), які можуть використовуватися як для добра, так і для зла. Вищим благом у Аристотеля є чесноти, тобто, етичні цінності, які, у свою чергу, поділяються ним на розумові (такі як мудрість, кмітливість, розважливість), що можуть бути сформовані за допомогою навчання, і моральні (щедрість, розсудливість), які є результатом виховання відповідних навичок. В етиці Аристотеля розумові чесноти є цілями особистості, а моральні – тільки засобами їх досягнення. Пройшли тисячоліття і директор Харківського землеробного училища, формулюючи ціннісні орієнтації випускника, у 1887 р. акцентує увагу на першочерговості і найважливішому значенні морального виховання, зазначаючи, що «...найстрашнішою для суспільства є аморальна людина, більше того, аморальна людина є тим загрозливішою для суспільства, чим вона більш енергійна, сильна і чим більшими знаннями володіє».

У студентському віці складаються основні компоненти особистості: характер, загальні та спеціальні здібності, світогляд; формується самоідентифікація особистості; відбувається оволодіння комплексом нових соціальних ролей людини – громадянської, професійної, трудової. Навчання у закладах вищої освіти відіграє надзвичайно важливу роль у становленні всієї системи ціннісних орієнтацій, мотивації (вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу) та інтенсивному формуванні фахових здібностей (вивчення спеціальних дисциплін). Враховуючи, що на процес зміни ціннісних орієнтацій безпосередньо впливають різноманітні чинники навколишнього середовища, маємо визнати, що сьогодні молоді люди перебувають у надзвичайно екстремальних умовах, спричинених змінами у соціальній, економічній, політичній сферах суспільного життя та кризою ціннісної свідомості (коли традиційні ціннісні орієнтації заперечуються, а нові – перебувають у стані нестабільності). Молоді, і студентам у першу чергу, доводиться самій вирішувати, що цінніше – збагачення будь-якими засобами чи набуття високої кваліфікації, що забезпечить можливість адаптуватися до нових умов; заперечення колишніх моральних норм чи гнучкість, пристосування до нової дійсності; повна свобода міжособистісних, міжстатевих взаємовідносин чи сім'я як запорука успішного існування? [1, с. 98–99].

З'ясувати результати пошуку відповіді на це запитання ми намагалися, провівши соціологічне опитування серед студентів нашої академії.

На основі проведеного анкетування 30 студентів 1 курсу факультету ветеринарної медицини; 30 – 2 курсу факультету ветеринарної медицини, 15 – 2 курсу факультету технології продукції тваринництва та менеджменту з'ясовано, що перше місце в ієрархії цінностей посіло здоров'я (що можна, мабуть, пояснити відсутністю соціальних гарантій, перш за все, достойного медичного обслуговування, та економічної стабільності в Україні). Друге місце у системі цінностей поділили між собою любов і щасливе сімейне життя; третє – розвиток

(робота над собою, духовне і фізичне самовдосконалення); четверте– активне дієве життя, його емоційна насиченість, а наявність хороших і вірних друзів, як не дивно, зайняла п'яту позицію.

Таким чином, перші п'ять ціннісних орієнтацій свідчать, що цінності студентської молоді нашої академії спрямовані на здоров'я, розвиток та соціальні контакти. Наступними в ієрархії цінностей були: впевненість у собі, свобода, матеріально забезпечене життя, цікава робота, можливість отримання гідної оплати праці, можливість духовного розвитку (мистецтво, культура, туризм). Про трансформацію в системі цінностей, пов'язану зі змінами у суспільстві, свідчить те, що для більшості молоді стійким «базисом» існування тепер може бути тільки особисте життя й індивідуалістські цінності. Варто зазначити, що сьогодні молоді люди у статусі студентів, хоча і відносять на останнє місце цінність суспільно-корисної праці та політичної активності, все ж зберігають моральні підвалини, які регулюють особисте і сімейне життя.

Анкетування студентів з питання необхідності вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу у закладах вищої освіти показало, що 70% першокурсників і 85% студентів, які вже вивчали ці дисципліни в академії, вважають необхідним вивчення вказаних дисциплін. Більше того, до переліку дисциплін, які студенти хотіли б вивчати крім тих, що уже викладаються на відповідних факультетах нашої академії, вони віднесли біоетику та психологію.

Отже, проведене дослідження доводить актуальність вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу у ЗВО, яка надзвичайно зростає сьогодні, в умовах, коли суспільне життя, і не тільки в Україні (що звучить одночасно незвично і надзвичайно прикро), характеризується економічною, політичною і медичною нестабільністю. А стабілізація сьогоднішньої світової катастрофи знаходиться в прямій залежності від ціннісних орієнтацій членів суспільства.

Джерела та література

1. Лисовский В. Т. Динамика социальных изменений. *Социс.* 1998. № 5. С. 96–100.
2. Сіпакова О. А. Ціннісні орієнтації студентської молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.* 2014. С. 110–116.
3. Социологический справочник / под общей ред. Воловича В. И. Київ : Наукова думка, 1990. 482 с.
4. Шевчук Тамара. Роль гуманітарної підготовки в технічному ВНЗ. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки.* 2016. № 1. С. 70–75.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО І НЕП: МІЖ ЛЕНІНСЬКИМ ТИМЧАСОВИМ ВІДСТУПОМ, «ПЕРЕДИШКОЮ» І СТАЛІНСЬКОЮ КОЛЕКТИВІЗАЦІЄЮ Кучер В.І.¹, Глоба О.Ф.²

¹Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України
²ВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав Київської області)

Окупувавши і закріпившись в Україні наприкінці 1920 р., більшовики прагнули перетворити її на міцну базу свого тоталітарного режиму. Однак, їхньому владарюванню не бажали коритися селяни виснажені нескінченними

воєнно-комуністичними реквізіціям продовольства, сировини, примусовими трудовими повинностями. За невиконання продрозкладки селян тисячами переслідували, ув'язнювали в концтаборах, розстрілювали.

Питання про складне становище в сільському господарстві, особливо продовольче забезпечення армії, населення міст, промислових центрів, необхідність проведення посівної кампанії, що наближалася, за ініціативою В. І. Леніна розглядалося на засіданні політбюро ЦК РКП(Б) 8 лютого 1921 р. З доповіддю «Про посівну кампанію і становище селянства» виступив нарком земельних справ РСФСР Н. В. Осинський. Доповідач застерігав більшовицьке керівництво про можливий зрив посівної кампанії селянством, яке не бажало миритися з продрозкладкою. Необхідно було налагодити державне регулювання сільського господарства, зменшити насилля над селянством. За результатами обговорення питання голова уряду В. Ленін підготував документ під назвою «Попередній чорновий начерк тез щодо селянства». Відомий дослідник С. Кульчицький вважає, що це був перший партійний документ, в якому обґрунтовувалася необхідність введення нової економічної політики (НЕП).

Десятий з'їзд РКП(б), що проходив з 8 по 16 березня 1921 р, затвердив запропоновану політбюро ЦК РКП(б) резолюцію «Про зміну розкладки натуральним податком». Згідно цієї резолюції, селяни після виконання твердо встановленого податку мали повне право розпоряджатися лишками продовольства на свій розсуд. Відновлювалися ринкові відносини. Провалилася ленінська ідея про соціалістичний товарообмін, що будувався на позаринковій основі.

Селянські повстання змусили більшовиків усвідомити небезпеку, на яку вони наразяться, якщо й надалі нав'язуватимуть свою лінію у відносинах із селянами. Більшовицький лідер В. Ленін заявив, що вони тимчасово відступають, щоб накопичити сили й знову піти у наступ на багатомільйонне селянство й підкорити його своїй волі. При цьому вождь більшовиків заявив, що без заміни політики «воєнного комунізму», радянській владі загрожує загибель. Він неодноразово наголошував, що НЕП вводиться вимушено як «передишка» для зміцнення радянського режиму. Це на його думку, був стратегічний відступ, який дасть більшовикам ширший фронт наступу в найближчому майбутньому.

Варто зазначити, що ідею про нову економічну політику підтримували не всі більшовицькі організації, зокрема й ЦК КП(б)У. Українські комуністи і урядовці вважали заміну продрозкладки продовольчим податком відступом від партійної програми ЦК РКП(Б), уступкою капіталізму, особливо відновлення ринкових відносин. Лише виступ В. І. Леніна на X з'їзді РКП(б), змусив ЦК КП(б)У зайнятися розробкою закону про заміну продрозкладки продовольчим податком.

Політбюро ЦК КП(б)У 22 березня 1921 р. доручило Д. Манільському, М. Володимирову і В. Чубарю підготувати проект закону про заміну продрозкладки продовольчим податком, визначити розмір податку, рекомендувати заходи щодо надання допомоги бідним селянам. Надзвичайна сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) УСРР 27 березня 1921 р. ухвалила постанову «Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком» [1]. Уряд України доручив відповідним органам вирахувати оптимальну суму сільськогосподарської продукції, яку мали здати

селяни як продовольчий податок. У порівнянні з продрозкладкою податок був значно меншим. Загальна сума податку становила 12,6 млн пудів зерна, замість 180 пудів за продрозкладкою. Пізніше, у зв'язку з неврожаєм у степових регіонах України, продподаток був зменшений до 68,3 млн. пудів зерна. Річний натуральний податок на м'ясо у 1921 р. склав 2,4 млн пудів замість 6,54 млн за продовольчою розкладкою.

Заходи вжиті більшовицьким керівництвом щодо скасування продрозкладки і запровадження натурального податку, стимулювало розвиток сільського господарства. Сільський господар, який заздалегідь знав суму продовольчого податку, решту виробленого тяжкою працею продовольства, особливо хліба, міг реалізувати і покрити витрати, придбати реманент, робочу, товарну худобу, промислові товари, предмети побутового вжитку.

В цілому, на думку багатьох дослідників, заміна продовольчої розкладки натуральним податком, що його стягували з селян у вигляді відсоткового відрахування від зібраного врожаю, мав прогресивний характер в тому, що селяни-середняки і бідняки, а також господарства міських робітників отримували значні пільги. Були надані податкові скидки селянам, які розширювали посівні площі, або збільшували врожай на своїх полях. Знято обмеження на продаж селянам лишків продовольства, як через кооперативні, так і на базарах та ринках. Ці послаблення були цілком обґрунтованими, продиктовані, власне, комерційним характером нової економічної політики, суть якої полягала у заохоченні особистої ініціативи селянина зацікавленого у вирощуванні максимальних урожаїв, розвитку тваринництва, реалізації результатів своєї праці в містах і промислових центрах за умов вільної торгівлі. Адже робітники, міські мешканці потребували продовольства, а заводи і фабрики технічної сировини. Крім того В. Ленін, з його урядом сподівалися за рахунок торгівлі та обміну отримати ще 160 млн пудів, що їх було заплановано заготувати за рахунок продовольчого податку.

В Україні уряд вжив цілий ряд заходів з метою зменшення тиску на селянські господарства. Було скасовано розкладку на цілий ряд продукції, головним чином на овочі, птицю, робочу худобу. 19 квітня 1921 р. уряд ухвалив постанову «Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільськогосподарських продуктів та фабрично-заводських виробів». Це дало можливість селянам, ремісникам, власникам приватних господарств і підприємств реалізувати товари, продукти власного виробництва. Торгівля, обмін дозволялися на базарах, ринках, ярмарках на добровільній основі [3].

З метою спрощення процедури і порядку отримання права на торгівлю продовольством, промисловими товарами, що їх потребували сільські трудівники. Раднарком УСРР 22 серпня 1922 р. видав декрет «Про торгівлю». Разом з іншими законодавчими актами виданими урядом в контексті розвитку нової економічної політики, цей документ стимулював розвиток торговельних відносин між містом і селом. Фактично було знято всі обмеження на торгівлю, стимулювало ринкові відносини, а отже й сільськогосподарську діяльність селян, зацікавлених у своїй тяжкій праці задля примноження своїх статків.

Проголосивши нову економічну політику, більшовицькі провідники були стурбовані зміцненням економічного становища селян, збільшення кількості заможних господарів за рахунок середняків і бідняків, які отримавши землю,

своєю напруженою працею покращували своє економічне становище, ставали заможнішими, незалежними від радянського режиму. З висловом В. Леніна, селянство постійно, щоденно, кожночасно і в масовому масштабі породжує капіталізм і буржуазію. Це суперечило більшовицькій ідеї про колективізацію селян, їхнього господарства контролюваного владою, нещадно експлуатованого, за кошти якого планувалося здійснити індустріалізацію СРСР.

Варто зауважити, що ідеолог НЕПу В. Ленін не дожив до початку суцільної колективізації, але його справу продовжив Й. Сталін, який безумовно пам'ятав настанови сказані В. Леніном у 1922 р. про те, що відступ зайшов занадто далеко й настав час знову перейти в наступ, в першу чергу на селянство. Й. Сталін звичайно не забув слова свого попередника й про те, що з проголошенням НЕПу покладено край терору, але то була помилка і ми повернемося до терору економічного. Цим він наснажив Й. Сталіна до масового, не лише економічного, але й фізичного терору під час примусової колективізації, що завдала українському селянству величезних втрат. Це тема окремого дослідження, яке заслуговує на увагу науковців.

Джерела та література

1. Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. Київ: Нац. торг. екон. ун-т, 2001. С. 97.
2. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). Одеса: ТОВ «Від», 2004. С. 108.
3. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 48.

ПОГЛЯДИ П. КУЛІША ЩОДО РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ТРАНСІСТОРИЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ

В.Лазарєва

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України
(м.Київ)*

На сучасному етапі «ключова стратегема функціонування ефективного суспільства є гранично чіткою: людина – основна мета життєдіяльності соціуму». Тому «освіта є системним об'єктом і предметом філософського аналізу». У другій половині XIX ст. відбувався активний процес оформлення соціотворчих знань різних сфер минулого й сучасного життя українського народу. Це був «поворотний рубіж у розвитку... системи знань», культурно-духовного розвитку на основі критичного аналізу джерел.

У системному осмисленні розвитку освітньої діяльності в контексті трансісторичних перспектив важлива роль належить П. Кулішу, який формував національну свідомість українців. Він добре усвідомлював роль мови в державотворенні й своєю подвижницькою працею це постійно доводив. І. Франко, зокрема зазначав, що П. Куліш «завжди звертав увагу на простий люд, на його життя і злидні, на потребу протидіяти цим злидням і працювати на освіту простого народу» [14, с. 204]. Тому зазначав, що «потреба пошанувати його працю» [9, с. 309].

П. Куліш широковідомий не лише як поет, прозаїк, драматург,

мовознавець, етнограф, літературознавець, публіцист, редактор, видавець, педагог, а й як, історіософ на рівні інтеграції й синтезу знань про Україну й українців у всій їх багатоманітності. Багатогранність особи митця формувалася на основі його природних талантів. На читаннях з нагоди 180-річчя від дня народження подвижника, зокрема зазначено, що «П. Куліш народився з природними нахилами як до історіософії, філософії..., так і до демократизму та аристократизму (духовного)» [8, с. 12]. Всю його творчість незмінно пронизувала ідея любові до України та її люду, думка про його відродження, згуртування й піднесення до рівня найбільш розвинених народів світу.

П. Куліш вів коріння від давніх козацьких родів, отримав домашнє виховання, яке базувалося на народних традиціях, де головним був культ української мови й культури, красу яких йому відкрила мати, співаючи народні пісні та оповідаючи казки. Вона ж вплинула й на формування у сина любові до України й українського народу.

П. Куліш був переконаний, що в тогочасних історичних умовах освітньо-наукова та культурна діяльність є єдино можливим шляхом формування спільноти для її майбутньої державності. Через це він особливо різко виступав проти спроб проголосити як актуальне на той час завдання насамперед, як самостійність України. На його думку, люди, які страждають від переслідування за подібні політичні погляди могли б значно більше зробити на культурницькій ниві і, тим самим, для реалізації стратегічної мети. У листі до О. Кониського він підкреслював, що: «От і чоловікові одному, як Гарібальді, я не вірую, бо в нас і семисажений Гарібальді нічого не вдіє. Треба вчитись нам добре та й усіх людей учити, то тоді вже й доброго чоловіка собі бажати – літ через сто чи що» [4, с. 166].

Для формування української спільноти головним завданням П. Куліш уважав культурницьку роботу: підтримку і поширення української літератури, збагачення мови і перетворення її на повноцінний інструмент науки, ознайомлення українців із досягненнями європейської думки безпосередньо рідною мовою, мінаючи російські переклади. Коли, на його думку, буде здійснена ця програма, тоді «З'являться нові з народу, з'являться серця свіжі, яким сама природа без науки вселить любовь до свого рідного, і вони візьмуться працювати і приносити жертв из таким жаром якого ми можливо ще й не бачили» [3, с. 267].

П. Куліш завжди залишався послідовним у вірності обраній меті та засобів її досягнення, щодо власного бачення майбутнього свого народу, яке на його думку може відбутися лише повернувшись до контексту загальноєвропейського цивілізаційного процесу. Саме це дало підставу М. Хвильовому так високо оцінити мислителя: «Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його одного можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента» [15, с. 53].

Проте П. Куліш не ідеалізував тогочасний стан Європи. Хоча йому імпонувала чистота і порядок, зокрема німецьких міст, гідність, з якою там

поводились люди, які належали навіть до найнижчих суспільних прошарків, та помічав він і обездуховнення суспільства, що несла із собою індустріальна цивілізація. Він побачив, що вона остаточно не знімала глибинні соціальні протиріччя, але робила людей черствішими до проблем один одного. Саме тому в Західній Європі йому не до вподоби їх суспільний устрій. У «Листах з хутора» він зазначав, що кращим ніж в Європі є суспільно-політична організація в США: «Що там десь за морем, шматок Америки цивілізацією буцімто трошки на добрий лад буцім-то справив, ідучи поперед усього світу, то се ми знаємо і радуємось. Нехай тим людям хорошим і богобоязливим і до кінця служить фортуна у великому ділі. Тільки ж нам «рано ще слідом за ними бігти, не вправившись вперше з тим, із чим вони добре впорались» [2, с. 251].

Будучи людиною свого часу, П. Куліш зміг заглянути не лише в минуле свого народу, але й в його майбутнє. На думку М. Возняка, П. Куліш, наголошуючи на власній належності до залишків національної аристократії, виступав виразником інтересів «третього стану», що в останній фазі розвитку феодалізму асоціюється з поняттям «народ». Він, зокрема, зазначав, що «Куліш був по суті ідеологом «третього стану», і коли б він не стикнувся з мертвою стіною культурного епігонізму тодішньої української інтелігенції, ми-б, безперечно, в часи горожанської війни не мали-б таких вождів, які завжди плентались в хвості маси. Як у свій час національні війни були революційним, червоним явищем в історії людськості, так і Куліш для нашої країни був прогресивною, червоною Європою» [6, с. 53].

П. Куліш добре усвідомлював великі втрати українського народу у минулому, коли той позбувся всього українського: трибуналу, звичаєвого права, школи, яка «виховувала б ... людей згідно з духом нації ... рідної преси, котра б не давала національній мові миршавіти під впливом чужої... Одне тільки залилось при нас – живе українське слово...» і зазначав, що у ролі вихователів серед українства, особливо юнацтва, повинна бути інтелігенція. Український діяч писав у публіцистичному творі про реальні завдання сучасного йому українського руху: дбати про збереження й розвиток «етнографічної України, розпростерту широко серед Руського Світу», для чого потрібно займатися історичними, народознавчими, філологічними студіями України та культурно-освітньою діяльністю [12, с. 68].

Своєрідність думок П. Куліша дає можливість осягнути розуміння ним сутності й значення вказаних засобів і перспектив формування свідомості народу в їх філософському вимірі. Титанічна працездатність зробила митця одним із найвизначніших інтелектуалів, у якого в житті було «більш діла, ніж часу».

Добре усвідомлюючи значення мови у житті народу, П. Куліш уважав за необхідне забути про класове розмежування в ім'я збереження рідного слова, цього духу народного, тому закликав усіх до співпраці: «До гурту паненята з мужичатами!». «Зазивний лист до української інтелігенції» був відповіддю митця на відомий Емський указ 1876 року, який забороняв публікації творів українською мовою, перекладів із інших мов українською, також унеможлилював сценічні вистави й читання рідною мовою. Український діяч спрямував зміст свого твору проти непокори існуючому ладу [13, с. 59] і запрошував до дії. Проте говорив про боротьбу «за народне» і «національне

право», «право науки і словесності» «не мечем і огнем, а духом і правдою».

Кулішеві думки актуальні й у наш час: вони вчать діяти, вчити молоде покоління бути патріотами своєї Батьківщини, захищати рідну мову як найцінніший скарб духу народного.

Джерела та література:

1. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції // Куліш Пантелеймон. Твори в 2 т. / П. Куліш. – К. : Наук. думка, 1998. – Т. 1. – С. 400–412.
2. Куліш П. Про городи й села // Куліш Пантелеймон. Листи з хутора. Лист І: Твори в 2 т. / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 244–251.
3. Куліш П. До М. Карачевської-Вовківни // Куліш Пантелеймон. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані [за ред. Ю. Луцького] / П. Куліш. – Нью-Йорк; Торонто : УВАН у США, 1984. – С. 266, 267, 268.
4. Куліш П. До О. Кониського // Куліш Пантелеймон. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані [за ред. Ю. Луцького] / П. Куліш. – Нью-Йорк ; Торонто : УВАН у США, 1984. – С. 166, 178, 179.
5. Возняк М. Кирило-Мефодіївське товариство / М. Возняк. – Львів. – 1921. – 238 с.
6. Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті роки XIX ст. – перша третина XX ст.) / Гомотюк О. Є. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 552 с.
7. Кононенко П., Кононенко Т. Могутній талант // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П. П. Кононенка та І. С. Плюща / Петро Кононенко, Тарас Кононенко. – К. : МП Леся, 2000. – С. 8–26.
8. Коцюбинський М. До Івана Франка // М. М. Коцюбинський. Твори: в 6 т. / Михайло Коцюбинський. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – Т. 5. – С. 309.
9. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / Кремень В. Г. – 2-ге вид. – / Кремень В. Г. – К. : “Знання України”, 2011. – 520 с.
10. Надольний І. Ф. Соціальна філософія та філософія історії // Філософія. Навчальний посібник / Надольний І. Ф. – Київ : Вікар, 2006. – С. 280–527.
11. Нахлік Є. Життя Пантелеймона Куліша // П. Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. – К. : Український письменник, 2007. – Т. 1. – 463 с.
12. Пригожин И. Философия нестабильности / Иван Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46–57.
13. Франко І. Передмова до Кулішевого перекладу “Гамлета” Шекспіра // Франко Іван. Збір. тв. в 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 32. – С. 167–169.
14. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М. : Світ, 1980. – 406 с.
15. Ф. І. Літературні матеріали, од., зб. 29125. Куліш Пантелеймон [Олександрович] [Глебовой] [Параскевий] [Федоровне] Письмо 16 марта 1861г. из Петербурга в Чернишов. – 2 арк.

НАУЧНЫЕ ШКОЛЫ УКРАИНЫ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ МЕХАНИЧЕСКИХ КОЛЕБАНИЙ

Ларин А. А.

*Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт» (г. Харьков)*

Прикладная теория механических колебаний как самостоятельная наука выделилась из теоретической и аналитической механики на рубеже XX века. В системах, оснащенных паровыми машинами, в связи с ростом их мощности и скорости стали возникать резонансные колебания. Развитие техники в начале XX века поставило перед инженерами новые задачи динамической прочности. Турбины и двигатели внутреннего сгорания (ДВС), пришедшие на смену

паровым машинам, потребовали уже проведения динамических расчетов на прочность, в которых, кроме действующих сил и сил инерции, необходимо было учитывать и упругие силы, т.е. колебательные процессы. Именно под влиянием задач, диктуемых новыми отраслями промышленности – турбо- и двигателестроением, в Европе в 1920-е гг. начала бурно развиваться прикладная теория механических колебаний [9].

Несмотря на общую техническую отсталость царской России, уровень развития механики в ней был достаточно высок. При этом научных школ практически не существовало, исследования вели в основном ученые – одиночки. Научные школы в области механики в СССР начали формироваться в 1920-е гг. Однако до начала 1930-х гг. их деятельность была посвящена в основном проблемам статической прочности. Советские ученые столкнулись с проблемами колебаний и необходимостью проведения динамических расчетов на прочность в период индустриализации страны, когда в СССР было начато производство быстроходных ДВС, турбин, самолетов, автомобилей, тракторов, танков и других видов современной техники.

Украинские ученые внесли большой вклад в развитие теории механических колебаний. В ряде работ, обобщенных в монографии [8], мы уже рассматривали этот вопрос. Предлагаемый доклад посвящен процессу формирования и деятельности украинских научных школ, добившихся наибольших успехов в этой области механики.

Начало развития механики в Украине вызвано открытием в 1805 г. Харьковского университета – одного из старейших в Российской империи. Там работали выдающиеся ученые, которые сыграли важную роль в формировании школы механики и прикладной математики Харьковского технологического института (ХТИ, сейчас Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт») – первого технического вуза юга Российской империи. Первым его директором стал выдающийся ученый-механик и прекрасный педагог В. Л. Кирпичев. Виктор Львович внес огромный вклад в развитие технического образования в Украине, став также организатором и первым директором Киевского политехнического института (КПИ), открытого в 1898 г.

Дальнейшее развитие харьковской школы механики связано с открытием в 1930 г. в Харьковском механико-машиностроительном институте, образованном после разделения ХТИ, физико-механического факультета и специальности «Динамика и прочность машин». Это был первый в Украине факультет вуза технического профиля, где студенты получали фундаментальную подготовку по математике и физике, построенную по типу курсов, преподаваемых в классических университетах [2]. Одним из инициаторов и непосредственным организатором этого факультета является И. М. Бабаков. Основным направлением его научных исследований является теория колебаний, Иван Михайлович автор широко известного учебника по этой дисциплине, многократно переизданного в СССР и за рубежом [1].

Кафедра теоретической механики, которую до 1962 г. возглавлял профессор Бабаков, стала настоящей кузницей научных кадров. Здесь начинали свою деятельность многие известные впоследствии ученые-механики, большинство из которых занимались проблемами теории колебаний. Среди них доктора технических наук, профессора Ю. А. Гопп, Л. И. Штейнвольф, А. В. Дабаган,

С. И. Богомолов, В. П. Аврамов, Е. Г. Голоскоков, В. Н. Карабан и др. Полностью научная школа сформировалась в послевоенные годы, когда ее лидером становится академик АН УССР А. П. Филиппов. Заведая кафедрой динамики и прочности машин, он одновременно возглавлял отдел динамической прочности Лаборатории проблем быстроходных машин и механизмов АН УССР [3]. Впоследствии на основе этой лаборатории был организован Институт проблем машиностроения, являющийся базовой организацией специальности «Динамика и прочность машин». Харьковскую научную школу механики и прикладной математики всегда отличала практическая направленность, основными объектами для исследований являются паровые и газовые турбины, тепловозные и танковые силовые установки. Подробнее об этом рассказывается в монографии [8].

Крупнейшим научным центром Украины стал Киев, где в ноябре 1918 г. была организована Украинская АН и открыты первые пять НИИ. Единственным институтом технического профиля среди них был Институт технической механики. Это был первый в истории случай, когда институт технического профиля вошел в состав академии наук. Его организатором и первым директором был С. П. Тимошенко. Он был в числе первых ученых-механиков, оценивших важность исследований вибраций в технике, он являлся проводником широкого применения в технических задачах высшей математики и математической физики [8, с. 144–145].

Именно на базе Института технической механики и КПИ сформировалась *Киевская научная школа механики твердого деформируемого тела*. Из ученых – представителей этой школы, занимавшихся теорией колебаний, можно отметить академиков А. Н. Динника, Н. Н. Давиденкова, С. В. Серенсена, В. Н. Челомея, А. Д. Коваленко, а также докторов технических наук Н. Н. Афанасьева, С. Э. Гарфа, Д. В. Вайнберга, И. М. Тетельбаума, Н. И. Черняка и В. Г. Чудновского. Огромный вклад в развитие авиационного моторостроения внесли киевские ученые в 30-е и 40-е годы прошлого века [4].

В начале 1930-х гг. зародилась *Киевская школа нелинейной механики*, основателями которой были академики Н. М. Крылов и Н. Н. Боголюбов. Подробнее о деятельности Крылова и Боголюбова в области прикладной теории механических колебаний рассказывается в работах [7; 8, с. 164–175]. Из киевской научной школы нелинейной механики вышло много выдающихся ученых. Среди них можно отметить академиков АН УССР и НАН Украины Ю. А. Митропольского, В. О. Кононенко, В. Д. Кубенко, А. М. Самойленко и Н. А. Перестюка, академика Российской АН Р. Ф. Ганиева [8, с. 174–175].

К обоим киевским школам механики принадлежит Г. С. Писаренко – организатор и первый директор Института проблем прочности и основатель *научной школы в области колебаний упругих тел с учетом несовершенной упругости материала* [5].

В Днепропетровском институте инженеров железнодорожного транспорта академик АН УССР В. А. Лазарян основал *научную школу по проблемам механики железнодорожного транспорта*. Наряду с проблемами динамики и прочности подвижного состава железных дорог, он также занимался вопросами исследования динамических характеристик ракет.

Днепропетровская школа нелинейной динамики возникла в 1960-е гг. Ее

основателем и научным лидером был ученик академика В. И. Моссаковского Л. И. Маневич. Основным направлением, основанной им школы, стало получение аналитических решений в нелинейной теории колебаний, основанное на применении асимптотических методов. Практическое приложение работы днепропетровских ученых находили в задачах динамики и управления полетом космических летательных аппаратов, их динамики и прочности и в других задачах, возникавших на Южном машиностроительном заводе и в КБ «Южное».

В конце 1940-х гг. на основе старейших вузов Украины - Львовского государственного университета им. Ивана Франко и Львовского политехнического института зародилась *Львовская научная школа механики*. В 1951 г. на базе Львовского отдела теории упругости Института математики АН УССР и Львовской группы Института автоматики и телемеханики был основан Институт машиноведения и автоматики АН УССР. Лидерами Львовской научной школы механики стали два выдающихся ученых, переведенные во Львов после окончания войны. Это ученик академика А. Н. Динника Г. Н. Савин и М. Я. Леонов. Среди учеников М. Я. Леонова трое впоследствии стали академиками НАН Украины (В. И. Моссаковский, В. В. Панасюк и В. Л. Рвачев) и трое членами-корреспондентами (Я. И. Буряк, Г. С. Кит и О. Н. Романив). В 1961 г. М. Я. Леонов избирают действительным членом АН Киргизской ССР, и он переезжает в город Фрунзе (ныне Бишкек). Постепенно исследования в области теории колебаний во Львове были прекращены, хотя в других областях механики учение Львовской школы добились больших успехов.

В начале 1960-х гг. ведущие организации АН УССР были привлечены для решения проблем бурно развивающейся ракетно-космической техники. Работы проводились в Институте механики АН УССР под руководством академика Н. А. Кильчевского и д.т.н. А. Н. Голубенцева, а также в его Днепропетровском филиале (руководитель В. А. Лазарян). В работе участвовал также Институт машиноведения и автоматики АН УССР (руководитель М. Я. Леонов). Значение этих работ для поддержания паритета в области ракетно-ядерных вооружений огромно, подробнее о них рассказывается в статье [5].

На основании проведенного исследования можно сделать вывод о том, что в рассматриваемый период в Украине сформировались научные школы в области механики, которые, наряду с другими достижениями, внесли большой вклад в развитие теории механических колебаний. Работы украинских ученых в этой отрасли механики, наряду с теоретическим, имеют большое практическое значение, особенно в повышении обороноспособности страны.

Источники и литература

1. Бесов Л. М., Ларин А. А., Морачковский О. К. Классик отечественной механики Иван Михайлович Бабаков. *История Української науки на межі тисячоліть*, 2007. Вип. 28. С 35–42
2. Бреславський Д. В., Ларін А. О. Зародження і розвиток системи фізмеху в Україні. *Наука і наукознавство*, 2007. № 2. С. 76–82
3. Воробьев Ю. С., Ларин А. А., Львов Г. И. Академик Анатолий Петрович Филиппов – лидер научной школы в области динамики и прочности машин (к 110-летию со дня рождения). *Вестник Национального технического университета «ХПИ»*. Динамика и прочность машин, 2009. Вып. 42. С. 3–7
4. Ларин А. А. Деятельность Института строительной механики АН УССР в области динамической прочности в 1930–1940-е гг. *Вестник Национального технического университета «ХПИ»*. История науки и техники, 2008. Вып. 53. С. 67–79

5. Ларин А. А. Исследования колебаний ракет в Украине в 1960-е гг. *Вісник Дніпропетровського університету*, 2012. № 1/2 Серія історія і філософія науки і техніки. вип. 20. С. 89–96

6. Ларин А. А. Исследования колебаний с учетом рассеяния энергии в материале. Основание школы Г. С. Писаренко. *Вісник Дніпропетровського університету*, 2010. № 1/2 Серія історія і філософія науки і техніки. т. 18. С. 89–96

7. Ларин А. А. Исследования крутильных колебаний авиамоторов основателями нелинейной механики Н. М. Крыловым и Ю. А. Митропольским в 1940-е гг. *Вісник Дніпропетровського університету*, 2009. № 1/2. Серія історія і філософія науки і техніки. вип. 17. С. 61–68

8. Ларин А. А. Очерки истории развития теории механических колебаний. Севастополь: Вебер, 2013. 403 с.

9. Ларин А. А. Становление теории колебаний механических систем: исторический обзор. *Дослідження з історії техніки*, 2006. Вип. 8. С. 41–50

Г.М. ДОБРОВ ТА КОНСОЛІДАЦІЯ ІСТОРИКО-НАУКОВОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ

Литвинко А.С., Луговський О.Г., Хорошева С.А., Виврот Т.М., Жабін С.О.

*ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
ім. Г.М. Доброва НАН України» (м.Київ)*

Г.М. Добров

Діяльність визначного історика науки і техніки, члена-кореспондента АН УРСР (1988), члена-кореспондента Міжнародної академії історії науки в Парижі (1965) Геннадія Михайловича Доброва нерозривно пов'язана з формуванням та інституалізацією в Україні досліджень з історії науки й техніки, активним учасником яких він став [1-3].

Вчений у 1950 р. закінчив механіко-машинобудівний факультет Київського політехнічного інституту, де з 1948 по 1958 рр. діяла кафедра історії техніки під керівництвом професора А.Ю. Голян-Нікольського [4]. Того ж року вступив до аспірантури відділу історії техніки Інституту теплоенергетики АН УРСР за спеціальністю «Історія науки і техніки». Відділ історії техніки разом із Комісією з історії техніки Відділу технічних наук АН УРСР, обидва під керівництвом академіка АН УРСР В.В. Данилевського, було створено 11 березня 1949 р. Пізніше, 4 січня 1963 р., на базі відділу історії техніки Інституту теплоенергетики АН УРСР, а також організованого 1956 р. відділу історії математики Інституту математики АН УРСР в Інституті історії АН УРСР було створено Сектор історії техніки і природознавства (з 1970 р. – Сектор історії природознавства і техніки, завідувач академік АН УРСР Й.З. Штокало), який 1986 р., разом із очолюваним Г.М. Добровим Центром досліджень науково-технічного потенціалу Ради з вивчення продуктивних сил України АН УРСР увійшов до складу Центру (нині Інститут) досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки АН УРСР (директор – Г.М. Добров).

Керівником Г.М.Доброва в аспірантурі став відомий історик техніки С.В. Шухардін. Взявши 1952 р. відпустку в аспірантурі, Г.М.Доброва працював механіком дільниці 3-бис тресту «Чистяков-антрацит», де вивчав досвід роботи комбайнових бригад. Успішний захист вченим дисертації на здобуття кандидата технічних наук за темою «Першість СРСР у створенні вугледобувних комбайнів (з історії техніки гірничого машинобудування)» відбувся 29 квітня 1954 р. на засіданні Об'єднаної ради Інститутів теплоенергетики та електротехніки АН УРСР. Результати було узагальнено у монографії Г.М.Доброва «Історія радянських вугледобувних комбайнів» (1958) [5].

Розвитком започаткованого напрямку стало видання 1969 р. Сектором історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР та Міністерством вугільної промисловості УРСР двотомника «Історія технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу» (головний редактор – академік АН УРСР О.Н. Щербань) [6]. Членом авторського колективу, заступником головного редактора, відповідальним редактором другої частини першого тому та другого тому був Геннадій Михайлович. У роботі були задіяні 26 науково-дослідницьких, проектно-конструкторських і навчальних інститутів, 17 державних і господарських організацій, зокрема Держплан УРСР, Укрраднаргосп, Донецький Раднаргосп і Ростовський обком партії. Авторський колектив налічував 120 осіб.

Після аспірантури з жовтня 1953 по грудень 1955 р. вчений залишився працювати у відділі історії техніки Інституту теплоенергетики АН УРСР на посаді молодшого наукового співробітника, з 1954 р. був протягом усього життя членом редколегії періодичного видання Відділу технічних наук АН УРСР та Комісії з історії техніки «Нариси з історії техніки» (з 1962 р. – видання Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки «Нариси з історії техніки та природознавства, з 1970 – республіканський міжвідомчий збірник «Нариси історії природознавства і техніки»).

До відділу історії техніки Г.М.Добров повернувся після 6-річної перерви (1955-1961) та з грудня 1961 по лютий 1963 р. обіймав посаду старшого наукового співробітника. На посаді наукового співробітника відділу Геннадій Михайлович почав працювати без оплати ще раніше, з листопада 1959 р.

23–24 травня 1958 р. відбулася важлива подія – створення Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки під керівництвом академіка АН УРСР К.К.Хренова. Відділення об'єднало понад 400 осіб, серед яких 51 академік і член-кореспондент АН УРСР, 240 докторів і кандидатів наук. Г.М.Добров при створенні Відділення був обраний членом Комітету, пізніше – заступником голови Відділення, керував секцією.

Вчений особисто брав участь у міжнародних конгресах з історії науки і техніки. На X Міжнародному конгресі з історії науки, який відбувався з 26 серпня по 2 вересня 1962 р. у США, виступив із доповіддю «Дослідження з історії природознавства і техніки, що проводяться в Українській РСР». Після відрядження Г.М.Добров наполегливо піднімав питання про необхідність видання іноземними мовами серії праць, присвячених історії науки і техніки в

Україні, відновлення викладання історико-наукових й історико-технічних дисциплін у вузах республіки та створення двох-трьох відповідних кафедр у найбільших вузах України, закликав ширше публікуватись у міжнародних журналах з історії науки і техніки.

17–21 вересня 1963 р. у Польщі відбувся I Міжнародний симпозіум із загальних проблем історії науки і техніки, на якому Г.М. Добров повідомив про дослідження українських вчених із використання історико-технічного аналізу для прогнозування шляхів розвитку науки і техніки. З 24 по 31 серпня 1965 р. у Польщі на XI Міжнародному конгресі з історії науки вчений запропонував доповідь «Тенденції розвитку організації науки». Подав тему «Інституалізація науки: від груп дослідників до груп наукових інститутів» на XVIII Міжнародний конгрес істориків науки (1–9 серпня 1989 р.) у Німеччині.

За глибокі результати Г.М. Доброва 26 червня 1965 р. було обрано членом-кореспондентом Міжнародної академії історії науки (п'ятнадцятим із вчених СРСР). 1978 р. він також став академіком Міжнародної академії гуманітарних і природничих наук.

У січні 1966 р. у Києві відбувся I Симпозіум з питань застосування кількісних методів і використання обчислювальної техніки в дослідженнях з історії науково-технічного прогресу, організований Сектором історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР, комісією «Кібернетика та проблеми методології та методики історичних досліджень» Ради з питань кібернетики АН СРСР та Комісією з методологічних проблем історії природознавства Ради з питань методології науки АН СРСР. На конгресі на основі результатів статистичного оброблення архівних даних про вугільні комбайни на машині «Урал-4» колега Г.М. Доброва Л.П. Смирнов показав можливість застосування електронно-обчислювальних машин для розв'язання історико-технічних завдань. 27–28 травня 1966 р. відбулася конференція Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки при Президії АН УРСР, де Г.М. Добров зробив доповідь «Перспективні проблеми застосування кількісних методів і використання обчислювальної техніки в дослідженнях з історії науково-технічного прогресу».

10 червня 1960 р. Президією АН УРСР Г.М. Доброва було затверджено старшим науковим співробітником за спеціальністю «Історія науки і техніки». 11 років (1954–1965) він виконував обов'язки вченого секретаря Комісії з історії техніки Відділення технічних наук АН УРСР, де «вів значну роботу з організації історико-технічних досліджень в УРСР» (з характеристики, даної 19.05.1966 р. директором Інституту історії АН УРСР К.К. Дубиною) [7, арк. 25].

З лютого 1963 по грудень 1964 Г. М. Добров – старший науковий співробітник, з 1 грудня 1964 р. – завідувач відділу історії техніки, з 17 серпня 1966 по 29 лютого 1968 р. – відділу машинних методів обробки історико-наукової інформації Сектора історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР. На наукових семінарах відділу історії техніки у 1964 р. ним зроблено доповіді «Про результати експериментального розв'язання на ЕОМ «Урал-1» серії задач історико-технічного аналізу винаходів» та «Історико-технічний аналіз і кібернетика». В цей період вченим побудовано теоретичну модель структури

історичного потоку інформації про технічні ідеї, яка перевірялася шляхом машинного оброблення патентної інформації з вугільного комбайнобудування за 30 років. Було встановлено скорочення частоти повторних пропозицій, що свідчить про зростання інформованості. Виявилося, що перерозподіл творчих зусиль розробників на користь вузькозахватних виїмкових машин стався за 8–10 років до того, як цей спосіб видобування було офіційно визнано прогресивним.

Під керівництвом Г.М. Доброва в Секторі історії техніки та природознавства Інституту історії АН УРСР було розроблено засоби механізації пошуку історико-технічної інформації, зокрема перфокарти з крайовою перфорацією, суперпозиційний ключ і універсальні перфокарти для матеріалів з історії техніки та природознавства, тезауруса наукових подій, патентних матеріалів. 10 червня 1964 р. групою дослідників на ЕЦОМ «Урал-1» Інституту гірничої механіки та технічної кібернетики було проведено дослід розв'язання серії задач історико-технічного аналізу. В оперативну пам'ять машини було завантажено технічні дані про 21 гірничий комбайн і проведено пошук за 26 питаннями-завданнями. З сучасної точки зору, кількість в 21 об'єкт є незначною, проте у 1960-х рр. це було на межі можливостей обчислювальної техніки.

Перехід від ручного складання каталогу і пошуку до машинного оброблення інформації, спочатку на перфокартах як основних носіях у 1960-х, був революційним. Проте технологія застаріла протягом 2 років, оскільки у 1968 р. в Інституті кібернетики ЕОМ «МИР» в якості носія інформації застосовувала перфострічку, а у 1970–1980 рр. широко використовувалася магнітна стрічка. Отже, вже для другого покоління ЕОМ (транзистори та магнітні стрічки) потрібні були інші масштаби робіт.

Зазначимо, що Г.М. Добров одним із перших почав публікувати документи з історії науки і техніки. Наприклад, у фондї Російського технічного товариства Центрального державного історичного архіву СРСР він знайшов 4 документи з історії авіації в Україні, які надрукував на сторінках часопису «Нариси з історії техніки» [8].

До історії науки і техніки вчений повернувся у 1986 р., очоливши 22 липня Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки АН УРСР. Узагальнюючи, зазначимо, що Г.М. Добров працював у галузі історії науки й техніки 18 років – з 1950 р., тобто від вступу в аспірантуру, до 1968 р. – переходу від керівництва відділом Сектора історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР до керівництва Відділенням комплексних проблем природознавства та інформатики, яке спочатку входило до складу Інституту математики АН УРСР. Доробок Г.М. Доброва за перший період його діяльності в галузі історії науки і техніки складає понад 30 ґрунтовних праць, серед яких одна індивідуальна та дві колективні монографії. Тематика з історії вугледобувної техніки поряд із історією АН УРСР та історією вітчизняної математики стала провідним напрямом досліджень Сектора історії природознавства і техніки у перше десятиліття його діяльності, а робота вченого на ключових посадах Комісії з історії техніки та Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки значною мірою сприяла консолідації історико-наукової спільноти України.

Джерела та література

1. Добров Геннадій Михайлович (1929–1989). Збірник. 2-ге вид., перер. і доп. К.: Фенікс, 2004. 128 с.
2. Маліцький Б.А., Храмов Ю.О. Добров Г.М. – учений та учитель (до 80-річчя від дня народження). *Наука та наукознавство*. 2009. № 1. С. 3–8.
3. Литвинко А. С., Луговський О. Г., Виврот Т. М., Хорошева С. А., Жабін С. О. Діяльність Г. М. Доброва як історика науки і техніки. *Наука та наукознавство*. 2019. № 2. С. 55–68.
4. Добровольський В. О. З досвіду викладання історії техніки в КПІ. *Дослідження з історії техніки*. 2004. Вип. 4. С. 20–27.
5. Добров Г. М. История советских угледобывающих комбайнов. М.: Углетехиздат, 1958. 280 с.
6. История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2 т. / АН УССР. Сектор истории техники и естествознания Ин-та истории; Мин-во угольной промышленности УССР. Техническое упр.; Редкол.: А.Н. Щербань (гл. ред.) и др. К.: Наук. думка, 1969.
7. Особова справа Доброва Геннадія Михайловича. 02.04.1984-04.01.1989. Архів ДУ «ІДНТПН ім. Г.М. Доброва НАН України».
8. Добров Г. М. Документи з історії вітчизняної авіації. *Нариси з історії техніки і природознавства*. 1963. Вип. 4. С. 165–168.

ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНІ ПІДРОЗДІЛИ ЗБРОЙНИХ СИЛ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Лозинський А.Ф.

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності (м. Львів)

Надзвичайно велике значення, і особливо у ХХІ ст., в епоху передових технологій, мають високотехнологічні роди військ та види збройних сил. Втім, становлення нового технологічного військово-промислового виробництва припало на період початку ХХ ст. та буремних років Першої світової війни (1914–1918), де українці взяли безпосередню участь. Розділені між різними воюючими блоками, не маючи своєї держави, вони змушені були воювати один проти одного у складі збройних сил Російської імперії та Австро-Угорської монархії. Згідно офіційного перепису напередодні війни українці становили 8 % з 52,7 млн. населення Австро-Угорщини. Використовуючи ці дані, можна вирахувати, що з 9 млн. осіб мобілізованих до австрійської армії під час війни могло бути близько 700 тис. галичан, буковинців і закарпатців [10]. За таких умов доцільним є вивчення досвіду виробництва і бойового використання нової на початку ХХ ст. військової зброї у військово-морських та повітряних силах в умовах існування багатонаціональної монархії Габсбургів.

Для характеристики військового потенціалу воюючих сторін важливо оцінити всю сукупність засобів, які мала держава, що прийняла активну участь у Першій світовій війні, до моменту її виникнення в серпні 1914 р. Підготовка до війни вимагала виготовлення величезної кількості предметів озброєння, щоб забезпечити ними масову армію. Це стало можливим лише за умови стабільного економічного розвитку на рубежі ХІХ-ХХ ст., зростанню промислового виробництва і розвитку нової техніки. Вперше в історії людства вирішальним

фактором у війні став військово-промисловий потенціал, що був складовою частиною всього господарського комплексу держави.

Слід зазначити, що військова економіка, як частина господарського комплексу, включає сферу виробництва різноманітних видів продукції, їх розподіл, обмін і споживання. Перехід економіки воюючої держави на військові рейки здійснювався в надзвичайних умовах. На сферу військової економіки значний вплив мали закони політики та війни: залежності війни від політичних цілей, самого ходу війни, співвідношення економічних потенціалів; ходу війни в залежності від співвідношення військових потенціалів воюючих держав, морально-політичного клімату та ін. [3]. Було ясно, що у разі війни між окремими державами або коаліціями держав перевагу може мати сторона з вищим рівнем розвитку промисловості, розвиненішою технікою виробництва і з достатніми запасами сировини, необхідної для виробництва військового спорядження.

Найбільше високотехнологічне військово-промислове підприємство монархії складали заводи в Пльзені (Моравія). З 80-х років XIX ст. вони відомі як фірма «Шкода» і переорієнтовуються на військові потреби. Фірма виготовляла броньовані плити для фортечних укріплень, гаубичні установки, кулемети, польову і морську артилерію та ін. [11, с. 434]. Другим великим технологічним військовим підприємством була «Кам'яновугільна і металургійна компанія Вітковіца» у Моравії, що виготовляла броню, гарматні стволи й установки, бойові снаряди та ін. Ще одним потужним військовим підприємством було «Австрійське зброярське фабричне товариство Йозефа Верндля» (Штирія), що спеціалізувалося на виробництві особистої зброї. Наприкінці XIX ст. його продукція складала майже 500 тис. гвинтівок на рік. Серед інших підприємств, що працювали на військові потреби були динамітний завод у Празі і торпедний в Фіуме [7, с. 98].

Потужна технологічна промисловість монархії вимагала великої кількості робочої сили, яка зростала значними темпами. Якщо у 1869 р. в Австрії було 1 750 тис. робітників, то вже у 1910 р. їх чисельність досягла 3 млн. осіб. Причому, дві третини з них були зайняті в економіці чеських земель, де концентрувалися найважливіші підприємства військового комплексу. Так, на Пльзенських заводах фірми «Шкода» у 1869 р. працювало 150 робітників, а у 1914 р. їх було вже майже 10 тис. осіб; на фабриці зброї Йозефа Верндля у Штирії в 1878 р. працювало більше 3 тис. робітників [2, с. 387-388].

Хоч Австро-Угорщина й не належала до традиційно морських держав, однак вона, на основі власних ресурсів, інтенсивно розбудовувала свій військово-морський флот. Для цього були наявні всі умови: відповідні порти, судноверфі, будівельний матеріал, кваліфіковані інженери і конструктори-будівельники. У воєнному плані австрійський військовий флот орієнтувався на оборонну тактику, оскільки базувався і діяв на обмежених просторах. Його головні функції полягали в обороні водних кордонів багатонаціональної монархії. На початку XX ст. військово-морський флот Габсбургів докорінно змінився за технічними параметрами, кількісними та якісними показниками. Зокрема, поповнився сучасними на той час кораблями, отримав нове озброєння, кваліфіковані військові кадри та ін. На озброєння почали поступати торпедоносці, великі крейсери і міноносці. У вересні 1908 р. на воду було спушено броненосець

«Радецький» – військовий корабель нового типу, оснащений потужною артилерією [8].

Нові ескадрені міноносці суттєво підсилили можливості австрійських військовослужбовців під час морських операцій, надаючи змогу виявляти небезпеку на значно більших відстанях, атакувати точніше й потужніше, а також збільшити широту наступальних операцій. На есмінцях використовували низку нових технологій, збільшили бортову потужність для розміщення різнопланового озброєння (артилерії, торпед, глибинних бомб), нових двигунів та ін. Нове апаратне забезпечення дозволило встановити перші прилади радіозв'язку між кораблями та системами управління вогнем. Такі радіолокатори призначалися для виявлення та більш ефективного знешкодження ворожих об'єктів [4; 9].

Найновішим здобутком стало формування флотилії підводних човнів. Чимало українців та вихідців з українських етнічних земель проходили службу на Адріатичному морі. Зокрема, серед 43 командирів підводних човнів (субмарин) були: Орест Зопа або Цопа (народився в Чернівцях) – у 1915-1916 рр. командир субмарини «U-16»; Євген Горняк – у 1915-1918 рр. командир субмарин «U-16», «U-1», «U-11», «U-43»; Йозеф Голуб (народився в Перемишлі) – у 1916-1918 рр. командир субмарин «U-21», «U-22», «U-27»; Ладислав Чичерий – у 1918 р. командир субмарини «U-21»; Юлій Бакай – у 1917-1918 рр. лейтенант субмарини «U-30» та ін. Окрім командирів-підводників в екіпажах служило чимало офіцерів та рядових українців, зокрема: Карл Мецаланик – інструктор-торпедист, молодший офіцер субмарини «U-5»; Франц Роновський – інструктор-торпедист, резервний рульовий субмарини «U-15»; Іван Ошікус – інструктор-торпедист, рульовий субмарини «U-5»; Йозеф Звідкавеселий – молодший офіцер субмарини «U-23»; Карл Дворський – матрос субмарини «U-28»; Вільгельм Пешка – інструктор-торпедист, рульовий субмарини «U-30»; Вільгельм Адамчук – молодший офіцер машинного відсіку декількох субмарин та ін. [5].

Новим високотехнологічним явищем на початку XX ст. став літак. Досить швидко ним зацікавилися військові спеціалісти. Вже у 1907 р. офіцери і військові техніки утворили комітет сприяння моторних польотів. Окремі офіцери придбали за власні кошти аероплани, освоювали їх техніку, модернізували конструкцію. У 1909 р. вперше були проведені показові військові польоти, а у 1912 р. австрійський уряд виділив 2 млн. крон для потреб військової авіації. Виникли нові авіашколи. Напередодні Першої світової війни в Австро-Угорщині функціонувало 85 аеродромів (в тому числі в Галичині та Буковині), де знаходилось приблизно по 40 військових літаків, переважно німецького виробництва [6, с. 16]. У світову війну Габсбурзька монархія вступила як авіаційна держава, армія мала на озброєнні різні види літаків: винищувачі, бомбардувальники, розвідувальні. Вся авіація ділилася на загін пілотів, льотні роти з командою у 106 осіб і повітроплавні загони. Зокрема, напередодні війни 11-та рота розміщувалась на летовищі у Львові, а під час війни 20-та, 27-ма, 31-ша та 43-тя роти знаходились у Володимирі-Волинському, Золочеві, Чернівцях та Ковелі [14].

Під час Першої світової війни на озброєнні перебував розроблений на авіаційній фірмі «Jacob Lohner & Co» у Відні двомісний розвідник «B-I» з

мотором «Austro-Daimler» (вже на той час відомої автомобільної фірми). Бойові характеристики цього літака цілком задовольняли військових, і він з успіхом застосовувався на сербському та російському фронтах. Так, апарати даного типу здійснювали зв'язок з гарнізоном обложеної російськими військами фортеці Перемишль, застосовувались на всіх фронтах, де воювали австро-угорські повітряні сили. Крім розвідувальних польотів, на рахунку машин чимало бомбардувань міст і військових об'єктів в Північній Італії, Румунії, Західній Україні [6, с. 19]. Зокрема, на таких літальних апаратах воювали й офіцери-українці – перші авіатори монархії. Так, бойові польоти до окупованого Львова здійснював січовий стрілець, поручник (лейтенант) Петро Франко (син Івана Франка), який закінчив льотну школу поблизу Сараєва (Боснія і Герцеговина) [12]. Уродженець с. Мацьковичі (біля Перемишля) Кость Посіко загинув у повітряному бою над Моравією у 1915 р. [1, с. 230], а виходець з с. Берегомет Кіцманського повіту на Буковині поручник Євген Лупул загинув у 1918 р. від вибуху бомби, яку мав узяти на борт аероплану перед бойовим вильотом [13].

Як видно, Австро-Угорщина вже напередодні Першої світової війни мала статус держави-виробника високотехнологічної зброї й можливість інтенсивно розвивати власний військово-промисловий комплекс, що цілком забезпечував потреби військово-морських та повітряних сил армії, передусім щодо озброєння, та мав значні військові замовлення з боку інших держав. Військове міністерство докладало чимало зусиль для технічного переоснащення армії, насамперед сучасною на той час зброєю, проводило широкомасштабне навчання з використанням нової зброї особовим складом армійських служб і підрозділів багатонаціональної монархії, у тому числі й українців.

Джерела та література

1. Бардахівський М., Грицевич Р. Село з Надсяння. Надання, пошук, збирання спогадів та світлин родини: Бардахівські, Грицевичі, Кучерепи, Богіри, Новаки / післямова В. Серeda. Львів : [б. в.], 2016. 376 с.
2. Ванечек В. История государства и права Чехословакии. М. : Юридическая литература, 1981. 504 с.
3. Военно-экономическая наука. URL: www.topreferats.ru/military/table1384.html
4. Ескадрений міноносець. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ескадрений_міноносець
5. Калініченко О. Галицькі підводники «Великої війни». *Офіційний веб-сайт Співки мари́нців міста Одеси*. URL: <http://vspm.od.ua/galitski-pidvodniki-velikoji-viyni/>
6. Лозинський А. Роль і місце авіації у структурі збройних сил Австро-Угорської монархії напередодні та в роки Першої світової війни. *Військово-історичний меридіан*. 2017. Вип. 3 (17). С. 14-24.
7. Лозинський А.Ф. Важка індустрія і транспорт як основа військово-промислового комплексу Австро-Угорської імперії. *Вісник Львівської комерційної академії*. Зб. наук. праць. Серія – гуманітарні науки. Львів : Вид-во ЛКА, 2014. Вип. 12. С. 94-103.
8. Лозинський А.Ф. Організація Австро-Угорського флоту. *Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль : ТНПУ, 2006. Вип. 1. С. 177-186.
9. Радар. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Радар>
10. Руккас А. Українці у Першій світовій: «На пострадянському просторі – непередбачуване минуле». *Українська правда, Історична правда*, 04.08.2014. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/4/143924/>
11. Цольнер Е. Історія Австрії / наук. ред. В. Расевич; пер. з нім. Р. Дубасевича, Х. Назаркевич, А. Онишка, Н. Іванчук. Львів : Літопис, 2001. 712 с.

12. Черкаська Г. Співзасновник Пласту, авіатор УГА, син Франка – Петро. *Гал-інфо*. 2017. 21 червня. URL: http://galinfo.com.ua/news/spivzasnovnyk_plastu_aviator_uga_syn_franka_petro_262652.htm

13. Яровий М. Перший льотчик імперії похований у Берегометі. *Доба*. 2004. 5 березня. № 9 (381). URL: <http://www.doba.cv.ua/index.php?page=release&k=381&all=22#pos>

14. The Aerodrome – Aircraft of Austria-Hungary. URL: <http://www.theaerodrome.com/aircraft/austrhun/index.php>

К 140 ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ЕВГЕНИЯ ЕВГЕНЬЕВИЧА ФАРАФОНОВА

Лукашов А. С., Лукашов Е. С.

Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт» (г. Харьков)

В истории отечественного образования нередко встречались инженеры, в представлениях не нуждающиеся. Один из них – профессор Евгений Евгеньевич Фарафонов.

Судьба Евгения Евгеньевича была во многом типична для многих судеб представителей его поколения. Это непрерывная череда революций, войн, восстановления разрушенного, репрессии и амнистии. Евгений Евгеньевич Фарафонов появился на свет в Харькове 22 октября 1880 года в семье купца II гильдии Евгения Григорьевича и Марии Тимофеевны Фарафоновых [1, с. 43]. В 1882 году скорпостижно умирает отец полуторагодовалого мальчика и заботы по его попечению частично попадают на плечи старших братьев, а частью – на плечи матери.

На семейном совете было принято судьбоносное решение – мальчика отдали учиться в Харьковское Реальное училище. Особые успехи Евгений Евгеньевич обнаружил кроме языков, а их изучалось в училище несколько, – кроме русского изучали латынь, древнегреческий, английский, немецкий и французский, – в изучении химии. Молодой человек в 1899 году поступает в Харьковский Технологический институт императора Александра III именно на химическое отделение. Евгений Евгеньевич оканчивает вуз в 1904 году [1, л. 44]. В 1909 году он переходит на работу на Харьковский паровозный завод, вначале помощником, а затем – начальником литейных цехов. Евгений Евгеньевич успешно осваивает новую для него специальность литейщика и металлурга. Для повышения квалификации он командировается в Германию и Бельгию (в Саарбрюккен) для изучения тамошнего литейного производства. Эта командировка в значительной мере оказала влияние на всю дальнейшую профессиональную деятельность Е.Е. Фарафонов – далее он профессионально занимается только горячей металлообработкой.

Молодого инженера отмечают, как перспективного специалиста и в 1914 году переводят в Москву на завод «Динамо» начальником литейного цеха, где он и работает до 18 октября 1918 года, когда его переводят на работу в НТО ВСНХ СССР в качестве заведующего редакционным отделом.

Как и большинство прогрессивных людей того времени, Евгений Евгеньевич не принимает революцию. Но его воспитание, жизненные принципы,

окружение людей его круга не позволяют ему выступать против революции, а после и против Советской власти. Он протестовал тихо. Одной из его форм протеста был отказ вступить в партию. Подобно булгаковскому профессору Преображенскому, он считал, что *нужно хорошо делать своё дело*, а не заниматься политикой и болтовнёй. Этот жизненный принцип Евгений Евгеньевич пронёс через всю жизнь!

С конца 1920 года Евгений Евгеньевич начинает преподавательскую работу в родном Харьковском Технологическом институте по совместительству. Постепенно работа по совместительству становится основной. Увы, но производственная деятельность была ему противопоказана по состоянию здоровья. Ему удаётся создать в 1924 году литейную лабораторию, а впоследствии – в 1927 году и кафедру литейного производства.

Параллельно, с 1923 года Фарафонов работает по совместительству в Югостали, Гипромезе, с 1928 года во вновь созданном Харьковском Институте металлов, Краматорском заводе и др. При непосредственном участии ученого проектируются цеха Краматорского завода, сумского завода им. М. В. Фрунзе, киевского завода Большевик и других.

В 1925 году Е.Е. Фарафонову присуждают звание профессора. С этого времени и начинается плодотворная работа литейной лаборатории, а впоследствии и кафедры машин и технологии литейного производства по изучению и совершенствованию литейных процессов, исследованию газового и воздушных режимов ваграночной плавки чугуна, температуры и литейных свойств жидкого металла, исследованию свойств формовочных материалов и формовочных смесей. Сам Е.Е. Фарафонов серьезно занимается природно – легированными чугунами Орско – Халиловского месторождения и вопросами стойкости изложниц. Именно решение этой проблемы экономит молодому государству не одну тысячу тонн дефицитного легированного чугуна, а работы Е.Е. Фарафопова в соавторстве с В.Г. Махом и И.С. Духиным, опубликованные в 1930-е годы XX столетия в различных журналах и сборниках, стали классическими.

Кроме того, доцентом Сергеем Захаровичем Столбовым под руководством заведующего кафедрой Е.Е. Фарафопова была создана машинная лаборатория кафедры. В ней были установлены пневматические встряхивающие машины разных типов и моделей.

Преподавательскую работу на кафедре в 1928–1941 гг. вели Сергей Захарович Столбовой, Семен Фёдорович Василенко, Дмитрий Иванович Апатов, Герасим Васильевич Козырев (вначале с 1931 года по совместительству, а с 1936 года – постоянно); директор УкрНИИМета в 1929–1938 гг. профессор Николай Федорович Лева, совместители из УкрНИИМета профессор Владимир Андреевич Можаров, крупнейший специалист по металлургическим печам; профессора Михаил Викторович Врацкий, Евгений Гаврилович Шумовский. Часто дипломными проектами студентов руководили квалифицированные инженеры и начальники отделов из проектных организаций.

Евгений Фарафонов руководил ещё и Металлургическим факультетом Харьковского политехнического, а с 1930 г. – Харьковского механико-машиностроительного института.

Е.Е. Фараоновым было подготовлено 15 кандидатов наук.

Было бы несправедливо не отметить манеру чтения лекций Е.Е. Фараоновым. По воспоминаниям его студентов 1950 – 60 годов, материал, освещаемый на лекциях, профессор живо иллюстрировал примерами из технических журналов на иностранных языках – немецком, английском, французском, без словаря перевода статьи прямо из иностранных журналов. Он очень хотел, чтобы его студенты были в курсе мировых технических достижений и ему это удавалось. Фараонов обычно не проводил переключку наличия студентов на своих лекциях. Студенты и так приходили пораньше, занимая места поближе к профессору.

Лекции, прочитанные Фараоновым по одному предмету, но в разные учебные годы, существенно отличались друг от друга. Неизменной была фундаментальная часть курсов, а многочисленные примеры, взятые из практики или из зарубежных журналов, все время менялись. При этом на лекции профессор приходил с тремя – пятью иностранными журналами. Его память позволяла ему при чтении лекций обходиться без конспектов, карточек, учебников. Хотя с другой стороны, было бы неплохо ознакомиться с курсом лекций профессора Фарафонова. Увы, его он после себя не оставил.

Однако, годы брали своё. С 1961 года Евгений Евгеньевич выходит на пенсию. Свой уход с кафедры её основатель отметил передачей в институт своей научно - технической библиотеки, которую он собирал всю свою жизнь. В приказе по институту от 31 марта 1961 года тогдашний ректор проф. М.Ф. Семко отмечал: *«Для хранения библиотеки проф. Фарафонова выделить специальное место, которое оснастить соответствующим оборудованием для хранения».*

Но произошедшие в первой половине 1961 года события – полет в космос Ю.А. Гагарина, знаменитое противостояние Америка – Куба (приведшее мир к Карибскому кризису) привели Евгения Евгеньевича к решению вернуться на кафедру. И снова он блестяще читал лекции, ссылаясь к неудовольствию партийного руководства на зарубежную техническую периодику, освещал студентам своё понимание международных событий, иной раз кардинально отличающееся от абсолютно нелогичной, но «единственно правильной» линии партии.

С 15 июля 1968 года Евгений Евгеньевич Фараонов окончательно выходит на пенсию. Однако с 18 июля 1968 года он становится профессором – консультантом кафедры. Это было необходимо для нормального функционирования Совета по присуждению учёных степеней. Кому, как не Евгению Евгеньевичу было понятно, насколько нужен Совет на факультете. К чести учёных, это прекрасно понимали и сотрудники кафедры. Вполне естественно, что активно развивалась наука на кафедре, успешно защищались диссертационные работы не только сотрудниками кафедры, но и учёными (без малейшего преувеличения) со всего Советского Союза. И позорных (и для аспиранта и вдвойне для руководителя) случаев, когда аспирант не представлял в срок как минимум, написанной (а нередко и защищённой) диссертационной работы в то время практически не было.

Ещё какое – то время он приходит на кафедру, консультирует аспирантов,

переводит статті із іноземних журналів, но это вовсе не та робота, к которой он привык. Но и силы, к сожалению, катастрофически убывали, а 2 апреля 1970 года, полгода не дожив до 90 лет, учёный и педагог ушёл из жизни, оставив по себе добрую память нескольких поколений литейщиков и металлургов.

Джерела та література

1. Журило А. Г., Журило Д. Ю. Выдающиеся металлурги и литейщики Харьковщины. Краткие очерки. Харьков : Підручник НТУ «ХПІ», 2013. 260 с.

ПОПЕРЕДНІ ДАНІ ДО ВИКОРИСТАННЯ EXCEL ДЛЯ АНАЛІЗУ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНИХ

(на прикладі Аверіна В.Г.)

Пархоменко В.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України (м. Київ)

Аналіз наукової діяльності вчених є невід’ємною частиною під час історичного дослідження. Проте, коли кількість їх публікацій сягає декількох сотень, це спричиняє низку складнощів. Запропоновані нижче рекомендації щодо використання Excel мають на меті полегшити цей аналіз.

Microsoft Excel існує з 1985 року і цей табличний калькулятор використовують для статистичної та математичної обробки даних [1, 3, 4]. Значним плюсом програми є можливість створення діаграм, графіків та її поширення серед користувачів комп’ютерів.

Наведені формули та можливості розглянуті на прикладі Excel версії 2007 і новіше. У версіях давніше 2003 року окремі формули та можливості не працюють.

Аналіз наукової діяльності вчених лежить через їх бібліографію, а отже перший крок при роботі з Excel – внесення списку публікацій в таблицю, зокрема в стовпчик А (рис. 1). Потім – заповнюються інші стовпчики таблиці для аналізу, кількість яких у автора сягнула восьми – В-Г. Вдалим є використання гами кольорів – це зменшує можливість заплутатися при внесенні даних.

	A	B	C	D	E	F
1	Назва публікації	Стор	Тематика	Мова	Рік	Видання
2	Матеріали к биологии личинки муравьиного	19	ентомологія	російсь	1909	Сборник студенчес
3	Общественность у животных, автореф. дисс. /	2	загальнобіологіч	російсь	1909	Сборник студенчес
4	Аверин В.Г. О появлении розового скворца (P	2	орнітологія	російсь	1909	Сборник студенчес
5	Аверин В.Г. Synglartes paradoxus Pall, и ее поя	3	орнітологія	російсь	1909	Сборник студенчес
240	До кампанії боротьби зі шкідниками в 1926 р	80	шкідники та бор	україн	1926	Аерокем
241	Чи корисна тварина для сільського господарс	1	шкідники та бор	україн	1926	Радянський селяни
408	Разработка мер борьбы с вредителями и болез	8	шкідники (метод	російсь	1947	Научный отчет за 1
409	Аверин В.Г., Островская Е.Н. О привлечении	8	шкідники та бор	російсь	1947	Результаты научно-
410	Вредители сельскохозяйственных культур рай	4	шкідники та бор	російсь	1947	Резюме доклада на

Рис. 1. Приклад бази даних публікацій та видів їх аналізу

Наступним кроком є створення на цій же сторінці таблиці з формулами. Формул для аналізу використовується три – COUNTIF (або СЧЁТЕСЛИ), COUNTIFS (або СЧЁТЕСЛИМН) та SUMIFS (або СУММЕСЛИМН). Наведено дві мови формул (англійська та російська), оскільки в різних версіях Excel мова формул різниться (Довідка Excel, 2020).

Перший приклад аналізу даних розглянемо на обрахунку кількості публікацій та сторінок за роками. Отже, створюємо таблицю з трьох стовпчиків, де у перший стовпчик вноситься потрібний період років (рис. 2а). Зокрема, для В.Г. Аверіна це 1909-1947 роки (рис. 3). При цьому, не треба в кожен клітинку вводити рік, а достатньо лише в першій комірці написати рік, а в наступну – вписати формулу: =L2+1, де L2 це комірка, в якій введено рік (в даному випадку 1909), а +1 – на скільки збільшити наступну комірку (рис. 2а). Вводимо цю формулу в комірку нижче, після чого наводимо курсив миші у правий нижній кут до появи знаку + (рис. 2а), після чого затиснувши ліву кнопку миші, ведемо донизу потрібну кількість років – наприклад до 1955 треба провести вниз на 46 комірок.

Подальший крок – створюємо поряд стовпчик для підрахунку кількості публікацій за роками (рис. 2b): вводимо формулу =COUNTIF (E:E;L2), де E – це стовпчик з роками з бази даних (рис. 1), а L – щойно створений нами стовпчик з вказівками років (рис. 2а).

Для підрахунку кількості сторінок публікацій за роками (рис. 2b) використовуємо формулу =SUMIFS, де вказуємо сторінки за базою даних – В (рис. 1), роки – E, та комірку з таблиці з роками (рис. 2 а, b). Отже, у нас виходить формула: =SUMIFS (B:B;E:E;L2).

Кільк Кількості			Кількість Кількість сторінок у публікаціях			Ентомологія	
1909	6	31				1910	4
=L2+1		51				1911	1
1911	3	70	1914	54	238	1912	0
1912	12	78	1915	29	166		
1913	48	202	1916	5	19		

=L2+1
=COUNTIF (E:E;L2)
=SUMIFS (B:B;E:E;L2)
=COUNTIFS(E:E;AG2;C:C;"ентомологія")

Рис. 2: а – формула для автоматичного заповнення років (=L2+1); б – таблиця для підрахунку кількості публікацій та сторінок за роками, а також використані для її створення три формули (автоматичний підрахунок років, кількість публікацій та кількість сторінок за роками); с – аналіз за тематикою за роками і використана в ній формула.

Наостанок створюємо графік: натиснувши в меню «Вставка» і «Гістограма». Навіть за автоматичними налаштуваннями результат виходить достатньої якості (рис. 3).

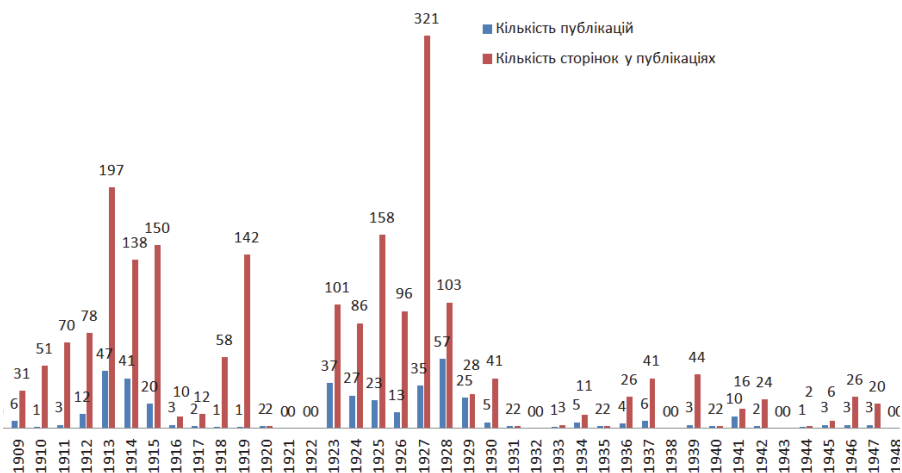

Рис. 3. Динаміка кількості публікацій та сторінок у різні роки професора В.Г. Аверіна

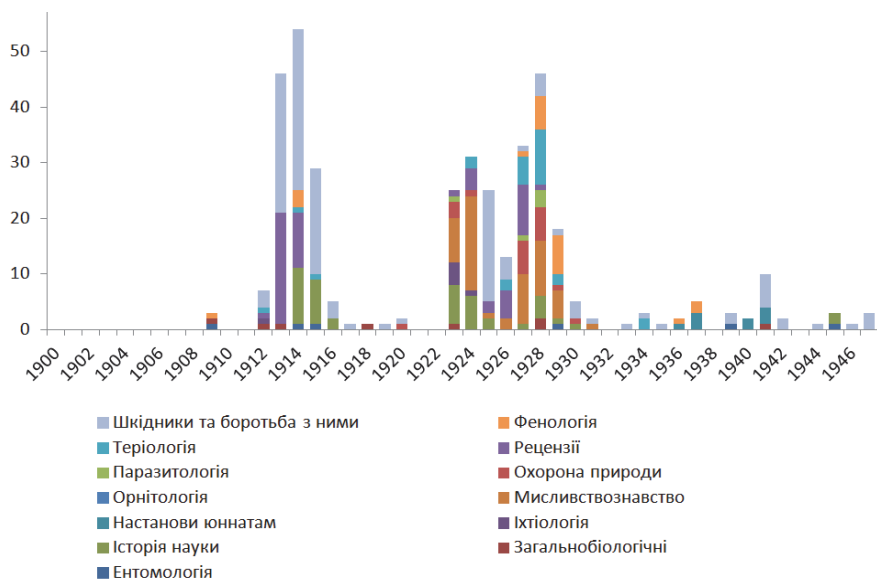

Рис. 4. Графік тематики наукової діяльності В.Г. Аверіна: розподіл праць за роками і тематикою.

Тематичний аналіз можна зробити з аналізом за роками (рис. 2с): для цього створюємо таблицю зі стовпчиком «роки» та необхідними темами діяльності: ентомологія, іхтіологія, орнітологія, історія науки, реферати та ін. (рис. 2с). Для аналізу за роками використовуємо формулу =COUNTIFS (E:E;AG2;C:C;"історія науки"), де стовпчики E – це роки з бази даних, C – тематика (мал. 1), а AG2 – рік з таблиці (рис. 2с). Для аналізу необхідне слово вводимо в лапках – "історія науки". Останнім кроком створюємо графік, так само, як було зазначено вище, але в цьому випадку найкраще обрати гістограму або лінійчату з накопиченням (рис. 4). Отриманий графік має бути зрозумілим, а тому містити не більше 10 градацій. Якщо їх більше – тоді треба створювати або окремий графік за кожною тематикою, або розділити наукову діяльність на історичні, природничі, педагогічні та ін. науки.

Продовжити аналіз можна за типом публікацій (монографія, стаття, замітка, реферати тощо), типом видань, мови написання тощо. Головне не перейти межі доцільності – коли наведені дані будуть вже лише для «вигляду більшої науковості», а не для кращого аналізу наукової діяльності вченого. Як зазначив І.Д. Ковальченко, слід «*вміти виділяти для аналізу саме ті кількісні показники, які в найбільшій мірі відображають якісну специфіку явищ*» [2, с. 118].

Автор висловлює подяку А.В. Синеоку (Суми) за цінні поради та низку роз'яснень по використанню MS Excel, І.В. Загороднюку (Київ) за цінні поради при написанні статті та поради по Excel, Н.Б. Щebetюк (Київ) за низку порад при написанні публікації та допомогу в пошуку літератури.

Джерела та література

1. Довідка Excel. *Microsoft Office 365*. URL: <https://support.office.com/uk-ua/excel> (дата звернення : 15.04.2020).
2. Ковальченко И.Д. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях. *Источниковедение. Теоретические и методические проблемы*. М., 1969. С. 115-133.
3. Нелюбов В.О., Куруца О.С. *Основи інформатики. Microsoft Excel 2016: навчальний посібник*. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2018. 58 с.
4. Freeman M. *Introduction to MS-Excel for historians*. 2010. 10 p. URL: https://warwick.ac.uk/fac/cross_fac/heahistory/elibrary/internal/rg_freeman_quantitativeskills_20100131/ (дата звернення: 2.04.2020).

ЗАПРОВАДЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Паук В.В.

ДНЗ «Харківське вище професійне училище №6» (м. Харків)

Професійно-технічна освіта України є потужною системою як за своєю мережею, так і за напрямками. Вона складається із професійно-технічних навчальних закладів, установ, організацій, що здійснюють або забезпечують підготовку кваліфікованих робітників. Формування в нашій державі ринку праці зумовило ще одну функцію професійно-технічної освіти – підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації незайнятого населення [1, с. 7].

Зараз, коли ведеться інтенсивний пошук нових форм організації підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, надзвичайно актуальним є історичний досвід становлення вітчизняної професійної школи.

Недооцінка досліджень у цій сфері призводить до незадовільної підготовки кадрів. Для того, щоб успішно проводити дослідження з професійної педагогіки, розробляти проблеми підготовки робітників широкого профілю, необхідно знати історію професійно-технічної освіти, вміти зв'язувати попередній досвід з сучасною практикою [2, с. 163].

Система професійно-технічної освіти посідає особливе місце між середньою і вищою освітою – готує висококваліфікованих робітників та технічних службовців для всіх галузей економіки країни [3, с.8].

Навчальні заклади системи ПТО повинні готувати такі кадри, які відповідали б не тільки сучасному стану виробництва, а й перспективам його розвитку. Еволюція професійно-технічних навчальних закладів показує, що практично кожному історичному етапу відповідали специфічні форми навчання та типи училищ (ФЗУ, ФЗО, ВУ, ПТУ, ТУ, середні ПТУ). Але зародження професійно-технічних навчальних закладів на українських теренах відбувалось набагато раніше.

На початку доби мідного віку на території України почало формуватися відтворююче господарство, зародилися ремесла, суспільство почало відчувати потребу в людях, які мали спеціальну підготовку для здійснення функцій, пов'язаних із видобутком та переробкою природної сировини, виготовленням різного роду речей для задоволення як особистісних, так і суспільних потреб. В цей період виробничі секрети передавалися від батька до сина, від ремісника до підмайстра. Підвалини професійної освіти як організованої системи підготовки кваліфікованих спеціалістів було закладено ще в часи Київської Русі, коли Ярославом Мудрим при Софії Київській була заснована школа перекладачів та переписувачів. Традиції професійної підготовки молоді продовжилися в діяльності ремісничих цехів українського середньовіччя, коли досить розвинутою була система індивідуального учнівства.

На початку XIX століття у промисловості України розпочалося запровадження машинного виробництва замість ручного, перехід від мануфактури до фабрики, тому особливої гостроти набули питання організації професійного навчання робітників [4, с.11].

У травні 1804 р. в Чернігові почала працювати перша реміснична школа. Вона була створена для задоволення потреб у кваліфікованих робітниках господарств Києва, Чернігова та Полтави. Під час відкриття до школи було прийнято 35 учнів. Майстрами виробничого навчання були в основному іноземці. У Чернігівській ремісничій школі був встановлений шестирічний термін навчання, приймалися діти 12-14 років. В училищі готували столярів, слюсарів, майстрів з виготовлення срібних виробів, а через два роки – токарів. Із загальноосвітніх предметів вивчалась тільки арифметика [5, с. 9]. В Європі професійні заклади з'явилися пізніше. Наприклад, перші ремісничі школи в Пруссії були відкриті у 1817 р., в Англії – у 1823 р. [5, с.10].

Наприкінці XIX століття Україна була потужним економічним регіоном. На українських землях швидко зростало промислове виробництво, відбувалися структурні зміни у ньому, кількісно збільшувалась чисельність робітничого класу.

У 1884 році в Україні діяло 75 заводів (без Таврійської губернії), що виробляли продукції на 6387 тис. рублів. Машинобудівна промисловість розпочала випуск апаратів, насосів та іншого обладнання для цукровиробництва, винокурної, лісопильної та інших галузей промисловості, паровозів (Луганськ, Харків), вагонів (Нижньодніпровськ), іншої складної продукції. Водночас із зростанням кількості традиційних виробників і підприємств та появою нових збільшувалася кількість працюючих на них. Особливо це стосувалося нових галузей промисловості, де практично не було старшого покоління робітників [4, с.12].

Відсутність необхідних кваліфікованих кадрів стримувало розвиток промисловості, тому наприкінці 80-х років XIX століття уряд видав ряд документів, регламентуючих організацію і зміст навчальних закладів професійно-технічної освіти. 7 Березня 1888 року з'явилися «Основні положення про промислові училища». Встановлювалось три типи училищ: середні технічні, нижчі технічні та ремісничі [5, с. 14].

Певних зусиль до розвитку професійної освіти на українських землях в XIX столітті докладали земства. Багато з них вже в 70-х роках гостро почали ставити питання про необхідність надання земській школі утилітарного характеру шляхом запровадження в них лекцій і практичних занять із хліборобства, садівництва чи будь-якого ремісництва. Деякі земства самостійно відкривали спеціальні ремісничі школи або ремісничі відділи при земських школах. За кошторисом на 1901 рік асигнування земств на професійну освіту по п'яти губерніям (Катеринославській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській) становили 392.3 тис.крб. [4, с. 11].

Наприклад, у Харківській губернії на губернських Земських зборах 18.12.1879 р. було асигновано 38500 крб. для відкриття в усіх уїздах ремісничих шкіл [6, с. 1]. В Харківській губернії були відкриті Олександровські ремісничі училища у Старобільську, Ново-Пскові, Вовчанську, Куп'янську, Білопільлі, Лебедині, Штепівці, Охтирці, Валках, Зміїві, Краснокутську. Всі училища, крім Охтирського, були засновані до 1897 року [7, с. 3]. Всі училища мали слюсарно-ковальські відділення, а в Старобільську, Ново-Пскові, Волчанську, Штепівці, Лебедині, Охтирці, Зміїві, Краснокутську – ще й столярні. Всі училища розміщувались у будівлях, які належали земствам [7, с. 5].

У Старобільському ремісничому училищі у 1910 році навчалось 75 учнів, у Ново-Псковському – 42, Білопільському – 50, Зміївському – 50, Волчанському – 60, Лебединському – 48, Штепівському – 40, Охтирському – 100, Куп'янському – 43, Валківському – 28. Всі училища утримувались на кошти Земств і заробіток від продажу учнівських виробів і виконані замовлення [7, с. 9]. У статуті ремісничих шкіл Харківської губернії було визначено, що «метою школи є практичне навчання ремеслам, підготовка знаючих та досвідчених майстрів, які після завершення курсу навчання зможуть самостійно вести справу, по можливості, раціонально, узгоджуючись з коштами». Предметами викладання були: практичне навчання ремеслам, повторення курсу елементарної школи, а також креслення, малювання та бесіди з ремесл. Вибір ремесл для кожної школи робилось уїзними земськими зборами. До шкіл приймалися хлопчики 13 років і більше, які закінчили курс елементарної школи. Кількість учнів в кожній майстерні не повинно було перевищувати 25 чоловік. Навчання було, в

основному, безкоштовне. При кожній школі знаходились шкільний музей і шкільна бібліотека [8, с. 1].

У 1870 році в Харкові відкрилось залізничне училище, в яке приймалися учні від 13 до 19 років, термін навчання складав 4 роки. В училищі викладались технічні предмети: будова та догляд за локомотивами, загальні відомості про будівництво залізних доріг. 12 січня 1886 року було відкрито Харківське міське училище для обслуговування міського населення та задоволення потреб промислових підприємств. В училищі навчали зі спеціальностей: слюсар-коваль, столяр, токар, з 1910 року – ремонтник вагонів електричних трамваїв [5, с. 19]. У Харківському реальному училищі, яке було відкрито 1 липня 1873 року, існували столярна та токарна майстерні, в яких водночас мали змогу працювати 18 учнів [9, с. 14].

На жаль, перші професійно-технічні заклади мали незадовільну навчально-матеріальну базу, були відсутні навчальні програми, підручники, заняття проводили малограмотні педагогічні працівники. Однак в цей час було закладено нормативну базу для функціонування системи підготовки робітничих кадрів, масово відкривались спеціалізовані професійні навчальні заклади, визначалися головні засади їхньої діяльності [4,с.12].

Джерела та література:

1. Ніколаєнко С.М. Інноваційний розвиток професійно-технічної освіти в Україні / С.М. Ніколаєнко. – К.: Книга, 2007. – 232 с.
2. Батышев С.Я. Подготовка рабочих в средних профессионально-технических училищах / С.Я. Батышев; Педагогическая наука-реформа школы. – М.: Педагогика, 1988. – 176 с.
3. Ніколаєнко С.М. Індивідуальний розвиток професійно-технічної освіти в Україні. - К.: Книга, 2007. – 232г
4. Профтехосвіта України: ХХ століття: Енциклопедичне видання / За ред.Н.Г.Ничкало. –К.: Видавництво АртЕк, 2004. – 876с.
5. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф. Пузанов, Г.И Терещенко. – К.: Вища школа. Головное изд-во, 1980. – 232с.
6. Доклады совещанию заведывающих ремесленными училищами Харьковской губернии. 7 августа 1913г. / Харьковская губернская земская управа. Отдел народного образования. – Харьков.: Печатня С.П. Яковлева, 1917. – 30с.
7. Гербурт-Гейбович В.Ф. Доклад о состоянии Александровских ремесленных училищ Харьковского губернского земства и о мерах к улучшению постановки в них / В.Ф Гербурт-Гейбович. Харьковское губернское земство. Отдел народного образования. – Харьков.: Типография «Печатник», 1910.- 55с.
8. Устав ремесленных школ Харьковской губернии. – Харьков.: Типография газеты «Южный край», 1882. – 4с.
9. Харьковское реальное училище. Отчёт Харьковского реального училища. – Харьков.: Типография К.П. Счасни. – 1881. - 37с.

СІЧОВІ ШКОЛИ ЯК ПРООБРАЗ СУЧАСНИХ МОЛОДІЖНИХ СПОРТИВНИХ ТОВАРИСТВ

ПЕРЕГІНЧУК Т. М.

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського, (м. Одеса)*

Важливу роль у становленні дитячого та молодіжного руху в Україні відіграла козацька педагогіка, козацькі виховні традиції. Традиційно, хлопчики,

перед тим як потрапити у січову школу, проводили своє дитинство у місті чи в селі, і, відповідно, були учасниками чи свідками народних звичаїв та обрядів у різних соціальних інституціях. Так, зокрема, різні форми традиційних об'єднань громадян наводять у своїй праці В. Сироткін. До них відносяться не лише братства, а й молодіжні громади. Вступ до парубоцтва міг відбуватися під час проведення яких-небудь спільних робіт, напр., косовиці [15]. Етнолог В. Г. Балущок зазначає, що таке випробування витримували його лише дуже спритні, фізично розвинені та такі, що мали добру практику [1, с. 85-86]. Марина Гримич вважає, що у давнину хлопця приймали у парубочу громаду лише тоді, коли він оволодіє косарською технікою. Отже, якщо хлопець уміє косити, то це вже парубок [16, с.331-332].

В етнографічних працях Д. К. Зеленина ми заходимо згадку про різноманітні розваги молоді після або під час проведення вечорниць. Одною із таких розваг були кулачні бої, які були широко розповсюджені у місцях масового проживання українського населення, вони найчастіше відбувалися взимку, як правило, від Різдва до Масляної. Так, в Орловській губернії жорстокі бої між двома сусідніми селами Пальна та Аргамач проходили на Трійцю. У містечку Молога, змовившись напередодні, вже з осені починають змагатися хлопчики із різних кінців міста. Вони, озброївшись палками, затівають сварку і намагаються обійти один одного з двох боків. Бійка навкулачки та на палках триває доти, поки одна із сторін не почне утікати. Д. К. Зеленін наводить ще й інші приклади боїв навкулачки у місцях масового проживання нащадків козаків, напр., у місті Черкаську, у станиці Кавказька, що на Кубані, у Харківській губернії тощо. Він вважає кулачні бої відголосками стародавньої тризни, які відбувались у формі змагань біля могили померлого («дратися по мертвець»). А ще він вбачає деякий зв'язок кулачних боїв з днем поминня померлих, як, напр., на Масляну чи на Трійцю [4, с. 366]. На думку інших дослідників, одним із різновидів фізичного іспиту були бійки між громадами різних сіл чи містечок [14, с. 45].

Крім того, вважає Ф. Коломийченко, чималої спритності, сили і сили волі потребували різні народні ігри чи забави, такі як перетягування мотузки, гра в сніжки чи, навіть, кулачні бої, під час яких билися іноді й «дручем» [6, с. 128]. У В. Ястребова знаходимо відомості про те, що між різними парубочими громадами час від часу виникали бійки, де частенько билися навіть «люшнями й дубинами» [18, с. 125].

Спритність, витривалість та фізичну силу показували хлопці ще й під час проведення різних обрядових дій на інші свята. Так, на Великдень вони «ставили оборіг». На Поділлі «оборіг» називався «дзвіницею» чи «баштою». Спосіб «строїти дзвіницю», на думку етнолог О. В. Курочкина, полягав у тому, що па плечі п'ятьох найсильніших парубків ставали чотири, потім на них три, після них двоє і нарешті – один [8, с. 376]. М. Дикарев пише, що на вечорницях хлопці влаштовували змагання між собою з підйому тягарів чи стільця за одну ніжку [2, с. 21]. Як зазначав один із дослідників парубоцьких громад, під час танців «може бути літня спека, може сьомий піт очі заливати, але парубок не повинен навіть показувати втоми» [7, с. 24-25].

Ще одним із етапів освітнього та фізичного виховання хлопчиків вважаємо навчання дітей у братських та січових школах. Василь Микитась наводить таку

класифікацію: «У XVI — XVII ст. в Україні існувало п'ять груп шкіл, які мали і деякі спільні організаційні форми та методи навчання: братські школи і школи в полках; школи при монастирях і церквах (парафіяльні); школи протестантських общин; католицькі школи орденів єзуїтів і піарів; національні школи інших народів, передусім єврейські, вірменські, грецькі та ін.» [9, с. 49-50].

Січові школи утворювали цілу систему навчальних закладів, які утримувалися коштом Війська Запорозького. Перша початкова січова школа була відкрита 1576 року (на території сучасного міста Новомосковська Дніпропетровської області). А з 1602 р. вона існувала як монастирська при Самарському монастирі. У 1659 р. було відкрито середню школу на Чортомлицькій Січі. У ній здебільшого навчалися 50 малолітніх і близько 30 учнів молодиків. У 1754 році була відкрита на Січі вища спеціальна школа. У ній готували кандидатів у полкову старшину, а також перекладачів та військових канцеляристів для паланок. Напередодні знищення Січі на території Війська Запорозького існувало 44 початкові школи. Запорозькі козацькі школи мали яскраво виражений національний характер. Навчання у них велося лише українською мовою. Учні таких шкіл вчилися писати, читати, рахувати, музику і спів, вивчали Закон Божий, оволодівали відповідними їхньому віку військово-фізичними навантаженнями та вправами [10].

М. В. Левківський, досліджуючи діяльність козацьких шкіл в Україні (січові, полкові, музичні тощо), зазначає, що січова школа існувала при церкві Святої Покрови, розташованій на території Запорізької Січі. Вона складалася з двох відділів: в одному вчилися ті юнаки, що готувались до паламарів і дияконів — у цьому відділі було завжди 30 учнів. Крім цього існував відділ молодиків, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (їх було біля 50), яких навчали грамоті, співу та військовому ремеслу. Слід зазначити, що в усіх вищезгаданих навчальних закладах панував волелюбний дух козацтва. Особливе місце відводилось ідеям і засобам народної педагогіки, українознавства. Педагоги разом з вихованцями і батьками дотримувались народних обрядів, звичаїв, традицій [11, с. 64]. За С. С. Пальчевським, у козацьких школах учні загартовували свої дух і тіло. Вони брали участь у народних іграх, забавах, вчилися вправлятися з конем, володіти шаблею, орудувати списом, стріляти з мушкетів, плавати та керувати човном [12, с. 177].

На основі козацької педагогіки наприкінці XIX — на початку XX ст. діяли дитячо-юнацькі організації «Січ», «Сокіл», «Луг». Зародження молодіжного руху розпочалось із товариства «Сокіл» (Львів, 1894 р.), метою якого було виховання фізично здорового патріота України [3, с. 2940]. У 1900 р. було створене Товариство «Січ» у селі Завалля Снятинського повіту, що у Станіславському воєводстві. Метою діяльності «Січі» була гімнастично-пожежна підготовка, просвіта та виховання молоді [17, с. 586].

Бойові мистецтва становлять невід'ємну частину традиційних культур майже всіх народів світу. Проте сфера слов'янських бойових культур досі мало вивчена. Хоча, у сучасних слов'янських державах можна знайти безліч фахівців із східних бойових систем, а от тільки одиниці займаються відродженням своєї національної бойової традиції. У світі останні три десятиліття спостерігається прискіпливий пошук і відродження самотутніх національних бойових практик:

«сават» у Франції, «капоейра» у Бразилії, «крав-мага» в Ізраїлі, «панкратіон» у Греції, «йоро до пау» у Португалії, список можна і далі продовжувати. В Україні найвідомішими є такі федерації національних бойових мистецтв як спас і бойовий гопак, прообразом для яких постали січові школи.

За чверть віку свого існування школа бойового гопака пройшла непростий шлях від відродження (заснована 1985 р.) до міжнародного визнання (в 2001 р. створено Міжнародну федерацію) і сьогодні нараховує близько 10 тис. послідовників в Україні та в світі. У 1985 році В. С. Пилат створив експериментальну школу з дослідження і вивчення бойової культури українського народу [13, с. 6].

У 1990 році з метою легального оформлення такої діяльності Володимир Степанович Пилат створив громадську організацію «Фольклорно-спортивна асоціація «Галицька Січ». За його сприяння починають відроджуватися і інші стилі національних бойових мистецтв, такі як Хрест, Собор та інші. У серпні 2001 року створено Міжнародну Федерацію Бойового Гопака [13, с. 9].

Сучасне відродження козацького бойового мистецтва «Спас» розпочалося у 1992 році. У м. Запоріжжя при громадській організації «Запорозьке військо низове «Запорізька Січ» виникла ініціативна група – окрема козацька сотня бойових мистецтв під керівництвом Олександра Питули, яка започаткувала процес пошуку, вивчення і апробації козацьких методів ведення бою, зокрема розпочався пошук носіїв, які зберегли козацьке бойове мистецтво «Спас». Перша експериментальна секція козацького бойового мистецтва «Спас» була відкрита у 1993 році в палаці культури «Металург» комбінату «Запоріжсталь» в м. Запоріжжя. Почалось експериментальне вивчення і апробація козацького бойового мистецтва «Спас» [5].

Мистецтво Бойовий гопак на сьогодні розглядається як комплексний підхід у вихованні особистості. «Бойовий Гопак – це система гармонійного розвитку особистості. Це бойове мистецтво, яке передбачає, окрім спортивної підготовки, ще й володіння традиційною зброєю, обов'язково спів, гру на музичних інструментах, ораторське мистецтво, написання віршів, вивчення кількох мов. Особлива увага приділяється розвитку розумових та духовних якостей особистості» [13, с. 15]. Усі зусилля скеровуються на відродження типу воїна, який був в Україні за Козацької доби. З літописних джерел відомо, що Іван Сірко та Іван Мазепа знали по кілька мов, Богдан Хмельницький знав їх більше десятка. Запорозжці писали вірші та музичні твори про Силу, Дух і Славу українського народу та його відважних лицарів – козаків.

Важливу роль у вихованні в учнів пріоритету міліарної культури відіграє національно-патріотичне виховання під час спортивних занять із бойових мистецтв. Національні бойові мистецтва – це потужний чинник національно-патріотичного виховання, який формує активного чоловіка-лицаря своєї Держави. Кодокан для Японії і Шаолінь для Китаю у всі віки були джерелами духовного натхнення, незнищенними потоками звичаїв, традицій, мови, філософії, лікування, наукою державного управління.

Козацька етнопедagogіка – глибинне і самобутнє явище, аналогів якій не було в усьому світі. В Україні з XIV по XVIII ст. джерелом духовного натхнення була Запорізька Січ. Саме там наші пращури черпали наснагу та волю до

боротьби, саме там був дух вольності, який щоразу піднімав народ на визвольні війни. Такі екскурси в історію України під час тренувань відіграють роль чинника національно-патріотичного виховання.

Традиційно у лекційних курсах з історії української культури виділяються такі розділи: матеріальна культура, поселення і житло, національний костюм, система харчування, світоглядні уявлення, свята та обряди. Але в історії китайської культури окремий розділ займає кунг-фу, а в історії японської культури розділ «Національні єдиноборства» складається з детальних описів карате-до, дзюдо і сумо. Тому українські бойові мистецтва обов'язково мають увійти до циклу історії української культури.

Джерела та література

1. Балушок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 216 с. : http://chtyvo.org.ua/authors/Balushok_Vasyl/Initsiatsii_ukraintiv_ta_davnikh_slovian/#comments
2. Дикарев М. Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечорниці, досвітки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнології. -1900. - Т. 3. – С. 1-27.
3. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / «Сокіл». – Львів; Київ: Глобус, 1993-2003. – Т. 8. – С.2940-2941.
4. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва, "Наука", Главная редакция восточной литературы, 1991г., 511 с., перевод с немецкого К.Д. Цивинной. Формат djvu. : http://www.bolesmir.ru/index.php?content=text&name=o424&phpsessid=63a5955a18d2ed2127de7aba15bca4cf&r=new_user
5. Історія ВГО «Спас» Офіційний сайт ВГО “Всеукраїнська федерація «Спас» – [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://spas.zp.ua/ru/vgo-spas/history/> – Назва з екрану.
6. Коломийченко Ф. Сільські забави на Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – 1918. – Т. XVIII.
7. Косташук В. Парубецька громада в селі Тулові на Покутті, в Галичині // Побут. – 1929. – № 4-5.
8. Курочкін О. В. Обрядовість (Календарні свята й обряди) // Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994.
9. Микитась Василь. Давньоукраїнські студенти і професори/ В. Микитась. – К.: Абрис, 1994. – 288 с. : <http://ua.textreferat.com/referat-13092-1.html>
10. Москаленко А. М. Історія вітчизняної педагогіки :навчальний посібник /А.М. Москаленко ; Міністерство освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : ВПЦ, 2015. – 303 с. : <https://studlib.info/pedagogika/31502-sichovizaporozki-i-kozacki-shkoli-polkoviy-y-sotenni-shkoli-getmanskoj-ukraini/>
11. Левківський М. Діяльність козацьких шкіл в Україні (січові, полкові, музичні...) // Левківський М.В. Історія педагогіки: Навч.-метод. посібник. Вид. 4-те., Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 190 с. : http://ebooktime.net/book_346_glava_65_8.5_%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%EF%BF%BD.html
12. Пальчевський С. С. Педагогіка. Навч. посіб. / С. С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – 576 с. : http://pidruchniki.com/1469071535417/pedagogika/ukrayinski_kozatski_shkoli
13. Пилат В. Бойовий гопак/ Володимир Пилат. – Львів: Галицька вид. спілка, 1999. – 336с.
14. Окольніча Т. В. Парубочі й дівочі громади східних слов'ян в етнографічних дослідженнях XIX – початку XX століття. / Т. В. Окольніча. – Зб. наук. праць «Педагогічні науки». – Випуск LXXVII. – Том 1. – 2017. – С. 41-45. // www.ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_77/part_1/10.pdf

15. Сироткін В. М. Громадські спільності./ Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / За редакцією А. Пономарьова. – Київ, 1993. <http://ethnography.national.org.ua/mynuvshyna/r13.html>

16. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с. ISBN 978-966-06-0457-5.

17. Якимович Б. З. Січ // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 586.

18. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. –1896. – № 10.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ

Пилипчук О.О.

Державний університет інфраструктури та технологій

Ідеї завжди коштували дорого, адже це такий інтелектуальний капітал, який неможливо отримати від людини, як звичайну механічну роботу. Ідеї – це основа, двигун прогресу, адже саме вони створили безліч гарних потрібних людству товарів і послуг.

У сучасному світі більшість людей захищає свої ідеї авторським правом і правом промислової власності, що дає можливість великій кількості інших людей користувались ними за відповідну плату, примножуючи свої прибутки і капітали розробника. Але є такі технології, природа яких авторами суспільству не відкривається. Наразі, кожен винахідник чи розробник має на це право.

Якщо це насправді важлива та цікава технологія або конструкція, секрет якої не розголошується, то володіння інформацією щодо її природи може стати для суперників виробництва аналогічних товарів великим кроком вперед. Тому полювання на державні і комерційні секрети виникли ще у ті давні часи, коли почали виникати перші держави і встановлювалась торгівля між ними. Тому вважається, що розвідка є однією з найдавніших професій, яка виникла для того, щоб добувати інформацію.

Необхідність у тих чи інших товарах завжди супроводжувала людину у своїй життєдіяльності. Тому спочатку це був натуральний обмін, пізніше вже спеціальне виробництво товарів, підготовлених для продажу. Поступово виробництвом одного товару вже займалися різні люди, що призводило до конкуренції. Тому саме через неї виробники намагались покращити свій товар, а ідеї тримали у секреті, тому що вони складали комерційну цінність. Так виробники боролись за вигідні умови збуту свого товару.

Гарним прикладом такої ситуації є китайська порцеляна, з якої посуд виготовлюється вже понад 2 тис. років. І таємниця його виготовлення досі не розкрита. А ще 200 років назад за розголошення технології виготовлення цієї речовини присуджувалась смертна кара.

З появою у часи Середньовіччя ремісних цехів з'явилося поняття «промислового шпіднажу». Тому стали з'являтися перші нормативно-правові акти, які забороняли іноземцям працювати в цехах, щоб ті не взнали секрети виробництва, які на практиці називались «торгівельна таємниця», «таємниця кредитних відносин», «промислова таємниця». Але в Російській імперії, до якої

тоді належала більшість українських етнічних земель, на початку XIX ст. стійко закріпилось поняття «комерційна таємниця».

Так, згідно Кримінального укладення 1903 р. комерційною таємницею називали особливі прийоми виробництва або індивідуальні особливості процесів виробництва і торгівлі. Пізніше, в другій половині XIX ст. норми про комерційну таємницю були прописані в Зводі законів Російської імперії, Торговельному статуті та Укладенні про покарання кримінальні і виправні.

З даного моменту на українських етнічних землях запрацювало законодавство про недобросовісну конкуренцію, яке стало джерелом регулятивної дії на комерційну таємницю. Згідно нього інформація про комерційну таємницю заносилась до купецьких книжок, несанкціонований доступ до яких було заборонено. Будь-яка інформація, занесена до купецької книги, автоматично визнавалась комерційною таємницею. Також до комерційної таємниці відносилась особиста інформація, яку сьогодні називають персональними даними. Законодавство вже тоді надавало право володар'ю цієї інформацією за власним бажанням обмежувати до неї доступ або, навпаки – розкривати її.

Крім того, законодавець визнавав два випадки, коли комерційну таємницю дозволялось розкривати. Це була справа про банкрутство і пов'язані з ним судові процеси, а також кримінальне слідство. Покарання за розголошення комерційної таємниці становило від 4 до 8 місяців тюремного ув'язнення.

На початку XX ст. комерційна таємниця стала важливим інструментом захисту конкуренції, що суттєво вплинуло на розвиток торгово-економічних відносин на території майбутньої України.

В Радянській Україні інститут комерційної таємниці було скасовано. Причина цього була дуже простою – соціалізм, при якому єдиним виробником товарів була держава, не допускав здорової конкуренції, адже не існувало приватної власності, і всі торговельні відносини зводились до принципу «держава-споживач».

Потрібно зазначити, що у прихованому вигляді комерційна таємниця в УРСР все ж таки існувала, але була ретельно замаскована під державну або службову таємницю, коли справа стосувалась роботи оборонних комплексів. Тільки у 1986 р., коли в СРСР розпочався період «перебудови», стала відроджуватись підприємницька діяльність, і тільки тоді, у 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про підприємства в СРСР», де було зазначено: «Під комерційною таємницею підприємства розуміються відомості, які не є державними таємницями, які пов'язані із виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами й іншою діяльністю підприємства, розповсюдження якої може нанести шкоду його інтересам». І саме керівник підприємства визначав коло інформації, яка складала комерційну таємницю.

Повернення комерційної таємниці до українських нормативно-правових актів відбулось вже після проголошення незалежності України у 1991 році. Так, сьогодні основні положення про комерційну таємницю прописані в декількох нормативно-правових актах України.

Так, згідно статей 505 – 507 ЦКУ, комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона є невідомою та не є легкодоступною

для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить. У зв'язку з цим ця інформація має комерційну цінність та може бути предметом заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру

Майновими правами інтелектуальної власності на комерційну таємницю є:

- ✓ право на використання комерційної таємниці;
- ✓ виключне право дозволяти використання комерційної таємниці;
- ✓ виключне право перешкоджати неправомірному розголошенню, збиранню або використанню комерційної таємниці.

Майнові права інтелектуальної власності на комерційну таємницю належать особі, яка правомірно визначила інформацію комерційною таємницею, якщо інше не встановлено договором.

Органи державної влади зобов'язані охороняти від недобросовісного комерційного використання інформацію, яка є комерційною таємницею та створення якої потребує значних зусиль і яка надана їм з метою отримання встановленого законом дозволу на діяльність, пов'язану з фармацевтичними, сільськогосподарськими, хімічними продуктами, що містять нові хімічні сполуки. Ця інформація охороняється органами державної влади також від розголошення, крім випадків, коли розголошення необхідне для забезпечення захисту населення або не вжито заходів щодо її охорони від недобросовісного комерційного використання.

Строк чинності права інтелектуальної власності на комерційну таємницю обмежується строком існування сукупності ознак комерційної таємниці, встановлених ЦКУ.

Згідно Постанови Кабінету міністрів України «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці» комерційну таємницю не становлять:

- ✓ установчі документи, документи, що дозволяють займатися підприємницькою чи господарською діяльністю та її окремими видами;
- ✓ інформація за всіма встановленими формами державної звітності;
- ✓ дані, необхідні для перевірки обчислення і сплати податків та інших обов'язкових платежів;
- ✓ відомості про чисельність і склад працюючих, їхню заробітну плату в цілому та за професіями й посадами, а також наявність вільних робочих місць;
- ✓ документи про сплату податків і обов'язкових платежів;
- ✓ інформація про забруднення навколишнього природного середовища, недотримання безпечних умов праці, реалізацію продукції, що завдає шкоди здоров'ю, а також інші порушення законодавства України та розміри заподіяних при цьому збитків;
- ✓ документи про платоспроможність;
- ✓ відомості про участь посадових осіб підприємства в кооперативах, малих підприємствах, спілках, об'єднаннях та інших організаціях, які займаються підприємницькою діяльністю;

✓ відомості, що відповідно до чинного законодавства підлягають оголошенню.

Кодекс законів про працю (Ст. 130) також говорить про те, що працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. При покладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника.

Одночасно з цим, згідно Ст. 231–232 Кримінального кодексу України умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей, а також незаконне використання таких відомостей, якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності, караються штрафом від трьох тисяч до восьми тисяч неоподатковуваних мінімумів¹³ доходів громадян.

Умисне розголошення комерційної або банківської таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності, карається штрафом від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Як бачимо, сучасне українське законодавство захищає положення про комерційну таємницю в усіх суміжних з нею галузях. Розвиток ринкових відносин і здорова конкуренція є критерієм економічної стабільності України на внутрішньому і міжнародному ринках. І українське законодавство, що пройшло довгий і важкий шлях розвитку у даному питанні є гарантом стабільності і непорушності основних принципів інтелектуальності власності з даного питання.

ІСТОРІОГРАФІЯ РЕГУЛЮВАННЯ БРАКОНЬЄРСТВА ТА ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ТВАРИННИЙ СВІТ У ГАЛИЧИНІ XIX – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Проців О. Р.

Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Порушення вимог законодавства щодо використання тваринного світу – «браконьєрство», завдало та завдає найбільше збитків галузі мисливства та рибальства. Тому цій проблемі було присвячено багато досліджень.

Так, доктор права Кнауер писав, що «мисливські закони мають бути суворими до порушників правил полювання, а пропагування охорони природи

¹³ Неоподаткований мінімум доходів громадян становить 17 грн.

повинно починатися вже у шкільному віці» [1, с. 245-247]. В окремій брошурі етнографічного спрямування «Браконьєри давнього лісу Сандомирського» (Львів, 1905 р.). К. Матіас відзначено, що браконьєри Галичини об'єднувались у банди, які мали свою певну субкультуру. Варто зазначити, що автор праці не був надто категоричним в оцінці дій браконьєрів, і поділив їх на добрих та поганих. До добрих браконьєрів він зараховував тих, які полювали одноосібно (дилетанти), а до поганих – тих, які організовували банди (професійні). У добрих у серці ще залишилась побожність і віра, а погані – замкнута каста на кшталт масонської ложі, характеризувались безбожністю та пожадливістю до грошей. Члени браконьєрських банд були пов'язані між собою присягою мовчання, і до банди було важко вступити, а ще важче – з неї вийти. К. Матіас стверджував, що браконьєрство має під собою підґрунтя, що базується на звичаєвому праві і традиціях народу, тобто, коли полювати можна було вільно [2, с. 2]. На соціальних аспектах браконьєрства зупинився дослідник історії Ворохти М. Санкович. Він вказував, що у 1905 році князь Ян Ліхтенштейн орендував у Ворохті право полювання, продаючи заможним верствам ліцензії, але місцеве населення займалось браконьєрством, яке вписувалось у звичаєві норми для горян. Коли охоронці вбили місцевого жителя Юру Пітеляка, який полював без ліцензії, на знак протесту місцевими була складена співаночка, в якій оспівується як незаконне вбивство Юри, так і нечесне розслідування обставин комісією з Делятина [3, с. 58]. Звичаєве право використання тваринного світу Гуцульщини досліджував А. Онищук у праці «Останки первісної культури у Гуцулів». Автор підкреслив відсутність прав селян на ґрунти та намагання влади заборонити «дикий» вилов риби, що спричинило виникнення своєрідного прислів'я: «Рибу їдять пани, а селянин може лише дивитися, як вона грає у воді» [4, с. 167].

Інший дослідник звичаєвого права у Галичині – В. Баворовський (1887 р.), у статті «Декілька зауважень щодо реформи Закону про мисливство» (*Kilka uwag u sprawie reformy Ustawy łowieckiej*) теж підтвердив, що у Галичині Мисливський закон існує лише на папері, а найбільші «хижаки» – це селяни: вони без докорів сумління забирають з гнізда яйця куріпки, а також молодих зайців [5, с. 173-176].

Керівник Львівської лісової школи – Генрик Стшелецький, досліджуючи генезу браконьєрства у Галичині, вважав за необхідне пропагувати чинний мисливський закон серед фахівців, учнів тощо, щоб подолати це явище [6].

Фелікс Герушинський у підручнику «Найважливіші відомості мисливської галузі та нарис риболовства» (1908 р.) зазначав, що через нехтування мисливським законодавством катастрофічно зменшилась чисельність диких тварин, і перед суспільством постала проблема охорони мисливської дичини [7, с. 158].

Депутат Галицького сейму Гнієвош застерігав від надмірного регламентування публічного управління щодо допуску до права полювання, яке негативно позначиться на боротьбі з браконьєрством: «... жандармам легко буде виконувати показники по боротьбі з браконьєрством, так як вони будуть ловити порядних мисливців без мисливських посвідчень, а не бігати за браконьєрами» [8, с. 736]. Досліджуючи роль кримінального права в частині відшкодування збитків при браконьєрстві суддя найвищого касаційного трибуналу Е. Доляйш дійшов висновків, «що покарання за браконьєрство зазвичай не відповідає його справжній вині і не дає покриттєвому жодного відповідного відшкодування за збитки, завдані йому браконьєром. Браконьєр

підпадає під покарання виключно за крадіжку добутої дичини» [9, с. 258]. Намісник Галичини граф Роман Потоцький вбачав у браконьєрстві соціальну складову, бо «відсутність дієвого механізму відшкодування збитків породжує у суспільстві багато конфліктів» [10, с. 60-62].

Політичні конфлікти, пов'язані з мисливським законодавством, досліджував Міністр освіти Австрії Густав Мархет, вказуючи, що особливо гостро вони спалахують між власниками права полювання та місцевим населенням даної гміни, а «для суспільного спокою, необхідно враховувати інтереси всіх сторін» [11, с. 245-247].

Саветчук Н. М. та Баран С. З., досліджуючи політичну діяльність Івана Франка, відзначали, що він захищав інтереси українських селян і особисто вносив пропозиції до Ловецького [12] та Рибальського законів [13, с. 450]. На його переконання, кожен власник землі має право повною мірою розпоряджатись дичиною чи рибою, яка на ній знаходиться.

Аналізуючи мисливське законодавство, голова Галицького сейму – граф Станіслав Бадені вказував, щоб законодавчо врегулювати розведення мисливської дичини, яку необхідно охороняти, та забезпечити право кожного землевласника в найкоротший час отримувати повне відшкодування за спричинені дичиною збитки, мисливські відносини у Галичині повинні утримувати баланс інтересів [14, с. 4-5].

Аналіз та роз'яснення мисливського законодавства проведено у книгах Т. Бресєвіча, «Мисливське законодавство в Європі» (1898 р.) (*Ustawodawstwo łowieckie w Europie*). Автор не лише провів аналіз розвитку мисливського законодавства Галичини, але й порівняльний аналіз тогочасного державного регулювання у Галичині з частинами Австро-Угорської монархії та країнами Європи. У вступі до книги відзначено важливість державного регулювання у використанні дичини через зменшення площі лісів внаслідок вирубування, а боліт – через висушування. Ці фактори спричиняють зменшення кількості дичини та відповідно – добування. В основі державного управління повинна лежати збалансованість інтересів сторін, так як велика кількість дичини призводить до збитків селянам та завдання шкоди сільськогосподарським посівам [15].

Суттєвою для дослідження європейського мисливського законодавства стала праця Я. Штольцмана (1904 р.) про мисливські взаємовідносини у Японії (*Ze stosunków łowieckich w Japonii*). На думку дослідника варто звернути на принципи мисливського законодавства Японії, які дозволяють практично всі рішення ухвалювати на нижньому щаблі управління [16, с. 142-144].

Е. Тілл у книзі «Пояснення права власності в австрійському законодавстві» (*Wykład prawa rzeczowego austriackiego (prawo własności, prawo służebności i prawo zastawy)*) (1892 р.) [17, с. 177-184] присвятив два розділи книги питанням регулювання австрійським законодавцем право власності на дичину: «Про набуття у власність шляхом привласнення», «Про вилов дичини». Аналізуючи австрійське законодавство, автор дійшов висновку, що регулювання і набуття права власності на тварин підпадає під цивільне законодавство, як і набуття права власності на інші предмети. Особливістю, однак, є окреме регулювання права власності на дикі, приручені та свійські тварини. Також особливості права власності на тваринний світ досліджував І. Стежинський у книзі «Приватне польське право» (1851 р.). На відміну від Е. Тілля він вказував, що набути

предмети тваринного світу можна не двома, а трьома способами: полюванням, як воєнну здобич та знахідку. Під полюванням дослідник розуміє не лише добування та привласнення мисливських тварин – ловецтво, а також добування риби та птахів [18, с. 251-252].

Питання права власності на рибу досліджував професор Львівського університету, фахівець у галузі австрійського цивільного права О. Огоновський у праці «Система австрійського приватного права». На його думку, ніхто не має права перешкоджати веденню рибальського господарства, «не сміє нічого такого ставити, що (...) було шкідливе риболовлі...», а риба є власністю особи, яка володіє ставом [19]. Й. Каспарек у «Збірнику адміністративних законів і постанов у Королівстві Галичина і Лодомерії з Великим князівством Краківським» (*Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*, 1884 р.) окремо проаналізував мисливське та рибальське законодавство Галичини за період 1772 до 1880 року [20, с. 369].

М. Павліковського (1929 р.) [21], у книзі «Закон про полювання: коментар для східних воєводств з включенням виконавчих положень та полювання та мисливського календаря» (*Prawo łowieckie: komentarz dla województw wschodnich z dołączeniem rozporządzeń wykonawczych i kalendarza myśliwskiego*) давав практичні поради щодо правозастосування мисливського законодавства.

У книзі «Закон про полювання» (*Prawo Łowieckie*, 1928 р.) В. Калуського визначено, що мисливське законодавство в загальному містить вимоги, які ставить перед суб'єктами господарювання з метою раціонального розведення дичини. На його думку, мисливство потрібно трактувати, як важливу економічну галузь, а не як вид спортивного відпочинку, бо такі погляди призвели до занепаду мисливства [22, с. 1-81].

Практично аналогічної думки дотримувався Л. Ліндес, який у книзі «Використання річок, ставів, боліт, озер та торфових ям для розведення риби, раків та п'явок» (1867 р., Краків), серед іншого вказував, що при ефективному використанні водного дзеркала розведення риби може приносити добрий дохід, а саме: один морг водного дзеркала – біля 50 золотих в рік. Він застерігав власників ставів здавати їх в оренду євреям [23, с. 81-85]. Проте існували й інші думки щодо пріоритетів розвитку рибальської галузі. Л. Старкевіч вважав, що поділ річок у Галичині на рибальські ревіри посприяв розвитку рибальського спорту. Хоча такого рівня як в Англії цей спорт у Галичині не досяг, що пояснюється психологією галичан, які, на відміну від англійців, є більш темпераментними і вони не в стані годинами сидіти на березі річки та дивитись на поплавки [24, с. 17]. Підтвердження знайдемо у дослідженнях П. Лесневського (стаття «Рибальство», 1897 р.), який вказував, що серед рибалок середини XIX ст. – початку XX ст. вудка не була в пошані і вважалась дитячою забавкою [25, с. 8-26].

Джерела та література

1. Krogulski S. Międzynarodowy kongres myśliwski w Wiedniu. // *Łowiec*. – 1910. – № 21. – S. 245-247.
2. Matyas K. Rabsice dawnej puszczy Sandomierskiej: studium etnograficzne. – Lwów: drukarnia W. Łozińskiego, 1905. – S. 2.

3. Санкович М. Ворохта історія, люди, традиції. – Ворохта – Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня, 2001р. – С. 58.
4. Онищук А. Останки первісної культури у Гуцулів / А. Онищук // Матеріали до української етнології – Львів : НТШ, 1912. – Т. XV. – С. 167.
5. Baworowski W. Kilka uwag u sprawie reformy Ustawy łowieckiej //Łowiec. – 1887. - № 11. – S.173-176.
6. Sprawozdanie stenograficzne z Walnego zgromadzenia galic. Towarzystwa łowieckiego z dnia 14. października 1882//Łowiec. – 1882. – № 11. – Dodatek nadzwyczajny do N 11
7. Gieruszyński F. K. Najnowiejszy wiadomości o dziedziny łowiectwa i zarys rybołówstwa: podręcznik naukowy dla kandydów leśnictwa / Feliks K. Gieruszyński. – Lwów, 1911. – 158 s.
8. Posiedzenie 1-28 // Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji piątego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskie z roku 1885/6 – Lwów, 1886. – S. 736.
9. Krogulski S. Międzynarodowy kongres myśliwski w Wiedniu //Łowiec. – 1910. – № 22. – S. 258.
10. Potocki R. W sprawie ustawy łowieckiej / R. Potocki // Łowiec [Text]. – 1892. – № 4. – S. 60–62.
11. Krogulski S. Międzynarodowy kongres myśliwski w Wiedniu // Łowiec . – 910. – № 21. – S. 245-247.
12. Саветчук Н.М. Філософсько - правові погляди І.Франка // електронний ресурс www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/apvchzu/.../savetchuk.pdf -
13. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка / С. Баран // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 450.
14. Posiedzenie 1-23 // Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskie z roku 1907 od 14.lutego do 19 marca 1907. – Lwów, 1907. – S. 4-5.
15. Bresiewicz T. Ustawodawstwo łowieckie w Europie / Tadeusz Bresiewicz. – Lwów: Drukarnia W. Łozińskiego, 1898.
16. Sztocman J. Ze stosunków łoweckich w Japonii//Łowiec. – 1904. – № 12. – S.142-144.
17. Till E. Wykład prawa rzeczowego ausriackiego (prawo własności, prawo służebności i prawo zastawu).T.II., wyd. drugie – Lwów: Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1892. – S.177-184.
18. Stężyński J. Prawo prywatne polskie. – Warszawa : Drukarnia banku polskiego, 1851. – S. 251-252.
19. Огоновський О. Систем австрійського права приватного. Видав. П. Стебельський. Т. 1. На- уки загальні і право річеве. — Львів : Накл. О. Огоновської, 1897. — 341 с.
20. Kasperek J. R. Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem: [w 6 tomach] / J. R. Kasperek. – Lwów: Wyd-wo H. Altenberga, 1884. – T.1. – S. 369.
21. Pawlikowski M.K. Prawo łowieckie: komentarz dla województw wschodnich z dołączeniem rozporządzeń wykonawczych i kalendarza myśliwskiego. – Wilno: Nakładem policyjnego klubu sportowego, 1929. – 89 s.
22. Kałuski W. Prawo Łowieckie Warszawa: Wydawnictwo związku pracowników administracji gminnej rz.p.,1928. – S. 1-81.
23. Бєдзикєвєз S. O naszym gospodarstwie rybny. // Opiekun zwierząt. – 1888. – № 5. – S.81-85.
24. Starkiewicz L.,„Na podświt” //Łowiec. – 1904. – № 2. – S. 17.
25. Leśniewski P. Rybołówstwo / P. Leśniewski // Okólnik. – 1897. – № 30. – S. 8–26.

ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАКОНОДАВЧИХ АСПЕКТІВ РЕГУЛЮВАННЯ МИСЛИВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ГАЛИЧИНІ XIX – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Проців О. Р.

*Львівський регіональний інститут державного управління Національної
академії державного управління при Президентіві України*

Джерелом дослідження законодавчих аспектів регулювання мисливського господарства в частині полювання слугують: «Збірки законів», що виходили у Кракові в середині XIX ст. (1853, 1919 pp.), [1, с. 1034-1035], [2, с. 43-44], «Збірка законів» (Львів), (1858 р.) [3, с. 362], «Офіційне зведення законів Австрії» (Відень) (1892, 1911 pp.) [4, с. 119-132], [5, с. 451-455], середина XIX ст. стенографічні звіти Галицького сейму (1905 р.), [6, с. 5-6] «Цивільний кодекс Австрії» (1918 р.) [7, с. 167-168], «Законодавство про приватну власність» (1892 р.) [8, с. 181-182], «Новий мисливський Закон Галичини і Великого Князівства Краківського» (1897 р.) [9, с. 27], «Пруський мисливський Закон» (1907 р.) [10, с. 20], книга Й. Стежинського «Приватне право Польщі» (1851 р.) [11, с. 251-252], «Кодекс адміністративних постанов Царства Польського» (1867 р.) [12, с. 469-472], «Російське цивільне право» (1864 р.) [13, с. 335-339]. збірки законів та розпоряджень Галичини, що регулярно виходили у Львові [14, с. 306-309], «Збірка законів», що виходили у Кракові на початку XIX ст. [15, с. 177] «Офіційне зведення розпоряджень для столичного королівського міста Кракова» [16, с. 2]. «Правові аспекти добування лисиці під час урядування Великого князівства Литовського досліджували Т. Чацький («Литовське та Польське право») [17, с. 277-289], Джерельною базою мисливського законодавства є «Мисливське право у Польщі у Середні віки», «Науковий та літературний довідник» [18, с. 824]. «Стенографічні звіти Галицького сейму» (1908 р.) [19, с. 2052], [20, с. 426], «Краківські календарі» (1912 р.) [21, с. 236], «Сільськогосподарську енциклопедію» (1898 р.) [22, с. 412-413], «Календар – приятель тварин» (1931 р.) [23, с. 50-51], «Мисливський та рибальський календар» (1888, 1901 pp.) [24, с. 122], [25, с. 86-92] «Мисливський річник» (1886 р.) [26, с. 57], «Календар Галичанин» (1904 р.) [27, с. 4]. Р. Хубе (1874 р.) [28, с. 154], В. Шульца (1899 р.) [29, с. 18-19], К. Слотвінського (1832 р.) [30, с. 132-135], В. Шабльовського (1932 р.) [31, с. 32], Я. Гейншторфа (1935 р.) [32, с. 303-305].

Джерельною базою про законодавчі акти, що діяли на території Львова, стали протоколи засідань Галицького сейму [33, с. 474], Загальні статистичні дані щодо мисливства Львова збереглися у стенографічних звітах засідань Галицького сейму [34, с. 1306-1307], державних статистичних відомостях (1898 р.) [35, с. 33-49], Шематизмах [36], Мисливських та рибальських календарях (1885 р.) [37, с. 152-153], Мисливських шорічників («Rocznik myśliwski») [38], «Календарі Галичанина» («Haliczanin, kalendarz powszechny na rok pański») [39], «Господарському календарі» («Gospodarz kalendarz») [40, с. 266].

Велику роль в інформуванні зацікавлених осіб щодо правового регулювання галузі рибальства у міжвоєнний період відіграв «Збірник повідомлень: офіційний додаток Міністерства рільництва та державної власності». Зокрема, у збірнику

були опубліковані: «Інструкція щодо ведення бухгалтерської звітності у надлісництвах» [41, с. 324-327], У державному збірнику Міністерства рільництва та державної власності містяться службові інструкції для надлісничих державних лісів щодо рибальства [42, с. 652-670]. Це – правові поради та роз'яснення щодо рибальського законодавства («Службова інструкція для надлісничих державних лісів», опублікована в «Офіційному каталозі розпоряджень Міністерства праці і управління державною власністю», 1919 р.) [43, с. 343]. Крім того, у пресі знайшли своє відображення вимоги рибальського закону («Кримінальне переслідування в адміністративному праві», часопис «Слово Польське», 1899 р.) [44, с. 4], правове регулювання підготовки фахівців у галузі рибальства і проведення випускних екзаменів («Нові вимоги для державних екзаменів у рільничій академії у Відні») [45, с. 323-324]. Роз'яснення рибальського законодавства з'являється у праці С. Стажинського («Закон про право рибальства у внутрішніх водоймах», 1885 р.) [46, с. 149-153], а також у статті «Мисливське право у Польщі в Середні віки» («Науковий та літературний довідник», 1904 р.) [47, с. 824]. Питання щодо права вилову видри рибаками чи мисливцями розглядав Розенберг [48, с. 93-94]. Питання правового забезпечення галузі рибальства розглядалось також у книгах: Т. Бресевича «Про рибальське право» (Львів, 1891 р.), Є. Янота «Про необхідність охорони корисних тварин» (Краків, 1866 р.), Й. Луїс-Вавеля «Про право рибальства у Галичині» (Львів, 1879 р.), «Проект рибальського закону» (Львів, 1885 р.), «Закон (рибальський) від 14 листопада 1858 року» (Львів, 1858 р.), «Зауваження до проекту Рибальського закону в Галичині» («Судовий огляд», Львів, 1879 р.), «Врегулювання рибальської галузі» (Тарнув, 1880 р.).

Джерела та література

1. Zbiór ustaw administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim obowiązujących do użytku organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych. – Kraków: uniwersytet Jagelloński, 1868. – S.1034-1035.
2. Podwyższenie dodatku gminnego do podatku konsumcyjnego. Obwieszczenie. Kraków, 15 marca 1919. L. 5820/18. // Dziennik pozporządzeń dla stoł. król. Miasta Krakowa. – 1919. – № 3 (1. marca). – S. 43-44.
3. Dziennik rządowy dla okręgu administracyjnego Namiesnictwa we Lwowie. – Lwów: król. galic. drukarnia rządowa, 1858. – S.362.
4. Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. – Wiedeń, 1892. – S. 119-132.
5. Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. – Wiedeń, 1911. – S.451-455.
6. Alegaty do sprawozdań stenograficznych drugiej sesji ósmego periodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1905 przytem index tych alegatów od 338 do 675. – Lwów, 1905. – S.5-6.
7. Kodeks cywilny obowiązujący w Austrii od 1. stycznia 1812 r. z uwzględnieniem wszystkich zmian i uzupełnień łącznie z trzema nowelami. – Lwów: nakładem F. Koniecznego, 1918. – S.167-168.
8. Prawo prywatne a Austriackie: [wyd. drugie]. – Lwów: Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1892. – S.181-182.
9. Nowa ustawa łowiecka dla Galicyi i W. Ks. Krakowskiego. – Kraków: Wisła, 1898. – S.27.

10. Ustawa łowiecka obowiązująca w b.zaborze Pruskim. – Poznań:Czcionkami drukarni « Dziennika Poznańskiego», 1921. – S. 20.
11. Stężyński J. Prawo prywatne polskie. – Warszawa:Drukarnia banku polskiego, 1851. – S.251-252.
12. Сборник административных постановлений Царства Польского.Ведомство финансов. т.12: О казенних лесах. – Варшава: типография С. Оргельбранда, 1867. – С. 469-472.
13. Мейер Д.И. Русское гражданское право. – 3-е изд., исп. сообразно определениям новейшего законодательства. – С.-Петербург:Из-ние Н.Тиблена, 1864. – С.335-339.
14. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskiem. – Lwów, 1906. – S.306-309.
15. Dziennik praw z roku 1834. – Kraków : dr-nia St. Gieszkowskiego, 1834. – S. 177.
16. Statut dla poboru podatku komunalnego od wykonywania prawa polowania na obszarze stoł. król. miasta Krakowa 18.01.1926 L. 278/926 // Dziennik pozporządzeń dla stoł. król. Miasta Krakowa. – 1926. – № 1 (31. stycznia). – S.2.
17. Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – Kraków: Czas, 1861. – S.277-289.
18. Prawo łowieckie w polsce w wiekach srednich //Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do "Gazety Lwowskiej". 1904 № 7 – S. 824.
19. Posiedzenie 1-36 // Stenograficzne sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskie z roku 1908 od 15.wrzesnia do 5 listopada 1908. - Lwów, 1908. – S. S.2052, 2061, 2062.
20. Stenograficzne sprawozdania z pierwszej sesji czwartego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskie w roku 1877. - Lwów, 1877. – S. 426.
21. Czech J. Kalendarz Krakowski na rok 1912 / Józef Czech. – Kraków: Jan Fischer i Spółka, 1912. – S. 236.
22. Encyklopedia rolnicza. – Warszawa: Muzeum przemysłu i rolnictwa, 1898. – T. VII. – S. 412-413.
23. Ilustrowany kalendarz jubileuszowy „Przyjaciela zwierząt” (r.1880) na rok 1931 /pod red. T. Sas-Jaworskiego. – W-wa: T-wo opieki nad zwierzętami RZPlitej Polskiej, 1931. – S. 50-51.
24. Kalendarz myśliwski i rybacki na rok 1888. – Lwów: Galicyjskie towarzystwo łowieckie, 1888. – S.122.
25. Kalendarz myśliwski i rybacki na rok 1901. – Lwów: Galicyjskie towarzystwo łowieckie, 1901. – S. 86-92.
26. Rocznik myśliwski na rok 1886 (rok drugi). – W-wa: Księgarnia G. Centnerszvera, 1886. – S. 57.
27. Kalendarz myśliwski. // Haliczanie, kalendarz powszechny na rok pański 1904. – Lwów: Drukarnia K. Pillera, 1904. – S. 4.
28. Hube R. Prawo Polskie w wieku trzynastym. – Warszawa: staraniem i nakładem Radakcyi biblioteki umiejętności prawnych, 1874. – S. 154.
29. Schult W sprawie wykonania ustawy łowieckiej//Łowiec – 1899. – №2. – S.18-19.
30. Słotwiński K.L. Katechizm poddanych galicyjskich o prawach i powinnościach ich względem Rządu, Dworu i samych siebie. – Kraków: zakład nar. im. Ossolińskich, 1832. – S. 132-135.
31. Szablowski W. O prawie łowieckim w Danji i Finlandji//Łowiec Polski – 1932. – № 2. – S.32.
32. Gieysztor J. Nowa ustawa łowiecka Rzeszy Niemieckiej//Łowiec Polski – 1935. – № 16. – S. 303-305.
33. Posiedzenie 1-26 // Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskie z roku 1895/96 od 28.grudnia 1895 do 8. lutego 1896. - Lwów, 1896, – S. 474.
34. Alegaty do sprawozdań stenograficznych drugiej sesji ósmego periodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1913/1914 przytem index tych alegatów od 1 do 495. – Lwów, 1905, – S.1306-1307.
35. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1898. – T. XVII, zeszyt I. – S. 33-49.

36. Схематизм крѣства Галичи и Лодомери з Великим кшѣством Краковским на рок 1895. – Лѡвѡ: Накладѣм ч.к. Намѣсництва з др. В.Лѡрињского, 1898. – С.761.
37. Календарз мѣслиwski и рыбакки на рок 1885. – Лѡвѡ: Гал. Тов. Лѡвѣцкѣ, 1885. – С. 152-153.
38. Броњ мѣслиwska. // Рѡчник мѣслиwski на рок 1886. – Warszawa, 1886. –С.94.
39. Халичанин, календарз powszechny на рок пањски 1872. – Лѡвѡ: Друкарня К. Pillera, 1872.
40. Ogłoszenia // Gospodarz kalendarz – 1906.– С. 266.
41. Прѣписы prowadzenia rachunkowosci i kasowosci w nadleśnictwach. // Обѡвѣщення Publiczne: dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych. – 1919. 26 czerwca – № 10. – С.324-327.
42. Instrukcja słuźbowa dla nadleśniczych lasów państwowych. // Dziennik urzędowy ministerstwa rolnictwa i dóbr państwowych Rzeczypospolitej Polskiej – 1919. – № 25. – С. 652-670.
43. Kto powinien uchwalić ustawę o komasacyi"//Przegląd sądowy i administracyjny – 1876. – № 42. – С. 343.
44. Прѣписы karne w ustawach administracyjnych // Słowo Polskie – 1899. – № 8 S.4.
45. Nowe przepisy dla egzaminów państwowych w akademii ziemiańskiej w Wledniu. //Sylwan. – 1906. – С.323-324.
46. Starzyński S. Ustawa o prawie rybolowstwa w wodach śródziemnych. /Przegląd sądowy i administracyjny – 1885. – № 19. – С. 149-153.
47. Prawo łowieckie w polsce w wiekah srednich//Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do "Gazety Lwowskiej". 1904 № 7 – С.824.
48. Wydra. //Sylwan. – 1884. – № 2. – С.93-94.

ІСТОРІОГРАФІЯ СТАТИСТИКИ ДОБУВАННЯ ДИЧИНИ У ГАЛИЧИНІ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Проти́в О. Р.

*Львівський регіональний інститут державного управління Національної
академії державного управління при Президентові України*

Статистикою використання тваринного світу займалися др. Форхер з Відня і Лессе з Парижа, які наголошували на тому, щоб законодавчо врегулювати статистичні дані по мисливству. Вони вказували, що не слід діяти за надто вкоріненими принципами – «Бог знає скільки народилось і скільки треба відстріляти», бо мисливство далі не буде розвиватись [1, с. 233-235]. Граф Владислав Спауст, (*Z zatařgów rodzinnych i z ekonomii łowieckiej*) (1893 р.) вказував, що мисливська статистика не може бути точною, але вона повинна показувати хоча б тенденції розвитку мисливства. Важливою виявилась його заувага про те, що власники мисливських ревірів спеціально зменшували кількість добутої дичини, щоб прибіднитись ї, тим самим, менше сплачувати за оренду права полювання власнику земельної ділянки [2, с. 145-150]. Все ж слід критично ставитись до визначення чисельності дичини в Галичині в залежності від автора публікації та обставин. Яскравим прикладом є виступ у Львові радника цісаря – В. Губера, який брав участь у підготовці Першої міжнародної мисливської виставки у Відні та виголосив промову, в якій зробив Галичині чимало компліментів, зазначаючи, що цей край є мрією для мисливців багатьох країн [3, с. 110-113].

Статистичні дані чисельності дичини становлять не лише науковий інтерес, але й для практикуючих мисливців. Саме тому ця інформація широко була представлено в окремих брошурах й у періодичній мисливській пресі. Серед цих

публікацій слід виокремити працю Зигмунта Годиня (*Rozmieszczenie niektórych zwierząt łownych w Polsce*), в якій здійснено ґрунтовний аналіз чисельності кожного виду дичини у Карпатах у 30-х роках ХХ ст. [4, с. 79-80]. Іншою розлогою працею на цю тему є «Анкета у справі східних Карпат» (*Ankieta w sprawie Karpat Wschodnich* м. Львів 1932 р.) Рудольфа Вацєка [5, с. 180-205].

Слід відмітити, що статистика добування дичини у Галичині мала й рекламне забарвлення. Власники мисливських господарств, подаючи статистику добутої дичини, пропагували результативне полювання для мисливців, які будуть полювати у них. Так, член Галицького мисливського товариства з Коломиї Лисаковський відзначав, що у Коршеві нараховували стада оленів, в яких кількість особин доходила й до 8 голів. Кам'янку Велику і Туру більше заселяли козулі та зайці, а куріпки – найбільше східну частину Коломийського повіту [6, с. 188]. Крім того, публікації інформували про високі результати полювання у селі Велика Кам'янка, мисливські угіддя біля якого відомий тогочасний коломийський мисливець Лисаковський вважав найкращими у повіті [7, с. 33-34].

Не менш важливим пластом для дослідження є статистичні дані щодо використання тваринного світу Галичини. Дослідження цих матеріалів дає змогу точніше оцінити ефективність публічного управління Галичини та особливості його правозастосування.

Статистичні таблиці про гмінні відносини у Галичині [8, с. 26-29]. Розлога статистика про торгівлю дичиною міститься у «Державних статистичних відомостях» [9, с. 33-49]. Про споживання дичини йшлося у багаторічних збірниках, що виходили за правління Австрії: «Статистика міста Кракова, складена статистичним бюро» [10, с. 124-125], Статистика міста Кракова» [11, с. 176], «Статистичний звіт» [12]. За правління Другої Речі Посполитої у Кракові виходив щомісячник «Статистичний звіт» [13].

Крім суто статистичних довідників велика увага у висвітленні статистичної звітності добування дичини приділялось у спеціалізованій мисливській періодиці – «Ловець» та «Ловець Польський»: «Декілька слів про Мисливський закон Польщі» (1928 р.) [14, с. 210-211], «Новий мисливський Закон» (1909 р.) [15, с. 340-342], «Охоронні терміни в розрізі воеводств» (1930 р.) [16, с. 689]. «Список дичини, добутої на протязі 1888 року складеного на підставі урядової статистики Г. Леттнером» [17, с. 110], «Економічно-соціальне значення мисливства» (1902 р.) [18, с. 384-385], «Мисливські списки» (1909) р. [19, с. 60], «Статистичні особливості» (1924 р.) [20, с. 18]. Багато інформації про полювання та організацію мисливського господарства на Прикарпатті знайдено у статтях Е. Мацельського «Ясень» [21, с. 233-235], Я. Козіни «Перегінськ» [22, с. 208-209], С. Шембека «З цьогорічного риковища» [23, с. 266-268], С. Бужинського «З цьогорічного токовища» [24, с. 115-116], А. Мнішека «З риковища» [25, с. 2-3], «З Опору та Лімниці» [26, с. 236-238], «З гір» [27, с. 315], «Східні Карпати в топографії та мисливській номенклатурі» [28, с. 178-180], В. Попеля «В пам'ять інженера Владислава Дункі де Сайо» [29, с. 43], С. Крогульського «Збірка праць про мисливство у Польщі: Небилів» [30, с. 146-148], В. Спаусти «Олень» [31, с. 102], І. Бойчука «Історія Осмолодської пуші» [32, с. 46-49], де Новіна

Луцаковський М.-Б. у книзі З Галицьких Ловищ (мисливські спогади) [33] «Перегінське риковище» [34, с. 232-233], «На риковищі у Перегінську» [35, с. 243-244], «З Перегінська» [36, с. 187], «Показ польських трофеїв на міжнародній мисливській виставці у Берліні» [37, с. 52], «Морітурі» [38, с. 68].

Про полювання у Велдіжі йдеться у статтях Я. Марцинківа «З життя Карпатських вовків» [39, с. 177-178], С. Шембека «Спогади з моїх полювань у Велдіжі» [40, с. 134-135], [41, с. 39] «На оленя» [42, с. 182-183], А. Водзіцького «Мої перші два олені» [43, с. 259-263], А. Мнішека «З Карпат» [44, с. 250], А. Соловія «Мій найкращий трофей і найкращі спогади з полювань у горах» [45, с. 173-174], у книзі В. Бужинського «Про ведмедів східних Карпат» [46, с. 14], «Риковище у господарстві Велдіж в 1932, 1931, 1930 роках» [47, с. 49-51], «З риковища» [48, с. 247-248] «Мій перший» [49, с. 100-101], «З Карпат» [50, с. 198].

Вперше про чисельність добування хижаків Станиславівському циркулі 1812-1814 рр. довідуємося з «Оновленого вітчизняного вісника Австрійської імперії», надрукованого у 1815 році. [51, с. 112] Про полювання біля Станиславова (село Підлісся) у 1870 році описано у часописі «Земля Станиславівська» [52, с. 3], про добування дичини у Станиславівському повіті у період з 1885 по 1893 роки – у книзі Ю. Старкля і З. Фішера «Загальнонаціональна крайова виставка 1894р. і виробничі потужності: полювання та риболовля» [53, с. 27-28]. Про добування у 30-х роках ХХ ст. дізнаємось з «Анкети дослідження Східних Карпат» (1932) [54, с. 180-205], про чисельність ведмедів на території Станиславівського воєводства – з книги Владислава Бужинського (лісничого з Перегінська) [55, с. 59-60].

Розлогу розвідку про розведення у Карпатах оленів знаходимо у працях багаторічного керівника Долинських мисливських ревірів Івана Марцинківа [56]. А про чисельність ведмедів у Долинському повіті – у Владислава Бужинського у книзі «Про ведмедів у східних Карпатах» [57, с. 14].

Джерела та література

1. Krogulski S. Międzynarodowy kongres myśliwski w Wiedniu //Łowiec . – 1910. – № 20. – S.233-235.
2. Spausta W. Z zatargów rodzinnych i z ekonomii łowieckiej/ Władysław Spausta //Łowiec. – 1893. – № 10. – S. 145-150.
3. Krogulski S. Pół wieku. – S. 110–113.
4. Godyń Z. Rozmieszczenie niektórych zwierząt łownych w Polsce / Zygmunt Godyń //Łowiec. – 1939. – № 9-10. – S. 79-80.
5. Ankieta w sprawie Karpat Wschodnich/Oprac. Orłowicz M. I Lenartowicz S. – Warszawa: Nakładem Ministerstwa robót publicznych, 1932. – S.180-205.
6. Kuropatwy w Kołomyjskim // Łowiec Polski – 1927. – № 12. – S.188.
7. Łysakowski J. Ostatni zajazd na... Pokuciu//Łowiec. – 1908. – № 3. – S. 33-34.
8. Pilat T. Tablice statystyczne o stosunkach gminnych w Galicji. Drukarnia K. Pillera, 1877. S. 26-29.
9. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1898. – T. XVII, zeszyt I. – S. 33-49.
10. Statystyka miasta Krakowa zestawiona przez biuro statystyczne miejskie. – Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1902. – S. 124-125.
11. Statystyka miasta Krakowa. – Kraków, 1912. – Zeszyt XII. – S. 176.

12. Sprawozdania statystyczne za miesiąc Styczeń 1911. – Kraków: Biuro statystyczne, 1911. – 4s.
13. Sprawozdania statystyczne za miesiąc Styczeń 1925. – Kraków: Biuro statystyczne, 1925. – 4s.
14. Kilka słów o Polskim Prawie łowieckim // *Łowiec* – 1928. – № 13. – S.210-211.
15. Nowe prawo myśliwskie // *Łowiec Polski* – 1909. – № 22. – S. 340-342.
16. Terminy ochronne ustanowione dla poszczególnych województw // *Łowiec Polski* – 1930. – № 34. – S. 689.
17. Wykaz zwierzyny, ubitej w ciągu r. 1888 zestawiony na podstawie dat urzędowych przez G.Lettnera, radcę lasowego // *Łowiec*. – 1889. – № 7. – S. 110.
18. Ekonomiczno-społeczne znaczenie łowiectwa // *Łowiec Polski*. – 1902. – № 24. – S. 384-385.
19. Wykazy myśliwskie // *Łowiec Polski*. – 1909. – № 4. – S. 60.
20. Szczegóły statystyczne // *Łowiec*. – 1924. – № 2. – S. 18.
21. Mycielski E. Jasień / Edward Mycielski // *Łowiec*. – 1903. – № 20. – S. 233-235.
22. Kosina J. Perehińsko 5. sierpnia 1907. / Jan Kosina // *Łowiec*. – 1907. – № 17. – S. 208-209.
23. Szembek S. Z tegorocznego rykowiska / Stefan Szembek // *Łowiec*. – 1907. – № 22. – S. 266-268.
24. Burzyński S. Z Tegorocznych Toków / Stanisław Burzyński // *Łowiec*. – 1923. – № 8. – S.115-116.
25. Mniszek A.Z rykowiska / / Albert Mniszek // *Łowiec*. – 1921. – № 2. – S. 2-3.
26. Mniszek A. Z nad Oporu i z nad Łomnicy / Albert Mniszek // *Łowiec*. – 1911. – № 20. – S. 236-238.
27. Mniszek A. Z gór // *Łowiec*. – 1931. – № 20. – S.315.
28. Mniszek A. Karpaty wschodnie w topografii, nomenklaturze i myślistwie // *Łowiec*. – 1926. – № 12. – S. 178-180.
29. Popieł W. Pamięci inż. Władysława Dunki de Sajo/ Wacław Popieł // *Łowiec* – 1933. – № 4. – S.43.
30. Krogulski S. Szkic dziejów łowiectwa w Polsce: Niebylów /Seweryn Krogulski // *Łowiec* – 1917. – № 19-20. – S.146-148.
31. Spausta W. Jelen / Władysław Spausta // *Łowiec*. – 1897. – № 7. – S. 102.
32. Історія Осмолодської пущі / І. Бойчук, М. Гайдукевич, В. Парпан, Л. Петрова, П. Третяк. – Львів: НТШ, 1998. – С. 46-49.
33. де Новіна Лучаковський М.-Б. З Галицьких Ловищ (мисливські спогади)/ Микола-Богдан де Новіна Лучаковський. – Мюнхен, 1973. – 95с.
34. Perehińskie rykowisko // *Łowiec*. – 1903. – № 20. – S. 232-233.
35. Na rykowisku w Perehińsku // *Łowiec*. – 1904. – № 21. – S.243-244.
36. Z Perehińska // *Łowiec*. – 1934. – № 23-24. – S.187.
37. Dalszy ciąg trofeów polskich na międzynarodowej wystawie łowieckiej w Berlinie // *Łowiec*. – 1938. – № 5-6. – S. 52.
38. Morituri // *Łowiec*. – 1928. – № 5. – S.68.
39. Marcinków J. Z życia wilków karpaccich / Jan Marcinków // *Łowiec* – 1907. – №15. – S.177-178.
40. Szembek S..Wspomnienia z moich polowań w Weldzirzu / Stefan Szembek // *Łowiec*. – 1916. – № 17-18. – S.134-135.
41. Szembek S..Wspomnienia z moich polowań w Weldzirzu / Stefan Szembek // *Łowiec*. – 1917. – № 5-6. – S.39.
42. Szembek S. Na Jelenia / Stefan Szembek // *Łowiec* – 1894. – №12. – S.182-183.
43. Wodzicki A. Moje pierwsze dwa jelenie / Aleksander Wodzicki // *Łowiec* – 1902. – №22. – S.259-263.
44. Mniszek A. Z Karpat // *Łowiec*. – 1933. – № 21. – S. 250.

45. Sołowij A. Moje najpiękniejsze wieniec i najmilsze wspomnienia z polowań w górach / Adam Sołowij // Łowiec. – 1937. – № 12. – S.173-174.
46. Burzyński W. O niedźwiedziu Wschodnich Karpat / Władysław Burzyński. – Kraków, 1931. – S. 14.
47. Rykowisko jeleni w dobrach Weldzisz w latach 1932, 1931, 1930//Łowiec – 1933. – № 5-6. – S.49-51.
48. Z rykowiska // Łowiec. – 1912. – № 21. – S.247-248.
49. Moj pierwszy! // Łowiec. – 1910. – № 9. – S.100-101.
50. Z Karpat // Łowiec. – 1936. – № 11. – S.198.
51. Wilki i niedźwiedzie w latach 1812-1814//Łowiec. – 1934. – № 13-14. – S. 112.
52. Ziemia Stanisławowska // 1928. – № 21. – S.3.
53. Starkl J., Fiszer Z. Powszechna wystawa krajowa 1894 r. i siły produkcyjne kraju: Łowiectwo i rybactwo / Juliusz Starkl, Zygmunt Fiszer. – Lwów: Wydział krajowy, 1896. – S. 27-28.
54. Ankieta w sprawie Karpat Wschodnich/Oprac. Orłowicz M. I Lenartowicz S. – Warszawa: Nakładem Ministerstwa robót publicznych, 1932. – S.180-205.
55. де Новіна Лучаковський М.-Б. З Галицьких ловищ (мисливські спогади)/ Микола-Богдан де Новіна Лучаковський. – Мюнхен, 1973. – С.59-60.
56. Marcinków J. Jelen Karpatcki / Jan Marcinków. – Przegląd myśliwski i łowiectwo polskie. –1924. – №12.
57. Burzyński W. O niedźwiedziu Wschodnich Karpat / Władysław Burzyński. – Kraków, 1931. – S. 14.

ПРОФЕСОР С. Ф. ВЕСЕЛОВСЬКИЙ – АКТИВНИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ТА ПРИБІЧНИК УКРАЇНІЗАЦІЇ

Пятницька В.В.

Секретаріат Кабінету Міністрів України (м. Київ)

На сучасному етапі становлення української нації потребує подальшого осмислення ролі та значення того внеску, що його здійснили кращі представники її інтелектуальної еліти, які в добу царизму усвідомили наявність українського чинника не лише у культурному, а й суспільно-політичному сенсі. Розбудова Української держави передбачає звернення уваги сучасних науковців до витоків зазначених процесів, осмислення та розуміння основних засад, на яких ґрунтувалася діяльність провідних представників культурно-наукової громадськості у минулому.

До когорти кращих представників української нації, її інтелектуальної еліти можна віднести й С. Ф. Веселовського. На початку ХХ ст. молодому Сергію Веселовському з його активною громадською позицією в суспільстві вистачало енергії не тільки на навчання, а й на участь у суспільно-політичному житті країни. Його активізм (від лат. *activus*, діяльний) (також громадсько-політична діяльність) спрямовувався на просування соціальних, політичних, економічних та інших змін із бажанням зробити поліпшення в суспільстві.

З 1905 р. почали з'являтися міжпартійні і безпартійні Українські студентські громади. Так, за ініціативою київських Українських студентських громад у березні 1908 р. у Києві відбулася Перша конференція Українських студентських громад. Її скликання присвячувалося активній боротьбі київського студентства за українські кафедри, що розпочалася ще з осені 1907 р. Конференція була організована за активної участі київських студентів (Степана) Сергія

Веселовського та Андрія Лещенка. У проведенні заходу взяли участь представники від громад Київського університету та Київських вищих жіночих курсів, Одеської та Харківської громад. До речі, саме до Харківської громади входили українські студенти всіх вищих московських шкіл.

Після революції 1905–1906 рр. УСГ намагалися дістати незалежність від політичних організацій і свою діяльність зосереджували в профспілково-студентській площині. Вони стали легальними організаціями, і чисельність їх членів збільшилась. У 1908 р. було близько 1000 членів УСГ. Показником участі українського студентства у загальних всеросійських студентських центральних організаціях є число українських делегатів – 23 на 93 всіх осіб.

Треба відзначити, що у 1905–1908 рр. актуальності набуло питання українізації. У березні 1905 р., у Львові М. С. Грушевський відгукнувся на розвиток революційних подій у Росії статтею «Українство і питання дня в Росії», у якій були сформульовані головні завдання українського руху в революції: вийти за межі культурницької діяльності, використовувати політичні та економічні важелі для формування української нації.

У зв'язку з активним розгортанням питання українізації відбулася низка різних подій і заходів на теренах України та Російської імперії. У квітні 1905 р. у Харкові, під час організації спроби українізації Харківського університету, його Вченою радою було підготовлено і схвалено «Записку з питання про цензуру книг на малоросійській мові», у якій викладено й аргументовано необхідність зняття заборони на вільний розвиток української мови [4]. Також у квітні 1905 р. в Санкт-Петербурзі Комісією Санкт-Петербурзької академії наук було підготовлено «Записку про відміну обмежень малоросійського друкованого слова», в якій російські вчені визнали українську мову як цілком самостійну, а її адміністративні заборони шкідливими. Питання українізації розвивалося безупинно і позитивно.

Трохи згодом у березні 1908 р. Державна Дума представила до розгляду «Законопроект про учення українською мовою», який вміщував три основні вимоги: запровадження викладання українською мовою в школах; обов'язкове навчання російською мовою; укладання книг для навчання повинні бути розроблені з метою розуміння викладеного українськими дітьми і прилаштовані до умов і потреб їхнього життя. Цей законопроект підписали 37 депутатів (священники, селяни з України та ін.). В Особовій записці до цього документу було пояснення щодо введення навчання українською мовою (з метою посилення грамотності серед українського народу та підняття власного культурного рівня розвитку), відмічаючи значно кращу ситуацію щодо стану і вживання української мови ще пів-століття тому.

Починаючи з 1907 р. кількість українських студентських громад (УСГ) почала стрімко зростати. Вони ставали центрами легальної роботи з питань національного українського відродження. Організовувалися вони не лише у вищих навчальних закладах на теренах України, а й повсюди, де навчалися українські студенти – у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, а також у Москві, Петербурзі, Ярославлі, Томську, Варшаві, Ризі, Юр'єві тощо.

УСГ функціонували навіть за межами Російської імперії, зокрема у вищих

навчальних закладах, які знаходилися на територіях Австро-Угорської імперії. Але, попри географічну віддаленість та кордони, основні напрямки їх роботи були подібними. Діяльність цих громад була переважно культурно-освітньою: їхні члени готували доповіді з українознавства, розповсюджували україномовні видання та літературу з історії України, організовували урочистості з нагоди певних дат, пов'язаних з видатними українськими діячами. У статутах українських студентських громад зазначалося «шляхом поширення наукових знань з історії, етнографії та побуту українського народу готувати своїх членів до громадської діяльності на користь рідного народу». Певна річ, етнографічними розвідками її діяльність не обмежувалася.

Приміром, окрім виконання статутних завдань організації, громадівці КПІ, до числа яких входив і С. Веселовський, брали активну участь у політичному житті міста, а іноді й у роботі нелегальних утворень. УСГ виконувала функції певного об'єднуючого центру, в якому знаходили порозуміння на національному ґрунті прихильники доволі різних за ідеологічним спрямуванням політичних ідей та організацій.

У 1909 р. у Львові пройшла Друга українська студентська конференція, куди прибули делегати з міст України та Російської імперії (Москви, Петербургу). Серед її числа був і С. Ф. Веселовський. Згодом 1–3 квітня 1911 р. у Києві було скликано Третю українську студентську конференцію. Під час її проведення відбулися арешти організаторів та делегатів заходу.

Треба сказати, що феномен громадського руху постав на складній суспільно-політичній базисній основі. Тривалий історичний процес із цивілізаційними взаємовпливами Заходу та Сходу обумовив важливе геополітичне значення території, за панування над якою впродовж кількох років боролися найпотужніші держави євразійського простору. На середину XIX ст. еволюція політичної свідомості народів Європи визначила демократичні парламентарські засади суспільного розвитку в межах утворених національних держав. На європейській політичній мапі Україна постала одним з небагатьох геополітичних суб'єктів, що через історичну долю опинився в умовах бездержавності. Існування потужного культурно-історичного пласту, що доводив окремішність населення, яке тисячоліттями проживало на цій землі, та унікальність його ментально-культурних ознак, що утворювали не лише народ, а й націю, підштовхнули тодішню культурну еліту до вироблення принципів легітимізації процесу державотворення. Локомотивом, що забезпечив рух цієї справи, за зразком європейських провідників прогресивної суспільно-політичної думки, виступила національно свідомо інтелігенція. Спираючись на історичний досвід та державотворчі традиції минулого, вона поставила питання про існування України та українців як окремого суб'єкта політичного життя. Згаданий вище процес сукупно охопив понад півстоліття і завершився утворенням держави – Української Народної Республіки. Цей нетривалий період державності став неабияким здобутком українців як нації. І до здобуття державою такої омріяної незалежності приклав неабияких зусиль ціною багатьох життєвих негараздів професор С. Ф. Веселовський.

У 1917 р. професор С. Ф. Веселовський тісно й багато спілкувався та працював

з М. С. Грушевським – видатним українським громадським та державним діячем, істориком. Знаний вчений тоді читав лекції з «Давньої та новітньої історії України» та «Історії новітнього українського письменства» на загальноосвітніх курсах Українського технічно-агрономічного товариства «Праця». Іншим відомим вченим, громадським діячем, членом товариства і товаришем С. Ф. Веселовського був професор О. В. Вілінський, що викладав у КПШ і з 1908 р. був обраний доцентом. Він також був і членом київського Товариства українських поступовців (ТУП) – таємної позапартійної політичної і громадської організації українців в Російській Імперії (з 1908 р.) для координації українського національного руху і його оборони від наступу російського уряду і російського націоналізму в добу реакції після розпуску Другої Державної Думи (червень 1907 р.). До речі, члени ТУПу під час Української революції посіли ключові пости в Центральній Раді Української Народної Республіки, а також належав до української громади. Був членом Українського наукового товариства, де активно працював над розробленням української технічної термінології в термінологічній комісії. Був одним із фундаторів та викладачем Товариства поширення середньої технічної освіти, яке опікувалось неможливою, але талановитою молоддю. З цією метою заснував приватну школу, якою керував до 1917 року.

Доля професора Сергія Феофановича Веселовського – це блискучий доказ достатньо масштабної і виразної тенденції справжнього інтелектуала, особистості з високими людськими якостями та мораллю у своїй переважній більшості. Такі люди, як правило, пов'язували своє життя з революційним рухом, принаймні сприяли або співчували йому. Оскільки найпопулярнішою і цікавою тоді була соціалістична ідея, саме вона й стала осередком тогочасних визвольних процесів.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УНІВЕРСИТЕТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

Снагощенко В.В., Смирнова В.М.

*Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
(м. Суми Сумської області)*

Розвиток освіти, формування освітньої політики держави – одна з нагальних проблем для всіх періодів історії. Ретроспективний аналіз досвіду становлення вітчизняної освіти є необхідним компонентом не лише для виявлення уроків минулого, корисних для сучасної науково-педагогічної практики, а й визначення перспектив подальшого її розвитку.

Особливе місце університетська освіта займає в дослідженнях багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців (А. І. Аврус, Т. Н. Жуковська, В. В. Скірда, Г. І. Корогод, А. О. Ткаченко, В. О. Чунаков, та ін.).

У Російській імперії університетська освіта з'явилася з ініціативи та на кошти держави значно пізніше, ніж у Європі. Це давало можливість використовувати кращий досвід європейських країн, хоча слід відзначити, що в умовах абсолютистського антидемократичного режиму він впроваджувався повільно з великими труднощами.

Університет (від лат. universitas – цілісність, сукупність, спільність) – багатопрофільний вищий навчально-науковий заклад, що веде підготовку висококваліфікованих кадрів з широкого кола спеціальностей у галузі природничих, суспільних, а також інших гуманітарних наук. Університети забезпечують глибоку теоретичну підготовку випускників до майбутньої науково-практичної та педагогічної діяльності... Виникнення університетів було викликано потребами економічного розвитку суспільства, зростанням міст, розвитком ремесел і торгівлі, підвищенням культури; цьому також сприяло виникнення в середні століття нових філософських течій, а потім схоластики, яка прагнула примирити розум і віру, філософію і релігію і в той же час розвивала формально-логічне мислення тощо [4, с. 373-374].

Правове становище університетів визначалося університетськими статутами та численними постановами, розпорядженнями, циркулярами, інструкціями Міністерства народної освіти.

Перший університетський Статут з'явився в 1804 р. Він був складений В. Каразіним і поширювався на Московський, Казанський, Харківський і Петербурзький університети. Дерптський і Віленський, Гельсінгфорський і Варшавський керувалися спеціально складеними для них документами. Статут надавав університетам досить широкі автономні права. У своєму учбовому оточенні вони ставали вищими науковими, адміністративними й цензурними органами для всіх навчальних закладів. Керувала університетом рада професорів, яка обирала ректора, деканів і професорів, визначала порядок навчального процесу, контролювала роботу господарських підрозділів. Університет мав власний суд, що вирішував цивільні справи студентів, проводив слідство по їх кримінальних справах та ін.[1].

З 1835 р. почав діяти новий Статут імператорських університетів. Він істотно урізав межі університетської автономії. Університети повністю підпорядковувались владі попечителів навчальних округів. У 1848 р. у зв'язку з революційними подіями в Європі, Міністерство освіти розіслало попечителям навчальних округів циркуляр, що зобов'язував їх звернути увагу на дух викладання в навчальних закладах на благонадійність керівників, наставників, на поведінку і настрої студентів.

У 1849 р. з'явилося «Положення», що відміняло виборність ректорів і деканів. Відтепер ректор і декани призначалися і звільнялися міністром, а не Радою університету. Крім того, міністр розсилав інструкції, що сприяли кращому нагляду за навчальним процесом. Зокрема, професори перед початком лекцій повинні заздалегідь готувати програми й віддавати декану. Потім програми розглядалися на факультетських зборах та затверджувалися ректором. Декани повинні були відвідувати лекції професорів з метою контролю їх викладання, про всілякі відступи повідомлялось попечителю, а той – міністру.

Спеціальні «Циркулярные предложения» стосувались підготовки і захисту дисертацій на здобуття вчених ступенів. Тут також здійснювався суворий контроль. Вимагалось, щоб магістерські і докторські дисертації були «благонамереного содержания» і при захисті не допускались висловлювання

«противные нашему государственному устройству» та ін. [6, с.58].

У 1863 р. вступив в дію новий загальний Статут Імператорських російських університетів. Він розповсюджувався на діяльність Московського, Петербурзького, Казанського, Київського та Харківського університетів. Згодом поширився й на Новоросійський університет, створений у 1865 р. в Одесі. Основна його мета визначалась в наступному: дати можливість, завдяки наданій університетам автономії при збереженні загальної системи управління, кожному конкретному університету розвиватися самостійно, з урахуванням місцевих умов і потреб; посилити наукові та навчальні засоби університетів у відповідності з новими збільшеними вимогами науки; мати постійно достатню кількість професорів, ґрунтовно підготовлених до науково-педагогічної діяльності; порушувати і заохочувати у студентів бажання самостійних наукових занять, підпорядкувати студентів прямому й діяльному впливу Вченої ради університету [1, с.57-58].

Статут 1863 р. надавав університетам досить широку автономію, вводячи виборність ректора, деканів, проректорів та професорів і надаючи Раді університету статус органу самоврядування. Сучасники і дослідники відзначали, що Статут 1863 р., будучи найбільш ліберальним Статутом ХІХ століття, сприяв розвитку університетів, підняття в них рівня науки і освіти. Проте, не дивлячись на це, вже з кінця 60-х рр. проступає тенденція до перегляду деяких положень цього Статуту. [2]

У 1884 р. було затверджено новий Статут Імператорських університетів за яким університети зовсім позбавлялися автономії. Змінилася роль ректора, він з першого серед рівних перетворився на начальника над усіма в університеті і помічника попечителя. Розширилися функції Правління за рахунок Ради та університетського суду (він був ліквідований). Було підвищено значення інспекторів, що тепер підпорядковувалися безпосередньо піклувальникам, а також знижена роль факультетського зборів, розширені права деканів. Обмежувалося самоврядування у внутрішньому житті університетів.

Статут визначав і кількість професорів для кожного факультету. Наприклад, для історико-філологічного факультету – 12 ординарних та 5 екстраординарних, а для юридичного – 11 ординарних і 4 екстраординарних. У разі потреби і за наявності фінансових можливостей кількість професорів могла бути збільшена.

Статут вводив новий порядок прийому вступних екзаменів. Їх повинні були приймати спеціальні комісії, склад яких призначався міністром народної освіти із числа професорів інших університетів. Випускники університетів мали пільги при відбуванні військової повинності. Їм потрібно було служити лише шість місяців, в той час як іншим громадянам у сухопутних військах – шість років, а на флоті – сім.

Великі зміни вніс Статут і в студентське життя. Зокрема, їм заборонялось влаштовувати в приміщеннях університету, студентських їдалень, читалень, організації концертів, балів та будь яких публічних зібрань. За порушення встановлених правил внутрішнього життя університету застосовувались покарання у вигляді догани, арешту, тимчасове перебування у карцері тощо.

Крім того, Статут вимагав від абітурієнтів довідку про бездоганну поведінку від місцевої поліції.

У 1885 р. було відновлене обов'язкове носіння форменного одягу. Зокрема, це пояснювали як «средство для надзора за студентами и поддержания в их среде должного порядка», як «орудие восстановления духа товарищества и упорочения между студентами добропорядочного поведения» [3, с.802].

У 1899 р. міністром народної освіти було видано «Циркулярное предложение» яке мало змінити характер роботи університетських інспекцій студентів. Інспектори повинні були не лише забезпечувати порядок, але й «заботится об установлении нравственной связи» зі студентами [5, с.707-709].

Отже освітня діяльність університетів впродовж XIX ст. регламентувалась низкою нормативно-правових документів, основу складали університетські Статути.

Джерела та література:

1. Аврус А.И. История российских университетов: Очерки. Москва: ООО «Издат. центр науч. и учеб. программ», 2001. 192 с.
2. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века Москва: Академия наук СССР, Институт наук СССР, 1991. 392 с.
3. Милоков П. Университеты в России // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб, 1902. Т. XXIV. Кн. 68. С. 802-803.
4. Педагогическая энциклопедия. Гл. ред. И. А. Киров. Том 4. Москва, «Сов. Энцикл.», 1966. 911 с.
5. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. 14. 1898-1900. СПб., 1904. С.707-720.
6. Соловьев И.М. Русские университеты в их Уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый: Университеты до эпохи шестидесятых годов. СПб., 1914. С.58

ІГРИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Ставицька А.В.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені

Григорія Сковороди»

(м. Переяслав Київської області)

У сучасних умовах трансформаційних змін особливої актуальності набуває підготовка вчителя нового покоління, тьютора, ментора, наставника, який мотивує учнів до самостійної пізнавальної активності, креативності й проектної діяльності. Як зазначено в проєкті Держстандарту базової середньої освіти основою формування ключових компетентностей є особисті якості, здібності, попередній особистісний, соціальний, культурний і навчальний досвід учнів; їхні потреби, які мотивують до навчання; знання, уміння та ставлення, що формуються в освітньому, соціокультурному та інформаційному середовищах, а також у різних життєвих ситуаціях [7]. Реалізувати нові освітні парадигми дозволяють ігрові методи. Проаналізуємо розвідки українських педагогів, які вийшли друком у нинішньому столітті й присвячені використанню ігор у навчанні історії. Умовно поділяємо їх на загальні праці, які прямо чи

опосередковано стосуються теми дослідження [4; 9] й статті, присвячені історії застосування ігрових технологій [2; 5; 6; 8] та їх класифікації [1; 3].

Дослідники О. Захарова, А. Грузд наголошують на необхідності впровадження ігрових форм навчання в освітній процес, оскільки це є перспективним інструментом підвищення якості та конкурентноздатності освітніх послуг [4].

П. Щербань проаналізував історію становлення ігрових технологій як інноваційної форми навчання та окреслив перспективи їхнього застосування в навчальних закладах України [9].

В. Гладун розкрив основні інтерактивні ігрові технології на уроках історії в старшій школі, що сприяють засвоєнню матеріалу та підвищенню ефективності навчального процесу. Дослідник виділив інтелектуальні ігри (кресворди, ребуси, вікторини та ін.) і зауважив, що за допомогою онлайн-сервіса Kahoot можна створювати інтерактивні навчальні ігри [2].

Ю. Косенко звернув увагу на особливості використання дидактичних ігор при вивченні історичного матеріалу дітьми з особливими освітніми потребами. Вчений дослідив такі дидактичні ігри як «Веселий олівець», «Вибери потрібне», «Виправ помилку», «Порівняй поняття», «Простори історії», «Три речення» [5].

П. Лещенко проаналізував американський досвід використання комп'ютерних ігор для розвитку в учнів середньої школи історичного мислення. Вчений констатував, що надзвичайно важливим є забезпечення балансу між грою учнів та реалізацією прийомів, що дозволяють їм вийти з ігрової реальності, щоб обговорити й відобразити досвід, його сильні сторони та обмеження, для вивчення історії. А це може бути сформоване завдяки партнерству та співпраці між педагогами, учнями, науковцями, геймерами й розробниками [6].

Л. Сливка розглянула переваги та недоліки новітніх методик викладання, запропонувала практичне застосування таких інтерактивних методів як проблема лекція, метод кооперативних груп, дискусії, проєктів, рольові ігри, брейн-ринг «Що? Де? Коли?», мозковий штурм тощо. Вчена підсумувала, що інтерактивні технології сприяють формуванню позитивної мотивації до навчання, формують критичне мислення, дослідницькі навички; спонукають до самовдосконалення, співпраці, відповідальності й сприяють розвитку громадянської свідомості [8].

О. Барнінець проаналізувала існуючі підходи до класифікації ігрових методів і констатувала відсутність їх спрямованості на формування в учнів історичних компетентностей. Дослідниця створила узагальнюючу таблицю з визначення потенційних можливостей вищезазначених методів та класифікувала дидактичні ігри, де за визначальний елемент їх виду взяла наявність/відсутність імітації [1].

О. Желіба описав ігри, які використовував у власній діяльності, а також ігри попередників, зокрема, К. Баханова, Л. Борзової, Г. Кулагіної, О. Мацкайлової. Вчений виокремлював такі ігри як історичне лото (види: хронологічне, словникове, іменне, картографічне, висловів, мистецьке, комбіноване); історичний герць; історична розминка (індивідуальна, командна, міжкомандна); історичний світлофор; четвертий зайвий (дата, визначення, діяч, твір);

історичний похід (картка на полі, похід по історичній карті, історична естафета); історичний список; криптограми; не відіслані листи; кросворди; ребуси; жаргівливі визначення; поле чудес; крутоліна; вікторина; настільні історичні стратегії; комп'ютерні історичні стратегії; театралізовані і ділові ігри; рухливі ігри. Вищеназвані дидактичні ігри покликані розвивати навички самостійного добору й оцінки одержаної інформації учнями [3].

Таким чином, аналіз праць педагогів доводить, що ігрові методи дозволяють мотивувати студентів до навчання, активізувати їхню пізнавальну активність, сформувати критичне мислення, вміння працювати в колективі, знаходити самостійне вирішення проблемних ситуацій.

Джерела та література

1. Барнінець О. Класифікація ігрових методів навчання історії з погляду компетентнісного підходу. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. № 3. 2011. С. 14–20.
2. Гладун В. Використання ігрових технологій на уроках історії як засіб підвищення ефективності освітнього процесу. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 2 (94). С. 109–114.
3. Желіба О. Використання ігор у навчанні історії. *Часопис наукових праць викладачів історико-юридичного факультету*. Вип. 2. / Відп. ред. і упорядник Л. М. Мицик. Ніжин, Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. С. 148–168.
4. Захарова О. В., Грузд А. В. Підвищення якості послуг вищої освіти за допомогою гейміфікації. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. 2017. Вип. 32. С. 113–122.
5. Косенко В. Особливості використання дидактичних ігор при вивченні нового історичного матеріалу розмовою відсталими учнями. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Вип. 43. 2012. С. 98–102.
6. Лещенко П. Комп'ютерні ігри у процесі вивчення історії: американський досвід навчання учнів середньої школи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 1 (75). С. 144–152.
7. Проект Державного стандарту базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadschego-obgovorenniya-proyekt-derzhavnogo-standartu-bazovoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 10.04.2020).
8. Сливка Л. Особливості застосування інтерактивних технологій при викладанні дисципліни «Історія України» у вищих навчальних закладах. *Обрії*. №2 (39). 2014. С. 66–69.
9. Щербань П. Застосування ігрових технологій в освіті: історія і перспективи. *Витоки педагогічної майстерності*. 2014. Вип. 13. С. 286–291.

ІСТОРІЯ МЕТОДІВ І ТЕХНОЛОГІЙ ОЧИЩЕННЯ ВОДИ В ІНСТИТУТІ БІОЛОГІЇ ПІВДЕННИХ МОРІВ ІМ. О. О. КОВАЛЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ (1963 – 2013 РР.)

Станкова М.Д.

ДУ «ІДНТПН: ім. Г.М. Доброва НАН України (м.Київ)

Вивченням іхтіофауни прибережних вод Криму займалися Севастопольська біологічна станція (заснована в 1871 р.), що перебувала у системі установ АН СРСР та відновила свою діяльність 1920 р., а також Карадазька біологічна станція, яка була створена у 1914 р. і після кількоразових змін підпорядкованості в 1926 р. була прийнята у відомство Наркопросу УРСР. У 1937 р. Карадазька біологічна станція була включена в систему наукових установ АН УРСР. Продовжила свою роботу й Севастопольська біологічна станція Академії наук

СРСР. Вивченням приуслових зон північно-західної частини Чорного моря займалися на Одеській біологічній станції при Інституті гідробіології АН УРСР (організована в 1953 р.). Питання фауни й систематики риб розроблялися на Севастопольській біологічній станції, яка в 1961 р. перейшла у підпорядкування Академії наук УРСР. У 1963 р. колективи трьох біологічних станцій – Севастопольської, Карадазької і Одеської були об'єднані в Інститут біології південних морів (ІнБПМ) із центром у Севастополі. Новий інститут був створений згідно із постановою Ради міністрів і Постановою Комітету з координації науково-дослідницьких робіт СРСР, що було затверджено Постановою № 142 Президії Національної Академії наук України 19 серпня 1963 р. Академії наук УРСР. Директором інституту був призначений професор, член-кореспондент АН УРСР В. О. Водяницький. До 1965 р. ІнБПМ став найбільшим у СРСР морським біологічним інститутом, на початку 1980-х рр. в інституті працювало 800 співробітників [1].

У період 1968 – 1977 рр. директором інституту був член-кореспондент АН УРСР В. М. Грезе, який займався вивченням прісноводної і морської гідробіології, розробив метод розрахунку продукції популяції водних тварин [2]. Вчені інституту приділяли значну увагу дослідженню мореплактону Чорного моря, таксології, біології та екології паразитів у морських екосистемах і прикладні аспекти морської паразитології. Відомий вчений Ю. Г. Алєєв сформулював загальну теорію екоморфології як нової галузі біології, в інституті займалися також екологічною фізіологією водоростей. Розроблено й теоретично обґрунтовано регіональні алгоритми визначення первинної продукції Чорного моря за даними супутникових вимірів концентрації хлорофілу, що дозволяє оцінювати продукцію у реальному масштабі часу і в просторі від декількох десятків с тисяч кілометрів.

Інститут займався також розробкою гідробіологічних систем очищення морської води й оздоровлення прибережних акваторій, вивчав антропогенний вплив на екосистеми, запаси та раціональне використання ресурсів риб та безхребетних Світового океану. Ці дослідження мають важливе значення для раціонального використання продукції Світового океану та очищення його вод.

Одним із найважливіших відкриттів у світовій гідробіології за останні десятиліття є реєстрація в донних шарах Чорного моря на глибинах 600–2250 метрів нових для науки видів гідробіонтів, унаслідок чого зроблено теоретичні узагальнення і сформульовано сучасну концепцію про зональний розподіл життя в Чорному морі. Основна теза цієї концепції: розподіл життя в басейні не обмежується кисневою зоною, а сірководневий шар населений різноманітною і переважно ендемічною фауною. Цю тезу підтверджують також виявлені на максимальних глибинах Чорного моря невідомі для науки бентосні і планктонні гідробіонти. Внесок Інституту в розвиток найперспективніших напрямів фізіологічної, біохімічної, біофізичної, радіаційної, біогеохімічної екології, зоології, паразитології та мікробіології має важливе значення для прогресу сучасної морської гідроекології та океанології. Наприклад, започатковано та розвинуто дослідження з нового напрямку «Радіоекологія морських організмів», що вивчає екологічну закономірність взаємодії морських організмів та їх

угруповань ізрадіоактивними речовинами й іонізивним випромінюванням. Роботи в цій галузі дали змогу створити методи унормування потоків антропогенного забруднення морських акваторій України за біофізичними та біогеохімічними критеріями, визначити радіоекологічний відгук Чорного моря на радіаційну аварію на Чорнобильській АЕС. Сформульовано концепцію альтернативних метаболічних стратегій, що дають змогу біотичним компонентам екосистеми існувати в високій конкуренції та мінливих умовах.

3 березня 2014 р., у зв'язку із анексією Криму Росією, Інститут біології південних морів підпорядковується місту Севастополю. Заступник директора інституту О. Р. Болтачов пояснив це рішення тим, що Україна нібито вже не могла фінансувати науку, скорочувала штат і обсяг фінансування наукових досліджень, а також порівняв це рішення з Днем Перемоги. Після фактичної втрати Україною провідної наукової установи постало питання створення аналогічної установи для продовження досліджень з морської біології. З 2 серпня 2014 р. на базі Одеського філіалу Інституту біології південних морів НАН України створено новий Інститут морської біології НАН України згідно з Постановою № 161 Президії Національної Академії наук України від 2 липня 2014 р. [3].

Натомість інститут, що залишився в Севастополі, який було заплановано приєднати до Федеральної агенції наукових організацій Росії, вирішили включити до складу маловідомого Сочинського Інституту природно-технічних систем, як філіал. 25 лютого 2015 р., зважаючи на вкрай негативну реакцію співробітників інституту, процес приєднання був призупинений, а ІнБПМ був зареєстрований як самостійна державна бюджетна установа міста Севастополя [4]. Знову піднято питання про підпорядкування ІнБПМ Федеральній агенції наукових організацій і Російської академії наук. Інститут припинив свою діяльність 9 квітня 2015 р. На його базі було створено нову організацію – Інститут морських біологічних досліджень ім. О. О. Ковалевського.

Джерела і література

1. Науковий архів Президії НАН України. Ф. № Р.-251, Оп. № 1, Постанова № 142 Президії Національної Академії наук України, 19 серпня 1963 р.
2. 60-річчя чл.-кор. АН УРСР В. М. Грезе // Вісн. АН УРСР. 1975. – № 12, С. 24 – 27
3. 70-річчя члена-кореспондента АН УРСР В. М. Грезе // Вісн. АН УРСР. – 1985. – № 11, С. 35 – 37
4. 90-летие Владимира Николаевича Грезе // Мор. экол. журн. – 2006. – Т. 5, № 1., С. 44 – 47.

ПОСТАТЬ Я. РЯППО НА СТОРІНЦІ ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО РЕСУРСУ «ВИДАТНІ ПЕДАГОГИ УКРАЇНИ ТА СВІТУ»

Страйгородська Л.І.

ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського НАПН України (м. Київ)

Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського НАПН України (далі – ДНПБ) як провідна наукова установа здійснює дослідження з проблем бібліотекознавства,

бібліографознавства, книгознавства, інформаційної діяльності, педагогічного джерелознавства й біографістики, історії освіти задля науково-інформаційного забезпечення розвитку національної освіти й науки.

В умовах збільшення обсягів інформації діяльність бібліотеки спрямована на вдосконалення науково-інформаційного супроводу освіти, педагогіки, психології та освітньої практики шляхом трансформації її в інформаційний центр, що має потужні бази даних, надає вільний і необмежений доступ до світових інформаційних ресурсів і банків даних.

Метою діяльності ДНПБ є розвиток системи науково-інформаційного забезпечення науково-освітньої сфери в умовах глобальних інформаційних впливів, загальнодержавних та галузевих наукових програм і проєктів, що реалізуються установами НАПН України; формування нового соціокультурного іміджу бібліотеки, здатної ефективно забезпечувати сучасні потреби користувачів у бібліотечно-інформаційних продуктах і послугах на основі широкого застосування новітніх інформаційно-комунікаційних технологій; орієнтація на інтеграцію внутрішніх і зовнішніх інформаційних ресурсів задля сприяння інформатизації та інтелектуалізації суспільства.

Головне завдання бібліотеки – формування галузевих інформаційних ресурсів шляхом комплектування документного фонду та створенням власних баз даних (електронний каталог, Науково-педагогічна електронна бібліотека тощо). Важливим складником освітніх ресурсів ДНПБ є проєкт «Видатні педагоги України та світу», науковим керівником якого є Л.Д. Березівська [1], доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директор ДНПБ, відомий історик освіти як в Україні, так і за її межами. Формування цього інформаційно-бібліографічного ресурсу розпочато фахівцями бібліотеки в 2008 р. із метою сприяння популяризації кращих здобутків української та зарубіжної педагогічної та психологічної наук й освіти шляхом консолідації інформації про визначних осіб, висвітлення їх життя й діяльності, творчої спадщини та втілення їх ідей у практику. В електронному ресурсі представлено понад 50 персоналій, інформація про яких оновлюється до ювілейних дат.

Електронний інформаційно-бібліографічний ресурс сформовано з розділів, які презентують: біографічні віхи, що розкривають життєвий та трудовий шлях постаті, бібліографічний список творчого доробку вченого, перелік документів (монографії, навчальні та довідкові видання, статті у наукових та періодичних виданнях, електронні ресурси тощо), на сторінках яких висвітлено діяльність педагога, його наукові здобутки та внесок у розвиток освіти й науки, окремо подані світлини, які суттєво доповнюють біографічний нарис та документально підтверджують факти життя та діяльності особи. Варто відзначити, що проєкт активно розвивається, доповнюється та оновлюється, враховуючи нові історико-педагогічні дослідження, особливо в контексті біографістики.

Серед великої плеяди видатних діячів, які представлені в біографічному ресурсі – відомий педагог, освітній та громадський діяч Ян Петрович Ряппо (1880–1958). Так, з нагоди 140-річчя від дня його народження сторінку доповнено електронними джерелами та ґрунтовними працями [2, 3]. Через

зведений каталог бібліотек Харкова встановлено, що в науковій бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди наявні вагомні наукові праці [5]. Серед них є неопублікований документ (дисертація) та автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук А. Ігнатєвої за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (2012 р.) [2]. У науковій роботі вперше проаналізовано й узагальнено теоретичні аспекти й практику організаційної і громадсько-педагогічної діяльності Я. П. Ряппо. Визначено основні факти наукової біографії державного діяча, чинники, що вплинули на формування його педагогічних поглядів. З'ясовано також, що в 2014 р. вийшла монографія [3], де представлено в узагальненому вигляді педагогічний доробок Я. Ряппо. На сторінках видання проаналізовано діяльність державного і громадського діяча на основі вивчення документів особистого фонду, періодичної преси 1920-х рр.

У розділі «Бібліографія публікацій про життя та діяльність Я.П. Ряппо» окремим підрозділом подано «Електронні ресурси», що уможливить дослідникам віддалене оперативне використання повнотекстових матеріалів для здійснення історико-педагогічних розвідок. Висвітлено інформацію про діяльність подружжя Яана та Анфіси Ряппо, зокрема як перекладачів естонського епосу «Калевіпоег», та фотоматеріали про їх увічнення, а саме меморіальний камінь пам'яті в Естонії, який презентований проектом «Мандрівницька мапа українців в історії Естонії» (2017–2018 рр.) [6,7].

Будучи естонцем за походженням, Я.П. Ряппо весь свій трудовий шлях присвятив реформуванню та становленню освіти на території сучасної України. Вивчення історії освіти та педагогічної думки становить основу наукових розвідок з історії України, зокрема висвітлення внеску визначних просвітителів та громадських діячів. Таким чином, інформаційно-бібліографічний ресурс ґрунтовно висвітлює багатогранну педагогічну, наукову, громадську та освітню діяльність відомого вченого. Презентовані матеріали є ваговою джерельною базою для здійснення історико-педагогічних розвідок та сприятимуть підвищенню якості досліджень із питань історії педагогічної науки, освіти та суміжних галузей знань. Зазначений ресурс становить комплекс інформаційних матеріалів про життя й діяльність видатних постатей, що складається з довідкових, біобібліографічних та інших документів, які слугуватимуть глибокому розкриттю внеску особистості у розвиток науки й практики.

Джерела та література

1. Березівська Л. Д. Електронний інформаційно-бібліографічний ресурс «Видатні педагоги України та світу» як основа професійної підготовки педагогів. Освіта для миру = Edukacja dla pokoju : зб. наук. пр. : у 2т. / НАПН України та ін. Київ, 2019. Т.2. С. 222–228.
2. Ігнатєва А. Організаційна і громадсько-педагогічна діяльність Я.П. Ряппо : дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – заг. пед. та іст. пед. / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2012. 208 с.
3. Ігнатєва А. Організаційна і громадсько-педагогічна діяльність Я.П. Ряппо в Україні у 20–30-ті роки ХХ століття : монографія / ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків : Вид. Іванченко І. С., 2014. 166 с.

4. Ряппо Я.П. Інформаційно-бібліографічний ресурс «Видатні педагоги України та світу» [Електронний ресурс]. ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського: офіційний вебпортал. URL: <https://dnppb.gov.ua/ua/%d1>

5. Зведений каталог бібліотек Харкова: Ряппо Ян Петрович. URL: http://95.164.172.68:2080/khportal/TopicDescription?topic_id=KhHDAK.Topic.134591

6. Ряпо/Räpo. [Інформація та світлина про меморіальний камінь пам'яті подружжя Яана та Анфіси Ряппо в Естонії]. Мандрівницька мапа українців в історії Естонії: тривалість проєкту 2017-2018. С. 28–30. URL: <https://mapauaest.files.wordpress.com/2019/02/buklet-all-a5.pdf>

7. Ряпо/Räpo. Талановите естонсько-українське подружжя Ряппо. Мандрівницька мапа українців в історії Естонії = Ukrainlaste reisikaart Eesti ajaloos: офіційний портал. URL: <https://mapauaest.wordpress.com/rappo-%D1%80%D1%8F%D0%BF%D0%BF%D0%BE/>.

АВІАТОР І АВІАКОНСТРУКТОР, СТУДЕНТ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ ОСИП БЛІНДЕРМАН (1882-1950): ВІХІ БІОГРАФІЇ

Татарчук В. В.

*Державний політехнічний музей при Національному технічному університеті
України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (м. Київ).*

Вихідним пунктом у дослідженні логіки розвитку техніки виступає аналіз взаємодії її з людиною. Тому знайомство з біографією і творчим шляхом конструкторів надає більш повне уявлення про історію розвитку науки і техніки. Водночас життя і діяльність багатьох з них до недавнього часу була висвітлена вкрай нерівномірно або взагалі викреслена з пам'яті людей. До таких постатей належить і Осип Абрамович Бліндерман (1882-1950) – авіатор і авіаконструктор, який був одним з небагатьох вихідців з України, які зробили свої перші кроки в новій галузі техніки за кордоном, і, водночас, російський та італійський письменник, драматург, перекладач і редактор.

До недавнього часу про О.А. Бліндермана згадувалося лише в ґрунтовній монографії В.Б. Шаврова, надрукованої ще за радянських часів [С. 137]. В ній викладено дані про літаки, збудовані емігрантом з Російської імперії у Франції (!) Жозефом Бліндерманом, причому наголошувалося, що у французьких джерелах ім'я авіаконструктора вказували як Жозеф (франц. Joseph Blindermann), з чого Шавров зробив висновок, що воно починалося з літери И (російською). Зрозуміло, що через специфіку роботи про біографію авіаконструктора там не було нічого.

В січні 2019 р. у російському сегменті інтернет-енциклопедії Вікіпедія з'явилася стаття про О.А. Бліндермана, яка на сьогодні є найбільш повною його біографією [2]. Водночас, через специфіку подібного контенту, який будується насамперед на «відкритих» джерелах, в ній не відображені архівні дані, через що в ній – багато помилок. Ми спробуємо виправити ці неточності, ґрунтуючись насамперед на першоджерелах.

Осип Абрамович Бліндерман народився 29 грудня 1882 р. (за юліанським календарем; за григоріанським – 11 січня 1883 р.) в родині випускника юридичного відділення Імператорського Новоросійського університету колезького радника, кандидата прав, з містян, Абрама Мойсеевича Бліндермана (1855-1918) і доньці купця Поліні Зейліківні (Захарівні), уродженої Гальперін

(1863-?). Шлюб батьків розпався на початку 1890-х років. А.М. Бліндерман у 1890 р. одружився вдруге на американці Августі Франкфуртер [3, Арк. 22-23зв.]. В 1894-1900 рр. Осип навчався в Одеському Імператорському Миколи І-го комерційному училищі [3, Арк. 19]. З 1 вересня 1902 р. по 1 лютого 1906 р. з перервами навчався на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, склавши при цьому іспити з 8 предметів. Декілька разів його відраховували з інституту, останній раз – в лютому 1906 р., за невнесення плати за навчання [3, Арк. 1, 6]. Практика тих років дозволяла навчатися в декількох вишах, з можливим перезарахуванням. До того ж грошові статки батька, який став в той час вже присяжним повіреним, юрисконсультом Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів, а також гласним Миколаївської міської думи, власника прибуткового будинку на Центральному проспекті Миколаєва, дозволяли Осипу обирати рід діяльності і напрямок навчання на свій смак.

У вересні 1906 р. він вступив на хімічний факультет Цюрихського університету (нім. Universität Zürich) (Швейцарія), на підставі пройденого вже курсу в КПП, але вже у жовтні він сплатив вступний внесок на навчання в Електротехнічній школі (зараз – L'École nationale supérieure d'électricité et de mécanique de Nancy) в Нансі (Франція) з 3-річним терміном навчання, при цьому зараховувалися всі предмети, отримані в інших вишах [3, Арк. 4, 18], яку і закінчив у 1910 р. Отже, Київський політехнічний інститут О.А. Бліндерман взагалі не закінчував [4], і, відповідно, жодної дотичності до діяльності авіаційних організацій в самому інституті (студентського Повітроплавного гуртка, заснованого в 1908 р.) і в Києві (Київського товариства повітроплавання, організованого в 1909 р.), а також діяльності київських авіаконструкторів Осип Бліндерман не мав.

Невідомо, за яких обставин Осип Бліндерман познайомився з авіацією. Але як людина, яка постійно змінювала рід занять і напрямки навчання – сільське господарство, хімія, електротехніка – він, безумовно, не міг не оминати нову галузь техніки. Так, у 1909 р. в Парижі випускник французької Політехнічної школи (франц. l'École Polytechnique) інженер полковник Жан-Батіст Рош (франц. Jean-Baptiste Roche) організував Вищу школу аеронавтики і механічних конструкцій (франц. l'École supérieure d'aéronautique et de constructions mécaniques). Серед її учнів були і 11 підданих Російської імперії, один з яких – Осип Бліндерман [5, Арк. 2, 4, 4 зв.]. Обставини навчання О.А. Бліндермана в цій школі поки що залишаються нез'ясованими, і потребують подальшого дослідження.

Відомо, що після закінчення школи в 1910 р. О.А. Бліндерман займався винахідництвом в галузі літакобудування, організувавши виробництво літаків власної конструкції і навіть власну літацьку школу (Ecole de Pilotage «Monoplans Blindermann») на аеродромі в Шатофорі (франц. Châteaufort) в департаменті Івелін (франц. Yvelines) в 25 км на захід від Парижу. Російський авіатор В. В. Майоров (інший варіант написання прізвища – Майеров (франц. Mayeroff)), який навчився літати в 1910 р. саме в школі Бліндермана, купив один з його літаків і у 1911 р. перевіз його до Росії, і виступав з демонстраційними польотами в різних

містах країни. За зразком цього літака Бліндерман і Майоров збудували новий літак – Blindermann-Mayeroff.

В 1912 р. Бліндерман разом з французьким авіатором Жильбером збудували у Франції спільний літак [6]. Мабуть, саме на цьому літаку авіатор Жильбер переміг в категорії фігурних польотів на Другій міжнародній повітроплавній виставці в Москві в 1912 р. [7]. Але успіх не був розвинений, адже через 4 дні сталася авіакатастрофа, під час якої ледь не загинув інструктор військово-авіаційної школи А.М. Габер-Влинський, коли на висоті в 10 м у карбюраторі через зворотній спалах зайнявся бензин. Полум'я пішло по трубах, охопивши передню частину фюзеляжу, тканину, що обтягувала корпус, і лише завдяки щасливому випадку – апарат не був забризканий бензином і мастилом – не був негайно охоплений полум'ям. Перегоріли навіть дроти від магнетто і тяжки. Пілот швидко направив літак донизу і завдяки рішучим діям оточуючих вогонь погасили. Але сам літак до подальших польотів був вже непридатний [8].

З інших моделей Осипа Бліндермана відомі одномісний розчалковий моноплан «Бліндерман № 4» з двигуном «Віаль» потужністю в 50 к.с., збудований у 1911 р. Характерною особливістю його було шасі, зроблене у вигляді напівкруглої дубової дуги із затяжкою й полозками на кінцях і з наскрізною віссю на гумових кільцях-амортизаторах. Дубова дуга діаметром близько 45 мм була зв'язана через кожні 20 см сталевими кільцями на випадок можливого розколювання. Фюзеляж був дерев'яним, розчалковим, тригранного перерізу за кабіною не обтягнений, між фюзеляжем та крилами були просвіти для огляду вниз. Літак також демонстрували у Москві в 1912 р. разом з іншим апаратом, збудованим О.А. Бліндерманом та В.В. Майоровим. Але польоти авіатора Жильбера на «Бліндермані № 4» виявилися невдалими насамперед через ненадійність двигуна [1, С. 137], [9].

В 1912 р. О.А. Бліндерман сконструював ще один, цього разу двомісний моноплан, схеми, розміри і конструкція в якому були тими ж самими, що й у попереднього, але двигун вже був інший – ротативний «Гном» (потужністю в 50 к.с.). Полотняна обшивка закріплювалася на шнурівці. В цілому непоганий як для 1911-го року літак виглядав вже застарілим в 1912-му. За всіма показниками він поступався іншим вітчизняним літакам, таким як С-6А, С-6Б (конструкції І. І. Сікорського), «Стеглау № 2») та іншим [1, С. 137].

Таким чином, авіаційна діяльність О.А. Бліндермана полягала в трьох площинах – конструкторській (відомо, що він сконструював і збудував у співавторстві 5 типів літаків), викладацькій (організація власної літацької школи) та літацькій, адже він сам був дипломованим пілотом. Прибутків, як бачимо, ця діяльність йому не принесла – лише збитки.

Після цього він працював в провідній американській електротехнічній компанії Вестінгауз Електрик (англ. Westinghouse Electric Company), за відрядженням з якої у 1915-1916 рр. мешкав у Вадолігурії (Італія). Згодом повернувся до Парижу, а після революційних подій і розпаду Російської імперії переїхав до Італії. Проживав в Римі (1917-1923), Неаполі (1923-1925), Мілані (1925-1939).

Другу половину свого життя О.А. Бліндерман присвятив літературній і перекладацькій творчості. Так, ще у 1900-1916 рр. він друкувався в газетах і

журналах Одеси, Києва (під псевдонімом «Осип Слепцов»), Санкт-Петербурга. Літературне визнання отримав після виходу оповідання «Прокляття» в 1910 р., присвяченому темі єврейських погромів в країні. У 1913 р. під псевдонімом «О. Фелін» випустив збірку оповідань «Прокляття», весь тираж якого був конфіскований і знищений за богохульство. До 1916 р. продовжував друкуватися в російських періодичних виданнях.

До літературної праці знов повернувся у 1919 р., коли почав друкуватися італійською мовою під псевдонімом «Осип Фелін» (італ. Ossip Félyne, за ім'ям дружини Фелі Розенберг) і став одним з відомих письменників в італійській літературі 1920-1930-х років. Відзначимо, що серед його чисельних творів був один, присвячений авіації – «Догори дригом» («La testa in giù», 1924, переклад Е. Ло Гатто). У співавторстві зі своєю дружиною і донькою Ерною – перекладачем прози і драматургії з російської мови на італійську – написав декілька п'єс і комедій, що були поставлені в театрах Мілана.

Взагалі літературна спадщина О.А. Бліндермана ще чекає свого дослідження і заслуговує перекладу українською мовою.

В 1939 р. італійське громадянство О.А. Бліндермана було анульовано згідно королівського декрету-закону № 1728 «Заходи із захисту італійської раси» (прийнятий 17 листопада 1938 р.), за яким євреям заборонялося займатися викладацькою діяльністю і утримувати «арійських слуг». Закон скасовано 20 січня 1944 р. Обставини життя О. Бліндермана в цей період залишаються поки що нез'ясованими.

Осип Бліндерман помер у 1950 р. в містечку Бордігера (регіон Лігурія, Провінція Імперія). Похований на католицькому кладовищі поряд з дружиною.

В біографії О.А. Бліндермана залишається чимало «білих плям». Перспективними щодо з'ясування і уточнення аспектів життя і діяльності його насамперед як авіаконструктора залишаються дослідження в архівах України, Росії, Франції і, певною мірою, Італії. А відтворення цілісної біографії людини, яка стояла біля витоків авіаційної історії нашої держави, дозволить повернути суспільству майже забуте ім'я авіатора і авіаконструктора О. А. Бліндермана, чому, сподіваємося, певною мірою сприятиме і дана робота.

Джерела та література:

1. Шавров В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. Москва : Машиностроение, 1985. 752 с.
2. http://ru.wikipedia.org/wiki/Фелин,_Осип
3. Державний архів м. Києва (ДАМК). Ф.18. Оп. 1л. Спр. 430 «Блиндерман Осип Абрамович». 24 арк.
4. ДАМК. Ф.18. Оп. 2-оп. Спр. 426 «Алфавитный список окончивших Киевский политехнический институт (за 1903-1931 гг.)». 348 арк.
5. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (ЦДІАК). Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1226 «По 2-му отделению. Дело 1910 года по описи 6/5 Волынского губернского жандармского управления». 10 арк.
6. <http://hezpeps.free.fr/musee/modelflight-01/1912.htm>.
7. Утро России. 22 мая (4 июня) 1912 г. / Интернет-портал «Газетные старости» // Доступ на http://starosti.ru/key_article.php.
8. Утро России. 26 мая (8 июня) 1912 г. / Интернет-портал «Газетные старости» // Доступ на http://starosti.ru/key_article.php.

9. Дёмин А. А. Ходынка: взлетная полоса русской авиации. Москва : Русское авиационное акционерное общество (РУСАВИА), 2002. 320 с. // Доступ на <https://hodynskoe-pole.livejournal.com/41648.html>.

ПРОФЕСОР П. Г. КОВАЛІВСЬКИЙ (1865–1942)

(до 155-річниці від дня народження)

Татарчук Л.М.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

П. Г. Ковалівський

Народився Петро Григорович Ковалівський 15 грудня 1865 р. в селі Росоховате, Золочівського повіту на Харківщині у сім'ї відомого на Слобожанщині козацько-старшинського та дворянського роду. Вибір освіти був не випадковим і зрозумілим з огляду на його походження. У 1882 р. Петро Григорович закінчив Імператорське Московське технічне училище, у 1894 р. – фізико-математичний факультет Харківського університету й Московську вищу технічну школу. Свою трудову діяльність розпочав за фахом як інженер-механік. Однак невдовзі кардинально змінив напрям своєї діяльності й почав займатися педагогічно-викладацькою роботою. Майже все його творче життя було пов'язано з Харківським інститутом народної освіти (ХІНО) (нині – Харківський Інститут Народної Освіти ім. О. Потебні). Тут, у 1921 р., він розпочинає свою діяльність як завідувач кафедри українознавства, з 1924-го по липень 1934 р. – професор, а з 1925-го по 1930 р. – дійсний член науково-дослідної кафедри історії української культури (потім НДІ) педагогіки. Упродовж 1895–1933 рр. читав курс лекцій у ХІНО з енциклопедії виробників, краєзнавства та працезнавства. Просвітницько-викладацьку діяльність професор Ковалівський активно поєднував з громадською й науковою. 1922–1924 рр. – член Методичної комісії при Головному управлінні професійної освіти та Науково-педагогічному комітеті при Головному комітеті соціального виховання Народного комісаріату оборони УРСР (Головсоцвих НКО УРСР).

П. Г. Ковалівський як член Українського комітету краєзнавства від секції етнології та краєзнавства науково-дослідної кафедри історії України при ХІНО брав участь у роботі Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові, (28–31 травня 1925 р.). На конференції йшлося про стихійність роботи краєзнавчих організацій, відсутність плановості, відірваність від діяльності державних і господарчих установ. Мета її полягала у вирішенні завдань з організації краєзнавчої роботи на місцях у радянських умовах, скеруванні стихійного краєзнавчого руху в правильне русло шляхом об'єднання такої роботи із загальним плановим партійно-радянським будівництвом, залученні до спільної державно-планової краєзнавчої діяльності активних верств радянського суспільства. Відкриваючи конференцію секретар Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) О.І. Буценко зазначив, що «...краєзнавство – це одне з найважливіших завдань щодо відродження господарства, яке може проходити лише по певному і точному облікові всіх природніх багатств і всіх

продуктивних сил країни» [1]. Члени конференції, а це 75 делегатів із різних регіонів України, серед яких були такі відомі вчені, як Д. І. Багалій, Д. І. Яворницький, М. В. Шарлемань, О. А. Яната, В. О. Геринович, ухвалили низку резолюцій, визначили сутність краєзнавства, принципи і методи краєзнавчої роботи [2]. У своїй науковій доповіді професор Ковалівський зупинився на означеннях термінів «край», «краєзнавство» та методах дослідної краєзнавчої діяльності [3]. На конференції було утворено Український комітет краєзнавства при Головнауці, як постійно діючий орган у складі 15 осіб і Пленум з 42 осіб – представників окружних бюро краєзнавців та зацікавлених державних і громадських організацій. У жовтні 1926 р. Президія Укрнауки затвердила новий склад Комітету, до якого увійшов і професор Ковалівський. Було прийняте «Положення про Український комітет краєзнавства», що юридично закріпило цим основні рішення Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, мету, основні завдання, структуру, статус Комітету. Таким чином краєзнавчий рух отримав організаційне оформлення.

У 1933 р. професор Ковалівський через звинувачення в українському буржуазному націоналізмі змушений був припинити свою краєзнавчу діяльність і піти на заслужений відпочинок. Однак після визволення України від фашистських загарбників він знову повертається до громадсько-культурної роботи. П. Ковалівський – фундатор Харківської «Просвіти», член Українського комітету краєзнавства (УКК) від секції етнології та краєзнавства науково-дослідної кафедри історії України при Харківському інституті народної освіти, директор школи сліпих, консультант з освітніх питань при Обласній Земельній Управі [4]. Був також науковим співробітником заснованого у січні 1920 р. Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди (нині – Харківський історичний музей).

Науково-педагогічна спадщина професора Ковалівського стала основою його професійної педагогічної діяльності й присвячувалася переважно розвиткові краєзнавства, методиці виробничих процесів й питанням викладання географії. Він автор низки праць методичного характеру: «Старе та нове краєзнавство» [5], «Про стан сучасного краєзнавства», «Про науково-дослідну роботу в краєзнавстві», «Про значення музеєзнавства в краєзнавстві», «Основні питання методики краєзнавчо-екскурсійної праці», «Програма дослідження міста» та ін.

Учасник Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, де виголосив наукову доповідь, присвячену методології краєзнавства. Член Українського комітету краєзнавства від секції етнології та краєзнавства науково-дослідної кафедри історії України при Харківському інституті народної освіти. У 1927–1930 рр. разом із В. Гериновичем, К. Дубняком, Д. Зайцевим, С. Рудницьким, О. Янатою був членом редакційної колегії щоквартального науково-популярного часопису «Краєзнавство», заснованого як друкований орган Українського комітету краєзнавства. Видання було джерелом, яке концентрувало широкий за формою, різноманітний за змістом матеріал і відігравало значну роль у процесі об'єднання краєзнавчих сил, популяризації досягнень краєзнавчої діяльності.

П. Г. Ковалівський долучився до укладання фундаментального бібліографічного покажчика літератури з історії, краєзнавства та етнології України, підготовленого бібліографічною комісією при Науково-дослідній кафедрі історії української культури (Харків) за редакторством Д. І. Багалія,

А. І. Козаченка, М. О. Ветухова та ін. Показчик складається з двох частин. Перша частина вміщує 1884 бібліографічні записи з питань історії України, Росії та українського права, а друга – 828 з питань краєзнавства та етнології України. У ньому статті-довідки, зачитані на урочистому засіданні суспільних кафедр Харкова в жовтні 1927 р., дві передмови – від кафедри та бібліографічної комісії, алфавітний і предметний показники до кожної з частин.

Професор Ковалівський є автором ґрунтовних рецензій на два перші номери журналу «Краєзнавство» [6].

Помер П. Г. Ковалівський у 1942 р., про що з великим сумом сповістили професори В. Дубровський, О. Попов, К. Дубняк і М. Ветухов [7].

Оскільки ця наукова розвідка є першою спробою комплексного дослідження життя і творчості П. Г. Ковалівського, нам вдалося лише окреслити основні напрями та тенденції його наукових досліджень з історії повсякденності, краєзнавства, локальної історії, висвітленні питань історії краєзнавчого руху. Поставлена нами проблема потребує свого подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Буценко О. І. Радянська влада, народне господарство і краєзнавство. 1-ша Всеукраїнська краєзнавча конференція «Радянська влада, народне господарство та краєзнавство. Сучасний стан краєзнавства в СРСР». Вісті ВУЦВК. 1925. 30 травня. URL : https://www.docme.eu/doc/1141691/persha-vseukra%D1%97ns_ka-kra%D1%94znachya-konferenc%D1%96ya--1925-r.--na-s...

2. Яскрава сторінка краєзнавчого руху. Краєзнавчий вебпроект / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад. О. М. Дмитрієва; підгот. Ю. В. Головіна. Харків, 2010. URL : <http://korolenko.kharkov.com/kray/UKK/conference1.html>, вільний (дата звернення: 27.10.2014).

3. Тронько І. 70-річчя Українського комітету краєзнавства. З доповіді, виголошеної на урочистому пленумі в Харкові. URL : [http://C:/Users/Family/Desktop/про%20Ковалівського/Ковалівс_кий_\(перша_Всеукр._краєзнавча\).pdf](http://C:/Users/Family/Desktop/про%20Ковалівського/Ковалівс_кий_(перша_Всеукр._краєзнавча).pdf).

4. Вмер проф. Петро Ковалівський [некролог] /професори В. Дубровський, О. Попов, К. Дубняк та М. Ветухов. *Український голос*. Орган окружної управи та управи міста Проскурова. 1942. Ч. 38 (64), 10 трав. С. 4.

5. Старе та нове краєзнавство. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури*. 1930. Ч. 7: Етнол.-краєзнав. секція, вип. 1. С. 31–52.

6. Ковалівський П. Краєзнавство. Ч. 1 та 2. 1927 р. *Червоний шлях*. 1927. № 9/10. С. 241

7. Український голос. Орган окружної управи та управи міста Проскурова. 1942. Ч.38 (64), 10 трав. С. 4.

ПЕРСОНАЛІЇ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ: ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЙ ХАРИТОНОВИЧ ХІНКУЛОВ (ДО 135-РІЧЧЯ ЗІ ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Тверитникова О.Є.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків)

Особистість Олексія Харитоновича Хінкулова займає помітне місце в історії вітчизняної електротехнічної науки. Учень професора П.П. Копняєва, один з засновників радіотехнічних досліджень в Харківському технологічному інституті (ХТІ) та Україні, завідувач кафедри загальної електротехніки інституту, голова Всеукраїнської асоціації інженерів. Між тим ім'я

О.Х. Хінкулова практично невідомо науковцям. До того маловідомими залишаються і деякі сторінки життя вченого.

О.Х. Хінкулов народився 17.03.1885 р. під Кишиневом у родині бессарабських дворян (батько – Харитон Васильович Хінкулов). Закінчивши 1903 р. реальне училище він став студентом ХТІ. Однак вже 1907 р. О.Х. Хінкулова було відраховано та заборонено проживати у великих та середніх містах Росії у зв'язку з активною революційною діяльністю. У 1911 р. були проведені спроби відновитися, але йому було відмовлено і тільки 1914 р. допустили до навчання [1].

О.Х. Хінкулов був учасником Першої світової війни, отримав чин прапорщика і був поранений у вересні 1915 р. 8 жовтня 1919 р. він був направлений до Одеси, потім перебував у складі Збройних Сил Півдня і потрапив у полон. Після закінчення громадянської війни продовжив навчання в ХТІ, незважаючи на те, що був під постійним наглядом Державного політичного відділення [2].

Закінчивши 1921 р. прискорений курс механічного факультету, він був зарахований до штату електротехнічного факультету асистентом, де викладав загальний курс електротехніки. Далі О.Х. Хінкулов навчався в аспірантурі під керівництвом професора П.П. Копняєва і після закінчення працював асистентом кафедри «Електричне устаткування», де викладав курси телеграфія, телефонія, радіотелеграфія, електричне вимірювання. За пропозицією П.П. Копняєва асистент О.Х. Хінкулов розпочав перспективні дослідження за новим напрямом – радіотехніка.

1922 р. О.Х. Хінкулов поїхав у відрядження до Москви, де відвідав радіотелефонну станцію, Шаболовську дугову радіостанцію, лабораторії інституту зв'язку, електротехнічні лабораторії Московського вищого технічного училища. Протягом 1922–1923 рр. він вивчав методи радіовимірювань, знайомився з обладнанням Нижегородській лабораторії, під керівництвом Д.А. Рожанського. У 1926 р. був відряджений до Німеччини, де ознайомився з методиками викладання радіотехніки та обладнанням лабораторій [3].

Набутий досвід він надалі використовуватиме для розвитку нової спеціалізації і становлення нового факультету в ХТІ. За результатами відряджень О.Х. Хінкулов зробив доповіді в електровідділі факультету щодо питань основних елементів радіотехніки, роботи радіостанцій, підготував навчальну програму з курсу радіотехніки, яка була з 1927 р. включена до навчального плану електротехнічного факультету. Також було підготовлено окремий курс лекцій для авіаційного відділення. Враховуючи новий напрям розвитку електротехніки в ХТІ, він започаткував шість нових лабораторних робіт в електровимірювальній лабораторії, розробив лекційний курс – радіотелеграфія й ініціював будівництво радіолабораторії. Пізніше радіолабораторія стала базою для організації радіотехнічного факультету в Харківському електротехнічному інституті [3].

В ХТІ О.Х. Хінкуловим було створено радіотехнічний гурток, що крім наукової роботи займався ще популяризаторською діяльністю. На той час працювали понад 100 таких гуртків і харківський був один з найбільших. Студенти й викладачі проводили лекції та виступали з доповідями щодо

актуальних питань радіотехніки на підприємствах, інших навчальних закладах. Лекції супроводжувалися демонстраційними матеріалами. Великий гучномовець було встановлено у фізичній аудиторії ХТІ, де постійно проводилися лекції для зацікавлених радіотехнікою [4].

Впродовж 1925–1929 рр. О.Х. Хінкулов очолював Всеукраїнську асоціацію інженерів, де організував електротехнічні курси, працював у Президії Всеукраїнського енергетичного з'їзду. В 1931 р. його запрошено до Харківського авіаційного інституту (ХАІ), де він став організатором електротехнічного відділення, на базі якого в 1934 р. створено кафедру електротехніки. В 1936. його було звільнено з ХАІ «как классово-враждебный элемент». *«Хинкулов А.Х., профессор, беспартийный. – Бывший штабс-капитан белой армии. Арестовывался органами ГПУ в Ростове. Сын крупного бессарабского кулака. Был связан с видными деятелями ЦК кадетской партии. Как специалист особой ценности не представляет...»* [5].

Проте О.Х. Хінкулов залишився працювати в ХТІ, очолював кафедру загальної електротехніки до 1942 р. та школу майстрів на Харківському тракторному заводі. Працював до 1938 р. в Харківському інженерно-будівельному інституті виконуючим обов'язки завідувача кафедри загальної електротехніки.

З початком Другої світової війни О.Х. Хінкулов не встиг евакуюватися і залишився під час окупації у Харкові. На цей час він вже був вдруге одружений на Олександрі Олександрівні Хінкуловій (прізвище до заміжжя невідомо), 1898 р. народження. Олександра працювала на посаді секретаря Головного управління промисловості нерудних копалин. Перша дружина О.Х. Хінкулова – Катерина Тимофіївна Дедусенко, сестра професора кафедри аналітичної хімії ХТІ Павла Тимофійовича Дедусенка.

Власне завдяки архіву родини Дедусенко збереглися й деяка інформація про життя О.Х. Хінкулова.

Останні відомості про О.Х. Хінкулова можна знайти в матеріалах Державного архіву Харківської області.

Згідно переліку осіб, що проживали у будинку ХТІ № 16, вулиця Каплунівська – професор Олексій Харитонович Хінкулов з дружиною Олександрою Олександрівною 15 лютого 1942 р. від'їхали у відрядження до Полтави за доручення німецьких властей.

Перша дружина К.Т. Дедусенко, яка мешкала у цьому ж будинку залишилася у Харкові [6].

Далі відомостей про О.Х. Хінкулова та його другу дружину немає.

О.Х. Хінкулов з першою дружиною К.Т. Дедусенко

Подальша доля цього електротехніка невідома. З архіву родини Дедусенко відомо, що О.Х. Хінкулов мог бути репресований після війни, але документів, що підтверджують це поки не знайдено [7].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що наукова та організаційна діяльність професора О.Х. Хінкулова безумовно сприяла розвитку електротехнічної науки й освіти як в Харкові так і в Україні. Він був одним з організаторів та популяризаторів радіотехнічного напрямку в Україні і стояв у витоків створення кафедр «Загальна електротехніка» Харківського технологічного інституту та Харківського інженерно-будівельного інституту, «Електротехніка» Харківського авіаційного інституту, брав участь у роботі громадських організацій та електротехнічних з'їздів.

Джерела та література:

1. Биография Хинкулова А.Х., профессора ХТИ и ХПИ. URL:http://dedusenko.at.ua/publ/biografiya_khinkulova_alekseja_kharitonovicha_inzhenera_ehlektrika_professora_khti_i_khpi/1-1-0-.
2. Волков С.В. База данных № 2: Участники Белого движения в России. URL: www.swolkov.org © 2015-2016.
3. Тверитникова О.Е. Зародження і розвиток науково-технічної школи професора П.П. Копняєва: монографія. Харків, 2009. 212 с.
4. Первые очаги радиолобительства. Радио, 1967. № 01.
5. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга друга. Київ; Харків, 2014. 672 с.
6. Список лиц проживающих в доме политехнического института по Каплуновской улице, № 16 в период немецко-фашистской оккупации // Державний архів Харківської області. Ф. 301с/р3744. Оп. 2. Спр. 2. 23 арк.
7. О семье Дедусенко и семьях, связанных с нею. Биографии и статьи. URL: http://dedusenko.at.ua/publ/biografiia_dedusenko_pavla_timofeevicha_i_ego_semi/1-1-0-9.

НАУКОВИЙ ПОСТУП ОЛЕКСАНДРА РАЄВСЬКОГО

Тяченко С.С.

НТУ «Харківський політехнічний інститут» (Харків)

Серед учнів П.М. Мухачова був видатний конструктор паротягів, майбутній професор Ленінградського політехнічного інституту Олександр Сергійович Раєвський (1872 – 1924). Так склалося, що про цю непересічну постать майже не згадується навіть у спеціальній технічній літературі, але вона заслуговує на увагу та шану.

Народився О.С. Раєвський 23 січня 1872 року в Харкові. Родина Раєвських була знаною в місті. Батько – викладач математики і фізики другої міської гімназії, згодом очолив харківську навчальну округу, відомий громадський діяч російського масштабу. Мати – перша в Росії жінка, яка отримала від Академії мистецтв звання художника. Завдяки її ініціативи було засновано в Харкові зразкову школу малювання та живопису і в своїй діяльності сповідувала в першу чергу просвітницькі засади. Тож майбутній конструктор, інженер паротягів зростав у середовищі високоосвіченої інтелігенції. Гостями дому Раєвських були професори Харківського університету, письменники, артисти, вчителі, а згодом і викладачі першого у Наддніпрянській Україні технологічного інституту. Інтелектуальне оточення надзвичайно позитивно вплинуло на формування вибору життєвого шляху юнака.

Одразу після закінчення у 1888 року реального училища, О.С. Раєвський цього ж року вступає до ХТІ на механічне відділення. В інституті на нього вирішальний вплив справляють лекційні курси професорів В.Л. Кирпичов та П.М. Мухачова [1]. Юнак захоплюється електротехнікою, двигунами внутрішнього згорання, паротягобудуванням. Загальна інженерна підготовка, яку забезпечувала чітка, європейського рівня система навчання в ХТІ, підкріплювалася ознайомлювальною практикою на заводах. Іще в студентські роки Олександр Раєвський побував на машинобудівних заводах Західної Європи. Він також познайомився з організацією паротягобудування на провідних російських машинобудівних заводах.

Після закінчення інституту Олександр Раєвський короткий час працював на Московсько-Курській залізниці, де посада державного службовця сковувала творчу ініціативу дуже дійової особистості. Потім він працював на кількох заводах, де займався конструюванням машин різного призначення. Не довго працював на Харківському паротягобудівному заводі, далі на цукровому заводі. Проте, у 1900 році повернувся до Харкова і активно приступив до конструювання паротягів [1]. Майже десять років тривав харківський період творчої конструкторської діяльності О.С. Раєвського.

Слід зазначити, це був час найвищого піднесення та авторитету наукової школи паротягобудування, на чолі якої стояв професор П.М. Мухачов. Харківський паротягобудівний завод був своєрідною виробничою базою для науковців, а також талановитої студентської молоді ХТІ [2].

О.С. Раєвський своєчасно усвідомив проблеми світового залізничного транспорту – надійність руху і швидкість. Остання проблема вимагала принципово нових підходів. Здобуті в роки навчання в ХТІ знання вказали й вірний шлях у вирішенні цієї проблеми. Найперше – це застосування в транспортній машині перегрітого пару.

За рішенням Комісії рухомого складу і тяги Міністерства шляхів сполучення, під безпосереднім керівництвом Олександра Сергійовича Раєвського проектується і будується паротяг серії «Х». Потім пасажирський напівтанк з перегрівом пара типу «2-3-1» чотирициліндровий для Рязансько-Уральської залізниці. Будуються два паротяги серії «Х» з перегрівом. Також будуються паротяги за кресленнями конструкторів різних російських залізниць, але з удосконаленнями О.С. Раєвського.

За час роботи в Харкові О.С. Раєвський відвідав усі сучасні провідні паротягобудівні заводи Австрії, Італії та Німеччини [2]. Відвідав промислові виставки Парижа, Льежа, Мілана. Ці поїздки не тільки збагатили його передовим досвідом західноєвропейських фахівців, а й сприяли встановленню дружніх стосунків з відомими західними інженерами. Зростає і міжнародний авторитет О.С. Раєвського як конструктора-новатора.

Але у 1910 р. О.С. Раєвський переїздить до Петербурга і починає працювати на Путіловському заводі. Там він розвинув іще більш активну творчу діяльність. Ним була розв'язана ціла низка надзвичайно важливих проблем з покращення вже існуючих паротягів і створення принципово нових [3]. Протягом 1910–1911 рр. під керівництвом О.С. Раєвського на Путіловському заводі була спроектована і

побудована переробка пасажирського паротяга 2-3-0 серії «Х» (чотирициліндровий насичений компаунд, конструкція Смирнова і Гололобова) в серію «Уу» із застосуванням перегріву пара.

Вже через рік на замовлення Владикавказької залізниці було розпочато проектування чотирициліндрового паротяга серії «Л» з перегрівом пара. Збудували його тільки наприкінці 1914 р. Дана модель мала чотирициліндрову врівноважену машину, яка забезпечувала спокійний хід і значно зменшувала негативний вплив самого паротяга безпосередньо на колію. В момент появи паротяг був найпотужнішим у Європі і залишався таким в Росії на середину 20-х років ХХ століття. В проекті серії «Л» О.С. Раєвський перевищив світовий рекорд потужності на одиницю ваги паротяга без застосування спеціальних сортів сталі.

У 1913 році, завершивши всі роботи з серії «Л», О.С. Раєвський розробив проект вантажного паротяга 0-5-0 серії «Б» (чотирициліндровий компаунд з перегрітим паром), який через війну так до кінця і не вдалося здійснити, хоча більша частина складових для 45 паротягів заводом була виготовлена.

У 1916 – 1918 рр. конструктором-новатором був розроблений проект паротяга серії «Ууу/1», який представляв собою посилення паротяга серії «УУ». В цей же період ним була розроблена ціла низка різноманітних верстатів, лісова пилорама та складний проект цілого паротягобудівного заводу.

У 1917 р. конструктор почав розробку 21 об'єднаного типу паротягів із взаємозамінними частинами. В основу цих проектів була покладена ідея створити паротяги різної потужності, які відповідали б різноманітним умовам і вимогам роботи на залізницях. Передбачалося, що такі паротяги буде легше ремонтувати в умовах залізничних майстерень. За всіма показниками нові типи паротягів були економічно вигідними, могли використовувати низькосортне вугілля, а в технічному відношенні відповідали світовому рівню. Більшість креслень нових паротягів було виконано, але соціально-політичні потрясіння в країні змусили згорнути подальші розробки. У 1921 р. ці розробки взагалі було припинено остаточно.

На початку 20-х років було створено Комісію з розробки тепловоза. Під час роботи цієї Комісії О.С. Раєвський брав активну участь, був її душею [4]. В той же час приступає до розробки паротяга для важких пасажирських потягів. Як конструктор парових локомотивів Раєвський завжди вважав, що перспективний розвиток даної галузі буде супроводжуватися загальним ускладненням конструкцій, зокрема, за рахунок використання багатоциліндрової парової машини.

За кілька років перед цим, у 1919 році, О. Раєвський розпочав педагогічну діяльність. Якраз цього року помер видатний конструктор паротягів професор Петроградського політехнічного інституту М.В. Гололобов. О.С. Раєвського затвердили штатним викладачем інституту, а в 1920 р. його обирають професором по кафедрі «Теорії і конструкції паротягів». На цій посаді Олександр Сергійович проявив себе вмілим лектором і вихователем студентської молоді, про що свідчать спогади його учнів [4].

Однак, педагогічна і творча науково-конструкторська діяльність О.С. Раєвського трагічним чином обірвалася. У червні 1924 р. проводилися

дослідження міцності одного із залізничних мостів. Олександра Сергійовича було тяжко травмовано паротягом і за місяць він помер.

З його смертю наукова паротягобудування втратила видатного конструктора-новатора, носія передових ідей розвитку залізничного транспорту. Ідеї та нароби О.С. Раєвського не загинули. Вони були творчо використані послідовниками і учнями. Його ім'я не стерлося в пам'яті науковців паротяга та локомотивобудування і в XXI столітті.

Джерела та література

1. Бесов Л. М. Наукові школи НТУ «ХП» : історико-краєзнавчий аспект. Л. М. Бесов, Н. І. Жорнік, Г. Л. Звонкова : Дослідження з історії техніки: Зб. наук. праць. К. НТУУ «КП». 2002. Вип. 2. С. 93–99
2. ДАХО, ф. 1682, оп. 174, спр. 225, стр. 1-3, 33-36.
3. Інженерно-фізичний факультет. Вчені механіки та математики, наукові школи та напрямки / Д. В. Бреславський, Л. В. Курпа, О. К. Морачковський, Г. В. Чистіліна. Х. : НТУ «ХП», 2007. 32 с.
4. Журило Д.Ю. Становление и развитие Харьковского технологического института в конце XIX – начале XX веков. Харьков: Підручник НТУ «ХП». 2016. 263 с.

ВИДАТНИЙ ФІЗИК АКАДЕМІК НАН УКРАЇНИ ЯКІВ БОРИСОВИЧ ФАЙНБЕРГ (1918–2005).

Товмаченко В.М.

Національна сільськогосподарська бібліотека НААН (м.Київ)

Безпрецедентні досягнення фізиків 40 – 50 років XX століття, а саме створення атомної і згодом водневої бомб, внесли корінні зміни в парадигми військових і оборонних стратегій розвинених країн світу. Аналогічні зміни відбулись і в сфері стратегій енергетичного забезпечення економік цих країн. На перші позиції в енергетиці як альтернатива водневій енергетиці (нафта, газ) вийшла атомна енергетика, яка базувалась на енергії ділення важких ядер (уран, торій ...). У зв'язку з обмеженістю ресурсів для атомних станцій великі надії покладали на процеси синтезу з легких ядер (ізотопи водню дейтерій і тритій) більш важких ядер (гелій), які супроводжуються значним виходом теплової енергії. Так виникла так звана проблема керованого термоядерного синтезу (КТС), для якого обмеження з ресурсами не існують, але є значні поки що не подолані труднощі здійснення працюючого енергетичного реактора. Теоретичні основи даного процесу закладаються фізиками, які спеціалізуються у галузі «фізика плазми». Українські фізики приймали і приймають активну участь у вирішенні теоретичних і практичних проблем фізики обох напрямків. Особливо це стосується фізиків так званої «Академії фізичних наук», основу якої складають Харківський університет ім. В.Н. Каразіна і

всесвітньо відомий Харківський фізико-технічний інститут (УФТІ) [1]. Фізика плазми як окремий напрямок досліджень вперше в Україні почала розвиватися в УФТІ з 1956 року під керівництвом К.Д. Синельникова з ініціативи І.В. Курчатова. Теоретичні передумови до появи досліджень у фізиці плазми містилися в ряді основоположних робіт, виконаних в УФТІ Л.Д. Ландау (1936 г.), О.І. Ахиезером і Я.Б. Файнбергом (1948 г.), О.І. Ахиезером і Л.Е. Паргаманніком в наступні роки [1].

До знакових фігур у фізиці плазми слід віднести видатного фізика сучасності Якова Борисовича Файнберга, академіка Національної академії наук, який в кінці 50-х рр. минулого століття заклав основи нового напрямку у фізиці плазми – плазмової електроніки. У 1956 р запропонував новий напрям у фізиці прискорювачів – колективні методи прискорення. У Харківському фізико-технічному інституті заснував теоретико-експериментальну наукову школу плазмової електроніки, фізики і техніки прискорювачів і інерційного керованого термоядерного синтезу [3]. Яків Борисович народився 7 вересня 1918 р. в місті Золотоноша Черкаської області [2]. Його мати Розалія Юхимівна викладала в школі, а батько Борис Мойсейович працював фармацевтом і за добре знання своєї справи заслужив авторитет і повагу городян. Батьки приділяли багато уваги синові, котрий вчився легко, маючи чудову і трендовану пам'ять. В шкільні роки юний Яків вперше побачив «живого» професора — це був видатний фізик–ядерник Антон Карлович Вальтер, сподвижник К.Д. Синельникова, директора УФТІ. Молодий на той час професор побував в ті роки в 3-й середній школі м. Харкова, в якій в 10-му класі навчався Яша, і прочитав учням лекцію про тогочасні досягнення фізики (нейтрино і ін.). Це справило на юного Яківа велике враження і в значній мірі визначило його шлях в майбутньому. «...Ця лекція, як і його чудова книга «Атака атомного ядра», у великій мірі сприяла тому, що чимало молодих людей нашого покоління долучилися до фізики і зв'язали свою долю з цією чудовою наукою» – згадував він згодом. У 1935 р Яків Файнберг поступив на фізичне відділення фізмату ХДУ. Він слухав лекції видатного фізика-теоретика ХХ століття Льва Давидовича Ландау і академіка Кирила Дмитровича Синельникова. Перше самостійне наукове дослідження Я. Файнберга – його дипломна робота, виконана під керівництвом К.Д. Синельникова. По закінченні університету у 1940 р. був направлений в аспірантуру.

Але друга світова війна змінила всі плани. У числі 90 аспірантів, студентів і викладачів фізмату, відібраних на короткострокові курси авіаційних техніків при Військово-повітряної академії ім. Жуковського, Яків Файнберг їде до Свердловська, потім – в Кизил-Орду, куди був евакуйований університет. Тут він спілкувався з майбутнім директором УФТІ К.Д. Синельниковим, і вже тоді обговорював з ним нові напрямки фізичних досліджень, що розгорнулися в УФТІ в 50-х роках — фізика плазми та керований термоядерний синтез [3]. У воєнні роки він займався науковими розробками з оборонної тематики. Протягом 1944–1945 рр. служив старшим інженером одного з технічних спецчастин радянської армії під керівництвом генерал-майора Авдєєва, якого вважав одним з кращих своїх наставників.

Після демобілізації, з жовтня 1946 р наукова діяльність Якова Борисовича була пов'язана з УФТІ навечно, його призначають старшим науковим

співробітником теоретичного відділу А.І. Ахієзера з подальшим просуванням у посадах. З 1949 року почалася педагогічна діяльність Якова Борисовича Файнберга як доцента, згодом професора Харківського державного університету. Протягом більш ніж двадцятирічної педагогічної діяльності він читав лекції з фізики і теорії прискорювачів і додаткових розділів електродинаміки переважно для студентів-фізиків старших курсів. Високий науковий рівень – основна риса його курсу лекцій. В основі педагогічних поглядів Я.Б. Файнберга закладені дві вимоги: навчити учитись; розуміти важливіше, чим знати. Президент Національної академії наук України, академік Б.Є. Патон зазначав: «Ви, Яків Борисович, легендарний, видатний фізик, відомий у всьому світі. Знаючи Вас дуже багато років, я завжди схилявся і схиляюся перед Вашим могутнім талантом, величезною працездатністю і великою людяністю. Ви виховали чудову наукову школу фізиків, якою пишається наша Академія наук. Упевнений, що Ваша школа буде і далі розвивати закладені Вами ідеї та задуми, і внесе гідний вклад в світову фізику» [2].

Понад півстоліття Я.Б. Файнберг присвятив себе науці. Він був надзвичайно наполегливий у досягненні мети, прагнув проникнути в глибину, сутність проблеми, обов'язково отримавши і експериментальне підтвердження. Яків Борисович надавав виняткового значення інтуїції, яка, дійсно, його майже не підводила. Перерахування його наукових досягнень найчастіше починається зі слова «вперше». Яків Борисович вважав, що кожен вчений просто зобов'язаний підготувати собі заміну, виховати учнів і тому багато часу і уваги приділяв роботі з талановитою молоддю. За виняткові наукові заслуги Яків Борисович Файнберг був в 1964 р обраний членом-кореспондентом АН УРСР, а в 1979 р. – академіком. Яків Борисович Файнберг – заслужений діяч науки УРСР (1982 р), голова Наукової ради «Плазмова електроніка і нові методи прискорення заряджених частинок» Національної академії наук України (1991-2005 р), почесний академік Академії наук прикладної радіоелектроніки України, Росії і Білорусії (1993 г.), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1996 г.). Він нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1988 р), орденом «За заслуги» 3-го ступеня (1998 г.), орденом «За заслуги» 2-го ступеня (2003 рік), медаллю «За Перемогу над Німеччиною» (1945 г.), медаллю «Захисникові Вітчизни» (2001 г.) і іншими медалями.

Протягом майже 60 років він був одним з найавторитетніших фізиків–теоретиків нашої країни, широко відомим не тільки в Україні, а й за кордоном. Я.Б. Файнберг протягом майже шести десятиліть залишався в числі найавторитетніших фізиків-теоретиків нашої країни. Його наукові праці визнані, вони широко відомі, на них посилаються. Треба визнати, що науковий успіх не запаморочив йому голову, він завжди був далеким від метушні слави. Протягом всього свого життя Яків Борисович «боровся і шукав, знаходив і не здавався». І здавалося б, він міг дозволити собі відпочити. Але Я.Б. Файнберг був невтомний у своїх наукових пошуках. Він любив фізику якоюсь своєю глибоко особистою любов'ю. Тому не дивно, що дуже багато студентів-фізиків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна називають себе учнями академіка Якова Борисовича Файнберга. 7 березня 2005 року він пішов з життя. Колеги і учні Якова Борисовича Файнберга свято бережуть пам'ять про нього. В стінах

ХФТІ проводять конференції його пам'яті, його учнями підготовлена і випущена книга, присвячена Учителю; на вул. Чайковського, в стінах старого корпусу УФТІ, відкрито кабінет-музей вченого. Якова Борисовича пам'ятають, його спадщина залишилася нащадкам.

Джерела та література

1. Толоч В.Т., Коган В.С., Власов В.В. Физика и Харьков. Харьков : Тимченко, 2009. 408 с.
2. Файнберг Я.Б. Персоналии. URL: https://vant.kipt.kharkov.ua/ARTICLE/VANT_2018_4/article_2018_4_307r.pdf
3. Воловик Л. Яков Борисович Файнберг. К 90-летию со дня рождения. Електронний ресурс. URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2008/08-2008/index.html> (дата звернення 7.04.2020).

ТИМОШЕНКО СТЕПАН – ВЧЕНИЙ, ОДИН З ОРГАНІЗАТОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Уткін О.І.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м.Київ)

Тимошенко Степан Прокопович – видатний український учений в галузі теорії пружності, опору матеріалів, будівельної механіки. Дійсний член УАН (1919), член АН СРСР (1964), член Американської, Французької, Італійської, Польської академії наук, член НТШ (1923), Української вільної академії наук (1947), почесний доктор ряду вищих навчальних закладів багатьох країн світу. Він народився в с. Шпотівка на Чернігівщині 23 грудня 1878 р. в родині землеміра. Його рідні брати Володимир та Сергій теж стали відомими вченими, професорами. Їх батько Прокіп Тимошенко після закінчення служби землеміра взяв в оренду поміщицькі садиби спочатку в с. Шпотівка, а потім в с. Базилівка, де проходили дитячі та юнацькі роки братів. Навчанням дітей займалися домашні вчителі, які готували їх до вступу в навчальні заклади [5,7-15].

1901 р. Степан Прокопович закінчив Інститут інженерів шляхів у Петербурзі і залишився в ньому викладачем на декілька років. Протягом 1906-1911 рр. був професором Київського політехнічного інституту. В 1911 р. за розпорядженням міністра торгівлі і промисловості Росії в цьому інституті звільнили трьох деканів: професора А.Нечаєва (хімічне відділення), К.Г. Шіндлера (механічне відділення) та С.П.Тимошенка (інженерне відділення). Останній вважав, що справжньою причиною цього звільнення були не суперечки членів правління і директора інституту з міністерством, а невиконання запроваджених урядом обмежувальних норм прийому у вуз євреїв. Вимогу міністерства звільнити зарахованих понад встановлену норму студентів керівництво інституту не виконало. 1912-1917 рр. С.П.Тимошенко працював професором політехнічного, електротехнічного інститутів, Інституту шляхів у Петербурзі [2,79].

1918-1920 рр. став членом Комісії для розробки законопроекту для створення Української академії наук, яку очолював В.І.Вернадський. С.П. Тимошенко, будучи і членом Українського наукового товариства, увійшов до першого складу УАН, разом з іншими вченими брав активну участь у

написанні статуту академії та підготував змістовне обґрунтування необхідності організації при фізико-математичному відділі академії окремої структури прикладного природознавства. Як учасник організаційного процесу вніс декілька пропозицій з метою удосконалення техніки проведення експериментів, збільшення їх масштабності, скорочення періоду втілення технічних ідей у виробництво [1,166-170]. У 1919-1920 рр. працював директором Інституту технічної механіки УАН (нині цьому закладу присвоєно його ім'я НАН України). 1920р. емігрував до Югославії, ставши професором Загребського політехнічного інституту. Професори С.П. Тимошенко та Є.К. Тимченко читали тут лекції для студентів [4,123].

Тривалий період, розпочинаючи з 1922 по 1959 рр., жив і працював у США: з початку був науковим консультантом компанії Вестенгауз, з 1927 р. – професор Мічиганського, з 1936р. – Стенфордського університетів. 1960 р. – переїхав у ФРН. Двічі відвідував Україну, Київ (1959,1964рр.) Наукові праці С.П.Тимошенка принесли йому світове визнання як теоретика, практика і педагога. Він автор понад 150 наукових фундаментальних праць, підручників для вищої школи. Проблеми опору матеріалів розглядаються в дослідженні «Курс сопроотивления материалов» (1911, виданий кількома мовами); будівельної механіки «Скорочений курс будівельної механіки» (1918), «Курс статики споруд» (ч.1.1931); теорії пружності і коливань в інженерній справі «Курс теории упругости» (ч.1-2, 1914-1916), «Прикладная теория упругости» (1931), «Расчет упругих арок» (1933), «Проблемы вибрации в технике» (1934); теорії стійкості пружних систем «Устойчивость систем» (1955). У 1953р. з нагоди 75-річчя Степана Прокоповича були перекладені його головні праці, які опубліковані англійською та іншими мовами. [3, 3207]

За значні наукові досягнення він отримав нагороди, медалі багатьох країн. В Росії його нагородили премією та медаллю імені Журавського (1911), присуджених Інститутом інженерних шляхів за працю про «Упругой устойчивости». Російське міністерство шляхів вручило йому премію ім.Салова (1915) за роботи «По усилиям в рельсовых путях». Американське товариство інженерів-механіків присудило С.П Тимошенко медаль імені Ворчестер Рід Варнер за досягнення в галузі механіки (1935). В 1939 р. Американське товариство інженерів освіти нагородило його медаллю імені Ламме за заслуги в інженерній освіті. Інститут Франкліна відзначив українського вченого медаллю імені Левері за роботу по будівництву підвісних мостів.

Французьке товариство докторів-інженерів присудило С.П. Тимошенку Велику медаль (1946). За вагомий внесок в інженерну науку Інститут інженерів-механіків нагородив вченого міжнародною медаллю імені Джемса Уатта (1947), що видавалась кожні 5 років найвидатнішому інженеру. Стенфордський університет відзначив тривалу та загальноновизнану наукову діяльність професора С.П. Тимошенка, назвавши його іменем нову лабораторію інженерної механіки (1951) [5, 10, 11]. Окрім названих праць та нагород вчений інженер отримав багато інших відзнак, що стали змістовною характеристикою його звершень в галузі науки, освіти і техніки, гідним результатом життя багатогранної діяльності талановитого українця.

Професор С.П. Тимошенко помер 29 травня 1972р. в м. Вупперталь (Німеччина). [4, 3207].

Джерела та література

1. Онопрієнко В., Ткаченко В. Історія української науки. К., 2010. 651с.
2. Енциклопедія історії України. К., 2013. Т.10. 784с.
3. Енциклопедія українознавства. Париж-Нью-Йорк, 1980. Т.9.3600с.
4. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. К., 1999. 271с.
5. Тимошенко С. Воспоминания. Париж, 1963. 416с.

ХАРКІВСЬКИЙ ВІДДІЛ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

Фрадкіна Н.В.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
(м. Харків)*

На сьогоднішній день розвиток інтелектуального потенціалу суспільства є основною засадою українського державотворення. Наука і високі технології, інформація й освіта, культура та виховання особистості є головними завданнями, вирішуючи які, ми можемо впевнено просуватися щаблями прогресу. Неоцінним скарбом на цьому шляху є досвід освітньої діяльності минулих поколінь, адже заглиблюючись в історію, роблячи певні висновки ми вибудовуємо відповідні стратегії розвитку нашої держави.

Досліджуючи історію розвитку освіти на Слобожанщині у кінці XIX ст., велику увагу привертає діяльність Харківського відділу Російського технічного товариства. Харківське відділення РТТ було відкрито у квітні 1880 р. і нараховувало 28 осіб. На першому засіданні головою було обрано професора Харківського університету М.М. Бекетова. Наукова діяльність відділення протікала дуже жваво, і вже на шостому засіданні вирішено розпочати видання збірок товариства з 1 січня 1881 р. Головною метою членів товариства було сприяння науці шляхом поширення науково-технічних знань серед населення. У Звіті про діяльність відділу Російського технічного товариства за 1880–1881 роки був поставлений ряд питань про технічну освіту, зокрема:

«1) Про необхідність просити уряд визнати обов'язковим відвідування елементарних шкіл всіма малолітніми, які працюють у ремісничих майстернях, на фабриках і заводах;

2) Про необхідність просити уряд визнати обов'язковим будівництво шкільних приміщень і утримання шкіл на тих фабриках і заводах, де у виробництві задіяні діти в кількості від 30 і більше душ;

3) Про відкриття вечірніх і недільних шкіл при існуючих міських елементарних школах, як одного із заходів, що може сприяти здійсненню обов'язкової освіти ремісників у містах;

4) Про влаштування технічних музеїв при елементарних школах у тій місцевості, де розвинене ремісниче виробництво» [1, с. 130].

Просвітницька діяльність Харківського відділу Російського технічного товариства, не обмежилася утворенням популярних курсів і бесід з різного роду виробництв і ремесел. Найбільш серйозним кроком Товариства було створення

проекту організації, а згодом і відкриття міських ремісничих шкіл у Харкові. В «Проекті організації міських ремісничих шкіл у м. Харкові» відзначалася: «Підстава цих шкіл криється в тім, що розмір продуктивності всякої народної праці визначається розміром технічних знань, звідси, як слідство, у цих школах технічні знання повинні переважати над загальноосвітніми й, при тім, практичні технічні пізнання повинні переважати над теоретично-технічними» [1, с. 104]. У стінах ремісничих училищ, за словами проекту: «Щоденні заняття учнів складаються з практичних вправ з того або іншого ремесла; крім того, у відомі години дня учні займаються:

- а) кресленням і малюванням;
- б) проходять повторювальний курс предметів навчання елементарної школи;
- в) проходять короткий курс технології ремесла й рахівництва;
- г) співом і гімнастикою».

Навчання в майстернях проходило безкоштовно, строк навчання тривав від 2 до 4 років. «Учні, що успішно закінчили повний курс навчання в міській ремісничій школі, з тієї або іншої майстерності й, що одержали про те свідоцтво, мали право називатися того ремесла майстрами, мати помічників або учнів і вивіску того ремесла» [1, с. 113].

Товариством було подано клопотання до Міністерства народної освіти з проханням: «Про крайню невідкладність і необхідність відкриття в Харкові вищого технічного закладу, з якого існуючі на півдні Росії різноманітні області фабрично-заводської й горно-заводської промисловості мали б можливість одержувати практично підготовлених техніків» [1, с.152].

Освітня і просвітницька діяльність Харківського відділу Російського технічного товариства на початку ХХ ст. створила взірць «людини нової генерації», яка, опанувавши наукові знання, ставала здатною мислити теоретично й раціонально. Надалі це приводило до впровадження нових технологій на виробництві, сприяло всебічному прогресу у всіх сферах життєдіяльності та подальшому розвитку.

Література та джерела

1. Записки Харьковского отделения Императорского Русского технического Общества за 1881 г. Харьков : Типогр. М. Зильберга, 1881.

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТАРНОСТІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Фролов С.В

*ХДЗВА «Харківська державна зооветеринарна академія»
(с.Мала Данилівка Харківської області)*

Процес формування політичної еліти в Україні складний і дискусійний, він потребує окремого дослідження. Можна стверджувати, що кожна історична доба мала свою еліту, а тому важко, а може, досить складно простежити історичну спадковість української еліти з давніх часів до сьогодення. Тим паче, що через втрату державності спостерігається відсутність існування її упродовж значного часу.

Аналіз нашої історії дає підстави стверджувати, що політичні еліти в Україні існували завжди, особливо в періоди державності, хоч і різнилися вони за своєю здатністю впливати на хід історичного процесу. Погляд у минуле України підтверджує думку: кожна політична спільнота нормально функціонує лише тоді, коли в ній існує життєздатна активна меншість – еліта., яка спроможна усвідомлено визначати напрями соціальної орієнтації та історичного розвитку нації.

Початок ХХ ст. українська еліта зустріла невідповідною, адже була неорганізована і нечисленною (напередодні 1917 р. вона налічувала не більше 3 відсотків). Панівними були автономістські, у кращому разі, мрії, ілюзії, Велась перманентна боротьба за впливи. Якщо в духовно-культурній сфері еліта діяла енергійно й послідовно, то у сфері політичній вона не спромоглася консолідуватися навколо національної ідеї. Це не означає, що не було таких спроб, досить згадати М. Міхновського і і засновану ним Українську народну партію з її 10 заповідями. Він був першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право її народу на самовизначення [1]. Але, на жаль українська еліта не змогла піднятися над власними різнопартійними інтересами, взятися за реалізацію демократизму в політичному житті.

Однак не ці спроби визначали менталітет української еліти. Вона не зуміла мислити стратегічно, не була відважна й послідовна навіть у сфері соціально-економічній, бо намагалась одразу задовольнити народну більшість. Досить почитати спогади В. Винниченко [2]. Революції початку ХХ ст. довели необхідність формування нової національної еліти, що підштовхнуло до опрацювання теоретичних проблем.

Можна вирізнити два напрями теоретичних пошуків. Перший репрезентували державники – монархісти, серед яких найяскравіша постать – В. Липинський. «Без національної аристократії – без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – не має і не може бути нації»[3, с. 137]. В. Липинський вважав, що до аристократії повинні входити найкращі мужі нації, без огляду на їх походження і маєтковий стан, зокрема селянство, шляхта, робітництво, інтелігенція. Організаційно найбільш придатним методом державного будівництва монархії мав бути спосіб класократії. Його суть полягала в тому, що активна меншість (аристократія) брала участь у законодавчій, виконавчій і судовій владі через обрання її з усіх класів та станів українського суспільства. В. Липинський зазначав, що однією з причин поразки національної революції також була слабкість та нечисленність української еліти – аристократії, яка що до того ж спиралася на традиції чужої державності і політичних культур. Тому вирішальною передумовою нового відродження української держави, вважав він, повинно стати формування української національної аристократії.

Другим напрямом пошуків у теорії елітаризму став радикальний націоналізм, репрезентований насамперед Д. Донцовим. У своїй праці «Націоналізм» він спираючись на думки Ф. Ніцше, Ж. Сореля, В. Парето, Г. Зіммеля, сформулював основні положення нового українського націоналізму. Важливе місце в цій теорії займав постулат про утворення національної еліти – «вибраної ініціативної меншості». Д. Донцов писав з цього приводу, що не

народні маси творять історію, а відважна, спрагнена влади ініціативна меншість, яка є підставою «всякого суспільного процесу»[4, с. 190].

Зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі як оплоту національної еліти стало трагедією для українського народу. Інтелегенція денационалізувалася, для представників тогочасної еліти було характерним зросійщення, ополячення, що наприкінці XVIII ст. призвело до повного винищення національної самосвідомості панівних верств. Лише в другій половині XIX ст. виникають соціально-економічні передумови для національного відродження, але ні панівні верстви, ні робітники, ні незначна кількість інтелектуалів не могли стати постачальником української національної еліти, соціальною базою національної революції. Це, а також деякі інші причини, призвели до трагічних наслідків української революції 1917–1921 рр. Прийшовши до влади, українська еліта не зуміла її втримати.

Друга світова війна, ліквідація галицького «Г'ємонту» як одного з державних ідеологічних центрів незалежної політичної думки надовго припинили теоретичні пошуки. Політична думка була зведена до тісних рамок апологетики тоталітарного режиму і панування насправді номенклатурної еліти.

Джерела та література

1. Міхновський М. І. Самостійна Україна. Київ : Дікор, 2002. 80 с.
2. Винниченко В. Відродження нації (історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ : Книга Роду, 2008. 797 с.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. *Про ідею і організацію українського монархізму*. Київ : Київ-Філадельфія, 1995. 470 с.
4. Донцов Д. Націоналізм. Київ : ФОП Стебляк, 2015. 256 с.

КРИМСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Л.І. РУБЦОВА

Чувікіна Н.В., Рубцова О.Л.

Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка НАН України

Видатний дендролог та ландшафтний архітектор, доктор біологічних наук, професор Леонід Іванович Рубцов (1902–1980) брав участь у створенні та реконструкції багатьох ботанічних садів та парків. Найбільш відома його робота зі створення дендрарію Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України, який він присвятив майже 30 років свого життя. Набагато менше відомо про його науково-організаційну роботу в Криму – протягом 1955 р. він виконував обов'язки голови президії Кримського філіалу АН УРСР та про його науково-педагогічну роботу в Криму.

У 1953–1954 рр. Л.І. Рубцов навчався у докторантурі у Ботанічному інституті імені В.Л. Комарова в Ленінграді. Успішний захист докторської дисертації «Биологические основы создания садово-паркового ландшафта» відбувся 1 грудня 1954 р. Після захисту Леонід Іванович повернувся до Києва, до Ботанічного саду АН України, де він з 1948 р. керував відділом дендрології. Але у січні 1955 р. наказом Президії АН УРСР Л.І. Рубцов був переведений з Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (ЦРБС, нині –

Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка НАН України) на адміністративну роботу до Криму: він був призначений тимчасово виконуючим обов'язки голови президії Кримського філіалу АН УРСР. У протоколі Президії АН УРСР від 25 січня 1955 р. сказано: «Призначити з 25 січня 1955 р. Л.І. Рубцова (у порядку переведення з Ботанічного саду АН УРСР) т.в.о. голови президії Кримського філіалу АН УРСР» [2]. Майже одночасно Л.І. Рубцов був призначений членом бюро президії, членом президії, членом вченої ради Кримського філіалу АН УРСР.

Кримський філіал, як регіональне відділення АН СРСР був заснований у квітні 1948 р. як науково-дослідна база з метою розвитку наукових досліджень за напрямками, що відповідали народно-господарським потребам Криму. Основними завданнями філіалу були: розвиток теоретичних досліджень у галузі природничих і суспільних наук; підготовка рекомендацій щодо використання результатів наукових розробок у народному господарстві; вивчення природних багатств, проблем економіки та культури Криму. На початку 1950-х років до філіалу входили відділи геології, спелеології і картознавства, хімії, історії і археології, ґрунтознавства, геоботаніки і рослинництва, агролісомеліорації і степового лісорозведення, зоології, а також Карадазька біологічна станція і дослідно-експериментальний пункт «Міжгірне».

У 1954 р. після входження Кримського півострова до складу Української РСР, філію було передано у підпорядкування АН УРСР. Головою Президії філії призначили доктора геолого-мінералогічних наук Якова Дмитровича Козіна. На той час Кримська філія являла собою комплексну науково-дослідну установу, і мала у своєму складі 8 відділів та 1 станцію, в яких працювало 74 наукових співробітників, у тому числі 38 кандидатів та 5 докторів наук. Вченим секретарем та членом Президії Кримського філіалу АН УРСР та завідувачем кафедри ґрунтознавства Кримського сільськогосподарського інституту у 1949–1956 рр. був Михайло Андрійович Кочкін (1908–1980), з яким у Леоніда Івановича Рубцова склалися дружні стосунки.

Робота на адміністративній посаді дуже обтяжувала Л.І. Рубцова, який звик до живої роботи з рослинами, він сумував за Ботанічним садом, за відділом дендрології, за родиною, що залишалася у Києві. У Сімферополі, де він жив та працював 1955 р., він змушений був займатися організаційними справами, більшу частину робочого часу проводити у кабінеті, вникати у роботу різних відділів філіалу.

Восени 1955 р. у Президії АН СРСР обговорювалася реорганізація роботи Кримської філії, робота Л.І. Рубцова у Криму вже перестала бути необхідною, і, зважаючи на його прохання, у вересні того ж 1955 р. Президія АН УРСР ухвалила: «Надати з 20 вересня 1955 р. в. о. голові Президії Кримської філії АН УРСР д.б.н. Л.І. Рубцову щорічну відпустку, і після повернення з відпустки звільнити його від виконання обов'язків голови президії Кримської філії АН УРСР та повернути на роботу до Ботанічного саду АН УРСР» [2]. В кінці жовтня Леонід Іванович передав справи по Кримській філії своєму заступнику доктору геолого-мінералогічних наук Я.Д. Козину і повернувся до Києва.

У листопаді 1955 р. Кримський філіал АН УРСР було реорганізовано, частину його відділів було переведено до складу відповідних інститутів АН УРСР. На базі інших відділів були створені філії інститутів рослинництва, мінеральних ресурсів та історії моря. До 2014 р. у Автономній республіці Крим діяв Кримський науковий центр НАН України та Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, що був одним із шести регіональних центрів у складі НАН України.

У 1955 р. закінчилася адміністративна, але не наукова робота Л.І. Рубцова у Криму. Леоніда Івановича дуже цікавили парки Південного берега Криму, він неодноразово їздив до Криму як по роботі, так і на відпочинок. У 1957–1958 рр. співробітники відділу дендрології Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР під керівництвом Л.І. Рубцова при виконанні теми відділу «Обобщение опыта садово-паркового строительства УССР» провели детальне обстеження парків різних регіонів України. Опис парків проводили за схемою: 1) історія парку, 2) характер території, 3) основні прийоми планування, 4) дендрологічний склад насаджень, 5) найбільш цікаві та цінні дерева, 6) наявність пошкоджень та шкідники, 7) схема планування парку. Обов'язково проводилася фотофіксація основних композицій парку, видатних дерев та споруд. Для цього у склад експедиції часто входив професійний фотограф. Учасники експедиції 1957 р. обстежили сади і парки Криму. До складу експедиції входили д.б.н. Л.І. Рубцов (ЦРБС), к.б.н. М.П. Волошин (Нікітський ботанічний сад), канд. архітектури І.О. Косаревський та доцент Київського художнього інституту, художник І.М. Красний. Маршрут експедиції було прокладено через міста: Артек, Гурзуф, Ялта (Нікітський ботанічний сад), Масандра, Алушка, Сімеїз, Меліси, Форос. Експедиція проводилася з 8 липня по 5 серпня 1957 р. [4, арк. 13–14]

Найбільш цікавою ділянкою парку Форос Леонід Іванович вважав «Райський куточок». Ділянка була, на думку Л.І. Рубцова, одним з кращих зразків збагачення природного ландшафту гірської балки засобами ландшафтної архітектури. Саме там зосереджені найбільш екзотичні види дерев. У лісопарковій частині парку Форос, де були збережені природні ландшафти сухих лісів південних схилів гірського Криму, Леоніда Івановича вразили дикі фісташки з стовбурами діаметром 80–90 см, що розташувалися серед валунів. Здавалося, що ці вузлуваті стовбури ніби висічені з каменю.

У парку при санаторії «Меліси» Леонід Іванович відзначив дуже красивий екземпляр кипарису пірамідального, що мав висоту 30 м, красиві старі екземпляри дубу та фісташки та алеї з 30–35-річних пірамідальних кипарисів.

У курортному парку Сімеїзу Л.І. Рубцов також відзначив центральну кипарисову алею – головну вісь композиції парку. Серед цікавих дерев Леонід Іванович відзначив дуже красиві екземпляри пірамідального тису, що сягали 7–8 метрової висоти. Особливої принадності парку надавали краєвиди, що відкривалися на навколишні гори [4, арк. 15–18].

Особливу увагу учасники експедиції приділили архітектурно-планувальному вирішенню Алушкінського парку. Пізніше Л.І. Рубцов зі співавторами детально охарактеризували Алушкінський парк у Криму [1, 5]. У цих роботах автори наводять найкращі приклади ландшафтних композицій цього

видатного парку. Л.І. Рубцов відзначає, що найважливішими перевагами парку є гармонійна єдність з оточуючим ландшафтом. Він також підкреслював, що в Алупкінському парку широко використано такий прийом художнього впливу на людину, як контраст: галявини пейзажного району та ущелини району Великого хаосу. Велику увагу при дослідженні Алупкінського парку Л.І. Рубцов приділив галявинам, які, як він вважав, часто є головними у створенні паркових композицій. В брошурі «Алупинский парк в Крыму» автори детально проаналізували цілий ряд галявин цього парку: платанову, сонячну, контрастну, каштанову [1]. В подальшому Л.І. Рубцов в своїх теоретичних розробках велику увагу приділяв дослідженню та ландшафтному формуванню галявин [6].

Тісні зв'язки склалися у Л.І. Рубцова з науковцями Нікітського ботанічного саду. У другій половині 1960-х років у Нікітському ботанічному саду була створена майстерня ландшафтного проектування, де працювали молоді інженери-дендрологи. Л.І. Рубцов часто приїздив до Криму, обстежував кримські парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, відвідував Нікітський ботанічний сад, де читав лекції з ландшафтної архітектури, послухати які завжди прагнули молоді співробітники саду. Один з них – Анатолій Анатолійович Анненков під керівництвом Л.І. Рубцова працював над темою «Ландшафт – основа формирования системы зеленых насаждений Южного берега Крыма». Леонід Іванович щедро ділився знаннями зі своїми учнями, і А.А. Анненков став чудовим фахівцем з ландшафтної архітектури. Він розробляв проекти парків у багатьох санаторіях Криму, брав участь у реконструкції резиденції президента у Форосі. Найкраща його робота – реконструкція парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва «Айвазовское» в пмт. Партеніт у Криму [7]. За цю роботу колектив парку на чолі з А.А. Анненковим був нагороджений у 2008 р. золотою медаллю лауреата Національної премії в галузі ландшафтної архітектури та дизайну «Квітуча Україна» та золотою медаллю за перемогу в конкурсі «Сади нації» [3].

Л.І. Рубцов багато разів бував у Криму, у 1955 р. працював виконуючим обов'язки голови президії Кримського філіалу АН УРСР, неодноразово досліджував та описував парки Криму, читав лекції молодим співробітникам Нікітського ботанічного саду. В Криму живе та плідно працює у галузі ландшафтної архітектури його учень А.А. Анненков.

Джерела та література

1. Волошин М.П., Косаревский О.А., Рубцов Л.И. Алупинский парк в Крыму. К.: Гос. изд-во лит. по строительству и архитектуре, 1961. 39 с.
2. Історія НАН України 1951–1955 рр. Ч.1. Документи і матеріали. К., 2012. С. 777–778.
3. Крюкова И. Никитский ботанический сад. История и судьбы: монографія. Симферополь: Н. Оріанда, 2011. С. 314.
4. Отчет по теме «Обобщение опыта садово-паркового строительства» за 1956–1958 гг. *Архів НБС імені М.М. Гришка НАН України*. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 13–18.
5. Рубцов Л.И. Приёмы композиции древесных растений в пейзажах Алупинского парка: *Сб. работ по дендрологии и декоративному садоводству*: Труды. Т. 32 / ВАСХНИЛ. Гос. Никит. бот. сад. Ялта, 1960. С. 11–14.
6. Рубцов Л.И. Проектирование садов и парков: Учеб. пособие для учащихся техникумов. М.: Изд-во. литературы по строительству, 1964. 235 с.

СТРУВЕ ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ – ОДИН ІЗ НАЙВИДАТНІШИХ АСТРОНОМІВ ТА ГЕОДЕЗИСТІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Шувалова С.І.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Василь Якович Струве, при народженні Фрідріх Георг Вільгельм Струве, народився 15 квітня 1793 р. в німецькій родині директора гімназії математика Якова Струве в датському, нині німецькому, місті Альтона.

Династія Струве бере початок з XV ст. у Німеччині і є однією з найвидатніших династій в історії науки. Найзначнішим досягненням цієї сім'ї є значний внесок у розвиток астрономії та геодезії ХІХ–ХХ ст., коли закладалася база сучасної астрономічної науки та освіти. Майже всі астрономи Струве були нагороджені престижною у галузі астрономії нагородою – Золотою медаллю імені Іссака Ньютона Лондонського королівського астрономічного товариства, яка присуджується за великі досягнення у астрономічній галузі: 1826 р. – Василь Якович Струве, 1850 р. – Отто Васильович Струве, 1903 р. – Герман Оттович Струве, 1944 р. – Отто Людвігович Струве.

Славна династія Струве має науковий зв'язок й з Україною. У ХVІІІ–ХІХ ст. були засновані Морська (Миколаївська) і Львівська обсерваторії, а в новостворених університетах Одеси, Харкова та Києва відкрито кабінети астрономії та обсерваторії. За сприяння розвитку обсерваторій у Києві та Харкові Струве було відзначено в обранні його Почесним членом Київського університету у 1846 р. та Почесним членом Харківського університету у 1859 році.

Струве був одним із тих німців, які переїжджали до Російської імперії за своєю мрією про країну безмежних можливостей. І Росія ставала для них другою батьківщиною.

Фрідріх Георг Вільгельм Струве народився у багатодітній сім'ї. Хоча його батько Якоб мав непогано оплачувану посаду директора гімназії, проте дати пристойну освіту усім своїм нащадкам було непросто. Тому освіту Фрідріх здобував під керівництвом батька, роблячи упор на філологію. І у 15 років він був повністю підготовлений для вступу до університету. Але над ним нависла загроза насильницького призову у Велику армію Наполеона. Тому у 1808 р. Фрідріх покидає Німеччину і дістається до Дерпту (нині місто Тарту у Естонії), де з 1802 р. відновив роботу знаменитий університет, який невдовзі стане одним з найкращих у Європі. Місто Дерпт належало Російській імперії. У цьому місті жили і працювали старший брат Фрідріха Карл, який був доцентом і викладав у Дерптському університеті, а також друг батька, вчитель Генріх Крістіян Шумахер.

У Дерптському університеті, враховуючи волю батька, Фрідріх почав вивчати філологію, але також записався на курси філософії та астрономії. Через відсутність батьківської матеріальної підтримки він став домашнім вчителем дітей фон Мейнерса та синів графа фон Берга у маєтку Сангасте.

Наприкінці 1810 р. Струве склав іспит кандидата філології, а за дисертацію «*De studiis criticis et grammaticis apud Alexandrinos*» (критичний розгляд творчості олександрійських поетів) він отримав золоту медаль.

Після закінчення університету йому запропонували місце викладача історії у Дерптській гімназії, але він побажав продовжити навчання з математики та фізики. Вирішальну роль у зміні наукових інтересів Струве зіграв Георг Фрідріх фон Паррот, який займав кафедру фізики і пост ректора Дерптського університету. Але Паррот також порадив талановитому студенту звернути свою увагу на астрономію.

Під керівництвом професора-астронома Йогана Гута Струве почав робити спостереження і на їх основі написав першу, присвячену астрономії роботу, – «Про географічне положення Дерптської обсерваторії», яку 30 жовтня 1813 р. захистив як магістерську дисертацію. Ця дисертація стала основою для майбутніх градусних вимірювань. Після цього молодий вчений отримав посаду екстраординарного професора астрономії та математики, а також став університетським астрономом-спостерігачем.

Ставши професором, Фрідріх повернувся додому, щоб відвідати батьків, з якими він не бачився 6 років. Там він зустрів Емілію Валле, з якою одружився в червні 1815 р. під час свого наступного візиту до Альтони. У шлюбі, який тривав 19 років (у 1834 р. Емілія померла), вони мали дванадцятьох дітей, четверо з них померли у дитинстві. Згодом Струве одружився вдруге, на Йоганні Бартельс. Від другого шлюбу у нього було ще шестеро дітей.

З 1814 р. Струве почав читати курси лекцій з прикладної геометрії або геодезичних робіт, математичної географії, тригонометрії та астрономії. Та незважаючи на інтенсивні астрономічні спостереження і часту відсутність через польові геодезичні роботи, він ні на один семестр не переривав читання лекцій. За 25 років роботи у Дерптському університеті прочитав 20 лекційних курсів, повторюючи кожний у середньому по шість разів. Під керівництвом Струве виросло багато видатних вчених.

Обсерваторія університету на той час мала мізерну кількість обладнання, а основне знаряддя, великий пасажний інструмент, навіть не був встановлений. Фінансування, 200 карбованців на рік, ледь вистачало на придбання необхідної літератури. Завдання щодо оснащення обсерваторії лягло на плечі Струве. Працездатність вченого була воістину фантастичною: астрономічні спостереження, польові геодезичні роботи, викладання на кафедрі, виконання адміністративних обов'язків. Створювалося таке враження, що він взагалі ніколи не спав. Василь Якович власною діяльністю у житті підтверджував вислів свого батька Якоба про сім'ю Струве: «Ми, Струве, не можемо жити без захоплюючої роботи, так як ми переконалися ще в ранній юності, що це – найкорисніша і найкраща приправа людського життя».

Встановивши пасажний інструмент, молодий астроном зосередився на спостереженні приполярних зірок. Особливо його увагу привертали спостереження подвійних зірок. Згодом дослідження саме в цій області прославили його як астронома.

У 1815 і 1816 роках Струве подорожує по Німеччині, знайомлячись з провідними астрономами, математиками (Г.В.М. Ольберс, К.Ф. Гаусс, Ф.В. Бессель та ін.) та виробниками оптичних приладів (Й.Г. Репсольд, Й. Фраунгофер). А отримавши солідне фінансування, Струве замовляє обладнання та поступово оснащує Дерптську обсерваторію новими приладами. У 1822 р. був встановлений меридіанний круг роботи Рейхенбаха, а у 1824 р. – рефрактор з об'єктивом у 9 дюймів роботи Фраунгофера, найкращий і найбільший на той час.

Влітку 1816 р. за дорученням та на кошти Ліфляндського економічного товариства Струве взявся за геодезичні роботи. Ліфляндське товариство було зацікавлене у складенні точних карт краю, необхідних для розвитку торгівлі і мореплавства. Під керівництвом вченого почалися астрономічно-тригонометричні зйомки. Ці геодезичні роботи, які успішно були завершені у 1819 р., стали знаковими у діяльності Струве. Не залишаючи спостережень у Дерптській обсерваторії, Струве вирішив продовжити градусні вимірювання.

З метою визначення форми і розмірів Землі вчені різних країн займалися градусними вимірами дуг меридіанів і паралелей. А у 1821 р. також і Струве розпочав роботи з вимірювання дуги меридіана довжиною $3^{\circ}35'$ між островом Гогланд (у Фінській затоці) і містом Якобштадт (нині територія Латвії), які завершилися через 6 років. Опублікована Струве праця з описом цих вимірювань вважається класикою геодезії. Тут були використані нові методи та дуже точні прилади, виготовлені за його вказівками.

Струве Василь Якович став авторитетом з питань вищої геодезії. Завдяки цьому у Дерптському університеті створився центр підготовки астрономів і геодезистів для Російської імперії. На лекції Струве приходило багато слухачів, особливо вихованці Професорського інституту, офіцери Генерального штабу та військово-морського флоту. У 1822 р. молодий вчений був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук.

Після смерті у 1818 р. професора Й. Гута, Струве прийняв посаду професора кафедри астрономії, а у 1819 р., у віці 26 років, став директором Дерптської обсерваторії.

За 20 років (1819–1839 рр.) на посаді директора обсерваторії, Струве оснастив її першокласними для того часу інструментами: рефрактором Фраунгофера і геліометром Репсольда. Рефрактор дозволив Струве провести каталогізацію подвійних зірок, а також одному з перших у світі вчених достовірно виміряти відстань до зірки (Веги у сузір'ї Ліри).

Вивчення подвійних зірок стало головною справою всього життя вченого.

У 1822 р. Струве видав каталог подвійних зірок, що містить відомості про 795 об'єктів. У 1827 р. вийшов наступний каталог, «Новий каталог подвійних і складних зірок», що містить 3112 подвійних зірок. А у 1837 р. виданий каталог «Мікрометричні вимірювання подвійних і кратних зірок».

Струве став відомим по всій Європі астрономом. За дослідження подвійних зірок нагороджений престижною золотою медаллю Лондонського Королівського Астрономічного товариства. Від російського царя Миколи I отримав

діамантовий перстень та був обраний почесним членом Петербурзької Академії наук.

За величезний науковий авторитет та надзвичайні адміністративні здібності, у 1830 р. цар Микола I обрав вченого Струве Василя Яковича для заснування Імператорської обсерваторії, яка згодом, поряд з науковими відкриттями, стане своєрідним пам'ятником Струве, як великому вченому і організатору.

З 1833 р. Струве – найактивніший учасник проекту спорудження обсерваторії. Цар дозволяє йому замовляти, не дивлячись на вартість, будь-які необхідні інструменти. Так завдяки зусиллям Струве був придбаний найбільший у світі на той час знаменитий телескоп-рефрактор з 30-дюймовим об'єктивом.

У квітні 1834 р. Микола I схвалює вибір місця – Пулковські пагорби – для будівництва майбутньої обсерваторії і робить розпорядження про передачу Академії наук земельної ділянки площею 20,5 десятин (22,40 га) з зазначенням про заборону будь-якого будівництва на відстані ближче однієї версти від південної межі цієї ділянки без дозволу директора обсерваторії.

Перший камінь Пулковської обсерваторії закладено в червні 1835 р., а 19 серпня 1839 р. – урочисте її відкриття. Струве став її першим директором і керував аж до 1862 р., поки хвороба не змусила його піти у відставку.

На посту директора, Струве не міг вже так багато часу приділяти спостереженням. Перші роки багато часу витрачав на облаштування обсерваторії: стежив за установкою та дослідженнями інструментів, виготовляв допоміжні прилади, розроблював плани та інструкції майбутніх спостережень. Але все ж таки паралельно проводив регулярні спостереження за допомогою пасажного інструменту, побудованого на його замовлення. І ця робота привела Струве до визначення постійної аберації світла. Визначена Струве система астрономічних постійних отримала на той час всесвітнє визнання і використовувалася майже 50 років.

До 1847 р. у Пулково Струве викладав практичну астрономію і геодезію офіцерам Генерального штабу, корпусу топографів Військово-топографічного депо, гідрографічного департаменту, а з 1848 р. він продовжував читання тільки теоретичного курсу. Також особисто займався комплектуванням бібліотеки Пулковської обсерваторії і до 1845 р. завершив складання каталогу, що містить 5411 назв. Обсерваторія надовго стала центром діяльності російських геодезистів: отримувалася освіта, організовувалися географічні та геодезичні експедиції, проводилася обробка їх результатів.

Пулково стає «астрономічною столицею світу», так висловився у 1860-х роках знаменитий американський астроном Бенджамін Апторп Гулд.

Поступово Струве став все більше приділяти увагу кабінетній роботі і впритул взявся за обробку результатів, накопичених за 30 років. За його ініціативи стали виходити Пулковські зоряні каталоги.

У 1845 р. вийшла друком капітальна праця вченого «Опис Головної астрономічної обсерваторії в Пулково», яка стала настільною книгою з практичної астрономії і взірцем для будівництва інших обсерваторій. У книзі «Етюди зоряної астрономії» (1847 р.) не тільки викладалися роздуми і висновки вченого у галузі розвитку зоряної астрономії, а й містився доказ існування

космічного поглинання світла. І тільки через 83 роки (1930 р.) американський астроном Роберт Юліус Трюмплер підтвердив і вдруге довів, що світло поглинається у міжзоряному просторі.

У 1852 р. світ побачив каталог «Середнє положення подвійних і кратних зірок», в якому наведені результати спостережень 2874 зірок, в основному, подвійних і кратних. Результатом геодезичних досліджень вченого стала двотомна праця «Дуга меридіана в $25^{\circ}20'$ між Дунаєм і Льодовитим морем, виміряна в 1816 по 1855 рр.» (1857–1861 рр.). Ця класична праця у багатьох відношеннях і сьогодні не має собі рівної.

Хоча головним чином Струве займався астрономією, значну увагу він приділяв і спостереженням для розвитку геодезичних робіт. З 1816 по 1855 рр. Струве у співпраці з військовим геодезистом Карлом Фрідріхом Теннером запровадили градусні вимірювання дуги меридіана на величезному просторі від узбережжя Льодовитого океану до гирла Дунаю. Було виконано найбільш великомасштабне у світі вимірювання фігури Землі – 25-градусна ($25^{\circ}20'$) «Російсько-скандинавська» дуга меридіана, яка потім отримала символічну назву «геодезична дуга Струве».

Довжина дуги становить 2821.8 км, що дорівнює $1/14$ окружності Землі. «Дуга» складається з 258 трикутників із 265 точно визначеними координатами вершин кутів. Ці трикутники утворюють своєрідний ланцюг, прокладений на місцевості приблизно вздовж меридіану.

«Геодезична дуга Струве» служила науці про Землю протягом 130 років, (до 1950-х рр.). А високу точність результатів Струве Василя Яковича по визначенню її довжини сьогодні підтверджено застосуванням сучасних засобів супутникових технологій.

Масштабні геодезичні роботи мали не тільки науковий інтерес (уточнення розмірів і форми Землі), не тільки практичний (підвищення точності географічних карт), а й міжнародне значення. Вперше у світі був накопичений досвід міжнародного науково-державного співробітництва. У момент створення дуги Струве, вона перетинала територію лише двох держав – Російської імперії та об'єднаних на той час в єдину державу Швеції та Норвегії. На закріплених кінцевих пунктах дуги (південний – с. Стара Некрасівка Ізмаїльського р-ну на Одещині в Україні, північний – поблизу м. Хаммерфест у Норвегії) були встановлені пам'ятники з написами подяки народам російською та латинською мовами, наприклад, на південному пункті – «Южный предел дуги меридиана $25^{\circ}20'$ от реки Дуная до океана Ледовитого чрез Россию, Швецию и Норвегию по повелению Августейших монархов императоров Александра I, Николая I и короля Оскара I. Постоянно трудясь, с 1816 по 1852, измерили геометры трех народов. Широта $45^{\circ}20'28''$. Нині дуга Струве проходить через 10 країн: Норвегію, Швецію, Фінляндію, Росію, Естонію, Латвію, Литву, Білорусь, Молдову та Україну. За зверненням цих країн до ЮНЕСКО, 15 червня 2005 р. було ухвалене рішення про занесення до Списку всесвітньої спадщини Геодезичної дуги Струве, як об'єкта культури унікальної цінності.

24 жовтня 1861 р. Василь Якович Струве подав прохання про відставку, а 11 листопада 1864 р. великий вчений помер. За своє життя Струве був почесним

членом і членом-кореспондентом 12 закордонних академій, вчених товариств, залишив понад 100 мемуарів, що відносяться до геодезії і практичної астрономії, звітів про різні експедиції, відгуків і ін.

Струве Фрідріх Георг Вільгельм (Василь Якович) займав одне з найвидатніших місць серед астрономів та геодезистів першої половини XIX століття.

К 100 ЛЕТИЮ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ПЛАВКИ ЧЁРНЫХ МЕТАЛЛОВ

Яицкий В. М.

*Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт» (г. Харьков)*

Электрометаллургия, первые опыты в которой были проведены в 1835 г., получила широкое развитие в мире только с 1900 г. (в России – с 1909 г.). Идея выплавки стали в электрических печах была запатентована Ф. Пишоном во Франции ещё в 1853 г. Такая электропечь шахтного типа имела 4 угольных электрода и могла плавить металла с помощью сильной батареи. Однако конструктор предусмотрел на этой печи и обычную топку – на всякий случай. Но практическое применение в печах П. Геру (в иной транскрипции – Эру) эта идея на Западе была реализована только после 1900 г [1].

В 1878 г., англичанин Вильям Сименс предложил конструкцию электропечи сначала с вертикальным угольным электродом и электрической дугой между ним и металлом, а позднее – печь с двумя горизонтальными электродами и электрической дугой между ними. Он впервые выплавил железо из руды при помощи электрической дуги. Производительность его печи была 10 килограммов в час. Но железо получалось со значительными примесями, а потому оказалось для технических целей непригодным.

Русский изобретатель, создатель электросварки Н.Н. Бенардос в 1887 г. предложил использовать гальванический ток высокого напряжения для спекания и обработки железа [1].

Интересны работы известного французского химика и инженера Анри Муассана (1852–1907). С его именем связано изобретение и введение в лабораторную практику электроплавильной печи, над которой он вел работу более 10 лет. Первую конструкцию печи изобретатель представил в 1892 г. Парижской Академии наук. Печь состояла из двух кирпичей. Нижний кирпич имел желоб, по которому проходили два электрода. В середине этого кирпича располагалось небольшое углубление, куда помещался тигель с обрабатываемым веществом. Электроды могли свободно двигаться с помощью двух скользящих приспособлений, что позволяло легко регулировать работу печи. Благодаря тому, что здесь впервые была получена необычайно высокая температура – до 4000° С, печь быстро нашла широкое применение в научных лабораториях. В 1906 г. Муассан удостоился Нобелевской премии за свои «Исследования и метод выделения фтора и за научное применение электрической печи, носящей его имя» [7].

Изобретатель при помощи своей печи получил искусственные алмазы путем растворения углерода в жидком чугуна с последующим охлаждением (1893),

бористую сталь (1894), восстановил окислы ряда тугоплавких металлов, получил карбиды кальция (1899), калия, натрия (1894). Электротермическим путем получил в чистом виде молибден (1895), вольфрам (1897). Однако его печь имела все-таки не промышленное, а чисто лабораторное применение.

Началом производственного применения электричества в металлургии можно считать конец XIX – начало XX века, когда трое изобретателей почти одновременно предложили различные типы промышленных электросталеплавильных печей [2, 4].

Изобретателем одной из печей явился француз Поль Луи Эру (1863–1914). Сын кожевника, он с 19 лет посещал занятия в Горной академии в Париже. Изучал там электротехнические способы получения металлов, слушая лекции профессора Ле Шателье. С 1885 г. П. Эру посвятил себя опытам по получению алюминия. После ряда неудач на последние средства он приобрел электрогенератор, способный давать ток в 400 ампер при напряжении 30 вольт.

Успех выпал на долю двух молодых ученых – француза П. Эру и американца Чарльза М. Холла. Независимо друг от друга они открыли в одном и том же году одинаковый способ получения алюминия методом электролиза раствора окиси алюминия Al_2O_3 в расплавленном криолите Na_3AlF_6 . После ряда усовершенствований в 1893 году Эру добился расхода электроэнергии 20 кВт*ч на килограмм алюминия. Чтобы понять значение достижения Эру, надо знать, что и сейчас, более, чем через 120 лет после открытия Эру, расход электроэнергии составляет 16,8 – 18 кВт*ч на килограмм [3].

В печи своей конструкции Эру пытался получить сплавы железа и чистое железо. В 1888–1892 гг. изобретатель разработал электропечь для производства ферросплавов и карбида кальция. В ней он получил феррохром и ферровольфрам, а в 1900 г. сплавил железные отходы в литую сталь.

Получение железа из руд в крупных масштабах с помощью тока предложил итальянский капитан Эрнесто Стассано (1859–1922). Он воспользовался вольтовой дугой, чтобы восстановить окислы и расплавить полученную металлическую массу. Предварительно из рудной смеси прессовались брикеты.

Стассано изобрел дуговую печь с подвесными электродами – в 1889 г. были получены английский и итальянский патенты. Изобретатель предлагал способ получения чугуна, основанный на использовании электродуги. Потому и первая его электропечь имела форму домны. Опытную печь он построил близ Рима. Высотой она была 3 метра, снабжалась током в 1800 ампер и 50 вольт. В 1901 г. Стассано провел опыты по получению металла из пиритных огарков. В печах Стассано использовалась электрическая дуга, возникающая между угольными электродами, расположенными горизонтально. В патенте изобретатель указывал, что его печь предназначена для получения «литого ковкого железа с любым содержанием углерода и ферросплавов в жидком состоянии.. путем прямого восстановления железных руд с помощью древесного угля под влиянием лучистой теплоты вольтовой дуги» [5]. На построенной англо-итальянским обществом печи Стассано производилась сталь по 97,5 лиры за тонну против 155 лир итальянской рыночной цены за металл.

Основоположником электрометаллургии в Италии, наряду со Стассано называют и Себастьяно Ферранти, который в 1882 г. запатентовал новый тип

генератора, а в 1887 – электропечь с трансформатором, где вместо вторичной обмотки он использовал металл, поместив его в круглом тигле. Так возникла первая индукционная печь. Одновременно в 1887 г. Ферранти в Англии и Кольби в США сделали патентные заявки на индукционную печь [6].

Электропечь без электродов предложил Фредерик Къелин (1872–1910), шведский инженер. В конце февраля 1900 г. печь была построена в Норвегии и 18 марта дала первую плавку. Сталь получили высшего качества. Металл в этой печи находился в кольцеобразном пространстве, внутри которого помещалась первичная обмотка цепи трансформатора, в то время как кольцо с металлом явилось вторичной цепью. Печь представляла собой усовершенствование н электрической проводке печи Ферранти и Кольби. Она работала по принципу трансформатора, вторичной обмоткой которого являлся один виток металла, подлежащего расплавлению [5].

Русские ученые внесли весомый вклад в развитие электротехники и электрометаллургии Профессор Г.П. Ижевский в 1905 г. впервые применил проводники второго рода, ныне используемые во многих электропечах. Он же в 1907 г. предложил оригинальную электропечь сопротивления. Она испытывалась на Брянском заводе под руководством И.П. Бардина. Печь была цилиндрической формы, вращающаяся. В работе ее использовалось интересное физическое явление: при нагреве до высокой температуры огнеупоры начинают хорошо проводить ток. Русские ученые и инженеры разработали несколько оригинальных конструкций электроплавильных печей: А.Н. Лодыгин (1908), С.С. Штейнберг и инженер Грамолин (1914), Г.Е. Евреинов и С.И. Тельный (1917). В 1921 г. профессор Г.Е. Евреинов изобрел электропечь с вращающейся вольтовой дугой, имевшую значительные преимущества перед существовавшими [1].

Однако практические успехи в развитии электрометаллургии в царской России были довольно скромными. Промышленные электропечи, импортируемые из-за границы, начали устанавливать в России с 1910 г. – на Обуховском и Макеевском заводах. К началу первой мировой войны на русских заводах работало четыре такие печи и производство стали в них составляло 3,5 тысячи тонн, или 0,07% в общем выпуске стали по стране.

Мировое производство электростали изменялось следующим образом. В 1913 г. было произведено около 200 тысяч тонн стали. Первая мировая война и вызванный ею спрос на качественный металл для производства вооружения способствовали развитию электрометаллургии. К 1916 г. производство электростали превысило производство тигельной стали. В 1918 г. мировая выплавка электростали увеличилась до 1,2 миллиона тонн, то есть выросла по сравнению с довоенным уровнем в 6 раз [3].

После войны, до 1925 г., наблюдался некоторый спад в производстве электростали. В 1937 г. капиталистический мир производил уже 3,7 миллиона тонн, в том числе США – 860, Германия – 636 тысяч тонн [3].

Источники и литература

1. Бидуля П. Н. 40 лет советского сталелитейного производства. *Литейное производство*. 1957. № 10. С. 2–3.

2. Журило А. Г. Электроплавка чугуна – исторические и технологические аспекты. *Электрометаллургия*, 2012. № 1. С. 40–46.
3. Журило А. Г., Журило Д. Ю. Периодизация чугунолитейного производства до начала XX века. *Библиотека литейщика*. 2013. № 6, С. 29–35.
4. Зворыкин А. А. Осьмова Н. И., Чернышов В. И., Шухардин С. В. *История техники*. Москва : Наука, 1962. 780 с.
5. Иванцов Г. П. Теория пламенных печей. *Металлургия СССР (1917–1957)*. т. 2. / Металлургиздат. Москва, 1959. С. 304–323.
6. Малисов Л. З. Чугунолитейный цех с индукционными печами промышленной частоты. *Литейное производство*. 1966. № 4, С. 18–198.
7. Струмилин С. Г. Промышленный переворот в России. Москва : Госполитиздат, 1944. С. 18.

ПРОФЕСОР М.П. ПЕТРОВ ПРО ОКРЕСЛЕННЯ ЗУБЦІВ КРУГЛИХ ЦИЛІНДРИЧНИХ КОЛІС ДУГАМИ КОЛА

Янін В.А.

Державний університет інфраструктури та технологій (м. Київ)

Микола Павлович Петров (1836 – 1920) – російський вчений та інженер у сфері залізничного транспорту, професор Військово – Інженерної Академії та Технологічного Інституту, інженер – генерал –лейтенант. Автор цілого ряду капітальних робіт у сфері науки і техніки. Основним напрямком роботи вченого були дослідження в сфері рухомого складу та тяги на залізниці. До того ж, велика кількість робіт професора М. П. Петрова збагатили науку в цілому, стосуючись основ механіки, математики та гідравліки. Одним з перших фундаментальних досліджень професора М. П. Петрова є праця «Окреслення зубців круглих циліндричних коліс дугами кола». Саме огляду цієї роботи присвячена дана стаття.

Зубці циліндричних коліс, як відомо, обмежуються дугами епіциклоїди та гіпоциклоїди. Креслення даних кривих може бути виконано лише по точкам, і тому криві, отримані таким шляхом, незважаючи на складність креслення, не мають ні особливої правильності ні одноманітності.

Отже, зважаючи на важливу роль зубчастих коліс в машинобудуванні, досить очевидно, що з часом будуть з'являтися інші, більш прості, методи окреслення зубців. В даних методах вище зазначені криві замінювались дугами кола, проте без зазначення величини утворюваної в даному випадку погрішності.

Саме професор М. П. Петров в двох своїх статтях надрукованих в Інженерному журналі дослідив наступні питання:

1. З'ясував яким чином можна визначити погрішності в кожному випадку використання того чи іншого методу окреслення зубців.
2. Вивів формули, що дозволяли аналітичним шляхом визначити величини радіусів замінюючих дуг кола та положення їхніх центрів, за умови, що отримана погрішність буде мати найменше значення.
3. Показав геометричне побудовання зубців, при дотриманні умови найменшої погрішності.

В першій із зазначених статей попередньо розбираються декілька загальноприйнятих способів окреслення зубців, при чому вказується, що усі вони можуть бути підведені до двох наступних прийомів: точне визначення двох точок кривої, що обмежує бокових вид зубця (епі- або гіпоциклоїди), а потім

проводити через дані точки безперервну криву, або ж пошук кола, яке б підходило по можливості якомога ближче до визначених точок. Обидва способи по своїй суті досить неточні і мають один спільний та вагомий недолік. Вони не надають жодних вказівок щодо межі похибок.

Надаючи перевагу другому способу, як найпростішому, професор М. П. Петров виводить формулу за якою можна визначити з будь-якою необхідною точністю величину похибки від допустимої неправильності в окресленні зубців. А також, використовуючи вказівки виведеної ним формули відповідно до умов, яким повинні задовольняти величини радіусів дуг кола та положення їхніх центрів, для отримання мінімальної похибки – запропоновано досить проста геометрична побудова.

Прийом для визначення вищезазначених умов досить простий і складається з наступних кроків. Виходячи з положення, що у правильно окреслених зубців відношення між кутами повороту двох суміжних коліс повинно бути рівним відношенню між їхніми початковими колами, тобто:

$$\frac{\alpha}{\beta} = \frac{R}{R'}$$

При кругових окресленнях зубців, кут α' оберту одного з коліс знаходиться в такій залежності від кута оберту β другого колеса, що коли $\beta = 0$, то й $\alpha' = 0$, і відповідно α' може бути розгорнуто в строку Маклорена зі ступенем β , професор М. П. Петров отримує вираження похибки

$$\delta = \alpha' - \alpha$$

У вигляді строки, члени якої знаходяться в порядку зростання ступенів β . Очевидно, що δ тим менша, чим більше число членів з найнижчими ступенями β дорівнюють нулю.

За умовами завдання доводиться знаходити значення чотирьох величин. Тому прирівнюючи до нуля коефіцієнти чотирьох перших членів, що мають β в нижчих ступенях, отримуємо чотири рівняння для визначення чотирьох величин, які задовольняють умові найменшої похибки. В подальших своїх дослідженнях професор Петров обмежує умови задовільної похибки таким чином, щоб тільки три члена строки були рівні нулю, а відтак один з необхідних елементів для окреслення зубців вважається даною величиною, а не величиною яку шукають. Отже, автор даної теорії приймає дану величину за кут, який складається з ліній центрів початкових кругів з прямою, що з'єднує центри дуг, які обмежують зубці.

Величини радіусів кругів які визначаємо виражаються наступними формулами:

$$r = \frac{3RR'}{R+2R'} \times \cos\varphi \text{ та } r_1 = \frac{3RR'}{R+2R'} \times \cos\varphi,$$

Де r та r_1 – радіуси кругів, що потрібно визначити, R та R' – радіуси початкових кругів та φ – кут, який складається з лінії, що об'єднує центри кругів з лінією, на якій лежать центри дуг, що обмежують зубці.

Запропонована в статті перша формули та способи окреслення можуть бути використані лише у випадку зчеплення двох круглих циліндричних коліс або якщо одне колесо з'єднується з кількома взаємно рівними колесами.

Друга стаття, опублікована в Інженерному Журналі за 1875 році за авторства професора Петрова з тією самою темою описує спосіб окреслення

дугами круга зубців за умови зчеплення декількох коліс різної величини з одним і тим самим колесом (як наприклад в гвинторізному станку). Дане питання зовсім не було до цього часу розглянуто і тому викликало неабиякий інтерес.

Професор Петров розглядав два варіанти даної проблеми:

- Коли потрібно щоб лише одне колесо з багатьох передавало рух особливо точно, а інші менш точно;

- Коли усі колеса повинні допускати максимально малі похибки;

В першому випадку визначаються, вказаним у першій статті шляхом, величини радіусів та положення центрів для головного і для одного зі зчеплених коліс, а для інших коліс використовується один з багатьох існуючих емпіричних методів визначення. Для другого випадку професор Петров пропонує два варіанти визначення:

- Перший або приблизний метод полягає у тому, що достатньо для кожної пари коліс, головного та одного зчепленого з ним, знаходяться необхідні елементи по способу, що вказаний для двох зчеплених коліс, і відповідно знаходяться стільки різних значень радіусів головного колеса, скільки існує зчеплених коліс, а потім береться певне середнє значення;

- Другий або точний метод полягає в тому, що автор повертається до методу, використаному у випадку двох зчеплених коліс. Проте, прирівнювання до нуля коефіцієнтів трьох перших членів строки, яка представляє собою величину похибки при розгляді зчеплення головного колеса з кожним із зчеплених виявляється неможливим, адже в кінці кінців це призводить до протиріччя завданню. Залишається лише прирівняти до нуля коефіцієнти перших двох членів, а коефіцієнт третього члена слід зробити рівним деякій довільній скінченній величині.

Число таких довільних величин дорівнює числу зчеплених коліс. Враховуючи, що величини радіусів головного колеса, виражені функцією цих довільних величин, повинні бути однаковими не зважаючи на те, що вони будуть отримані з розгляду умов зчеплення головного колеса з різними зчепленими з ним колесами, є підгрунтя для прирівнювання між собою цих виразів. Таким чином отримуємо число рівнянь на одне менше ніж кількість довільних величин і відповідно, в дійсності, залишається лише одна величина, яка буде довільною.

Використовуючи довільність професор Петров надає цій величині таке значення, при якому всі інші довільні величини, які виражаються в функції, отримують найменші з усіх значень, що можуть існувати одночасно.

В результаті виявляється, що для радіусів дуг круга, на якому повинні бути окреслені зубці головного і кожного зі зчеплених коліс, отримуємо вирази, чисельник яких має таке ж значення, як і у випадку двох взаємо зчеплених коліс. У знаменнику перші два члена такі ж як і вище згаданому випадку, а інші виражають поправку внаслідок того, що зчеплення відбувається між декількома колесами та одним і тим самим головним колесом.

Професор Петров у своїх статтях розрахунково доводить, що радіуси кругів, які отримують при приблизному та точному методах суттєво відрізняються один від одного.

На додачу до виведених формул та методів професор М. П. Петров в кінці своєї праці надає таблицю в якій пропонує розмір кута, який формується лінією

центрів початкових кругів з прямою, що об'єднує один з центрів, що шукають, з точкою дотику початкових кругів, рівний 75^0 . Використання даної таблиці може бути досить різноплановим, так як в ній надається величина похибки в кожному випадку (точну та наближену); вказує чи можна накреслити зубець однією дугою круга або ж виступити зубець однією, а впадину іншою; і насамперед, чи можливо взагалі окреслити зубець дугою за умови, щоб похибка на перебільшила задану величину.

Дослідження професора М. П. Петрова за тематикою окреслення зубців круглих циліндричних коліс дугами кола є неоціненою для механіки та машинобудування. Вплив дослідження, виведених формул та методів важко переоцінити, адже використання зубчастої передачі широко використовується в механізмах і у наші часи.

Джерела та література

1. Петров Николай Павлович // Большая советская энциклопедия. / под ред. А. М. Прохоров 3-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1969.
2. Петров Н. П. Очертание зубчатых круглых колес дугами круга. Инженерный журнал, 1870.
3. Петров Н. П. Очертание зубчатых круглых колес дугами круга. Инженерный журнал, 1873.
4. Петров Н. П. Очертание зубчатых круглых колес дугами круга. Инженерный журнал, 1901.
5. Ачеркан Н. С. Справочник машиностроителя. Том 1. Машгиз: 1960.
6. Киричек А.В., Титенок А. В., Титенок И. А., и др. Николай Павлович Петров: жизнь во имя науки. Вестник Брянского государственного технического университета, 2017, №4 (57). DOI: 10.12737/article_5a02f9fa0a1919.81281864
7. Николаи Л. Ф. Значительнейшие из трудов проф. Н. П. Петрова. Железнодорожное дело, 1892. №11 – 12.
8. Киричек А. В., Титенок А. В., Титенок И. А. Повышение коэффициента полезного действия зубчатого зацепления. Вестник Брянского государственного технического университета, 2019. №3 (76).
9. Бусаров В. Г. Без светоча теории... О выдающемся русском ученом и государственном деятеле Николае Павловиче Петрове. Московский государственный университет путей сообщения. Москва: МИИТ, 2004. 95 с.

СЕКЦІЯ 3

ПРИРОДОЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ

РОЗВИТОК МІКОЛОГІЇ ТА ФІТОПАТОЛОГІЇ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Гамалія В.М., Руда С.П.

Державний університет інфраструктури та технологій (м. Київ)

Перші відомості щодо мікологічної флори України з'явилися в кінці ХVІІІ століття в результаті експедицій, організованих Петербурзькою академією наук для вивчення природних багатств малодосліджених регіонів Російської імперії. Німецький вчений-природознавець Йоганн Гільденштедт (1745–1781), який у 1774 р. першим відвідав новоросійські степи у складі академічної експедиції Самуеля Готліба Гмеліна (1745–1774), у своїх подорожніх записках серед списків квіткових рослин, мохів, папороті та хвощів залишив вказівки про знайдені гриби. У 1788-1796 рр. Карл Іванович Габліц (1752–1821), теж учасник однієї з експедицій С.Г. Гмеліна, був призначений віце-губернатором Таврійської губернії. Йому належить перший природничо-історичний опис Криму, де також зустрічаються відомості про гриби.

Більш ґрунтовні дані відносно мікофлори України виникли у першій половині ХІХ століття. У 1830 р. І. Юндзіл опублікував у Вільно роботу, де містився список грибів, зібраний ним у Волинській та Подільській губерніях. У 1836 р. вийшла праця І.А. Вейнмана, в якій було описано 1123 види грибів, зокрема з України. А. Демидов, що мандрував по Україні у 40-х рр. ХІХ століття, зібрав велику колекцію грибів і передав її французькому мікологу Ж. Левейє. Дослідивши її, Левейє дав опис 197 видів грибів, знайдених на території України, переважно у Криму. Але регулярне вивчення мікофлори України розпочалося після відкриття перших університетів [6].

У Харківському університеті мікологічні дослідження розгорнулись з моменту заснування кафедри ботаніки (1822) і були пов'язані з початком діяльності В.М. Черняєва (1793–1871), професора кафедри природничої історії та ботаніки. Основна заслуга В.М. Черняєва в мікології полягає не у кількості опублікованих робіт, а в тому, що він першим в Україні звернувся до розробки цієї галузі, поклавши початок регулярним мікологічним дослідженням. Одним із перших в Росії і в Україні він запровадив малюнок (кольорові акварельні зображення грибів), як один із методів дослідження і наукової документації в мікології. Він намагався проводити масові збори об'єктів у різних географічних зонах, стихійно прагнучи до пошуку порівняльного методу досліджень. Багато зробив він для популяризації наукових знань із галузі ботаніки, зокрема мікології [12].

17 травня 1872 р. ординарним професором кафедри ботаніки був затверджений Л.С. Ценковський (1822–1887). Харківський період діяльності Л.С. Ценковського був найбільш плідним у його творчій біографії. До мікологічної тематики відносяться дві статті цього періоду, перша з яких опублікована у бюлетені Академії

наук [11]. Друга стаття присвячена простеженню генетичних зв'язків між різними представниками грибів, що утворюють білу плівку при виробництві вина, оцту, квашеної капусти та огірків і була представлена на одному із засідань четвертого з'їзду природознавців у Казані [9].

На початку XX століття у Харківському університеті почав працювати А.О. Потебня (1870-1919), син відомого вітчизняного мовознавця О.О. Потебні. 16 листопада 1908 р. А.О. Потебня захистив магістерську дисертацію, присвячену історії розвитку деяких нижчих та вищих грибів. У відгуку на цю роботу професор В.М. Арнольд відзначив: «Підводячи підсумки оцінки роботи автора, я повинен вказати на автора, як на ученого, що не тільки вміє критично віднестися до поставленої задачі, а й володіє випробуваним і розробленим методом її вирішення. Почавши свою наукову діяльність з ознайомлення з формами досліджуваних ним грибів і оволодівши ними як систематик, автор зробив значний крок вперед, ввівши ембріологічні і експериментальні методи дослідження» [1, с. 58]. Як вважав Т.Д. Страхов, «найхарактернішою рисою робіт А.О.Потебні було експериментальне встановлення генетичних зв'язків між різними формами грибів шляхом вивчення історії їх розвитку» [8, с. 91]. Результатом досліджень А.О. Потебні стала запропонована ним класифікація грибів, підтримана згодом відомими мікологами, більш досконала, ніж та, що була прийнята за кордоном (Р. Saccardo). Одним із перших він встановив філогенетичний зв'язок між статевими та безстатевими формами окремих видів грибів.

У Київському університеті св. Володимира впродовж перших трьох десятиліть після його відкриття у 1834 р. мікологічні дослідження не проводилися, за винятком флористичних експедицій О.С. Роговича (1812–1878), який з 1859 по 1968 рр. керував кафедрою ботаніки. З 1870 р. кафедрою ботаніки Київського університету очолив І.Г. Борщов (1838-1878). Найбільш цікава і досить об'ємна його робота мікологічного напрямку вміщувала опис грибної флори Чернігівської губернії [10]. В ній описано 173 види грибів та міксоміцетів, наведено їх екологічні та фізіологічні дані: це була одна з перших спроб в Росії не обмежуватися описом грибів, а встановлювати їхні зв'язки з екологічними умовами та фізіологічними властивостями.

Новоросійський університет, який було відкрито в Одесі у 1865 р., став третім на території України після Харківського та Київського. З самого моменту відкриття в ньому була організована кафедра ботаніки, чимало співробітників якої проводили дослідження в галузі мікології. Першим її завідувачем став вже відомий вчений Л.С. Ценковський. Переїхавши до Одеси, він приклав багато зусиль для організації діяльності кафедри, яку він очолював упродовж шести років (1865–1871). Л.С. Ценковський виступив ініціатором планомірного природничо-наукового вивчення Новоросійського та Північнокавказького країв, особливо у сфері дослідження мікроскопічних організмів – водоростей та грибів.

Якщо дослідження з мікології та фітопатології доволі успішно розвивалися в університетах України наприкінці XIX століття, то у спеціалізованому вищому навчальному закладі – Ново-Олександрійському інституті сільського господарства та лісівництва – ці дисципліни розроблялися та викладалися у дещо меншому обсязі. На сільськогосподарському відділенні удосконалювалися старі

і розроблялися нові агротехнічні прийоми вирощування польових, овочевих та плодових культур. Проводилось вивчення біологічних та фізіологічних особливостей рослин у їх взаємозв'язку з середовищем. Створювалися засоби захисту від шкідників, хвороб і бур'янів. З 1818 по 1871 рр. всі сільськогосподарські дисципліни викладалися на єдиній кафедрі сільського господарства, у 70-х рр. почалося розмежовування її на окремі кафедри з різних дисциплін, в межах яких стали проводитися спеціальні дослідження, зокрема з мікології та фітопатології.

Питання теоретичної та практичної мікології і фітопатології посідали певне місце у дослідженнях професорсько-викладацького складу Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва та у його навчальних програмах [7].

У 1903 р. ад'юнкт-професором кафедри ботаніки був призначений випускник Московського університету, а у 1895–1903 рр. приват-доцент Київського університету, асистент С.Г. Навашина, М.В. Цингер (1866–1923). При читанні курсу ботаніки М.В. Цингер багато уваги приділяв мікології, зокрема грибам-паразитам, що викликають захворювання рослин. Серед його учнів були майбутні мікологи та фітопатологи, зокрема Г.С. Неводовський. З ініціативи М.В. Цингера у 1918 р. в інституті організували обов'язкові практичні заняття з мікроскопічного дослідження грибів-паразитів, а з 1921 р. було введено автономний курс лекцій з фітопатології, доручений Т.Д. Страхову.

Кафедру фізіології рослин з основами вчення про мікроорганізми у 1905 р. очолив Володимир Степанович Буткевич (1872–1942). Дослідження В.С. Буткевича були присвячені перетворенням білкових речовин у вищих рослин і плісневих грибів, а також поширенню ферментів у рослин. Ним було розроблено біологічний метод визначення характеристики ґрунтів, зокрема їх потреби у фосфорі та калії, за допомогою грибних культур [5]. Це була перша спроба застосування мікробіологічного методу для характеристики ґрунтів з точки зору їх забезпеченості поживними речовинами. Нині цей метод успішно застосовується у нас та за кордоном.

Питанням, пов'язаним з мікологією і фітопатологією, приділяли увагу не тільки викладачі кафедри ботаніки та фізіології рослин. В.Ю. Бранке, що обіймав посаду ад'юнкт-професора кафедри лісівництва (1883–1905), значну частину друкованих праць присвятив лісовій фітопатології, зокрема грибним хворобам деревних порід [2]. Вивчаючи рослинність Південного берега Криму, він відзначив наявність червоної гнилі кримської сосни над Алупкою та верхньою Масандрою, спричинену грибами-трутовиками, і рекомендував знищувати уражені дерева [3]. Важливі висновки щодо грибних хвороб дерев були зроблені ним під час екскурсії лісами Кавказу: "...важливість значення деревних паразитів ...ще не увійшла до числа безумовних істин. Тоді як ніхто вже не сумнівається у значенні шкідливих лісових комах, ...немає упевненості у значенні шкоди від паразитів. Відношення шкоди для лісів, яку завдають їм гриби, до шкоди від комах, можна порівняти з відношенням шкоди для людей від таких гострих захворювань, як холера, – зі шкодою від чахотки, яка непомітно, але постійно забирає багато жертв..." [4, с. 108–109]. Проте, на його думку, певний прогрес в

цьому напрямку вже намічений, оскільки "...при сучасному стані рослинної патології Європейська Росія взагалі достатньо досліджена стосовно найважливіших паразитних хвороб головних лісових деревних порід" [Там само, с. 111]. В цій же роботі В.Ю. Бранке наводить список найважливіших для російського лісового господарства грибів-паразитів.

Джерела та література

1. Арнольди В. Отзыв об исследовании магистранта А.А. Потевни. *Зап. Импер. Харьк. ун-та*. 1909. Кн. 3. С. 53-58.
2. Бранке В.Ю. Развитие учения о важнейших для русского лесного хозяина гнилостных болезнях лесных пород и охрана леса от этих болезней. *Записки Ново-Александрійского ин-та сельского хоз-ва и лесоводства*. 1901. Т. 14. Вып. 2. Варшава, 1901. С. 113-128.
3. Бранке В. Древесная растительность южного берега Крыма. *Записки Ново-Александрійского ин-та сельского хоз-ва и лесоводства*. 1895. Т. 9. Вып. 2. С. 77-99.
4. Бранке В. Из экскурсии по лесам Кавказского берега Чёрного моря. *Записки Ново-Александрійского ин-та сельского хоз-ва и лесоводства*. 1895. Т. 9. Вып. 2. С. 101-112.
5. Буткевич В.С. Культура плесневого гриба *Aspergillus niger* как способ исследования почв. *Журнал опытной агрономии*. 1909. Т. 10. Кн. 1. С. 136-141.
6. Гамалія В.М. Історія досліджень бактеріозів рослин в Україні (кінець XIX – початок ХХІ ст.) : монографія. Київ: Фітосоціоцентр, 2009. 328 с.
7. Гамалія В.Н., Забуга О.Г. Формирование учебных программ Новоалександрийского института сельского хозяйства и лесоводства на рубеже XIX-XX вв. *Проблемы биологии, экологии, географии, образования: история и современность* : материалы Второй международной научно-практической конференции, СПб, 3-5 июня 2008 г. СПб. С. 367-369.
8. Страхов Т.Д. Материалы к истории микологии и фитопатологии на Украине : *Тр. Харьк. с.-х. ин-та*. 1962. Т. 8. Вопросы фитопатологии и иммунитета растений. С. 7-47.
9. Ценковский Л.С. О генетической связи между *Mycoderma vini* Desm., *Penicillium viride* Fres и *Dematium pullulans* de Bary. *Тр. IV съезда естествоиспытат. и врачей в Казани*. 1873.
10. Borszczow I. Ein Beitrag zur Pilzflora der Provinz Černigow. *Bull. de l'Acad. des sc. de St.-Petersb.* Vol. XIII. 1868. P. 219-245.
11. Cienkowski L. Die Pilze der Kahmhaut. *Bull. phys.- mathém. De l'Acad. Imp. des Sciences de St.-Petersb.* 1872. Т. XVII.
12. Czerniaiew W.M. Nouveaux Cryptogames de l'Ukraine et quelques mots sur la flore de se pays. *Bulletin de la Societe Imperiale des naturalistes de Moscou*. 1845. V. 7. P. 132-157.

СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ І НАВКОЛОШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ Діческул В.М.

«Спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 125 м. Києва з поглибленим вивченням англійської мови»

В сучасній європейській історичній науці однією з проблем у вивченні історії Стародавнього Сходу являється взаємозв'язок цивілізацій Єгипту, Месопотамії з навколишнім середовищем. Центральне місце в цій області історичних знань займає факт підтвердження того, що причиною занепаду і загибелі стародавніх східних цивілізацій стало незбалансовані, споживацькі відносини до природи.

Перші міста світу, які виникли в Месопотамії, зіткнулися з серйозними проблемами в навколишньому середовищі. І це було пов'язано з системою

ведення сільського господарства. Останнє вимагало двох обов'язкових умов: іригації і використання плуга для орання землі. Тигр і Єфрат суттєво забезпечували хліборобство водою, тому що для контролю над іригаційною системою потрібна була велика кількість людей, які спеціалізувалися в роботах по іригації. Це в свою чергу ставило питання про розширення орних земель для того, щоб забезпечити їжею велику кількість населення міст. Очевидним є той факт, що існування в містах вузьких вулиць і маленьких кімнат в помешканнях говорить про високу чисельність населення, майже як по сьогоднішнім стандартам. Подача води в містах була зв'язана з проблемою очищення.

Що стосується забрудненості повітря, то атмосфера була наповнена димом, який в теплі, спокійні – безвітряні дні стояв у повітрі. Навіть сьогодні у великих індустриальних центрах – Калькуті, наприклад, стоїть смог, який виділяється з тисячі індивідуальних печей. Наслідком таких умов життя був високий рівень смертності в містах Месопотамії. Цікавий і той факт, що мешканці Месопотамії використовували сиру нафту для ламп і також для захисту човнів від гниття.

Месопотамці мали розвинуте почуття у визначенні відмінності, кого можна з світу тварин приручити і одомашнити, а кого ні. Вони зробили це з такими тваринами як ішак (осел) і буйвол (бізон) в доповнення до того, що вже мали одомашнених корів, свиней, козлів. Вони навчились використовувати пальмове дерево і саджали його самі. Тварини, яких вони не змогли приручити, вбивали. Наприклад, леви. В «Поемі про Гільгамеше» Енкіду представлений дикою людиною, захисником тварин. Але коли він став прирученим жіночою хитрістю його колишні друзі – тварини прийшли в жак і втекли від нього. Одним з величніших подвигів Гільгамеша і компанії його приручених тварин була битва з Халебабою, який був диким захисником кедрових лісів на Заході. Поразка Халебаби призвела до вирубки лісів на користь людині [1].

Таким чином, ми бачимо, що найдавніша легенда описує дійсний економічний факт; кедрі Лівану протягом декількох століть вирубалися і експортувалися в інші землі. В результаті цього основні території залишилися відкритими для ерозії.

Важливо зрозуміти, що перші суспільства, в яких були великі міста, відмовлялись від ідеї підтримувати рівновагу з навколишнім середовищем, тому що в їх релігійних віруваннях природа і людина були по різні сторони буття.

З іншої сторони, у єгиптян, в їх релігійних віруваннях відображена періодична залежність від навколишнього середовища. Їх боги боготворили сили природи Ра, богу сонця, поклонялися всі. У єгиптян сонячний рік складався з 365 днів. Вони помітили, що розливи Нілу залежать від сонячного циклу. Звідси і не дивно, що єгипетська наука починалась з астрономії, математики.

Унікальність природного середовища Єгипту дозволила уникнути великих економічних змін в стародавньому світі і допомогла зберегти відносно консервативну цивілізацію.

Персидська цивілізація мала унікальне уявлення про навколишній світ і тому проблема екології, збереження чистоти навколишнього середовища займала найважливіше місце в житті персів. З точки зору персів, люди несуть відповідальність за навколишнє оточення.

Але чому ж тоді, як і в Лівані так і на території Персії також були вирубані ліси?

На відміну від Єгипту, Персія не мала такого наукового потенціалу свого часу, щоб попередити виникнення економічної катастрофи.

Прикладом збалансованого відношення “цивілізації – поліс” – “навколишнє середовище” може слугувати одна з областей Сходу як Сузіана, яка зберігала свою важливість і значення протягом багатьох століть. Селевкідо – парфянський період історії Сузіани в історії Ірану на відміну від інших областей достатньо повно забезпечений джерелами різноманітних категорій.

На матеріалах Сузіани історики Новиков С.В., Кошеленко Г.А., Млеков Л.А. розпочали спроби вирішити такі складні і теоретично важливі проблеми як “стратегія виживання” в умовах розвитку сільських поселень Сузіани зі спеціалізованим розвитком іригаційних систем [2, с.89-92].

Оскільки розвиток сільськогосподарської округи неможливо розглядати без іригаційної обстановки, яка склалася на ній, були здійснені спроби оцінити ці зміни на основі результатів найновіших розкопок пам’ятників Сузіани при Селевкідах і парфянах. Якщо в Ахеменідський період про значний обсяг іригаційних робіт на Сузській рівнині поки ще не доводиться говорити, то ситуація починає змінюватися при Селевкідах. Після приходу греків і македонців намічаються нові тенденції в розвитку хори Селевкії – Суз. Проводяться значні роботи щодо побудови нових і розчистці попередніх, раніше занедбаних, каналних систем. Число районів з богарними посівами скорочуються. В парфянській Сузіані чисельність населення приводить до переміщення деяких центрів сільськогосподарської активності населення на нові, раніше не оброблюючі землі. Показники по площам оральних земель також наближуються до максимуму [3, с.117-119].

Інша картина спостерігається при Сасанидах. В цей час число сільських поселень в Сузіані різко скорочується, їх населення поглинається великими містами. Певні зміни відбуваються і в характері іригації. На зміну прийомам екстенсивного розвитку систем, як це було раніше, приходять більш економічні і ефективні прийоми експлуатації водних ресурсів.

Епоха з середини I тисячоліття до н.е. – середини I тисячоліття н.е. характеризується наявністю аналогічних проявлень процесу розвитку суспільства в багатьох районах Сходу як в самому Ірані, так і в віддалених від нього областях (наприклад, в Середній Азії), що дозволяє вважати його повсюдним для всього Стародавнього та Ранньосередньовічного Сходу.

Джерела та література

1. Полный текст «Эпос о Гильгамеше» - www.russianplanet.ru
2. Новиков С.В. Сузнана при Селевкидах и парфянах. автореферат на соискание ученой степени канд.истор.наук.-М.: -Изд-во: МГУ, 1983. 17с.;
3. Новиков С.В. Юго-Западный Иран в античное время. М., 1989. 284с.
4. Archaeology of the ancient societies of Eurasia: chronology, cultural genesis, religious views. Dedicated to the memory of Vadim Mikhailovich Masson (03.05.1929–19.02.2010). Proceedings of IHMC RAS. Vol XLII — St. Petersburg: IHMC RAS; “Art-Xpress”, 2014.-464 p.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПОХОДЖЕННЯ КВАСОЛІ ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ

Дупляк О.Т.¹, Веселовська О.Б.²

¹Національна наукова сільськогосподарська бібліотека (м. Київ)

²Український інститут експертизи сортів рослин

Квасоля є цінною високобілковою зернобобовою культурою, досить поширеною в світовому землеробстві. Щорічні її посівні площі становлять 25–27 млн га (1). В багатьох країнах вона є основним джерелом білка (25–28 % у зерні кращих сортів), за своїм амінокислотним складом близького до білків тваринного походження. Рід квасолі *Phaseolus* L. є досить поліморфним і включає до 230 видів, що поділяються на дві групи: американську та азійську.

Крупнонасінні форми квасолі походять з Південної та Центральної Америки, тут зосереджено найбільше розмаїття її форм. На походження квасолі з Гватемали вперше вказує Клузіус у 1583 році (2). В Південній Мексиці та Гватемалі її було введено в культуру ще за 3–4 тис. років до н.е. Думку, що центром походження квасолі є Америка, вперше було підтверджено працею L. Wittmack (1879), де він детально описує знахідки в перуанських та анконських гробницях (за 15). A. Gray, H. Trumbull (1883), E. Bonnet (1897), P. Asherson і P. Graebner (1906–1910) та ін. зібрали багато відомостей про походження квасолі з Америки. Походження квасолі з Центральною Америкою пов'язує і М.І. Вавилов (3). Це підтверджено результатами досліджень зібраних експедицією вчених ВІРу тут рослин. Дрібнонасінна квасоля була відома в Південній та Південно-Східній Азії (Індія, Китай) близько 6 тис. років тому.

В Європу квасоллю привезли іспанці в 16 ст.; з 17 ст. вона стає овочевою рослиною, з 18 ст. набуває значення польової культури.

В Росії квасоля відома з середини 16 ст. Вважається, що вона була завезена з Франції в часи царювання Єлизавети Петрівни під назвою «турецькі боби»; їх довго вирощували заможні хлібороби. В Україну квасоллю було завезено з Румунії й Болгарії, в Грузію та Північний Кавказ – з Туреччини.

Процес формотворення квасолі відбувався, з одного боку, за рахунок природної гібридизації, з іншого – шляхом пристосування до зміни кліматичних умов як у межах ареалу, так і за ними. Появу нових форм забезпечував мутаційний процес і, особливо, діяльність людини.

Незважаючи на порівняно раннє проникнення квасолі в Росію, розширення площ під нею йшло повільно. В умовах розрізненого дрібнотоварного господарства вона залишалась городньою культурою. Народногосподарського значення квасоля набуває лише на початку 20 ст.

В Україні найбільш поширеним видом є квасоля звичайна (*Phaseolus vulgaris* L.), що належить до американської групи. За період 2016–2019 рр. посівні площі під культурою збільшилися від 53 до 74 тис. га. За прогнозами консалтингової компанії Baker Tilly (4), до 2020 року через високий експортний попит можливе подальше їх зростання (до 85 тис. га). Основна частка культивування належить приватному сектору. Середня урожайність квасолі в Україні становить 2,2–2,5 т зерна з 1 га, в передових господарствах (Сварог Вест Груп) — 3,0–3,5 т/га (5). До Державного Реєстру сортів рослин, придатних для

поширення в Україні, на 2020 р. занесено 15 сортів квасолі звичайної зернового напрямку використання, з них 14 вітчизняної селекції. Найбільше в українській квасолі зацікавлені Румунія (33 % експорту), ОАЕ (12 %), Туреччина (12 %). Перспективними є ринки Європи: Боснія і Герцеговина, Сербія, Польща, Італія. В 2016 р. розпочалися поставки в Іспанію, Великобританію, Бельгію (6). Наша країна через вигідніше географічне положення може випередити своїх основних конкурентів — Китай, США, Канаду, Аргентину і Бразилію.

Джерела та література

1. Чередниченко Л.І., Литвинюк Г.В. Ботанічна характеристика та біологічні особливості квасолі звичайної. *Сільське господарство та лісівництво*: зб. наук. Пр.. Вінниця: ВНАУ, 2017. №5. С. 108–117.
2. Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. Л.: Колос, 1971. 752 с.
3. Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений. Л.: Наука, 1987. 440 с.
4. <https://superagronom.com/news/37>.
5. <https://propozitsiya.com/ua/rvasolya-z-gektara>.
6. Петрова О.О. Економічний потенціал виробництва квасолі в Україні. *Агросвіт*, 2019. № 21. С. 74–81.

ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДОЗНАВСТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ)

Міхно О.П.¹, Матвійчук О.Є.²

¹Педагогічний музей України (Київ)

²Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ)

Кожна людина – частина природи, а отже, повинна прагнути жити в гармонії з нею. Тому посилена увага до суті природи, її явищ є закономірною. Багато століть стосунки людини і природи цікавили філософів, педагогів, а з часом в освіті виокремився навчальний предмет «Природознавство», який включає елементарні відомості про живу й неживу природу, про природні багатства рідного краю і країни, про будову людського тіла і догляд за ним. Виступаючи пропедевтичним курсом щодо навчальних предметів природничого циклу, природознавство готує учнів початкової школи до систематичного вивчення в середній школі основ географії, біології, фізики, хімії тощо [1]. І сьогодні, в умовах розвитку Нової української школи, провідною освітньою галуззю визначають природничу.

Історія української освіти свідчить, що педагогічні цілі предмета «Природознавство», які втілюються в його змісті і викладаються в програмах і підручниках, завжди були предметом досліджень вітчизняних педагогів. Підтвердженням цієї думки є матеріали фонду Педагогічного музею України, створеного в 1901 р. у м. Києві. Музей з самого початку свого існування поповнювався наочними навчальними посібниками, предметами шкільної гігієни, архітектури, фізичного виховання; колекціями настановчих, методичних матеріалів, зокрема картинами з природознавства, історії, підручниками і книгами для класного читання з різних предметів. Сьогодення музею – це

збереження і популяризація надбання педагогічної спадщини. Як і кожний музей, Педагогічний музей України має предмети своєї гордості. Серед експонатів насамперед, пам'ятки XV–XVII ст., зокрема латиномовний «Підручник географії та історії» (1488), «Ілюстрований географічний атлас», в якому зібрано близько 100 карт (1699–1777). Серед відвідувачів музею – студенти та викладачі, вчителі та учні з різних навчальних закладів України, дослідники. Маючи на меті популяризувати свої фонди, науковці музею готують постійні тематичні експозиції та виставки. Розуміючи, що представити всі видання фондів неможливо, співробітники музею готують та оприлюднюють фонди у вигляді каталогів-путівників, бібліографічних покажчиків, тематичних списків літератури, презентацій та публікують у окремих виданнях, збірниках, статтях. У цій публікації ставимо за мету представити частину видань бібліофонду музею з питань природознавства: збірників, книг, підручників, статей різних років, матеріалів музейного сайту.

Одне з найдавніших українських видань зазначеної тематики у фондах музею – книга М. Левина «Хрестоматія по естествоведению» (Одеса, 1915). Цей посібник при проходженні курсу природознавства в середніх навчальних закладах і в міських (вищих початкових) училищах сприяв на початку минулого століття підвищенню інтересу учнів до природознавства, містить художній опис явищ природи.

Книга Е. Шарлемана «Из жизни природы», видана в Києві у 1915 р. Київським орнітологічним товариством ім. К.Ф. Кесслера, у створенні якого автор брав найактивнішу участь ще будучи студентом агрономічного факультету Київського політехнічного інституту. Крім суто наукової роботи, товариство активно займалося охороною природи, допомогою зоопарку; орнітологами було створено «Музей місцевої природи», організовано курси з підготовки керівників екскурсій з дітьми в природу. Книга містить звіт товариства про курси, де йдеться про значення екскурсій у природу та ідею створення екскурсійних курсів, докладно описано процес підготовки керівників екскурсій у природу; фенологічний матеріал, нотатки про періодичні явища в житті природи околиць Києва (з особистих спостережень); ілюстрації.

У каталозі-путівнику «Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України», який побачив світ у 2017 р. можна знайти кілька видань з природознавства [4]. Це, зокрема, «Наука природи» Поля Бера, яка містить 183 малюнки. У покажчику до путівника можна дізнатись, що Бер Поль (фр. Paul Bert; 1833–1886) – французький учений і державний діяч, доктор медицини, професор фізіології в Сорбонні, міністр освіти Франції у 1881–1882 рр. Переклад книги українською зробив Т. Губенко. Видання побачило світ у Києві та Відні у видавничому Товаристві «Вернигора» у 1919 р. і складається з таких розділів: «Людина», «Тварини», «Рослини», «Мінерали», «Звичайні явища». Є у фондах музею і видання Джозефа Нокса «Элементарные химические теории и задачи» (Одеса, 1918). Варто відзначити, що автор – британський учений, фахівець у галузі органічної хімії, професор Абердинського університету. Переклад з англійської мови зробив А. Комаровський, додатки уклав професор А. Саханов. Серед розділів посібника: «Метрическая система»,

«Влияние температуры на обмен газов», «Процентный состав», «Законы химического соединения», «Эквиваленты», «Атомная и молекулярная гипотезы», «Методы основанные на определении плотности паров», «Методы определения по точке замерзания и по точке кипения», «Диффузия газов», «Тепловой эффект», «Законы Фарадея» та ін.

Заслугує уваги дослідників і стаття Б. Дорошкевича «Позашкільна сільсько-господарська освіта і місцеві музеї», надрукована у журналі «Вільна українська школа» (видання «Всеукраїнської Учительської Спілки», 1918, №5–6). Борис Дорошкевич (1881–1918) – український педагог, редактор, навчався в Московському кадетському корпусі, закінчив Петровсько-Розумовську сільськогосподарську академію (Москва, 1904). Згодом повернувся в Україну, брав активну участь у різних сферах громадського життя, зокрема в організації агрономічних товариств, укладав підручники (переважно з хімії).

У «Вільній українській школі» за 1919 рік № 1 (серпень) вийшла стаття М. Крупського «Природознавство й математика в школі», а у № 4 (листопад 1919) побачила світ стаття С. Русової і Е. Шарлемана «Охороняйте рідну природу».

Цікавою для дослідників може бути публікація «Агрономический поезд, как средство внешкольного образования» Д. Левашева, надрукована у журналі «Мир труда» (1918, № 3).

Є у фондах музею і публікації українського педагога, організатора освіти, історика педагогіки, методиста Михайла Демкова (1859–1939). Він працював учителем фізики, географії та природознавства в Чернігівській жіночій гімназії, був дійсним членом Товариства дослідників природи, чому сприяла його перекладацька робота та статті з природознавства: «Об элементарном преподавании естествоведения», «Значение естествознания и научное его преподавания», «Питание и дыхание растений» (1886), «Способы расселения растений» (1889), «К вопросу о методике естествоведения». Проблеми створення навчального кабінету з природознавства, його оформленню й використанню в практичній діяльності М. Демков присвятив статтю «Училищный кабинет» (1888). Беручись за розв'язання конкретних завдань методичного характеру, Михайло Іванович водночас наголошував на необхідності створення цілісної методики викладання природознавства, в якій педагоги відчували нагальну потребу [2].

Багаті фонди Педагогічного музею України й оригінальними творами українського педагога Василя Сухомлинського (1918–1970), який у системі початкового навчання помітне місце відводив спілкуванню дітей із природою. У наявних у музеї працях («Серце віддаю дітям», «Духовний світ школяра», «Павлиська середня школа» та ін.) В. Сухомлинський розкриває значення спілкування дітей з природою у формуванні гармонійно розвиненої особистості: «Я прагнув, щоб в усі роки дитинства навколишній світ, природа постійно живили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями та уявленнями» [3]. Кожного тижня кілька уроків В. Сухомлинський присвячував подорожам на лоно природи «до витоків думки і рідного слова». Так склались 300 сторінок «Книги природи». Ось їхні назви: «Живе і неживе», «Неживе

пов'язане з живим», «Усе в природі змінюється», «Рослинний і тваринний світ», «Пробудження природи весною».

У фондах музею є підручники педагога-дослідника Василя Онищука (1919–1989) «Уроки природознавства в 2 і 3 класах трирічної початкової школи» (1986), підручник «Природоведення. 3 кл.», написаний у співавторстві з Л. Нарочною, який витримав 15 видань (1968–1987) і у 1985 р. відзначений Державною премією УРСР в галузі науки і техніки.

Педагогічний музей України на своєму сайті (<http://pmu.in.ua/>) та у соціальних мережах (<https://www.facebook.com/pedmuzua/>) поширює і кращий досвід колег-музейників з природознавства. Зокрема, надзвичайно цікавими є музейні уроки у Державному природознавчому музеї (<http://www.snmh.org/ua/podiji/lessons.html>), які захоплюють учнів природознавством, надихають їх на цікаві відкриття. У цьому музеї реалізуються цікаві проекти з природознавства: «Sound becomes Life» – спільний проект музею та культурної організації DSI Swinging Europe (Данія), який поєднує природу і музику. Ці дві сфери мають більше спільного, ніж може видатися на перший погляд – як Життя, так і Музика мають свої власні звуки, гармонії та унікальні ритми. В точці перетину цих двох сфер людина, що є частиною природи і в той же час творцем музики, отримує можливість ще краще зрозуміти гармонію у Всесвіті. Проект «Природа на дотик» – це освітня програма для людей з порушеннями зору, розроблена фахівцями Державного природничого музею разом із вчителями Львівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату №100. На заняттях у музеї діти та дорослі з вадами зору можуть ознайомитися з будовою рослин і тварин, цікавими біологічними фактами, корисно та весело провести час. Виконуючи спеціальні творчі завдання програми, торкаючись до об'єктів живої і неживої природи, макетів та реплік регіональної флори і фауни, відвідувачі зможуть краще зрозуміти біологічні явища, процеси, дізнатися багато цікавого про природу.

Отже, зважаючи на своє понад 100-річне існування, Педагогічний музей України, володіючи колекціями підручників, документів, фотографій, періодичних педагогічних видань, педагогічних посібників XIX–XX століть, матеріалами про репресованих вчителів, комплектами матеріалів вчителів і вчених-педагогів України, методичних посібників та технічних засобів навчання різних епох, продовжує популяризацію еволюції наукової думки, постійно відкриває нові сторінки історії освіти, науки і техніки в Україні. Використання матеріалів з фондів музею допомагатиме дослідникам формувати уявлення і про розвиток природознавства в історії української освіти.

Джерела та література

1. Гончаренко С. *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь, 1997
2. Самоплавська Т.О. Демков Михайло Іванович. *Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. / за ред О.В. Сухомлинської*. Київ: Либідь, 2005. С. 129–134.
3. Сухомлинський В.О. *Серце віддаю дітям. Вибр. тв.: у 5 т. Т. 3*. С. 128
4. *Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України: Каталог-путівник / Педагогічний музей України; [укладачі: В.О. Гайдей, О.П. Міхно; наук. консультант О.В. Сухомлинська]*. Київ: ПМУ, 2017. 172 с.; іл. (Сер. «Бібліофонд Педагогічного Музею»; вип. 3).

НАУКОВІ СТУДІЇ І. ЩОГОЛЕВА В «ГУРТКУ НАТУРАЛІСТІВ»

Онищенко А.О.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Досліджуючи інтелектуальну спадщину видатного вченого-ентомолога, освітянина і організатора сільськогосподарської науки Іринарха Михайловича Щоголева (1873–1943), вперше вдалося встановити його участь в одному з наукових осередків Київського політехнічного інституту – «Гуртку натуралістів».

У 1906–1913 рр. І. Щоголів навчався на природничому відділенні КПІ. На початку XX ст. наукові гуртки відігравали важливу роль щодо залучення студентства до громадської роботи й поглиблення здобутих знань. Діяло Бюро наукових гуртків, що визначало загальний напрям діяльності окремих осередків, репрезентувало їх у відносинах з центральними органами навчального закладу та позаінститутськими організаціями.

Ще за перших років існування Зоологічної лабораторії КПІ, заснованої у 1898 р. проф. Ю. Вагнером, серед студентів виникла думка створити «Гурток натуралістів». Задум втілили у 1903 р. завдяки підтримці персоналу лабораторії й енергійності тодішніх студентів А. Думанського, Д. Ларіонова, А. Шумера та ін. Очолив гурток О. Яната, а секретарем (писарем) став І. Щоголів.

Особливий розквіт спостерігався у 1908–1913 рр., коли в структурі функціонували кілька секцій: ботанічна, ентомологічна та ін. На сторінках тогочасної періодики відбулася жвава комунікація. У часописі «Рада» голова «Гуртка натуралістів» О. Яната і секретар І. Щоголів звернулися до всіх аматорів та зацікавлених осіб з проханням надіслати свої гербарії, «... хоч би й невеличкі...», або надати дозвіл для тимчасового перегляду і реєстрації. У свою чергу, зазначалося, що «Гурток натуралістів» залюбки опрацює і систематизує надані матеріали [1]. Зазвичай, вітався передрук звернень іншими виданнями.

«Гурток натуралістів» ще на початку лютого 1910 р. ухвалив рішення організувати спеціальну комісію. Її першорядною метою визначалося здійснення досліджень природи України. До складу новоутворення увійшли: В. Богатирев, М. Добровольський, В. Заленський, Ф. Левченко, К. Слефогт, С. Шнесе, О. Яната. Головою обрали проф. Г. Арнольда, а секретарем став І. Щоголев. Насамперед, природничі розвідки розпочалися на Київщині, Полтавщині і Чернігівщині. Спершу комісія розробила спеціальні програми, за якими мали вестися географічні, ботанічні, метеорологічні, зоологічні та інші досліди та спостереження. Значну увагу приділили питанням практичної ботаніки і біології. Наприклад, вивчався вплив флори і фауни України на місцеве населення. Члени комісії також записували з уст народу оповідання та легенди про різних звірів, мурашок, рослин тощо. Вони залучали до цієї справи якнайширші верстви населення, ремісство, інтелігенцію і всіх, хто цікавився природою та життям рідного краю.

«Гурток натуралістів» видавав спеціалізований журнал «Природа Украины» (1910–1911). До друку приймали «... з найбільшою охотою...» праці українською і російською мовами про природу України, а також статті щодо висвітлення різноманітних питань природознавства і наукову кореспонденцію.

З утворенням «Гуртка натуралістів» співпраця між Зоологічною лабораторією КПІ та аматорами дослідження природи, зокрема студентами, які цікавилися ентомологією, значно поживалася. Цьому сприяло розташування гуртка саме в лабораторії, персонал якої надавав належну підтримку і допомогу. Із розгортанням діяльності і збільшенням членів, «Гурток натуралістів» мав змогу виділити ентомологічну секцію. І. Щоголів, який навчався на агронома-ентомолога, доклав чималих зусиль до розбудови ентомологічної секції і заснування спеціалізованої ентомологічної станції. Належне фінансування природознавчих досліджень в межах діяльності «Гуртка натуралістів» здійснював КПІ [2].

Упродовж багатьох років – до початку війни в 1914 р. «Гурток натуралістів» постійно влаштовував різні тематичні лекції, доповіді, екскурсії тощо. Оголошення про заходи друкувалися у місцевій пресі. Лекторами запрошували провідних фахівців країни: В. Брунста, В. Вінера, І. Дамберга, С. Франкфурта та ін. Так, 12 лютого 1909 р. у великій фізичній аудиторії Київської політехніки відбулося вшанування пам'яті Ч. Дарвіна. На урочистому засіданні були заслухані доповіді О. Янати, проф. С. Іванова і проф. Є. Вотчала та ін. [3]. 14 лютого 1909 р. у залі технічного товариства відбулася безкоштовна лекція проф. С. Франкфурта «Требования, предъявляемые свеклой к почве, вспашка под свеклу, предпосевные работы, семена, посев» [4].

«Гурток натуралістів» зробив вагомий внесок у розроблення природничої термінології. За активної участі С. Веселовського, І. Щоголіва і О. Янати була створена окрема Українська термінологічна комісія, що в подальшому стала підґрунтям для заснування Інституту української наукової мови при Всеукраїнській академії наук. Члени комісії збирали українські народні назви різних тварин і рослин. Результати досліджень систематизували і висвітлювали в окремих відбитках і фахових виданнях [5, с. 235].

Активною була громадська позиція «Гуртка натуралістів». Історичною розвідкою встановлено, що зокрема І. Щоголів був серед 54 представників студентства КПІ, які звернулися відкритим листом до редакції газети «Рідний Край» щодо статті Д. Немо. Публікація обурила суспільство безґрунтовним розпалом міжетнічних розбратів стосовно єврейського питання. Як наслідок, студенти виступили з протестом «... проти цієї наруги над загально-людським ідеалом братерства...» і прилюдно заявили, що більше не матимуть нічого спільного з часописом «Рідний Край» [6].

«Гурток натуралістів» плідно функціонував до 1914 р. Він відіграв дуже важливу роль в природно-історичному вивченні України та став ґрунтовною базою для наукової практики майбутніх фахівців-аграріїв і заснування спеціалізованих проблемних інституцій. З-поміж його членів вийшла плеяда видатних учених і громадських діячів: А. Думанський, М. Кулешов, І. Щоголів, О. Яната та ін.

Джерела та література

1. Листи до редакції. *Рада.* 1908. № 281, 10 (23 груд.). С. 4.
2. Товариство дослідників природи України. *Рада.* № 70, 27 берез. (7 квіт.). С. 2.
3. Святкування пам'яті Дарвіна. *Рада.* 1909. № 36, 14 (27) лют. С. 2

4. Лекція по сільському господарству. *Рада*. 1909. № 36, 14 (27) лют. С. 2.
5. Лебедев А. Г. Зоологична лабораторія за 25 років існування. *Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інститути XXV років: 1898–1923: ювілейний збірник*. Київ: Держ. трест «Київ-Друк», 1924. С. 234–238.
6. Листи до редакції. *Рада*. 1908. № 283, 12 груд. (25 груд.). С. 4.

ФРАНЦУЗЬКИЙ НАТУРАЛІСТ ЖОРЖ БЮФФОН ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИК ТРАНСФОРМІЗМУ

Пилипчук О.Я.

Державний університет інфраструктури та технологій

За загальним визнанням, родоначальником трансформізму є видатний французький природодослідник Жорж Луї Леклерк Бюффон (1707–1788). У своїй «Природній історії» він обґрунтував оригінальні уявлення про розвиток Землі, про виникнення живих організмів з неорганічних речовин і про їх поступовий історичний розвиток від простих форм до складніших. Бюффон бачив доказ єдності походження в плані будови тварин і пояснював схожість близьких видів їх походженням від загальних предків. Перелічуючи дослідників природи, що висловилися на користь змінності видів, Ч. Дарвін відзначав: «перший з натуралістів новітніх часів, обговорюючи цей предмет в істинно науковому дусі, був Бюффон» (Дарвін. Твори., т.8. 1952, С. 77).

Об'ємна книга Ж. Бюффона «Про епохи природи» була видана вже на схилі його років – у 1778 р. і як би підвела підсумок його уявленням трансформізму. У центрі розгляду знаходиться тут історія нашої планети і супутня їй зміна органічного світу. Описуючи картини послідовних станів земної поверхні, Бюффон, перш за все, зупиняється на вірогідному виникненні самої Землі з частини Сонця, вибитої ударом комети, що зіткнулася з ним. Відбулася ця подія, як вважав Ж. Бюффон, 75 тис. років тому.

В цілому Бюффон виділяє в історії Землі шість епох і додає до них ще одну – сучасну. Протягом перших двох епох поверхня земної кулі була настільки гаряча, що на ній не могло бути не тільки життя, але і води в рідкому стані. Живі істоти виникли в третій епосі, коли вільні води покрили первинні материки. У гарячій воді первісноствореного океану з'явилися тоді амоніти з раковинами гігантських розмірів, а на горах – дерева і трави. Четверта епоха була відмічена бурхливими геологічними подіями – виверженням вулканів, обвалами, сильними бурями, потопами і т.п., що знищували перших сухопутних тварин. З настанням спокійнішої п'ятої епохи Земля заселилася, починаючи з полюсів (де жара спала раніше, ніж на екваторі), крупними ссавцями (носорогами, гіпопотамами, слонами. Ж. Бюффон помилково називав слонами мамонтів. Шоста епоха ознаменувалася розділенням Старого і Нового Світу. Це відбулося зовсім недавно, коли Північ вже була заселена чотириногими і людьми. Відмінна риса сучасної (сьомої) епохи зв'язана, за Бюффоном, з діяльністю людини, що почала допомагати силам природи.

Цієї короткої характеристики епох Землі, даної Ж. Бюффоном, цілком достатньо, щоб переконатися у фантастичності представленої картини. Що стосується причин появи все більш близьких до сучасних тварин в послідовних

епохах, то Ж. Бюффон зв'язував їх, головним чином, з актами з'єднання органічних молекул і явищем самозародження. Проте при всій науковій неспроможності концепції Бюффона в ній містилася правильна здогадка, що має безпосереднє відношення до нашої теми: великий натураліст встановив існування на Землі поетапної зміни організмів, що відрізнялися один від одного своєю організацією.

Той же факт зміни фаун в історії Землі п'ятдесят років опісля підтвердив Жорж Кюв'є в знаменитому трактаті «Міркування про перевороти на поверхні земної кулі» (Cuvier, 1830; Кюв'є, 1937), але дав йому інше трактування. Вивчаючи викопні залишки тварин в послідовних пластах земної кори, Ж. Кюв'є звернув увагу, що вони належать абсолютно різним фаунам. У момент геологічної історії, відповідно до межі між сусідніми шарами, представники попередньої фауни раптово зникають – як би вимирають, поступаючись місцем іншим формам.

Відзначаючи цю закономірність, Ж. Кюв'є встановлює основний метод майбутньої біостратиграфії і закладає початок історичної геології. Одночасно він приходить до висновку, що причиною масового вимирання тварин на величезних просторах могли бути тільки геологічні перевороти катастрофічного масштабу. Про те, що саме перевороти або катастрофи обумовлювали послідовну зміну населення Землі, неспростовно свідчать, на думку Кюв'є, факти виявлення горизонтальних шарів осадкових порід із залишками морських організмів на великих висотах над рівнем моря. Хіба не доводять вони, що колись на цьому місці було дно моря, що згодом змінило своє місцеположення або що припинило існування?

Не менш доказовими представляються Ж. Кюв'є і події останньої катастрофи, що залишила в льодах північних країн трупи крупних чотириногих, наприклад, мамонтів, що збереглися повністю, разом з шкірою і шерстю. «Якби чотириногі – не замерзли негайно після того, як були убиті, гниття розклало б їх. З іншого боку, вічна мерзлота не розповсюджувалася раніше на ті місця, де вони були захоплені нею, бо вони не могли б жити при такій температурі. Отже, один і той же процес і погубив їх і заохолодив країну, в якій вони жили» (Кюв'є, 1937, С.82). Після короткої характеристики самих катастроф Ж. Кюв'є резюмує: «Отже, життя не раз приголомшувало на нашій землі страшними подіями. Незліченні живі істоти, ставали жертвою катастроф: одні, мешканці суші, були захоплені потопами, інші, що населяли надра вод, виявлялися на суші разом з раптово піднесеним дном моря; самі їх раси навіки зникли, залишивши на світі лише небагато залишків...» (Там само, С.83).

До безперечних катастроф Ж. Кюв'є відносив всесвітні потопи біблійських часів, реальність яких нині підтверджується не тільки стародавніми переказами, що дійшли до нас, але і археологічними даними. Ж. Кюв'є намагався довести, що «велика частина катастроф... була раптовою», і, відзначаючи незнання їх причин, схилився до думки, що вони викликалися чинниками, що нині вже не діють.

Створивши теорію катастроф, що знищували все живе, Ж. Кюв'є вперше поставив перед наукою важливу проблему вимирання організмів. Проте, будучи прихильником постійності видів, він рішуче заперечував існування

спадкоємності, якого-небудь генетичного зв'язку між загиблою і такою, що прийшла їй на зміну новою фауною. При цьому він посилався на відсутність між ними перехідних форм.

Кювье фактично відхилився від питання, звідки ж після загибелі колишньої фауни береться нова, представники якої відрізняються по-іншому і, як правило, вищою організацією. Це питання зовсім не вирішує відома обмовка, ніби під час катастрофи загублено було не все тваринне населення планети і ніби географічний простір заселявся потім емігрантами «з інших місць». Цю «недоробку», недосконалість теорії Кювье чітко усвідомлювали його учні і послідовники – д'Орбіньї і Агассіс, що згодом доповнили доктрину свого вчителя уявленням про багаторазові творчі акти. Ця ж недовомленість послужила в ХХ ст. підставою для протилежних думок про те, чи був Ж. Кювье креаціоністом.

Критики, що прагнули звільнити Ж. Кювье від цієї невтішної характеристики, звичайно приводять наступне місце з його книги. «Врешті-решт, – писав Кювье, – коли я стверджую, що кам'яні пласти містять кістки багатьох родів, а рихлі шари – кістки багатьох видів, які тепер не існують, я не кажу, що потрібне було нове творіння для відтворення нині існуючих видів...» (Там само, С.150). Проте логіка самої концепції набагато істотніша за окремі вислови. Вона така, що при неможливості перетворення одних фаун в інші в процесі еволюційного розвитку, на чому категорично наполягав Ж. Кювье, необхідне повторне створення видів надприродним шляхом. І ввівши ці повторні творчі акти в теорію, послідовники Ж. Кювье додали їй логічної завершеності. Тому абсолютно справедлива оцінка Ф. Енгельса, який вказав, що «на місці одного акту божественного творіння теорія Кювье ставила цілий ряд повторних актів творіння...» (Маркс, Енгельс. Твори. Т. 20. С. 352).

Втім, прихований креаціонізм Ж. Кювье зовсім не зменшує його заслуг перед наукою. Він твердо встановив непорушний факт послідовної зміни фауністичних комплексів і створив точний науковий метод дослідження, який декілька десятиліть опісля дозволив дати цьому факту дійсне тлумачення. У цьому сенсі можна сказати, що для прийдешнього торжества ідеї еволюції Ж. Кювье зробив зовсім не менше, ніж сучасні йому натурфілософи-еволюціоністи.

Широкі уявлення трансформізму розвивав Еразм Дарвін (1731–1802), дід Чарльза Дарвіна. Він був лікарем, натуралістом і поетом. Його природно-історична поема «Храм природи» нагадує за стилем стародавню поему Лукреція Кара «Про природу речей». Як прихильник трансформізму, Еразм Дарвін розумів походження всіх видів від простої «живої нитки»¹, яку велика першопричина обдарувала життєвістю, здатністю набувати нових властивостей і ускладнюватися в будові. Нові особливості організмів, на його думку, з'являлися унаслідок вправ і зусиль того або іншого органу у відомому напрямі. Передаючись по спадку, індивідуальні особливості перетворювалися на видові. Еволюційні погляди Еразма Дарвіна, таким чином, певною мірою передбачали ідеї Ламарка. На цю обставину звернув увагу і Чарльз Дарвін. Він писав: «Цікаво, в яких широких розмірах мій дід, Еразм Дарвін... передбачив переконання і помилкові підстави, якими керувався Ламарк» (Дарвін, 1952, С. 78).

В кінці XVIII ст. загострюється боротьба між прихильниками креаціонізму і трансформізму. На позиціях останнього стояв співвітчизник і сучасник Ж. Кюв'є, Етьєн Жоффруа Сент-Ілер (1772–1844). Він вважав, що природа створила всі живі організми за єдиним планом, але що вона варіює на тисячі ладів у всіх другорядних частинах. У історичному процесі перетворення форм він надавав провідного значення змінюючій дії зовнішнього середовища і виникненню раптових відхилень в зародковому розвитку. Нині існуючі форми тварин, за Жоффруа Сент-Ілером, з'явилися поступово, розвивались історично з раніше існуючих форм. Так, предками сучасних крокодилів він вважав знайдених ним в Нормандії викопних ящерів.

Знаменита суперечка Ж. Кюв'є і Жоффруа Сент-Ілера стала кульмінаційною точкою боротьби креаціонізму і трансформізму. Вона розпочалася на засіданнях в Паризькому Музеї природничої історії в 1830 р. Формально диспут торкався вузькоспеціальних питань морфології тварин, але по суті це була суперечка про еволюцію або постійність видів. Відстоюючи єдність плану будови всіх тварин і отже, їх спорідненість, Жоффруа Сент-Ілер стверджував, що головоногий молюск – *Sepia* може бути занесений до типу хребетних, якщо уявити, що «хребетний стовп» сепії двічі заломлений назад, причому кінці його зійшлися на плечах і потім зрослися разом. Тоді нутрощі сепії виявляться розташованими по відношенню один до одного так само, як у тварин, що належать до типу хребетних.

Звичайно, такий надуманий, довільний прийом доказу не зміг переконати учасників і свідків суперечки. Ж. Кюв'є вийшов з неї переможцем. В результаті в порівняльній анатомії восторжествувала теорія чотирьох типів будови тварин.

З часом трансформізм зазнав поразки, і тому на деякий час поступився місцем креаціонізму. Сьогодні під *трансформізмом* розуміють вчення про безперервні зміни видів тваринного і рослинного царства і про походження форм органічного світу від одної гілки або декількох простіших форм. Трансформізм, як вчення про походження організмів один від одного шляхом вікових видозмін є частковим пристосуванням до органічного світу загальної ідеї еволюції або поступового розвитку або ускладнення всього існуючого, зазнав в своїй історії декілька періодів.

На рубежі XVIII–XIX ст. у Франції, що тільки що пережила Велику французьку революцію, в одній і тій же установі – Паризькому Музеї природної історії – працювали три великі натуралісти – Жорж Кюв'є, Етьєн Жоффруа Сент-Ілер і Жан Батіст Ламарк. Усі троє були професорами музею, дуже обдарованими людьми, беззавітно відданими науці і ревно їй служили. Але як по-різному склалися їх долі.

Ж. Кюв'є зробив блискучу кар'єру і ще за життя був піднесений на висоту, рідкісну для великого вченого. Він постійно був оточений всілякими почестями, мав багато учнів, у свій час посідав посаду міністра, одержав звання мера Франції і крісло «безсмертного» в Академії наук.

Жоффруа Сент-Ілер був молодшим за віком в цій чудовій трійці, але завдяки своїм здібностям вже в 21 рік став професором-адміністратором музею, а дещо пізніше і директором Паризького зоопарку. Проте після поразки в суперечці з

Ж. Кюве його кар'єра стала хилитися до заходу. Він помер, позбавлений своїх почесних посад.

Доля третього вченого – Жана Батіста П'єра Антуана де Ламарка (1744–1829) – виявилася найменше щасливою. Популярність прийшла до Ламарка в 1877 р. з публікацією тритомної монографії «Флора Франції» і винаходом дихотомічних визначальних таблиць. Дещо раніше він познайомився і подружився з Ж. Бюффоном, у той час директором Королівського ботанічного саду в Парижі. За його підтримкою Ж.Б. Ламарк в 1779 р. був обраний членом Академії наук і став «королівським ботаніком». І те, і інше було престижним, але не давало грошей.

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО МІСЦЯ ЛЮДИНИ У СВІТІ

Пугачов В.М.

ННЦ «Інститут аграрної економіки» (м. Київ)

Специфічною сферою людської діяльності, що спрямована на одержання (вироблення і систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів природи чи суспільства тощо) нових знань про навколишній світ є наука. Це одна із форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи та способи впливу на оточуючий світ. Основою науки є збір, оновлення, систематизація, критичний аналіз фактів, синтез нових знань або узагальнень, що описують природні явища, та дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг. Можна стверджувати, що наукові знання – це осмислена і зрозуміла інформація, яка отримана через органи почуттів і прибори про те, що відбувається навколо і всередині нас. Знання організовується людьми в міру пізнання навколишнього світу та функціонує як система взаємопов'язаних уявлень, яка піддається розвитку з кожним кроком розуміння наукою навколишнього світу [1, с. 45].

При розгляді еволюції наукової думки щодо наукових і технічних систем та місця людини у світі варто враховувати [2].

1. Наукові, технічні та природні системи розвиваються закономірно, ці закономірності пізнавані, тому можуть бути використані для їх подальшого пізнання, пояснення їх суті і планомірного розвитку.

2. Розвиток систем відбувається через виникнення протиріч чи несумісності між двома фізичними станами системи.

3. Розвиток систем здійснюється з метою збільшення пояснювальної сили наукових систем і підвищення головної корисної функції технічних систем.

4. Розвиток систем відбувається нерівномірно, але системно, охоплюючи різні їх ієрархічні рівні.

5. Розвиток систем йде хвилеподібно по шляху розгортання (диференціації) системи з метою пошуку нових корисних функцій і згортання (інтеграції) систем, з метою більш повного використання властивостей і якостей різних ієрархічних рівнів, тобто шляхом ускладнення і ідеалізації системи.

Протягом століть змінювалися розуміння людьми природного світу та здатність взаємодії з ним у вигляді технологій. Наукові системи, що трансформуються в результаті в окремі дисципліни, формуються і еволюціонують відповідно до законів розвитку систем, які можна пізнати і використовувати для планомірного розвитку наших уявлень про навколишній світ. Останні десятиліття суспільство переживає період стрімкого розвитку науки і техніки, який ототожнюється з науково-технічною революцією. Не зважаючи на це наука не дає однозначних відповідей на багато ключових питань щодо будови світу, людського розуму й мислення, мети існування живої матерії, місця та ролі людини тощо. Без правильної й повної відповіді на ці та інші основоположні питання не може бути розвитку людства. Проте новим ідеям, гіпотезам, концепціям і теоріям досить складно набутися визнання.

Перелік науковців, які в третьому тисячоріччі запропонували нове бачення будови світу та місця людини у ньому є чималим. Зокрема, вчений-економіст М.І. Пугачов ще у 1992 році висунув гіпотезу щодо Π -мірності та неоднорідності простору, на її основі запропонував модель світобудови, обґрунтував природу розвитку живої матерії та її суть [3]. Випускник Харківського державного університету фізик-теоретик М.В. Левашов аналізуючи хибність сучасних наукових теорій запропонував нову загальну концепцію світобудови, живої матерії та розуму, місця людини в сучасному світі та мети людського буття. Він виходив з того, що метою людського життя та, відповідно, напрямом реалізації досягнень науки не може бути видобути з надр планети природні ресурси, знищити ліси, забруднити водойми, привести прекрасний природний світ до екологічної катастрофи заради отримання наживи [4]. В новітніх працях інших дослідників спостерігаються підтвердження й розвиток окремих його положень.

Узагальнюючи можна констатувати наступні їх ключові положення. Простір не є однорідним, зокрема щодо розмірності. Він являє собою множину слоїв простору з різною мірністю. Розмірність кожного слою відрізняється від іншого на певну величину і визначає якість матерії та кількість її первинних форм. Матерія нашого світу складається з семи складових, які можна назвати первинними матеріями. Простір визначається типом форм матерії та ступенем їх зворотного впливу на простір. Простір впливає на матерію, а матерія у свою чергу впливає на простір.

Розмірність простору, в якому існує наш Всесвіт, є близькою до 3 і становить біля $L_7=3,00017$, змінюючись, у т.ч. й під впливом дії матерії. Наш Всесвіт паралельно існує між всесвітами з іншими якісними структурами та розмірністю: всесвітом L_8 з 8 первинними матеріями (й іншою розмірністю) та всесвітом L_6 з 6 первинними матеріями (й іншою розмірністю). Маючи різні якісні структури й розмірність паралельні всесвіти L_8 і L_6 безпосередньо не контактують між собою та з нашим Всесвітом L_7 . Але внаслідок неоднорідності простору в окремих місцях наш Всесвіт перетинається з паралельними всесвітами L_8 і L_6 (відбувається їх зімкнення). У цих місцях ми спостерігаємо появу зірок і чорних дір. У місцях зімкнення всесвіту L_8 (з 8 первинними матеріями) з нашим Всесвітом розпадається речовина, що складалася з 8 форм первинної матерії, та

утворюється притаманна нашому Всесвіту речовина з 7 форм первинної матерії. Відбувається термоядерна реакція та виникає зірка.

Наша планета Земля також утворилася в результаті заповнення простору 7 первинними матеріями. Поступове заповнення простору первинними матеріями призвело до утворення форм матерії нової якості (їх називають гібридними), які складають шість матеріальних сфер (або рівнів) планети Земля різного якісного складу і розміру. Шість матеріальних сфер, або рівнів планети Земля є вкладеними одна в іншу та становлять єдине ціле. Це є дуже важливим для розуміння багатьох явищ і загадок живої та неживої матерії, еволюції життя на нашій планеті.

Матеріальні сфери (рівні) планети є єдиним цілим, між ними існує тісний взаємозв'язок у т.ч. й через рух (перетікання) матерії з одного рівня планети на інший. Активність руху форм матерії не завжди є однаковою, що виявляється в русі земної кори, землетрусах і виверженнях вулканів. Ці рівні (матеріальні сфери) планети забезпечують необхідні умови для виникнення і розвитку органічних клітин, життя, розуму.

Процеси, які відбуваються на макрорівні, викликають якісні зміни стану простору й матерії, яка його заповнює. Особливістю органічних молекул ДНК і РНК є різний вплив на оточуючий їх мікропростір в різних просторових напрямках. Атоми, які утворюють ці молекули, створюють довгі ланцюжки, закручені в спіраль, що нагадують тунель. Саме спіральна просторова форма молекул РНК і ДНК, забезпечує необхідні умови для виникнення живої матерії. Спіральна форма молекули РНК або ДНК здійснює значний вплив на розмірність мікропростору цих молекул. Але цей вплив є неоднаковим по різних просторових напрямках. В спіралі молекули РНК або ДНК плавно змінюється розмірність, що змушує молекули та атоми, які потрапили їм всередину, рухатися уздовж осі спіралі молекули РНК або ДНК. Через зміну розмірності всередині молекули РНК або ДНК розпадаються молекули та атоми, які потрапили їм всередину. В результаті їх розпаду вивільняються всі сім первинних матерій, та утворюються нові атоми й молекули.

Головною відмінністю живої матерії від неживої є те, що кожна жива клітина має свою копію - клітину іншого планетарного рівня на інших рівнях (матеріальних сферах) планети, утворюючи єдине ціле між клітиною на першому рівні і копіями на інших рівнях (матеріальних сферах) планети та, між ними відбувається постійне перетікання матерії. Виникає повна тотожність першого та інших рівнів (матеріальних сфер) планети Землі в межах молекул ДНК і РНК. Але про життя можна говорити лише тоді, коли органічні молекули набувають й нову якість – можливість повторення, дублювання своєї структури. Ця можливість й забезпечується через наявність копій клітин (через клітини інших планетарних рівнів) на інших рівнях (матеріальних сферах) планети [5].

Людина становить сукупність тіл різних планетарних рівнів, які є вкладеними одне в інше, становлять єдине ціле та знаходяться на різних рівнях (матеріальних сферах) планети і тісно взаємодіють між собою. Між тілами різних планетарних рівнів відбувається постійний обмін матерії. Якщо у створенні тіла другого планетарного рівня приймають участь всі клітини організму (і тіла другого

планетарного рівня є у всіх живих організмів), а у створенні тіла третього планетарного рівня приймає участь більшість клітин організму, то тіло четвертого планетарного рівня створюється нервовими клітинами. Із розвитком мозку людини можуть створюватися її тіла п'ятого і шостого планетарного рівнів. Тіла різних планетарних рівнів якісно відрізняються одне від одного, оскільки будуються різними первинними матеріями.

Згадані теорії світобудови змінюють уявлення про природу і живі організми в ній, розширюють знання про людину та її місце у світі. Згідно цих теорій планета Земля, людина, як й інші живі організми, є сукупністю тіл різних планетарних рівнів (матеріальних сфер планети), які становлять єдине ціле і взаємодіють між собою. Ці тіла утворені різною кількістю первинних матерій, мають інші властивості та якості, суттєво відрізняються від тіл першого планетарного рівня.

Новітні теорії світобудови дозволяють з єдиних позицій неоднорідності та Пі - мірності простору мати цілісне уявлення про еволюцію світу від первинних матерій і клітин до складної живий розумної матерії та місця людини у світі. Вони дають відповіді на питання, які не змогли пояснити класики фізичної економії, зокрема: «Як пояснити дослід з кварцовою і скляною колбами? Які космічні сили стикаються на землі? Що таке Космічне Світло і яка його природа?» [6]. Щоб рухатися вперед в пізнанні світу, потрібно знати як він улаштований, та якими є закони світобудови. Маючи ці знання людство досягне нових успіхів.

Джерела та література

1. Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. Москва, Либроком, 2010. 168 с.
2. Кондраков И.М. Алгоритмы открытий. Москва, ИРИС-ГРУПП, 2011. 300 с.
3. Пугачов М.І. Світоглядні засади соціальної економіки. Київ, Контакт, 1992. 160 с.
4. Левашов Н.В. Неоднородная Вселенная. Санкт-Петербург : Издательство Митраков, 2011. 360 с.
5. Пугачов М.І. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання. Київ, ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 11-26.
6. Руденко М.Д. Энергия прогресса. Очерки по физической экономии. – Київ, Михайлюта А.А., 2010. 544 с.

НЕЗАБУТНІ ІМЕНА І ДАТИ: ПРИРОДОЗНАВЕЦЬ МИКОЛА ГАВРИЛЕНКО

Рогожа М.М.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека

Коли йдеться про природознавця Миколу Івановича Гавриленка (1889-1971), то найперше, на нашу думку, варто означити коло наукових інтересів ученого, оскільки це дозволить найбільш повно уявити та сприйняти контури наукових інтересів непересічної особистості відомого вченого – уродженця Полтави [1]. М.І. Гавриленко – український орнітолог, теріолог, герпетолог, еколог, археолог, знавець історії й етнології Полтавщини, краєзнавець, музейник, таксидерміст.

Його непересічність вимірюється не стільки природничою освітою, здобутою в Харківському університеті (1916), скільки його походженням з середнього достатку родини, багатой українськими народними традиціями, знанням історії народу та його минулого, у т. ч., і рідної Полтавщини, її проникненням у сутність минувшини та ставлення до культурного життя тогочасної Полтави. Водночас, родинне середовище сформувало в ньому достатньо стійку систему морально-етичних цінностей, найперше – щодо ставлення до природи. Саме вони отримали ґрунтовну перевірку та випробування упродовж 20-30 років ХХ століття та дозволили витримати складні випробування й зберегти віру щодо справи всього життя – вивчення та збереження природи рідної Полтавщини.

Перший крок до розуміння природи та знань про неї зробив завдяки батькові, з яким подорожував околицями Полтави під час його нечастих виходів на полювання. Звідси перші знання про хребетних тварин, звідси почало ставлення до них...

Другий крок було зроблено у період навчання у Полтавському Олександрівському реальному училищі, коли дістав у бібліотеці доступ до перекладів творів зоолога-мандрівника А. Брема (1829-1884), «батька російської фенології», орнітолога Д.Н. Кайгородова (1846-1924), зоолога, орнітолога та мисливствознавця А.О. Силантьєва (1868-1918), зоолога, орнітолога, ентомолога М.О. Холодковського (1858-1921), два останні – автори науково-популярного та практичного видання «Птахи Європи» (1901). Знайомство з ними істотно розширило та впорядкувало знання юнака про світ птахів. У цей час відбулося знайомство через листування з російським орнітологом М.О. Мензбіром (1855-1935), автором двотомного видання «Птахи Росії» (1895). Варто згадати і про відомого орнітолога М.М. Богданова (1841-1888), автора наукової праці «Сорокопуди російської фауни і їхні родичі» (1881).

Третій крок – можливість відвідувати місцевий земський природничо-історичний музей і, головне, знайомитись з його природничими колекціями, навіть допомагати впорядковувати окремі з них, зокрема – орнітологічну. На наш погляд, ця допомога як співпраця, переводила його теоретичні знання про тварин у практичну площину.

Четвертий крок сприяв формуванню начал світоглядних уявлень про світ живої природи. Цьому сприяло знайомство з ґрунтознавцем В.В. Докучаєвим (1844-1903) його учнем – геохіміком В.І. Вернадським (1863-1945). Воно відбулося у 1900 році, коли В.В. Докучаєв приїздив до Полтави у наукових справах, а в 1901 – вчений перебував у Полтаві разом з В.І. Вернадським, який свого працював серед членів експедиції, котра вивчала ґрунти, а також рослинність і геологічні умови Полтавщини.

П'ятий крок виявився у наступному. Набута сума особистих якостей у родині та соціумному оточенні юнака дістала свій подальший розвиток у період навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету (1912-1916). Серед його учителів і наставників зустрінуті імена вчених-природознавців, чий науковий здобутки та відкриття не тільки збагатять у майбутньому вітчизняну й світову науку, а

також допомагатимуть студентам зорієнтуватися щодо напрямів власних наукових інтересів і вподобань у перспективі.

Серед них – О.М. Нікольський (1858-1942), відомий зоолог, герпетолог, зачинатель української зоогеографії, перший академік-зоолог Української Академії Наук, викладав у М.І. Гавриленка курс зоологічної географії.

Майбутній академік РАН П.П. Сушкін (1868-1928), учень згаданого вище М.О. Мензбіра, відомий природодослідник азійської частини Російської імперії, викладав курси орнітології, порівняльної анатомії та морфології. Стосовно останньої варто підкреслити, що вчений досліджував морфологію скелетів хижих птахів на рівні видів і родів.

Також варто знаного харківського орнітолога-зоогеографа М.М. Сомова (1861-1923), його колекція тушок й опудал нараховувала понад 2000 екземплярів. Він – автор найбільш повної монографії щодо птахів Лівобережної України «Орнітологічна фауна Харківської губернії» (1897). Серед його найбільш знаних учнів варто згадати В.Г. Аверіна (1885-1955) та Б.С. Вальха (1876-1942).

Крім того, М.І. Гавриленко слухав лекції ботаніка, відомого біолога та морфолога рослин, природоохоронця В.І. Талієва (1872-1932). Саме він у період роботи на посаді приват-доцента Харківського університету опублікував працю «Охороняймо природу» (1914) – фактично першу, котра порушувала питання охорони природи на українських територіях.

Шостий крок – практично повний перехід до практичної та науково-дослідницької роботи на базі природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. З листопада 1916 – помічник завідувача музею, з 1923 – завідувач природничого відділу. Тут бачиться доцільним нагадати, що пропозиція створити у значному губернському центрі краєзнавчий музей належала симпатиту Полтавщини, згадуваному вище вченому-грунтознавцю та природознавцю В.В. Докучаєву (1900). Уже в 1901 році музей було відкрито. відповідний план його роботи та експозиції розробив М.О. Олеховський (1855-1909), який став його першим завідувачем.

Сьомий крок мав, на нашу думку, перманентний характер, оскільки стосувався науково-дослідницької діяльності стосовно хребетних, котра сприймається, після детального ознайомлення з біографією вченого, успішним поєднанням практичної дослідницької роботи «в полі» з теоретичними узагальненнями на основі виявлених у природі закономірностей. Кінцевий результат такого поєднання – публікація окремих статей чи монографій.

Перша наукова публікація «Замітки про деяких птахів Полтавської губернії» (1912) вийшла у світ у №3 Бюлетенів Харківського Товариства Любителів природи, організатором і беззмінним керівником котрого самовіддано трудився згадуваний вище ботанік В.І. Талієв.

Першою монографією, підготовленою М.І. Гавриленком, слід вважати опубліковане у 1923 році узагальнююче дослідження «Птахи Полтавщини». До нього автор помістив відомості про 322 види птахів, зафіксованих ним упродовж тривалого періоду досліджень тривалістю понад 17 років на теренах Полтавщини у тодішніх її межах. Доречно нагадати, що, отримавши один з її

примірників, академік М.О. Мензбір охарактеризував її як найбільш повне дослідження птахів Полтавщини, відоме на час її публікації.

Успішна практична та науково-дослідницька діяльність перервалася внаслідок доносів на вченого та звинувачення його в роботі надуманого та сфабрикованого відповідними каральними органами «Астрономічного гуртка». Оскільки «...під час допитів Миколі Івановичу погрожували арештом родини і навіть розстрілом...», то він пі таким психологічним пресом змушений був оговорити себе [1, с. 16].

Повернувся із заслання через п'ять років, практично напередодні війни. Відмовляли в роботі, нарешті кандидат біологічних наук М.І. Гавриленко влаштувався столяром обласного музею.

Напередодні війни сімейними обставинами змушений був залишитися в окупованій Полтаві. Не залишив музею, повернувся до нього працювати... У ході боїв під час визволення Полтави Миколі Івановичу разом з іншими співробітниками у можливих обставинах «...рятував з пожежі музейні експонати, бібліотеку, художні полотна Мясоєдова і Роциної, велику кількість фарфору [1, с.17].

У післявоєнний період ставлення до вченого стало далеко неоднозначним. Преса відзначила його участь у врятуванні музейних цінностей, водночас, з роботою ніяк не ладилось... Нарешті у грудні 1946 року М.І. Гавриленка таки звільнили з робіт в музеї. Знаючи його як вченого, його прийняли на посаду старшого викладача кафедри зоології природничого Полтавського педінституту. Викладав курс зоології хребетних, зоогеографії та геології, вів практичні заняття та польові практикуми. Водночас, природодослідник продовжував поповнювати колекцію тушок птахів, яка у нинішній час знаходиться у Зоологічному музеї рідного йому Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Тривало працював над узагальнюючою працею щодо життя хребетних тварин, ніби передчуваючи істотне погіршення екології природного середовища та почуваючи персональну наукову відповідальність перед майбутніми поколіннями та застерігаючи сучасних йому управлінців (партійних і радянських) від ймовірних наслідків споживацького ставлення до природи та її багатств. Монографія вийшла у світ у 1970 році під назвою «Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы» [2]. На нашу думку, монографія не тільки заклала основи української урбоекології, вона засвідчила послідовну еволюції особистості відомого вченого, його інтелектуальну здатність, попри всі життєві незгоди, піднятися над буденністю та сказати вагоме слова майбутнім поколінням.

Джерела та література

1. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Укл.: В.М. Самородов, С.Б. Кигим. Наук. ред. М.В. Гриньова. Полтава, 2009. 203 с. 76 іл.
2. Гавриленко Н.И. Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы. Харьков: Изд-во ХГУ, 1970. 138 с.

НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

Тюкалов М.В.

«Институт Археологии НАН Украины» (Київ)

Представляется плодотворным научное освоение истории изучения взаимодействия человека, общества и природы. Речь идёт об историческом осмыслении этого взаимодействия в период, когда история людей и история природы развивалась параллельно, независимо, а проблемы выживания не стояли на повестке дня. Практически полностью отсутствуют фундаментальные работы, и соответственно какие-либо обобщающие данные о воздействии на экосистему в древности, начиная от палеолита и заканчивая XVIII-XIX веком. Немногочисленные исследования ряда учёных свидетельствуют о том, что в древности воздействие на экосистему если и не сопоставимо с современным (в ряде случаев), то, по крайней мере, приближается к ним. Исследования в области воздействия человека на окружающую среду в древности – новое направление археологической (исторической) экологии – науки, изучающей прямое или косвенное воздействие человека на экосистему в прошлом[1]. Благодаря новым методам антропологии, археологии, эпидемиологии и климатологии исследования дают историкам оригинальные факты широкого хронологического диапазона и географии.

Автором ставится цель осветить новое направление в изучении Ближнего Востока в контексте мировой истории. Различные научные направления исследовали ближневосточный регион, реконструировав природные, антропологические, ландшафтные изменения[2]. Кроме того, начиная с 1970-х годов историки (США, Турции, Греции, России) начали более глубоко изучать проблемы демографии, болезней, изменения ландшафта, использование почв и [3, с.69-96]. Научные школы, изучающие Древний Восток, столкнулись с колоссальными трудностями в плане источников изучения. Например, исследование П.Кристенсена о подъёме и упадке ирригационных систем в западной Персии и Месопотамии построено на описании археологических и литературных источников[4].

В археологической экологии выделяются несколько основных видов воздействия человека на экосистему в древности: воздействие на почвенный покров (педосфера); воздействие на животный и растительный мир (биосфера); воздействие на геологическую среду (геосфера) [5, с.40]. Например, в Месопотамии с высокими летними температурами (до 30-50 °C в тени) и отсутствием дождей 8 месяцев в году было возможно только ирригационное земледелие. В исследованиях американских историков приведены последние археологические изыскания, которые позволили выяснить, что не нашествие монголов в XIII веке положило конец процветанию Месопотамии, а длительное сельскохозяйственное освоение. После разливов наибольшую угрозу для сельского хозяйства Месопотамии представляло засоление почв, связанное с разливами рек и засоленными грунтовыми водами и практика экстенсивного земледелия; когда владелец просто переходит на другой участок, заново налаживая систему орошения. В результате коркой соли покрывались всё

большие площади. Проблемы засоления были освещены ещё в ряде клинописных текстов, расшифрованных Т. Якобсеном. Причём им выяснено, что засоление почв началось в Месопотамии около 2400 г.до н.э. в городе-государстве Лагаше и постепенно распространялось на запад, к Евфрату, а 1000 лет спустя засоление достигло Вавилонии [6]. Проблема водных ресурсов, «речных долин» (“river valley”) является центральной темой исследования зарубежных историков. Большая часть работ посвящена разливам Нила в Египте и Тигра – Евфрата в Месопотамии. Показаны различия древнейших культур в зависимости от разливов рек. В исторической экологии Древнего Востока функционирует термин «гидравлический тезис». Это тот аргумент, который подчёркивает необходимость проведения широкомасштабных ирригационных работ со стороны центральной власти, что в свою очередь, вызывает рост деспотии [7, с.121]. В современной американской и западноевропейской и российской историографии процессы миграции, урбанизация, нарушение баланса между производством и потреблением продовольствия изучаются на основе клише древнейших источников в работах средневековых историков, таких как Ибн Халдун [8, с.42]. Значительное место уделяется процессу урбанизации Древнего Востока. В древности именно города являлись сосредоточением всех экологических проблем. В техногенных отложениях (культурном слое) древних поселений и городов отмечены высокие аномальные содержания различных химических элементов, часто ядовитых (мышьяк, ртуть, медь, марганец и т.д.). Высокие концентрации металлов отмечены и в косных останках жителей [9].

Таким образом и в древности, проблемы загрязнения окружающей среды стояли очень остро. К такому заключению пришли историки окружающей среды. Экологическая история Ближнего Востока предложила новые методы изучения истории, а именно: изучение региона как единое целое. Это не значит, что экологическая история вобрала в себя географический детерминизм. Это только подчёркивает характер давления окружающей среды на общественную жизнь Ближнего Востока на протяжении всей истории, исключая религиозную или этническую принадлежность. На протяжении веков сухой, засушливый климат был постоянно возникающей проблемой долгосрочного роста и развития, в то время как политическая власть поднималась и падала, основывая свою политику на контроле и распределении ключевых продуктов земельных площадей и природных ресурсов. Исходя из этого проблематика экологической истории Ближнего Востока представляет научно-практический интерес.

Джерела та література

1.Каздым А.А. Палеоэкология древних сообществ – попытка реконструкции древнего техногенного воздействия// Вестник Челябинс: ГУ. Серия.-10.-Востоковедение.Евразийство. Геополитика.-2003.-2(3).-С.125-141; Каздым А.А. Техногенные отложения древних и современных урбанизированных территорий.- М., 2006; К вопросу о воздействии человека на биосферу в древности.-М.,2013White Sam Middle East Environmental History: Ideas from an Emerging Field // World History Connected.- Volume 8.-June, 2011; Ллойд С. Археология Месопотамии.- Москва:Наука.-1984;Историческая экология и историческая

демография//Сб.статей. Под ред Ю.А. Полякова; Humankind and Nature in History // XX Congress of Historians.-Sidney.- 2005.

2. Neil Roberts, The Holocene: An Environment History. Oxford: Blachevell,1989; and Vegetational Lake-Level, and Climatic History of the New East and Southeast Asia, in Global Climates since the Last Glacial Maximum.// ed. H.Wright.-Minnesota Press.-1993.

3. Halil Inalcik, Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings; // Review 1(1978).-PP.69-96; Wilford J.N. Old Tablet from Turkish Site Shows Early Spread of Culture // World History.-Volume I.-Prehistory to 1500.- Fourth Edition.-Colorado State University.- 1996.- P.58-62.

4.Christensen P. The Decline of Iranshahr Athens: Irrigation and Environment in the History of Middle East. -Ohio University Press.- 2007.

5.Каздым А.А. Экологические проблемы древности – историческая ретроспектива// История науки и техники.-2007.- С.10.

6. Ллойд С. Археология Месопотамии.- М., 1984; Ponting Clive, Historical Perspectives on Sustainable Development // Environment, November.-1990;Stevens W.K. Dry Climate May Have Forced Invention of Agriculture //World History.-Volume I.-Prehistory to 1500.-Third Edition.-Connecticut.-1993.-P.62-69.

7.Каздым А.А. Техногенные отложения древних и современных урбанизированных территорий (Палеоэкологический аспект). Москва:Наука.-2006; Pfeiffer J. How Man Invented Cities // World History.-Volume I.- Prehistory to 1500.-Fourth Edition.- Colorado State University.- 1996.-P.53-60.

8. Ponting C. A Green History of the World.-London.-1991; Hughes J. D. Ecology in Ancient Civilizations.-Mex.University of New Mexico Press.-1973Adams R., Jacobsen I. Salt and Silt in Mesopotamian History//World History.-Volume I. –Third Edition.-Ibid.-P.59-63.

9. Каздым А.А. Техногенные отложения древних и современных урбанизированных территорий.- М., 2006; К вопросу о воздействии человека на биосферу в древности.-М.,2013.

СЕКЦІЯ 4

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

СТРАТЕГІЯ УДОСКОНАЛЕННЯ РІЗНОРОТАЦІЙНИХ СІВОЗМІН У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Бойко П.І., Цимбал Я.С.

ННЦ «Інститут землеробства НААН»

(с. Чабани Київської області)

Збільшення виробництва рослинницької продукції було і залишається основною проблемою на будь якому етапі розвитку сільського господарства України. Для її вирішення важливим стало впровадження науково обґрунтованої системи землеробства, основною ланкою якої є сівозмінна [6–7]. На сучасному етапі розвитку агропромислового комплексу високий рівень культури землеробства є основою виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. Сьогодення потребує оптимальної організації землекористування сільськогосподарських підприємств, удосконалення структури посівних площ, впровадження науково обґрунтованих сівозмін, що, в свою чергу, забезпечить оптимальну взаємодію рослин з ґрунтом і між собою [3]. На основі впровадження науково обґрунтованих сівозмін можна з найбільшою ефективністю та найменшими витратами застосовувати інші елементи сучасних технологій вирощування сільськогосподарських культур. Зокрема, системи обробітку ґрунту, удобрення, захисту рослин від шкідливих організмів тощо [12]. Роль сівозміни у сучасному землеробстві зумовлена біологічними особливостями різних груп сільськогосподарських культур [1]. Тому правильно побудована і впроваджена сівозмінна має велике значення для підвищення культури землеробства, відтворення та зростання рівня родючості ґрунту, збільшення продуктивності і рентабельності вирощування сільськогосподарських культур, а також покращання навколишнього природного середовища [2].

Аналіз результатів досліджень за останні роки свідчить, що біологічний потенціал сортів і гібридів сільськогосподарських культур реалізується лише на 40–75%, оскільки в них закладено лише потенційні можливості біологічної продуктивності певної культури [8]. Реалізувати їх можливо лише в реальних польових умовах завдяки оптимальним технологіям вирощування сільськогосподарських культур із врахуванням ґрунтово-кліматичних умов і спеціалізації господарств [4].

На початку ХХІ ст. ринкові умови ведення землеробства та потреби аграрного виробництва в Україні вимагають такого розміщення культур у сівозмінах, яке забезпечуватиме збільшення продуктивності всіх польових культур, сприятиме стабілізації та відтворенню родючості ґрунту, покращанню

фітосанітарного стану посівів і гарантуватиме екологічну безпеку довкілля [10–11]. Сівозміни без чіткої послідовності у чергуванні або потрібного інтервалу вирощування сільськогосподарських культур, стають перешкодою для зміни видів шкідників, хвороб і бур'янів та зводять до мінімуму можливість розвитку стійких, толерантних або адаптивних видів [13]. Можна запропонувати багато варіантів сівозмін, але їх впровадження потребує наукового обґрунтування. Крім того, що сівозміни мають бути науково обґрунтованими, вони повинні поєднувати в собі екологічний та інтенсивний напрями, а також забезпечувати можливість комбінування і динамічності їх застосування [14].

Недостатня кількість інформації та науково обґрунтованого тлумачення чинників негативних наслідків порушення чергування сільськогосподарських культур, значне збільшення кількості бур'янів, шкідників та хвороб у їх посівах, зниження рівня родючості ґрунтів призводить не лише до значного спаду урожаю, а й погіршення його якості [9]. Це зумовлює необхідність дослідження чергування сільськогосподарських культур у сівозмінах різних ґрунтово-кліматичних умов України. Практичне впровадження результатів досліджень гарантуватиме зростання ефективності аграрного виробництва, збереження родючості ґрунтів, екологічну безпеку довкілля [5].

Дослідження виконували у підзоні нестійкого зволоження Центрального Лісостепу України на чорноземі типовому малогумусному Панфільської дослідної станції ННЦ «Інститут землеробства НААН». За даними хімічного аналізу ґрунти дослідної станції чорноземні малогумусні, вміст гумусу в орному шарі варіює у вузькому проміжку значень – від 3,08 до 3,15%, підорному – від 2,72 до 2,90%. З глибиною кількість гумусу знижується: до 1,33% у шарі 70–110 см, до 0,97% у шарі 110–115 см. Ґрунти мають високий вміст фосфору: 23,3–27,0 мг/100 г ґрунту в орному і 22,7–27,0 мг/100 г ґрунту у підорному шарі. Забезпечені високим вмістом обмінного калію – 8–10 мг/100 г ґрунту. Реакція ґрунтового розчину слабкокисла, ступінь насичення вбирного комплексу основами є високим і становить 85–99%.

Клімат місцевості – помірно континентальний. За даними спостережень Яготинської метеорологічної станції, середньорічна температура повітря становить 7,1°C, середня багаторічна кількість опадів – 468 мм (варіює від 250 до 670 мм), відносна вологість повітря – 78%, середня тривалість вегетаційного періоду – 202 дні. Мінімальна температура повітря сягає –37°C, максимальна – +39°C. Трапляються зими нестійкі: холодні періоди чергуються з відлигами, що спричиняє утворення притертої льодової кірки і загибель посівів озимих зернових культур.

Тривалість залягання снігового покриву – 109 днів, початок його стійкого утворення припадає на першу декаду грудня, а середня дата танення – 10 березня. У березні і квітні середня добова температура повітря стрімко змінюється від 1,1°C до 7,8°C, що не сприятливо позначається на посівах озимих зернових культур. Таке підвищення температури у весняний період часто супроводжується суховіями, які спричиняють погіршення умов для сівби та початку росту і розвитку ярих зернових культур. Різке підвищення температури повітря упродовж червня-липня в окремі роки призводило до значного зниження

урожайності зернових колосових культур. Польовий дослід, як і вся територія дослідної станції, знаходиться у зоні нестійкого зволоження, де гідротермічний коефіцієнт за багаторічними даними становить 0,65.

Методологічною основою складання програми досліджень і її виконання є системний підхід до аналізування та оцінювання можливостей відтворення рівня родючості чорноземних ґрунтів і розроблення заходів з його підвищення завдяки застосуванню науково обґрунтованої системи сівозмін. Для виконання поставлених завдань використовували наступні методи: повномасштабний польовий і мікропольовий експерименти, лабораторний, фізичний, бактеріологічний, порівняльно-аналітичний, економічне та енергетичне аналізування, варіаційну статистику, комп'ютерне моделювання.

У досліді висівали внесені до Державного реєстру сорти і гібриди сільськогосподарських культур.

Тривалий 19-річний стаціонарний дослід з визначення ефективності сівозмін на Панфільській дослідній станції закладено у 2001 р. Упродовж 2001–2015 рр. досліджували короткоротаційні три-чотири-п'ятипільні сівозміни. У 2015 р. було здійснено реконструкцію досліді і з 2016 р. розпочато дослідження сівозмін з різною ротацією. Дослідження виконували на основі стаціонарного досліді в триразовому повторенні восьми полів (ярусів) при загальній кількості 168 ділянок. У просторі та часі досліджували 10 варіантів чотири-п'яти-шести-семи-восьмипільних сівозмін. Встановлювали ефективність насичення сівозмін зерновими культурами від 57 до 100%, у тому числі озимими зерновими колосовими – від 16,7 до 28,4%, технічними – від 16,7 до 42,6%, кормовими – від 12,5 до 25,0%. Визначали динаміку продуктивності сівозмін, фітосанітарного стану ґрунту і посівів, рівня родючості ґрунту тощо.

У тривалому стаціонарному досліді вирощували 15 сільськогосподарських культур, які висівали у чотири-п'яти-шести-семи-восьмипільних сівозмінах за різних систем їх інтенсифікації. Зокрема, без добрив (контроль), із застосуванням мінеральної, органічної та органо-мінеральної систем удобрення. За органічної системи удобрення вносили побічну продукцію попередника, за органо-мінеральної – мінеральні добрива + побічну продукцію попередника. Застосовували хімічні засоби захисту рослин для виробництва конкурентоспроможної товарної продукції зернових, круп'яних, олійних культур і цукрової сировини.

Таким чином, на початку XXI ст. теоретичне значення науково обґрунтованих сівозмін полягає у встановленні принципів і критеріїв оптимального розміщення сільськогосподарських культур після кращих попередників. Важливим є наукові основи побудови високопродуктивних екологічно збалансованих різноротаційних сівозмін, визначення їх економічної та енергетичної ефективності в умовах Центрального Лісостепу України. Практичне значення полягає у тому, що за результатами досліджень розроблено і впроваджено науково обґрунтовані високопродуктивні екологічно збалансовані різноротаційні 4–8-пільні сівозміни, які забезпечують зростання чистого прибутку та рівня рентабельності.

Отже, у результаті виконання досліджень встановлені параметри водного та поживного режимів ґрунту і виявлені особливості формування продуктивності, якості отриманої сільськогосподарської продукції, економічності та енергетичної ефективності як окремих культур, так і у цілому сівозмін. Залежно від рівнів інтенсифікації розроблені наукові основи побудови високопродуктивних екологічно збалансованих різноротаційних 4–8-пільних сівозмін із врахуванням їх динамічності впровадження у Центральному Лісостепу України. Зазначені сівозміни забезпечать підвищення ефективності їх практичного застосування у підзоні нестійкого зволоження України, що особливо важливо за умов змін клімату.

Джерела та література

1. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Сівозміни з короткою ротацією. *Пропозиція*. 1998. №2. С. 16–17.
2. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Проблеми екологічно зрівноважених сівозмін. *Вісник аграрної науки*. 2003. №8. С. 9–13.
3. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Науково-інноваційні аспекти сівозмін в Україні. *Вісник аграрної науки*. 2006. №5. С. 24–28.
4. Бойко П.І., Літвінов Д.В. Ефективність короткоротаційних сівозмін у сучасних системах землеробства. *Землеробство*. 2015. Вип. 2. С. 38–46.
5. Демиденко О.В., Шаповал І.С., Тонха О.Л., Величко В.А., Бойко П.І. Гумусний стан чорнозему типового за різних способів обробітку в агроценозах Лівобережного Лісостепу. *Вісник аграрної науки*. 2014. №4. С. 58–62.
6. Єщенко В.О. Роль сівозмін у сучасному землеробстві. *Землеробство*. 2015. Вип. 1. С. 23–27.
7. Камінський В.Ф., Бойко П.І. Роль сівозмін у сучасному землеробстві. *Вісник аграрної науки*. 2013. №6. С. 5–9.
8. Кірілеско О.Л., Корнійчук О.В. Вплив насичення сівозмін багаторічними травами, заорювання соломи та сидератів на баланс гумусу в ґрунтах. *Землеробство*. 2015. Вип. 1. С. 77–81.
9. Лебідь Є.М. Науковий фундамент проблем степового землеробства. *Вісник аграрної науки*. 2006. №4. С. 23–25.
10. Сівозміни у землеробстві України. За ред. В.Ф. Сайка, П.І. Бойка. Київ: Аграрна наука, 2002. 148 с.
11. Цвей Я.П. Формування родючості ґрунту в короткоротаційних сівозмінах Лісостепу. *Землеробство*. 2015. Вип. 1. С. 56–59.
12. Юркевич Є.О., Коваленко Н.П., Бакума А.В. Агробіологічні основи сівозмін Південного Степу України: монографія. Одеса: Одеське видавництво «БМВ», 2011. 240 с.
13. Kaminsky V.F., Boyko P.I. Strategy of development and implementation of crop rotations in Ukraine (part 1). *Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства НААН»*. 2014. Вип. 3. С. 3–9.
14. Kaminsky V.F., Boyko P.I. Strategy of development and implementation of crop rotations in Ukraine (part 2). *Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства НААН»*. 2014. Вип. 4. С. 3–11.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ ГАЛУЗІ НАСІННИЦТВА

Вожегова Р.А., Влащук А.М., Дробіт О.С.

Інститут зрошуваного землеробства НААН (м. Херсон)

В Херсонській області організація насінництва здійснюється згідно з законом України: “Про насіння і садивний матеріал”, введеним 20.01.2003 р., який включає основні положення по виробництву, реалізації та використанню насіння, правові відношення між виробниками і споживачами насіння. Згідно даного закону виробництвом і реалізацією сортового насіння мають право займатися фізичні і юридичні особи, які за своїми виробничими можливостями відповідають вимогам державної атестації та занесені в “Державний Реєстр виробників насіннєвого матеріалу” Міністерства Аграрної політики та продовольства України.

Інститут зрошуваного землеробства НААН – єдина в Україні наукова установа, де створюють сорти та гібриди для зрошуваного землеробства. В інституті проводять роботу зі селекції пшениці озимої, сої, люцерни, кукурудзи, бавовника, томатів. Науковцями установи створено та нині внесено до Держреєстру виробників насіннєвого матеріалу 12 сортів м'якої та 3 сорта твердої пшениці озимої, які стійкі до вилягання та обсіпання, характеризуються високою якістю зерна; 15 сортів сої, 10 сортів люцерни, 14 гібридів кукурудзи, 2 сорта бавовника, 7 сортів томатів.

Дослідні господарства інституту (ДПДГ «Каховське», ДПДГ «Асканійське», ДПДГ «Копані», ДПДГ «Піонер», ДПДГ «Еліта» та дослідні станції (ДСДС «Асканійська», ДСДС «Миколаївська»), які входять в мережу Інституту зрошуваного землеробства НААН, проводять розмноження добазового та базового насіння до категорії базового та сертифікованого для виробників різних форм власності, дотримуючись насінницьких сівозмін та рекомендацій по сортовій агротехніці районованих, перспективних сортів та мають відповідну матеріально технічну базу для виробництва якісного насіння високих репродукцій.

Інститут та його дослідні станції та господарства згідно Закону „Про насіння і садивний матеріал” мають паспорти на виробництво і реалізацію оригінального, елітного та репродукційного насіння, заключають ліцензійні договори з інститутами – оригінаторами – Селекційно-Генетичним інститутом, Прикарпатською дослідною станцією, Веселоподільською дослідно-селекційною станцією, Інститутом картоплярства, Інститутом рослинництва ім. Юр'єва, які надали право на виробництво і реалізацію елітного та репродукційного насіння, по таких культурах як пшениця озима, ячмінь озимий та ярий, картопля, соняшник, просо, ріпак, горох.

Інститут та його дослідні господарства проводять реалізацію добазового, базового та сертифікованого насіння насінницьким господарствам, які занесені до Державного реєстру виробників насіннєвого матеріалу, а також іншим господарствам різних форм власності для власних потреб. Інститут заключає

ліцензійні договори на право виробництва елітного та репродукційного насіння сортів, оригінатором яких являється сам.

Відділ насінництва Інституту зрошуваного землеробства існував з початку організації Інституту. Восени 1960 року Інституту було передано насінницькі господарства: радгоспи «Каховський» Каховського району та «Піонер» Нововоронцовського району.

Внаслідок впровадження високоврожайних сортів питома вага сортових посівів щорічно збільшувалася. В 1963 році сортові посіви пшениці озимої становили вже 100%, а ячменю озимого і ярого – 99,8%. Якщо в 1961 р. у господарствах області (за винятком насінницьких) насінням еліти не було засіяно жодного гектара, насінням першої репродукції засіяно 1% всіх площ, другої – 5%, третьої – 10%, іншими репродукціями – 85%, то під урожай 1963 р. елітним насінням було засіяно 1,1%, першої репродукції – 5,2%, другої – 19,1%, третьої – 41,6%, іншими репродукціями – 33,0%.

Кандидат с.-г. наук Гасаненко Олексій Якович очолив роботу насінництва зернових та інших культур в Інституті. Під його керівництвом у насінневих господарствах установи Піскуном В.Ф., Петровим В.С., Хроміним В.Я., Журавлем А.А., Величко М.Г. впроваджувалися у виробництво нові сорти сільськогосподарських культур селекції УкрНДІЗЗ. Інститут забезпечував насінням еліти та першої репродукції зернових, зернобобових (без кукурудзи) культур і трав 188 колгоспів і 46 радгоспів області. Робота відділу насінництва значно покращилася після приходу на посаду директора Інституту Собка О. О. Дослідження з вивчення впливу способів сівби, норм висіву насіння на формування урожайності та якості насіння пшениці озимої проводили у радгоспі «Піонер» співробітники відділу Гасаненко О. Я., Петров В. С. Досліди з вивчення впливу крупності насіння, строків збереження і репродукції насіння пшениці озимої на урожайність та якість одержаного насіння в радгоспі «Каховський» проводили Гасаненко О.Я., Пісун В.Ф., Журавель А.А.

В 1969 р. було розпочате насінництво ярих культур: сортів ячменю, вівса, проса, гороху, сої. У відповідності до прийнятої системи насінництва в 1970 році Інститут забезпечував насінням еліти і першої репродукції зернових, зернобобових культур і трав 146 колгоспів та 138 радгоспів Херсонської області. Відділ поповнився новими співробітниками Величко М.Г., Кузьо Т.Л., також до роботи структурного підрозділу були залучені співробітники відділів селекції: Немоловська Т.Б. (первинне насінництво ярих культур), Орлюк А.П., Хромін В.Я. (пшениця, жито і ячмінь озимі), Гладков С.О., Тригуб М.Л. (люцерна, еспарцет, сорго суданське).

В 1970-х роках відділ насінництва продовжував започатковану роботу, покращуючи елементи технології насінництва. В 1975 році Гасаненко О.Я., старші наукові співробітники Вольський В.П., Журавель А.А., Пісун В.Ф., молодший науковий співробітник Матюшенко В.І. вивчали умови покращення якості сортооновлення зернових культур і трав. Науковці рекомендували в умовах Південного Степу України засівати насіннєві посіви суцільним рядковим, перехресним і вузькорядним способом сівби. При таких способах посіву забезпечувалося одержання найбільшої кількості насіння з високими

посівними і врожайними якостями. Ця перевага найбільш виражена в рік вирощування і в перший рік сіви насіння. Надалі ця різниця зникає, а широкорядні посіви можна застосовувати у первинних ланках насінництва і за прискореного розмноження нового районизованого сорту.

З 1981 по 2003 рік лабораторію очолював кандидат с.-г. наук Величко Михайло Григорович. Протягом перших років завідування Величка М.Г. (1981-1985 рр.) старші наукові співробітники Зубкова Т.А., Федоренко В.Ф., Хромін В.Я., Яворська О.А. удосконалювали схему і методи вирощування насіння еліти в умовах зрошення півдня України.

Співробітниками Піскуном В.Ф., Журавлем А.А., Малярчук Н.І., Чабан В.А. у 1985 році проводилася робота по наступних культурах: пшениці озимій (сорт: Одеська напівкарликова, Безоста 1, Дніпровська 846, Обрій, Корал), ячменю озимому (Зібран, Дебют, Циклон), ячменю ярого (Дніпровський 425, Донецький 8, Одеський 82), вівсу (Львівський 1026, Кубанський), просу (Веселоподільське 632), гороху (Неосипаючийся 1, Топаз, Труженик), сої (Наддніпрянська, Букурія, УНДІЗЗ 1), кукурудзі (синтетична популяція Наддніпрянська 50), люцерні (Наdejда, Херсонська 9, Херсонська 7, Синська), еспарцету (Інгільський).

Щорічне виконання плану сортооновлення дозволило господарствам області перейти на сіви лише сортовим насінням, переважно районизованих і перспективних сортів. Питома вага районизованих сортів від загальної посівної площі в 1985 році складала: по пшениці озимій – 98,6%, житу озимому – 92,7%, ячменю яровому – 98,9%, гороху – 93,1%, люцерні – 95,1%. Водночас сорти селекції Інституту були районизовані у багатьох областях України та за її межами: кукурудза в двох областях України, соя – в двох областях УРСР і Чечено-Інгуській АРСР, люцерна – в 10 областях України, В Північно-Осетинській АРСР і Астраханській області РСФСР.

З перших років незалежності робота лабораторії продовжувала забезпечувати надходження якісного насіння основних с.-г. культур в господарства області і південного регіону. На її основі було створено відділ первинного та елітного насінництва.

В 1996-2001 рр. склад відділу насінництва виглядав наступним чином: завідувач – Величко М.Г., старші наукові співробітники Влашук А.М., Піскун В.Ф., наукові співробітники Журавель А.А., Федоренко В.П., Малярчук Н.І., Балан М.І. Питома вага сортів селекції Інституту на ланах Херсонської області за 1996-2000 рр. становила: люцерни – 99,4-100%, пшениці озимої – 21,3-37,5%, сої – 9,9-37,9%, кукурудзи – 14,1-23,7%. З 2003 року і по сьогоднішній час структурний підрозділ очолює кандидат с.-г. наук, с.н.с. Влашук А.М. Щорічний обсяг виробництва елітного насіння озимих культур складає до 7 000 т, ярих зернових та зернобобових – 1500, олійних – 150, багаторічних трав – 80 т.

Висновки. Система насінництва південної степової зони України побудована на науковій основі, яка забезпечує швидке розмноження та впровадження у виробництво нових сортів с.-г. культур, виробництво сортового насіння в кількості, необхідній для забезпечення сіви та створення страхових

фондів. В ринкових умовах сьогодення основою ефективного господарювання є використання інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур, які базуються на використанні високопродуктивних сортів та раціональному застосуванні оптимальних елементів технології.

ЗМІНА АГРОХІМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ДЕРНОВО-ПІДЗОЛИСТОГО ҐРУНТУ ЗА ВИРОЩУВАННЯ ЯЧМЕНЮ ЯРОГО

Григорів Я. Я., Григоренко М. С.

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(м. Іван-Франківськ)*

Ячмінь належить до найбільш поширених сільськогосподарських культур у світовому землеробстві і вирощується ще з доісторичних часів. У світовій структурі посівних площ він займає четверте місце після пшениці, рису та кукурудзи, а в Україні за цим показником поступається тільки озимій пшениці. У світовому землеробстві серед зернових культур за посівною площею майже його частка становить 72 млн га та валовий збором 158 млн т.

Загальна посівна площа ячменю в Україні коливається в межах 4,2/5,3 млн га, з них озимого – 0,4/1,3 і ярого 3,3/4,8 млн га. Частка країни у світовому виробництві ячменю становить 8 %, проте за середньою по роках врожайністю (2,5 т/га) Україна значно поступається країнам Західної Європи, де цей показник наближається або перевищує 6 т/га [1]. Особливо останнім часом, коли перехід господарств до вузькоспеціалізованого виробництва сільськогосподарської продукції і вирощування культур близьких за біологічними властивостями призвели до погіршення фітосанітарного стану ґрунту і посівів, а також зниження врожайності і якості зерна [2, 3].

Найвищі врожаї зерна збирають у Бельгії (68,1 ц/га), Данії (54 ц/га), Франції (59,9 ц/га), Німеччині (58,9 ц/га), Англії (57,6 ц/га), тоді як в Казахстані одержують тільки 8,2 ц/га, Росії- 16,6 ц/га [2].

Найбільше вирощують ячменю в Україні (42 % від площі зернових), Білорусі (48,5 %), Німеччині (33 %), Росії (29 %), Казахстані (29 %), Туреччині (25 %), Канаді (22 %). За посівними площами ячменю перевагу має Росія – 16 млн.га. Багато сіють у Казахстані - 6 млн.га, Україні – 5 млн.га, Іспанії – 3,6 млн.га, Туреччині – 3,4 млн.га (дані за 1994 р.).

Частка країн у світовому виробництві зерна ячменю наступна: Росія – 15 %, Україна – 8,2 %, Канада – 7,9 %, Німеччина – 7 %, США – 5,2 %, Франція – 5,1 % (дані за 1993-1995 рр.). У 1997 р. в Росії зібрали 21 млн.т, у Франції – 10 млн.т, Канаді і Німеччині -13 млн. т, Іспанії - 9 млн.т, Англії – 8 млн.т, Україні – 7,4 млн.т.

За даними ФАО, 42–48 % щорічних валових зборів ячменю використовується на промислову переробку (в т. ч. на комбікорм), 6–8 % – на виробництво пива, 15 % – на харчові і 16 % безпосередньо на кормові цілі [1].

Якщо у світовому виробництві зерна ячмінь посідає четверте місце після пшениці, рису та кукурудзи, то в Україні ця культура є другою зерновою культурою після пшениці. В окремі роки посівна площа становить понад 5,0 млн. га. Його вирощують в усіх ґрунтово-кліматичних зонах, особливо в Степу та Лісостепу.

Як відомо, ярий ячмінь має слаборозвинену кореневу систему, тому краще росте на родючих, добре забезпечених поживними легкодоступними речовинами ґрунтах. Урожайність його різко знижується на заболочених ґрунтах, недостатньо розпушених, з близьким заляганням ґрунтових вод. Разом з тим погано росте на легких піщаних ґрунтах, дуже пригнічується на кислих торфовищах (при $\text{pH} < 6$), а в умовах надмірно кислої реакції ґрунтового розчину ($\text{pH} 3,5$) сходи не з'являються. При $\text{pH} < 4,5$ частина рослин гине після сходів. На кислих ґрунтах навіть за високого рівня удобрення рослина не здатна засвоїти елементи живлення з ґрунту. Оптимальне pH ґрунту для ячменю – 6,0–7,3 [4].

Оскільки, ячмінь відрізняється підвищеними вимогами щодо рівня живлення, що пояснюється дуже коротким вегетаційним періодом, та дуже швидким засвоєнням поживних речовин. За виносом поживних речовин ячмінь мало відрізняється від озимих культур. Для формування 1 ц зерна разом із соломою ячмінь приблизно використовує, кг: азоту – 2,5-3, P_2O_5 –1-1,5 та K_2O –2-2,5. Поглинання головних елементів живлення рослинами ячменю протягом вегетації відбувається нерівномірно. Найбільша потреба в поживних речовинах збігається з двома важливими періодами в житті рослин: періодом кушіння і початком стеблостворення та періодом закладання, формування і наливу зерна [5].

Для характеристики поживного режиму дерново-підзолистого ґрунту ми визначали лужногідролізований азот, який на нашу думку, є найважливішим показником ефективної родючості ґрунту. Визначення цієї фракції обумовлена, тому що включає аміачний та нітратний азот. Нами встановлено, що застосування помірних доз мінеральних добрив ($\text{N}_{20}\text{P}_{20}\text{K}_{20}$) у технології вирощування ячменю ярого суттєво підвищувало вміст азоту в шарі (0–20 см) на 15,6–34,6 % порівняно з неудобреним фоном.

Згідно з результатами досліджень, вміст форм фосфору в орному шарі ґрунту (методу за Кірсановим) був на рівні низької та середньої забезпеченості P_2O_5 3,5–4,6 мг/кг. Нами встановлено, що підвищення вмісту рухомого калію на дерново-підзолистих ґрунтах спостерігалось за повного внесення мінерального удобрення забезпеченість посівів рухомими сполуками калію, впродовж усієї вегетації ячменю підвищувало його до середнього показника.

Отже, встановлено, що в досліджуваних умовах на дерново-підзолистому ґрунті оптимізація мінерального живлення рослин за рахунок внесення мінеральних добрив у основне, та в поєднанні з позакореневим підживленням азотом сприяє підвищенню вмісту лужногідролізованого азоту, рухомого фосфору та калію в ґрунті.

Джерела та література

1. Рослинництво: підручник. AGROScience 2008-2019р.: URL:<https://agrosience.com.ua/plant/istoriya-ta-poshyrennya-yarogo-yachmenyu>
2. Лихочвор В. В., Петриченко В. Ф. Рослинництво : навч. посіб. Сучасні інтенсивні технології вирощування основних польових культур. Львів: НВФ "Українські технології", 2006. 730 с.
3. Николаев Е. В., Изотов А. М., Лыков С. В. Ячмень в Крыму Симферополь, 2007. 375 с.
4. Петриченко В. Ф., Безуглий М. Д., Жук В. М., Івашенко О. О. Нова стратегія виробництва зернових та олійних культур в Україні. Київ: Аграрна наука, 2012. 48 с.

5. Гораш О. С. Реалізація потенціалу продуктивності колоса ячменю залежно від впливу мінерального удобрення та норм висіву. *Зб. наук. пр. Уманського ДАУ: Агрономія*. 2007. Ч.1, вип. 65. С. 53-58.

ПРОДУКТИВНОСТЬ ГІБРИДУ СОНЯШНИКУ П64ГЕ133 НА ЧОРНОЗЕМІ ОПІДЗОЛЕНОМУ ЗА РІЗНИХ СИСТЕМ ЗАХИСТУ

Григорів Я. Я., Федорич Т. Є.

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(м. Іван-Франківськ)*

Для агропромислового комплексу України на сьогодні соняшник є головною олійною культурою. Йому приділяється велика увага у зв'язку із зростаючим попитом на соняшникову олію, яка широко використовується в харчовій і технічній промисловості, а відходи переробки – для годівлі сільськогосподарських тварин [1, 2]. На даний час у реєстрі сортів України станом на 2012 рік було внесено понад 295 гібридів та сортів соняшнику, які з кожним роком все поповнюються [3].

В сучасних умовах культура соняшника в Україні переживає справжній бум: за останні 20 років посівна площа під цією культурою зросла більш ніж у 3 рази і досягла 5,2 млн. га. Як відомо, соняшник є основною олійною культурою, яка вирощується в Україні. Адже біля 70 % у структурі посівних площ олійних культур саме належить соняшнику, що становить близько 85 % валового збору. А із насіння соняшнику виробляється приблизно дві третини всієї рослинної олії [4].

Розширення площ соняшнику на сьогоднішній день супроводжується загостренням екологічних та економічних питань, особливо це стосується Західного регіону України. Це відбувається у зв'язку суттєвими змінами в технології, в яку впроваджено нові прості високо інтенсивні гібриди, оптимізовано систему мінерального живлення культури та використовується прогресивна система захисту [5].

З самого початку агропромислового вирощування соняшнику науковці приділяли багато уваги питанням отримання високотоварної продукції, з високим вмістом олії, а, отже, – і питанням захисту від шкідників та хвороб. Разом із тим, проблемі конкурентної боротьби з бур'янами завжди приділялось менше уваги, то ж вона залишається актуальною і в наш час [4, 5].

Проте, на даний час в Україні відсутні вітчизняні технології вирощування гібридів резистентних до дії аналогічних гербіцидів. Тому виникає необхідність у розробці технологій вирощування гербіцидостійких гібридів соняшнику, використання яких дозволить на 10–25 % підвищити врожайність культури та більш раціонально використовувати матеріально-технічні ресурси та засоби захисту.

Дослід з вивчення елементів технології вирощування гібриду соняшнику П64ГЕ133 проводили за наступною схемою:

1. Забур'янений контроль (без обробки гербіцидами);
2. Чистий контроль: Імісід БТ (імідаклопрід, 500 г/л) 6 л/га + Галоп БТ 2,0 л/га + Поляріс БТ 2,0 л/га + Пром БТ 2,0 л/га (внесення після сівби, але до сходів із заробкою на глибину 1,5–2 см кільчасто-шпоровими котками) +Свро БТ 1.0 л/га +

Нейтрин БТ 1,0 л/га (2-3 справжні листки) + Дженфіл БТ 0,6 л/га + ДиХлор БТ 1,0 л/га (2-3 справжні листки до фази зірочки) + Жар БТ 3,0 л/га (побуріння кошика);

3. Євро-Лайтнінг (імазапір, 15 г/л + імазамокс, 33 г/л), 1,0 л/га (внесення у фазу 2–4 листків бур'янів);

4. Гоал 1,0 л/га (внесення до сівби) + Танос 0,6 л/га (2-3 справжні листки до фази зірочки) + Геліонтекс 0,045 л/га (2-3 справжні листки).

В результаті проведених досліджень встановлено, що вплив систем контролювання чисельності бур'янів у посівах соняшнику на його продуктивність та рекомендовано висівати гібрид П64ГЕ133 на чорноземі опідзоленому, який має природню резистентність до гербіциду Євро-Лайтнінг НК Мелдімі та Армада КЛ. Експериментально доведено, ефективним є застосування гербіциду Євро-Лайтнінг (1,0 л/га), а за значного рівня забур'янення необхідно використовувати систему досходового внесення гербіцидів Харнес (1,7 л/га) + Гезагард (2,0 л/га) у поєднанні з Євро-Лайтнінг (1,0 л/га), яка забезпечує врожайність на рівні 2,36 т/га.

Джерела та література

1. Колесниченко Б. П. Современное состояние и перспективы развития российского рынка подсолнечника. Масличные культуры, 2006. № 1 (134). С. 132–133.

2. Кривошлыков К. М. Анализ сложившегося состояния и перспектив производства масличного сырья в Российской Федерации. Актуальные вопросы селекции, технологии и переработки масличных культур: матер. III Междунар. Конференция молодых учёных и специалистов (Краснодар, 28–30 марта 2005 г.). Краснодар : Актус, 2005. С. 77–88.

3. Гібриди соняшнику 2011 року селекції Інституту рослинництва імені В. Я. Юр'єва УААН.: <http://www.saatenunion.com.ua/index.cfm/product>.

4. Економіка виробництва соняшнику.: <http://www.StudFiles.ru/preview/1719979/>

5. Федоряка В. П., Бахчиванжи Л. А., Почколіна С. В. Ефективність виробництва і реалізації соняшнику в Україні. Вісник соціально-економічних досліджень. 2010. № 2. С. 139-144

АГРОФІЗИЧНІ ПОКАЗНИКИ ЧОРНОЗЕМУ ТИПОВОГО ЗА УМОВ ОРГАНІЧНОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

Дегтярьов В. В., Чередніченко І. В.

*Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва
(м. Харків)*

Прогресуюче погіршення якісного стану агроландшафтів в Україні, зниження родючості ґрунтів створюють реальну загрозу подальшого загострення кризи виробництва сільськогосподарської продукції (Медведев, 2002; Надточій, 1997, 2007; Гринченко, 2007; Балаєв, 2011; Дегтярьов, 2011). Суспільство починає усвідомлювати, що традиційне сільське господарство та існуючі способи переробки продукції не гарантують достатньої безпеки та корисності продуктів харчування. Крім того інтенсивні системи землеробства на базі хімізації порушують екологічну рівновагу агроєкосистем, забруднення їх радіонуклідами, важкими металами – канцерогенами, пестицидами, різними хімічними речовинами. Тому, заслуговує на розгляд такий напрям у розвитку світового сільського господарства, як органічне землеробство.

У розвитку органічного землеробства основні дослідження у світі і в Україні були спрямовані на формування врожаїв та на показники якості продукції. Майже відсутні публікації з вивчення ґрунтових процесів в органічному землеробстві. Водночас з цим, визначення оптимальних параметрів агрофізичних і колоїдно-хімічних показників чорнозему типового за різних систем удобрення в умовах органічного землеробства є актуальним, як для ґрунтознавства, так і для землеробства.

Мета дослідження – встановити закономірності впливу антропогенних чинників на агрофізичні показники чорноземів типових середньосуглинкових на лесовидних суглинках в умовах органічного землеробства.

Дослідження проводили у виробничих умовах на чорноземі типовому середньосуглинковому ПП «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області (підприємство сертифіковано як органічне господарство, згідно з вимогами стандартів постанови Ради ЄС «ЕС 834/2007», «ЕС 889/2008») та розташованого поряд агрохолдингу «Астарта-Київ», де ведеться інтенсивне використання земельних ресурсів, застосовуються високі дози мінеральних добрив.

Ґрунтовий покрив ділянок однорідний. Ґрунт – чорнозем типовий середньосуглинковий на лесовидному суглинку.

Зразки ґрунтів відбирали по варіантах: переліг віком більше 30 років; контроль (овес, без добрив); органічна система добрив (кукурудза, гній 20 т/га сівозмінної площі); сидеральна система добрив (вико-овес); мінеральна система добрив (озима пшениця N₁₂₀ P₁₀₀ K₁₀₀ кг сівозмінної площі).

Фізичні властивості та структурний стан – одні з найважливіших факторів, що визначають умови росту й розвитку рослин та величину їхньої продуктивності, оскільки вони обумовлюють формування водно-повітряного і теплового режиму. Чим більше агрономічно цінних агрегатів містить ґрунт, тим вищим є показник прояву фізичних факторів ґрунтової родючості.

Для чорноземів типових, що сформувалися під природною рослинністю і не зазнають впливу людини (переліг), характерним є досить високий уміст структурних агрегатів розміром 10-0,25 мм (91-93,9%) і не значний уміст брилуватої фракції та мілкозему.

У результаті сільськогосподарського використання чорнозему типового без застосування добрив (контроль) у 0-10-см шарі ґрунту кількість агрономічно цінних агрегатів (10-0,25 мм) складає 82,2%, що нижче, ніж в аналогічному шарі чорнозему перелогу. Застосування органічної системи добрив сприяє збільшенню вмісту агрономічно цінних агрегатів (10-0,25 мм) порівняно з чорноземом контролю. Отже, використання органічних добрив, зменшує негативний вплив зовнішніх факторів і тим самим поліпшує структурний стан ґрунту.

Дослідження свідчать, що у шарі 0-10 см чорнозему варіанта мінеральної системи удобрення відзначається збільшення кількості агрономічно цінних агрегатів (10-0,25 мм) порівняно з ґрунтом контролю. При цьому кількість структурних агрегатів розміром 10-0,25 мм з глибиною зменшується та збільшується вміст брилуватої фракції.

За умов застосування сидеральної системи удобрення спостерігається збільшення вмісту агрономічно цінних агрегатів (10-0,25 мм) по всіх досліджуваних шарах ґрунту порівняно з ґрунтом контролю.

Вплив систем удобрення на структурний стан ґрунту чітко прослідковується за значеннями коефіцієнта структурності. Так, цей показник для ґрунту контролю становить 4,62; із глибиною він дещо збільшується.

Уведення перелогового режиму на чорноземах типових сприяє зростанню коефіцієнта структурності у верхній 0-10 см частині профілю ґрунту, практично в три рази порівняно з ґрунтом контролю.

Застосування органічної та сидеральної системи удобрення позитивно відбивається на коефіцієнті структурності у зіставленні з ґрунтом контролю, тоді як, коефіцієнт структурності для ґрунту за мінеральної системи удобрення за своїми значеннями наближається до чорнозему контролю.

Позитивний вплив структури на рівень родючості ґрунту найкраще проявляється тоді, коли структурні агрегати міцні, протидіють механічному руйнуванню, водостійкі. Розгляд одержаних результатів «мокрого просіювання», свідчить що для чорнозему ділянки перелогу спостерігається максимальний показник водостійкості агрономічно цінних агрегатів.

За сільськогосподарського використання чорнозему типового без застосування добрив (контроль) відмічається зниження водостійкості по всіх шарах ґрунту порівняно з чорноземом перелогу.

У результаті застосування органічної та сидеральної систем удобрення водостійкість структури порівняно з варіантом контролю підвищується, що неможливо сказати про мінеральну систему удобрення, де водостійкість структурних агрегатів знижується.

Розрахунок коефіцієнта водостійкості чорноземів типових за різних систем удобрення свідчить, що найвищі його значення характерні для ґрунту перелогу, у шарі ґрунту 0-10 см – 0,9. З глибиною коефіцієнт водостійкості дещо змінюється і становить 0,8. Для чорнозему варіанту контролю, характерним є зниження коефіцієнта водостійкості, який з глибиною варіюється в межах 0,5-0,6, і лише на глибині 40-50 см становить 0,7.

Отже, застосування органічної та сидеральної систем удобрення викликає підвищення коефіцієнта водостійкості відносно контролю. Одночасно за умов застосування мінеральної системи удобрення він за абсолютними значеннями наближується до варіанта контролю.

Особливе місце в оптимізації агрофізичних властивостей посідає щільність будови ґрунту, що є найбільш об'єктивним і комплексним узагальненим показником.

Застосування органічної та сидеральної систем удобрення сприяє зниженню щільності складення чорнозему типового порівняно з ґрунтом контролю. Особливо це стосується 0-20-сантиметрової частини досліджуваної товщі ґрунту. Загалом чорнозем за органічної та сидеральної систем удобрення за значеннями щільності складення близькі до ґрунту ділянки перелогу. Водночас застосування мінеральної системи удобрення призводить до ущільнення орного шару, але найбільшого ущільнення зазнає підорний шар у результаті формування плужної підшви.

Таким чином, найбільш оптимальні агрофізичні показники характерні для чорноземів типових за органічної та сидеральної системи удобрення. При цьому поліпшується структурний стан ґрунту, зменшується вміст пилуватої і брилистої фракцій, підвищується вміст водостійких агрегатів. За мінеральної системи удобрення структурний стан ґрунту погіршується – зменшується вміст агрономічно цінних агрегатів, знижується коефіцієнт структурності й водостійкість агрегатів, що призводить до ущільнення орного шару.

Джерела та література

1. Медведев В. В. Мониторинг почв Украины. Концепция. Предварительные результаты. Задачи/ В. В. Медведев. - «Антиква», Харьков.- 2002.- 428 с.
2. Надточій П. П. Екологія ґрунту та його забруднення / П. П. Надточій, Ф. В. Вольвач, В. Г. Гермащенко. - К.: Аграрна наука, 1997.- 286 с.
3. Охорона та раціональне використання природних ресурсів і рекультивація земель. / під ред. Надточія П. П. - Житомир: Державний агроєкологічний університет, 2007.
4. Гринченко Т. О. Моніторинг комплексної оцінки родючості ґрунтів Харківської області, 1966–2005 рр. (Науковий довідник) / Т. О. Гринченко, Б. В. Роман, І. І. Лепеніна.- Харків. - 210 с.
5. Балаєв А. Д. Родючість ґрунтів Лісостепу України за різної інтенсивності їх використання/ А. Д. Балаєв, О. П. Ковальчук, М. В. Гаврилюк, В. П.- Наукові праці.- Екологія № 152, (140).- 2011.
6. Дегтярьов В. В. Гумус чорноземів Лісостепу і Степу України монографія / В. В. Дегтярев; за ред. д-ра. с.-г. н., проф. Д.Г. Тихоненка Харківський національний аграрний університет ім. В.В.Докучаєва Харків: Майдан, 2011.- 360 с.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПОХОДЖЕННЯ КВАСОЛІ ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ

Дупляк О.Т.¹, Веселовська О.Б.²

¹Національна наукова сільськогосподарська бібліотека (м. Київ)

²Український інститут експертизи сортів рослин

Квасоля є цінною високобілковою зернобобовою культурою, досить поширеною в світовому землеробстві. Щорічні її посівні площі становлять 25–27 млн га [1]. В багатьох країнах вона є основним джерелом білка (25–28 % у зерні кращих сортів), за своїм амінокислотним складом близького до білків тваринного походження. Рід квасолі *Phaseolus L.* є досить поліморфним і включає до 230 видів, що поділяються на дві групи: американську та азійську.

Крупнонасінні форми квасолі походять з Південної та Центральної Америки, тут зосереджено найбільше розмаїття її форм. На походження квасолі з Гватемали вперше вказує Клузіус у 1583 році [2]. В Південній Мексиці та Гватемалі її було введено в культуру ще за 3–4 тис. років до н.е. Думку, що центром походження квасолі є Америка, вперше було підтверджено працею L. Wittmack (1879), де він детально описує знахідки в перуанських та анконських гробницях (за 15). А. Gray, Н. Trumbull (1883), Е. Bonnet (1897), Р. Asherson і Р. Graebner (1906–1910) та ін. зібрили багато відомостей про походження квасолі з Америки. Походження квасолі з Центральною Америкою пов'язує і М.І. Вавилов [3]. Це підтверджено результатами досліджень зібраних експедицією вчених ВІРу тут рослин. Дрібнонасінна квасоля була відома в Південній та Південно-Східній Азії (Індія, Китай) близько 6 тис. років тому.

В Європу квасоллю привезли іспанці в 16 ст.; з 17 ст. вона стає овочевою рослиною, з 18 ст. набуває значення польової культури.

В Росії квасоля відома з середини 16 ст. Вважається, що вона була завезена з Франції в часи царювання Єлизавети Петрівни під назвою «турецькі боби»; їх довго вирощували заможні хлібороби. В Україну квасоллю було завезено з Румунії й Болгарії, в Грузію та Північний Кавказ – з Туреччини.

Процес формотворення квасолі відбувався, з одного боку, за рахунок природної гібридизації, з іншого – шляхом пристосування до зміни кліматичних умов як у межах ареалу, так і за ними. Появу нових форм забезпечував мутаційний процес і, особливо, діяльність людини.

Незважаючи на порівняно раннє проникнення квасолі в Росію, розширення площ під нею йшло повільно. В умовах розрізненого дрібнотоварного господарства вона залишалась городньою культурою. Народногосподарського значення квасоля набуває лише на початку 20 ст.

В Україні найпоширенішим видом є квасоля звичайна (*Phaseolus vulgaris* L.), що належить до американської групи. За період 2016–2019 рр. посівні площі під культурою збільшились від 53 до 74 тис. га. За прогнозами консалтингової компанії Baker Tilly [4], до 2020 р. через високий експортний попит можливе подальше їх зростання (до 85 тис. га). Основна частка культивування належить приватному сектору. Середня урожайність квасолі в Україні становить 2,2–2,5 т зерна з 1 га, в передових господарствах (Сварог Вест Груп) – 3,0–3,5 т/га [5]. До Державного Реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, на 2020 р. занесено 15 сортів квасолі звичайної зернового напрямку використання, з них 14 вітчизняної селекції. Найбільше в українській квасолі зацікавлені Румунія (33 % експорту), ОАЕ (12 %), Туреччина (12 %). Перспективними є ринки Європи: Боснія і Герцеговина, Сербія, Польща, Італія. В 2016 р. розпочалися поставки в Іспанію, Великобританію, Бельгію [6]. Наша країна через вигідніше географічне положення може випередити своїх основних конкурентів – Китай, США, Канаду, Аргентину й Бразилію.

Джерела та література

1. Чередниченко Л. І., Литвинюк Г. В. Ботанічна характеристика та біологічні особливості квасолі звичайної. *Сільське господарство та лісівництво* : зб. наук. пр. Вінниця : ВНАУ, 2017. № 5. С. 108–117.
2. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. Л. : Колос, 1971. 752 с.
3. Вавилов Н. И. Происхождение и география культурных растений. Л.: Наука, 1987. 440 с.
4. <https://superagronom.com/news/37>.
5. <https://propozitsiya.com/ua/rvasolya-z-gektara>.
6. Петрова О. О. Економічний потенціал виробництва квасолі в Україні. *Агросвіт*, 2019. № 21. С. 74–81.

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ЧИ РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Каргіна О.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України (м. Київ)

Видання ННСГБ НААН «Реферативний журнал АПК України» в нинішніх складних умовах продовжує свою роботу. Вже понад 20 років свого існування

він не припиняв діяльність і щоквартально виходять у світ близько 400 рефератів у кожному його випуску. Це – єдине українське комплексне інформаційне видання, що відображає динаміку агропромислового комплексу України.

Велика увага у цьому виданні приділяється науковим дослідженням питань інтенсифікації аграрного виробництва та проблемам екологічної і продовольчої безпеки України. Висвітлюються наукові концепції стратегічного управління, сутність регіональних соціально – економічних систем як об'єкта стратегічного управління, теоретичні основи формування та регулювання регіонального розвитку аграрного сектору. Показано недосконалість економічних моделей інтенсифікації виробництва, які застосовують у певних сільськогосподарських підприємствах.

Підкреслюється, що екологічна орієнтація національної агросфери повинна стати одним з основних напрямів економічних перетворень України, для реалізації якого мають стати як адміністративні, так і економічні важелі.

Розглядається інноваційний потенціал агропромислового сектору економіки. Показано оптимізаційні напрями використання енергетичних ресурсів, економіко-екологічних і нормативно-правових аспектів розвитку виробництва біопалива в розрізі природно-економічних районів України. Відзначено еколого-соціально-економічні переваги вирощування енергетичних рослин, враховуючи світовий і вітчизняний досвід, з метою охорони навколишнього природного середовища, зокрема зменшення викидів CO₂.

Реферативний журнал містить багато інформації про негативний вплив техногенного навантаження на екосистему, зокрема на ґрунти, рослини і тварин, а відтак і на людину та майбутні покоління. Показано результати комплексних досліджень хімічного складу води річок, втрату джерельних вод, зменшення загалом водних ресурсів країни, електромагнітне забруднення на урбанізованих територіях та глобальні зміни клімату.

Приділялась увага матеріалу щодо наукових розробок з раціонального природокористування та екологічно безпечних технологій. Проте слід відзначити, що науковцям і практикам необхідно у цьому напрямі працювати більш інтенсивно при допомозі державної підтримки.

Висвітлювались основні напрями інноваційно-інвестиційного розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств з елементами державної підтримки та управління.

Науковці наголошують, що стратегічним завданням земельної політики у сучасних умовах має стати порівняльний аналіз земельного, аграрного та екологічного права. Розглянуто основні принципи, тенденції, проблеми та перспективи використання земельного фонду України

Акцентувалась увага на органічному землеробстві, виробництві органічної плодово-овочевої продукції, біологічному захисті рослин, наукових основах оптимізації сучасних екологічних технологій, можливостях меліорації, напрямках реконструкції і технічної модернізації діючих дренажних систем.

Проаналізовано сучасні методи оцінки екологічного стану ґрунтів за допомогою біоіндикації і біотестування, така діагностика дає змогу визначити характер і ступінь антропогенного впливу на ґрунтовий покрив на ранніх стадіях

розвитку негативних процесів. Представлено інформаційний матеріал щодо шляхів поліпшення екологічного стану ґрунтів та відновлення їх родючості.

Зосереджувалась увага на тому, що нарешті стратегічний розвиток окремих підкомплексів АПК має спрямовуватись на зменшення обсягів експорту сировинних ресурсів і базуватись на створенні умов для організації поглибленої переробки.

Червоною ниткою у всіх випусках «РЖ АПК України» підкреслено, що лише усвідомлення нацією значення науки агроєкології та застосування на практиці її наукових постулатів мудрого управління екологічними процесами в агросфері, дотримання збалансованості потреб економічного розвитку та можливостей відтворення природних ресурсів, а також комплексна реалізація продуманих агроєкологічних заходів і технологій в АПК є основою стабільного розвитку держави, тривалості життя, доброго здоров'я і благополуччя нинішніх і прийдешніх поколінь.

Наразі у нинішніх надзвичайно складних умовах пандемії COVID-19 на планеті Земля як висновок висловлюю свої власні рядки:

Земле-мати втомилась від люду, фейсверків, чаду бруду...

Хоче пісню колискову заспівати наша змучена Земле-матір,

Щоб послули всі на мить, і собі лягти й спочить,

Щоб від смерті врятуватись, колись знову квітнутись...

Та невже ми такі люди, що усе живе загубим?

Треба розум свій включати – Матір й діток рятувати...

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ МАРКЕТИНГООРІЄНТОВАНИХ ПІДПРИЄМСТВ ОВОЧЕВОЇ ГАЛУЗІ

Севідова І.О.¹, Леценко Л.О., Плигун С.В.²

*¹Харківський національний технічний університет сільського господарства
імені Петра Василенка*

*²Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва
(м. Харків)*

Зниження рівня промислової переробки овочів призвело до зростання собівартості овочевої продукції та зниження цінової конкурентоспроможності внаслідок недостатнього використання існуючих виробничих потужностей у країні. На конкурентоспроможність вітчизняної овочевої продукції, її якість та товарність, негативно впливають брак обігових коштів у невеликих господарствах та відсутність систем зберігання. Тому одним з факторів підвищення конкурентоспроможності виробництва сільськогосподарської продукції є поліпшення її якості, що позитивно вплине на рівень доходів сільськогосподарських підприємств.

За останні роки в країнах європейського співтовариства істотно зросли вимоги до якості сільськогосподарської продукції. Все більша увага приділяється фітосанітарним технологіям, орієнтованим на зниження пестицидного навантаження, мінімізації негативних наслідків застосування

хімічних засобів захисту рослин, поліпшення умов праці в теплицях, одержання екологічно чистої овочевої продукції [2].

На сучасному етапі розвитку експортоорієнтовані товари України цінуються за межами країни завдяки високій якості продукції. Ця конкурентна перевага досягається за рахунок суворого дотримання технології на всіх етапах виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, екологічності сировини та грамотної маркетингової стратегії. Саме тому при виробництві овочевої продукції слід більш ширше використовувати метод органічного землеробства, який виключає застосування гербіцидів, хімічних добрив, а також генно-модифікованого посівного матеріалу.

Потрібні нові підходи до визначення економічної ефективності комплексних, в тому числі, і органо-мінеральних добрив, в основі яких покладено зменшення втрат при використанні інших обсягів мінеральних добрив; вартість додаткової продукції, яку можна одержати за рахунок економії добрив від зменшення втрат; економія коштів при внесенні добрив порівнювальних асортиментів. Органо-мінеральні добрива здатні завдяки збільшенню загальної поверхні площі адсорбувати та утримувати поживні речовини, що разом із здатністю до утримування вологи виключає можливість вимивання їх в підґрунтові горизонти. Це дає змогу значно (на 25–50%) знизити норму внесення в ґрунт поживних речовин [3].

Застосування таких добрив дозволить значно знизити дози внесення добрив, збалансувати співвідношення поживних елементів, зменшити технологічні витрати на їх внесення і зберігання. Використання комплексних добрив, що містять в своєму складі повний набір як макро- так і мікроелементів, дозволить значно підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва та якість продукції.

У сучасних умовах підвищення якості ґрунтів та врожайності сільськогосподарських культур можна досягти шляхом науково обґрунтованого, екологічно безпечного застосування добрив і пестицидів, широкого впровадження прогресивних технологій з мінімальним використанням засобів хімізації. Враховуючи велике різноманіття аграрних умов застосування та кліматичних зон України доцільно виробляти добрива, які будуть враховувати усі їх вимоги [5].

У зв'язку з цим особливу увагу в розвинених країнах приділяється розвитку і вдосконаленню системи регулювання якості продуктів харчування, а саме системи екологічної сертифікації та стандартизації.

Однак слід зазначити, що в Україні сьогодні лише одиничні фермерські господарства впроваджують методи ведення органічного виробництва овочевої продукції, через відсутність цілеспрямованої роботи державних органів по створенню сприятливих умов для розвитку органічного сільського господарства. Для малих форм господарювання, які в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва не можуть конкурувати з великими виробниками, виробництво органічної продукції може з'явитися «вікном можливостей», що дозволяє їм бути високорентабельними за рахунок високої

якості продукції та зайняти стійке положення на ринку і досягти хороших фінансових результатів.

Формування вимог до овочевої продукції, що виробляється, залежить від вибраного сегменту ринку, зокрема для виходу на нові ринки та розширення асортименту продукції як у рамках основної торгової групи, так і поза нею; зменшення виробничих витрат за рахунок зменшення споживання матеріалів, електроенергії; підвищення ефективності виробництва основних видів овочевої продукції; покращення умов праці; зменшення шкоди, що наноситься навколишньому середовищу підприємством [1].

Забезпечення сталого функціонування маркетингової системи є складним процесом і об'єктивно вимагає більш активної участі держави, для забезпечення паритету цін і надання можливості аграрним підприємствам вирішувати проблему конкурентоспроможності та законодавчо зобов'язати аграрні, торговельні і промислові підприємства створювати по всьому ланцюгу реалізації овочевої продукції сервісні та інформаційні продукти [4].

Таким чином, можна стверджувати, що при реалізації продукції дуже важливо враховувати маркетинговий підхід поряд із залученням потенційних клієнтів, визначення оптимальних каналів реалізації та створення іміджу підприємства. З урахуванням такого підходу овочеві підприємства зможуть підвищити економічну ефективність виробництва та бути конкурентоспроможними на міжнародному ринку.

Джерела і література

1. Гуменюк А.В., Школенко О.Б. Маркетингове забезпечення процесу створення конкурентоспроможної овочевої продукції. *Економіка та суспільство*. 2017. №12. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/12_ukr/39.pdf
2. Олійник Т.І., Лещенко Л.О., Севідова І.О. Формування прибутку підприємств в умовах ринкової економіки: монографія. Х.: Майдан, 2017. 194 с.
3. Севідова І.О., Лещенко Л.О. Застосування органо-мінеральних добрив як елемент формування прибуткового виробництва овочів. *Економіка розвитку*. 2016. № 3. С. 65-70.
4. Севідова І.О., Плигун С.В. Особливості організаційно-економічного механізму забезпечення конкурентоспроможності маркетингової діяльності аграрних підприємств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства*, Вип. 202 «Економічні науки». 2019. С. 149-158.
5. Степанюк А.Р., Марушевський С.О. Переваги застосування органо-мінеральних гумінових добрив в присутності кісткового борошна. *Наукові праці [Одеської національної академії харчових технологій]*. 2015. Вип. 47(1). С. 183-185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Np_2015_47%281%29__39

СЕКЦІЯ 5

ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОТЕЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ГАЛУЗЕВОГО ПРОЦЕСУ

ТРАДИЦІЙНЕ ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ БІБЛІОТЕЦІ НААН УКРАЇНИ

Бачкала О. В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України (м. Київ)

Діяльність сучасної бібліотеки та її підрозділів спрямовано на якісне та оперативне обслуговування і забезпечення інформаційних потреб користувачів. Одним із основних напрямів роботи книгозбірень є довідково-бібліографічна діяльність (ДБД), яка полягає у формуванні довідково-бібліографічного апарату та здійсненні довідково-бібліографічного обслуговування (ДБО). Його результат залежить від якості довідково-бібліографічного апарату, професійності бібліографа, а також матеріально-технічної бази установи. На сучасному етапі розвитку бібліотечної справи особливо актуальним є використання як найповнішого інструментарію для швидкого пошуку достовірної інформації, поєднання традиційної ДБО.

Сутність поняття «довідково-бібліографічне обслуговування», його форми та види досліджували вітчизняні науковці Т. Добко, З. Романуха. Нормативне виокремлення та офіційне оформлення довідково-бібліографічної діяльності припадає на початок XIX ст. Аналізуючи історію та терміносистему ДБД загалом, Г. Добко зазначає, що 1891 р. американський бібліотекар Колумбійського університету В. Чайлд вперше запропонував таке визначення: «Довідково-бібліографічна робота – це виконання будь-яких і всіх можливих дій, що сприяють забезпеченню доступу до бібліотечних ресурсів» [1]. Російський бібліотекознавець І. Моргенштерн вживав поняття «довідково-бібліографічна служба», яке відображає систему елементів бібліотеки, що забезпечують функціонування ДБО. До них належать довідково-бібліографічний апарат, суб'єкти ДБО (бібліографи), матеріально-технічна база бібліотеки та організаційні форми обслуговування [2]. Зауважимо, що поняття «довідково-бібліографічне обслуговування» на законодавчому рівні тлумачиться як обслуговування споживачів інформації відповідно до запитів, пов'язане з наданням довідок та інших бібліографічних послуг [1, 2]. Т. Добко вважає, що за змістом довідково-бібліографічне обслуговування є сукупністю процесів прийняття разових запитів, зумовленого ними системного пошуку інформації в традиційних і електронних ресурсах, передавання користувачам інформації про рукописні, друковані та електронні документи, а також виявлені в джерелах інформації різноманітні факти [2].

Сучасний розвиток інформаційного суспільства вимагає нових форм довідково-бібліографічного обслуговування, пов'язаних з використанням

інформаційно-комунікаційних технологій.

Основні етапи довідково-бібліографічного обслуговування в ННСГБ НААН України;

- прийом запиту;
- його уточнення (з'ясування мети та причини звернення читача до інформації; його обізнаності в проблематиці; наявності відомих абоненту авторів і публікацій з теми тощо);
- розробка методології пошуку інформації: визначення кола джерел, які доречно використати; послідовності звернення до них; методики виявлення інформації в кожному з джерел (за ключовими словами, предметними рубриками, автором тощо);
- здійснення пошуку, який супроводжується уточненням запиту (розширення, звуження, переформулювання);
- відбір і групування виявленого матеріалу;
- оформлення довідки та передача її читачу; відгук абонента про якість виконання довідки (за бажанням);
- реєстрація довідки в журналі обліку результатів довідково-бібліографічного обслуговування.

Традиційно процес ДБО здійснюється безпосередньо в приміщенні бібліотеки у відповідь на запит користувача, який відвідав установу. Таке ДБО є стаціонарним, а ДБО віддалених користувачів – зовнішнім. Бібліографи ННСГБ НААН надають абонентам усні та письмові бібліографічні довідки – відповіді на разові інформаційні запити, які містять потрібну інформацію; тематичні, адресні, уточнювальні.

Окрім бібліографічних довідок, фахівці книгозбірні також надають бібліографічні консультації – поради, рекомендації щодо методики бібліографічного пошуку, використання ДБА, методики бібліографування.

У ННСГБ НААН традиційне ДБО відбувається на основі пошуку інформації в традиційних каталогах і картотеках бібліотеки, електронному каталозі, імідж-каталозі. Крім того, бібліографи систематично використовують довідково-бібліографічний фонд ННСГБ НААН (законодавчі та нормативні документи, реферативний журнал «Агропромисловий комплекс України», енциклопедії, словники, довідники, бібліографічні посібники), електронні бази даних («Рідкісні книги», «Галузева реферативна база даних», база даних дисертацій з питань «історії науки і техніки», «Зведена база даних періодичних видань» та ін.), а також зовнішні бази даних та електронні каталоги інших бібліотек.

Досвід ННСГБ НААН з організації ДБО свідчить, що завдяки сучасним інформаційним технологіям фахівці установи мають можливість якісно обслуговувати абонентів, надаючи бібліографічні довідки: як стаціонарні (традиційно в бібліотеці), так і зовнішні — віддаленим читачам за допомогою спеціальної форми на порталі бібліотеки, під час телефонної розмови. Зазначимо, що синхронне ДБО, яке передбачає виконання запитів у режимі реального часу, має певні переваги, оскільки під час спілкування з віддаленим читачем бібліотекар може навчити його шукати потрібну інформацію самостійно. Облік

і аналіз ДБО є важливими складниками довідково-бібліографічної діяльності, що сприяють вивченню інформаційних потреб користувачів різноманітних категорій, а також дають змогу визначити коефіцієнт ДБО. Аналіз бібліографічних запитів читачів уможливило оптимальне планування довідково-бібліографічної діяльності загалом.

Джерела та література

1. Добко Т. Довідково-бібліографічне обслуговування в електронному середовищі: віртуальне чи реальне. *Бібліотечний вісник*. 2011. № 4. С. 11–23.
2. Добко Т. Довідково-бібліографічна діяльність наукових бібліотек Національної академії наук України: становлення та розвиток (XX ст. — перше десятиліття XXI ст.): монографія; відп. ред. О. Онищенко; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 374 с.
3. Довідково-бібліографічне обслуговування читачів : метод. рек. / Харків, обл. універс. наук, б-ка ; уклад. Л. О. Сашкова. Харків : ХОУНБ, 2014. 23 с.
4. Романуха З., Швецова-Водка Г. Термінологія довідково-бібліографічного обслуговування. *Вісник Книжкової палати*. 2015. №9. С. 16–19.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ПОШУКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ВІЛЬНОГО ДОСТУПУ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ДІЯЛЬНОСТІ ННСГБ НААН УКРАЇНИ

Бородін С.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека (м. Київ)

Необхідність використання іноземного інформаційного контенту в період європейської трансформаційної перебудови суспільства значно зростає, оскільки державні інституції, наукові осередки, суспільство загалом потребують широкого інформаційного забезпечення трансформацій, серед яких законодавчі та нормативні документи, вимоги до науково-технічного співробітництва, ринкові, технологічні, суспільні та інші регламенти. Сьогодні особливої уваги потребує наукове середовище і з точки зору діяльності бібліотек постає завдання забезпечити виникаючі потреби як наукових інституцій так і науковців різних галузей знань в інформаційному забезпеченні.

Актуальність визначеної тематики для науковців, в тому числі аграрного спрямування, обумовлена декількома обставинами, по-перше, значно, в рази, зменшилось забезпечення іноземною науково-технічною літературою державних бібліотек, особливо спеціальних; по-друге, зростаючі вимоги до здійснення наукової діяльності, участі в міжнародних науково-технічних програмах та відповідне оформлення публікацій потребують формування сучасного методологічного та методичного підґрунтя (стандарти, регламенти, вимоги, тощо); по-третє, значно зросла як вартість отримання інформації так і вартість розміщення наукових публікацій.

Мета дослідження полягає у визначенні шляхів та способів отримання актуальної науково-технічної інформації науковою бібліотекою аграрного спрямування для забезпечення попиту користувачів.

Існуюча система наукових комунікацій, однією із ланок якої є система бібліотечного обслуговування, з плином часу потребує необхідної модернізації у відповідності до вимог часу, що в свою чергу вимагає перегляду самої ідеології бібліотечного обслуговування з переходом до маркетингової побудови діяльності у відповідності до запитів та потреб користувачів на основі сучасного техніко-технологічного забезпечення бібліотечних процесів, впровадження наукових розробок. Однією з головних прогалин в діяльності бібліотеки є недостатність інформаційного контенту з іноземних джерел, що не дозволяє науковцям отримувати сучасні наукові публікації з бібліотечної справи, методологій і методик аграрної сфери загалом та окремих галузей аграрної науки, зокрема, що знижує якість виконання наукових розробок.

Результати. Виконаний відділом впровадження наукових розробок ННСГБ ряд попередніх науково-прикладних досліджень свідчить про те, що одним із джерел поповнення іноземного інформаційного контенту бібліотеки є співробітництво з міжнародними організаціями та використання публікацій та результатів науково-технічних робіт (ООН, ІФЛА, ФАО, ЄС, програма Горизонт 2020 та ін.), особливо в частині матеріалів і публікацій відкритого доступу. Такий підхід дозволяє вирішувати, хоча б частково, проблему отримання та надання в користування клієнтам бібліотеки сучасних наукових та прикладних публікацій, нормативних і регламентних документів, а також результатів досліджень названих організацій за умов недостатнього фінансування.

Проведений аналіз публікацій відкритого доступу (2019-2020) таких організацій як ФАО, ІФЛА, ЄС показав, що ННСГБ для власних потреб може використовувати матеріали ІФЛА (<https://www.ifla.org/>) з методології, методичного забезпечення діяльності бібліотеки, новітніх бібліотечних стандартів, маркетингового забезпечення бібліотечних процесів, статистичної оцінки діяльності та якості роботи бібліотек (матеріали різних програм ІФЛА, англійською мовою). Позитивним аргументом є актуальність матеріалів (сьогодні-на-сьогодні), можливість їх використання або запровадження в реальну діяльність ННСГБ та мережі аграрних бібліотек, робота з іноземною мовою, подальше використання в «он-лайн» режимі.

Аналіз публікацій організації ФАО (аграрний комітет в ООН) показав, що у відкритому доступі в наявності як наукові праці з аграрної методології та методики, так і наукові публікації, доповіді за результатами досліджень. Значний контент матеріалів включає публікації з забезпечення продуктами населення Землі, цілей сталого розвитку, органічного землеробства та екології, інноваційного розвитку та впровадження інновацій, використання та оцінки аграрних статистик, моніторингу діяльності аграрних підприємств, звітів з прикладних досліджень та впровадження їх результатів в різних регіонах світу тощо. Порівнюючи друковані матеріали, які наявні в київських бібліотеках (бібліотеки аграрного університету та ім. Вернадського), можна додати, що у відкритому доступі знаходиться більш актуальні публікації і в більшій кількості. Особливість майже половини робіт та матеріалів в прикладному характері, але обмежується регіоном використання.

Одним із джерел отримання публікацій відкритого доступу також є ресурс ACADEMIA (<https://www.academia.edu/>), який пропонує широкий перелік публікацій за актуальними темами(стійкий розвиток, органічне землеробства, смартфонінг, розвиток сільських територій, екологія сільського господарства, стійкий інноваційний розвиток, тощо). Опрацювання матеріалів показало, що, окрім необхідності знання іноземної мови необхідно давати додаткові консультації користувачам: як використати надану інформацію найбільш ефективно, як підготувати видання до перекладу та його особливості(використання різних програм), трактування результатів та їх застосування в реальних умовах та для потреб користувача.

Аналіз публікацій та матеріалів ЄС (програма H2020 <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/>, www.ec.europa.eu/research) частково дає відповідь на питання стосовно пошуку фінансування на дослідження – така можливість відкривається перед українськими дослідниками, але треба бути готовим для виконання вимог європейських програм, однією з яких є володіння іноземною мовою. Робота над залученням грантової підтримки потребує додаткових зусиль щодо створення бізнес-плану проекту досліджень, окремою і важливою вимогою є наявність партнерів з країн-членів ЄС(не менше 3-х). Також є програма малого фінансування, яка передбачає надання фінансової підтримки окремому досліднику – на цьому шляху ризику включають наявність дослідної бази (сучасної) та відображення результативності досягнень дослідника, знову ж знання іноземної мови. Найбільш придатна програма для академічних дослідників. Практика оформлення малого фінансування є найбільш прийнятною для застосування нашими науковцями за відповідного дотримання вимог програм.

Таким чином, залучення інформаційних матеріалів міжнародних організацій вільного доступу є дієвим механізмом поповнення міжнародного інформаційного контенту ННСГБ і дозволить розширити можливості бібліотеки з надання більш широкого вибору іноземних публікацій користувачам, що позитивно вплине на якість наукових досліджень, включаючи залучення грантів міжнародного співробітництва (табл.1).

Таблиця 1

Відкритий доступ – вплив на цитування [1,2]

Size of OA citation advantage when found (and where explicitly stated by discipline)	% increase in citations with Open Access
Physics/astronomy	170 to 580
Mathematics	35 to 91
Biology	-5 to 36
Electrical engineering	51
Computer science	157
Political science	86
Philosophy	45
Medicine	300 to 450
Communications studies (IT)	200
Agricultural sciences	200 to 600

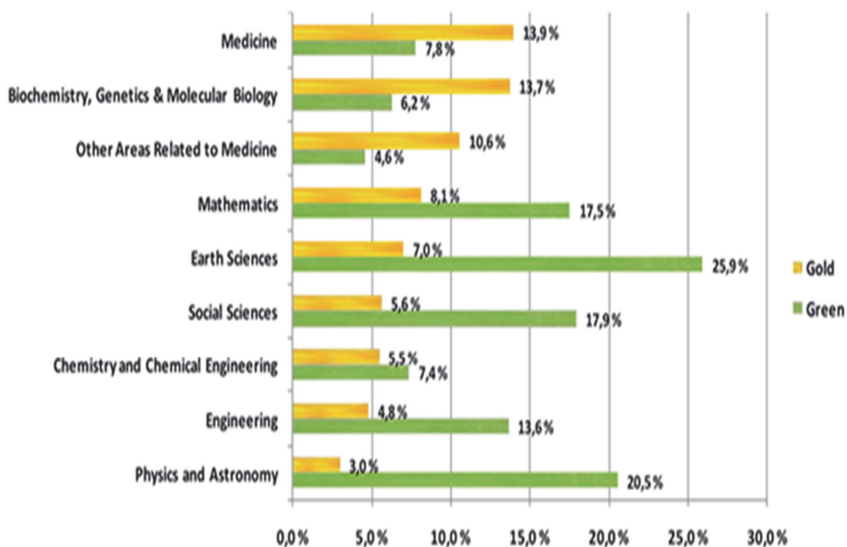
Як показано вище, рівень цитування при залученні матеріалів вільного доступу (ВД) з аграрних наук зростає майже в 3 рази.

Механізм ВД, як відповідь на виклики сьогодення (зростання цін на публікації в іноземних журналах та наукові журнали, інтенсивний розвиток інформаційних технологій), широко використовується у всьому світі і поширений до використання у вітчизняній практиці.

Так, основні етапи ВД включають: початок наукової дискусії з середини ХХ ст., створення першого відкритого архіву (arXiv.org, 1991), проведення Американського наукового форуму з відкритого доступу (American Scientist Open Access Forum, проблеми доступу до наукової інформації, 1998), Будапештська ініціатива відкритого доступу (BOAI, сформульовано поняття відкритого доступу, 2002). Серед основних напрямів реалізації ВД – архіви відкритого доступу ("зелений шлях"), що пропонують самоархівування науковцями своїх робіт, та журнали відкритого доступу ("золотий шлях"), що впроваджують нову фінансову модель, коли за процес наукового видавництва сплачують не передплатники журналів, а автори або інституції [2]. Твори, які поширюються під ліцензіями Creative Commons можна шукати в мережі Інтернет за запитом «пошук CC».

Таблиця 2

Статистики відкритого доступу («зелена» та «золота» скриньки) [3]

Широке залучення ВД в роботу бібліотеки несе ряд позитивів, до яких можна віднести легкий доступ до джерел наукової інформації, якісне задоволення інформаційних потреб користувачів, нові партнерства із науковцями, викладачами, видавцями. В той же час науковці також отримують:

вільний доступ до останніх досліджень за галузями знань, включаючи користувачів мережі аграрних бібліотек України, додаткові можливості з поширення власних публікацій та розробок. Можна сподіватись на збільшення цитувань, формування наукового впливу за умов якісних досліджень авторів, прискорення передачі інформації та знань, підвищення якості трансформацій, в решті-решт реально очікувати зростання результативності та продуктивності. Для більш якісного проведення досліджень важливо використати вітчизняні джерела відкритого доступу, такі як <http://www.doaj.org/>, <http://journals.uran.ua/index.php/index/index>

Висновки. Встановлено, що використання наукових та прикладних публікацій міжнародних організацій відкритого доступу дозволить ННСГБ розширити актуальний інформаційний контент іноземних публікацій (створення бази даних), а підходи повинні формуватися на основі вивчення попиту користувачів бібліотеки. Ефективність використання створеної бази даних залежить від задоволення реальних потреб клієнтів, а також відповідного надання консультацій спеціалістами бібліотеки. Впровадження створеної бази даних публікацій міжнародних організацій за напрямками знань буде сприяти підвищенню якості наукових розробок та підвищення наукової доброчесності науковців.

Джерела та література

1. The Open Access citation advantage: Studies and results to date (Alma Swan, Key Perspectives Ltd, United Kingdom), 2010.

2. Бруй О. Відкритий доступ до наукової інформації: хто, для чого і як. Презентація. 2016р. Режим доступу: <https://kpi.ua/1634-2>

3. Björk, B. C.; Welling, P.; Laakso, M.; Majlender, P.; Hedlund, T.; Guðnason, G. N. (2010). Scalas, Enrico. ed. "Open Access to the Scientific Journal Literature: Situation 2009". PLoS ONE 5 (6), 2010. Режим доступу: [https://www.google.com/search?q=Bj%C3%B6rk,+B.+C.;+Welling,+P.;+Laakso,+M.;+Majlender,+P.;+Hedlund,+T.;+Gu%C3%B0nason,+G.+N.+\(2010\).+Scalas,+Enrico.+ed.&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=0Ea8t3dTle-PTM%253A%252CqvEAXcuk_0ufQM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kRkYnw2GvNnBdND0QuJgyfqlP-w&sa=X&ved=2ahUKEwi4nbv76pLpAhVGcZoKHYxkDIIQ9QEwAnoECAoQBw#imgrc=0Ea8t3dTle-PTM:](https://www.google.com/search?q=Bj%C3%B6rk,+B.+C.;+Welling,+P.;+Laakso,+M.;+Majlender,+P.;+Hedlund,+T.;+Gu%C3%B0nason,+G.+N.+(2010).+Scalas,+Enrico.+ed.&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=0Ea8t3dTle-PTM%253A%252CqvEAXcuk_0ufQM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kRkYnw2GvNnBdND0QuJgyfqlP-w&sa=X&ved=2ahUKEwi4nbv76pLpAhVGcZoKHYxkDIIQ9QEwAnoECAoQBw#imgrc=0Ea8t3dTle-PTM:)

РЕАЛІЗАЦІЯ РУБРИКАТОРА НБУВ В ТЕМАТИЧНОМУ НАВІГАТОРІ БІБЛІОТЕКИ

Галицька С. В., Орєшина Н. В.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ)

Основою створення і ефективного функціонування тематичного навігатора Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, розробленого відділами комплексного опрацювання документів та інформаційно-комунікаційних технологій НБУВ, є база даних «Скорочений варіант Рубрикатора НБУВ для наукової бібліотеки», призначена для систематизації документів, організації систематичних каталогів, картотек, баз даних спеціалізованих відділів бібліотеки тощо.

Саме у цій базі формується лінгвістичне забезпечення тематичного навігатора – сукупність інформаційних мов, словарних баз даних, лінгвістичних процесів і засобів ведення і використання словників, що використовуються у пошуковій системі бібліотеки [2, с. 54], саме ця база визначає склад і параметри кожного елемента лінгвістичного забезпечення. Комплекс різноманітних лінгвістичних засобів зумовлює пошукові можливості автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи та якість пошуку: «Від бібліотекарів та їх вміння застосовувати семантичні бібліотечні інструменти буде залежати ефективний доступ до знань, тільки фахівці зможуть спрямовувати користувачів у методах, які забезпечують найбільш задовільні результати пошуку» [3, с. 64]. Виконання традиційних робочих процесів (систематизація документів і ведення каталогу) в електронному середовищі, яке вимагає уваги, точності та ретельності під час заповнення баз даних, є вагомим внеском систематизаторів у вирішення комплексного завдання забезпечення якості інформаційно-пошукової системи бібліотеки. Лінгвістичні засоби здатні забезпечити багатоаспектний інтелектуальний пошук в електронному каталозі бібліотеки, але потребують постійної актуалізації, удосконалення своїх параметрів: складу, структури, тематичного наповнення. Саме постійна робота над удосконаленням сукупності лінгвістичних пошукових засобів створює оптимальні умови організації ефективного доступу до документних масивів бібліотеки, повноти використання її інформаційного потенціалу і, відповідно, максимально повного задоволення запитів користувачів.

Основним елементом скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ є рубрика (класифікаційний поділ), оснащена методичним апаратом і необхідними навігаційними інструментами, серед яких – класифікаційні індекси і заголовки рубрик УДК, які визначають повний або частковий збіг змісту рубрик двох класифікацій і забезпечують взаємозв'язок між різними класифікаційними системами, адже практика бібліографічної та науково-інформаційної діяльності наполегливо вимагає переходу від однієї мови до іншої, використання індексів і рубрикаційних заголовків одних систем в межах інших систем з іншими мовами [1, с. 19]. Наявність індексів і заголовків рубрик УДК в описі рубрики створює додаткові умови для реалізації інтелектуального пошуку в електронному каталозі бібліотеки. Ефективність пошуку підвищується завдяки інтеграції двох незалежних класифікацій, основою якої є зіставлення класифікаційних рядів і визначення семантичних зв'язків понять.

Тематичний навігатор НБУВ надає відомості щодо кількості документів, зібраних під певною рубрикою (книжкові видання, періодичні видання, реферативна інформація). Велика кількість наявних документів свідчить про необхідність подальшої деталізації рубрики скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ з відповідним ретельним опрацюванням кожної підрубрики. Глибина деталізації рубрик не обмежується. Вже деталізовано деякі рубрики розділів і підрозділів «397 Інформаційна та обчислювальна техніка», «Т3 Історія», зокрема «Т3(4УКР) Історія України», «Х8(4УКР) Держава і право України» тощо.

Так, наприклад, підрозділ «Т3(4УКР) Історія України» у скороченому варіанті Рубрикатора НБУВ, виданого 2016 р., налічував 50 рубрик. Після

доопрацювання підрозділ містить 105 рубрик і підрубрик. Автоматично відбуваються зміни у підрубриці тематичного навігатора НБУВ.

Під час деталізації рубрики скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ обов'язково отримують відповідні індекси УДК:

ТЗ(4УКР)414-4 Соціально-економічні рухи та боротьба

94(477):323.1]"05/11" Історія національного руху в Україні VI-XII ст.

94(477):325.8]"05/11" Рух за незалежність в Україні VI-XII ст.

Також рубрики оснащують відповідним методичним апаратом (методичні вказівки, додаткові заголовки, посилання):

3970.40 Захист інформації

Під індексом 3970.40 збирається література загального характеру з питань захисту інформації та комп'ютерної безпеки.

Література з окремих питань захисту інформації та комп'ютерної безпеки збирається під рубриками підрозділу 397 відповідно до призначених систем мереж, комп'ютерів.

Інформаційна безпека ; захист системи ; комп'ютерна безпека.

Безпека комп'ютерних мереж див. 3970.31-016.8.

Захист баз даних див. 3970.61-016.8

УДК 004.056.5 Захист

Терміни алфавітно-предметного покажчика до певної рубрики також отримують індекси УДК.

Як правило, рубрика скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ містить терміни алфавітно-предметного покажчика, які пояснюють її зміст, у тому числі з урахуванням аспектів розглядання певної теми. Уточнення тематичного наповнення рубрик створює додаткові точки доступу до інформації, тобто сприяє розширенню меж тематичного пошуку в автоматизованій бібліотечно-інформаційній системі наукової бібліотеки.

Згідно з тематикою надходжень АПП поповнюється: додаються терміни з відповідними індексами УДК, які уточнюють змістове наповнення рубрик, окреслюють нові, а також пріоритетні напрямки наукових досліджень і технологій тощо.

Так, наприклад, рубрика «П212 Зернові культури» (633.1 Хлібні злаки. Зернові культури) поступово наповнюється назвами окремих культур (з відповідними індексами УДК), документи з вирощування яких постійно надходять до бібліотеки.

Використання переліку термінів АПП до певної рубрики прискорює опрацювання документів одночасно за двома класифікаційними схемами. Крім того, терміни АПП разом з додатковими заголовками окреслюють напрямки подальшої деталізації рубрики.

Скористаємося тематичним навігатором для визначення кількості наявних документів з питань вирощування зернових культур: книжкові видання – 2038; періодичні видання – 215; реферативна інформація – 2057.

Зазначену кількість документів бажано поділити за тематикою. У зв'язку з тим, що серед надходжень переважають документи, які розглядають питання вирощування пшениці, виокремимо їх в рубрику «П212.1 Пшениця».

Заповнюємо поле «Індекс УДК»: «633.11 Пшениця. *Triticum*». Це рубрика, яка повністю відповідає рубриці «П212.1 Пшениця». Для заповнення полів АПП використано терміни «пшениця озима» і «пшениця ярова», які раніше знаходилися у рубриці «П212 Зернові культури» (633.1 Хлібні злаки. Зернові культури), а також внесено терміни з агротехніки, селекції та генетики пшениці з утвореними індексами УДК.

Використання переліку термінів АПП до певної рубрики прискорює опрацювання документів одночасно за двома класифікаційними схемами. Крім того, терміни АПП разом з додатковими заголовками окреслюють напрямки подальшої деталізації рубрики.

У деяких випадках, з метою уніфікації індексів, актуальним є фіксування за допомогою відповідних термінів АПП в описі рубрики прийнятих класифікаційних рішень. Саме такі індекси будуть надані новим документам відповідної тематики у подальшому опрацюванні.

У результаті наповнення рубрик скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ термінами, які найчастіше зустрічаються під час аналітико-синтетичного опрацювання надходжень, з відповідними індексами УДК, у тематичному навігаторі автоматично поповнюються переліки понять, зібраних під його рубриками, а також формуються переліки відповідних індексів УДК.

Таке роз'яснення змісту рубрик, безумовно, є корисним для користувачів, не знайомих з бібліотечними класифікаціями. Це допомагає усвідомити основні принципи розподілу документів за темами і оволодіти навичками тематичного пошуку.

Отже, кожний внесений термін АПП з відповідним індексом УДК є додатковою точкою доступу до електронного каталогу, фіксованим зв'язком між двома класифікаціями. Класифікаційні рішення, закріплені за описом рубрики, забезпечують уніфікацію і одноманітність у подальшому аналітико-синтетичному опрацюванні документів, а також чітку організацію інформаційного ресурсу бібліотеки, що гарантує можливість конкретизації запиту і отримання точного, релевантного результату пошуку за тематичним навігатором НБУВ.

Таким чином, структурні складники скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ є взаємопов'язаними компонентами лінгвістичного забезпечення бібліотечно-інформаційної системи наукової бібліотеки. Жоден з них не може вважатися другорядним, розвиток і удосконалення будь-якого з них сприяє підвищенню ефективності роботи автоматизованої пошукової системи бібліотеки. Постійне удосконалення усіх складників скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ як структурних елементів інформаційно-пошукової мови класифікаційного типу зумовлює методичну підтримку бібліотечно-інформаційної системи в актуальному стані. Актуалізація наукового змісту розділів і підрозділів систематичної частини скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ передбачає, головним чином, такі процеси: подальша деталізація рубрик і підрубрик у зв'язку з накопиченням документів відповідної тематики; внесення додаткових термінів АПП для уточнення змісту рубрик; прийняття методичних рішень щодо визначення місця у класифікаційному ряді нових понять згідно з відкриттями, напрямками розвитку науки, техніки, галузей промисловості,

соціального життя тощо; удосконалення методичного апарату рубрик внесенням змін і доповнень; внесення відповідних індексів УДК до заголовків рубрик скороченого варіанта Рубрикатора НБУВ та термінів АПП з метою фіксування зв'язків між двома класифікаціями; фіксування за допомогою термінів АПП прийнятих класифікаційних рішень (у складних випадках систематизації) для забезпечення уніфікації та одноманітності подальшого аналітико-синтетичного опрацювання документів.

База даних «Скорочений варіант Рубрикатора НБУВ для наукової бібліотеки» регулярно оновлюється і доповнюється. Відповідно, усіх змін щодо нових рубрик, термінів АПП, індексів УДК і методичних вказівок автоматично зазнає тематичний навігатор НБУВ, потужний та зручний засіб навігації якісно нового рівня, який забезпечує тематичний доступ до масивів інформаційних ресурсів НБУВ і швидкий перехід з рубрики до бібліографічної бази даних з формуванням переліку бібліографічних записів документів відповідної тематики.

Отже, база даних «Скорочений варіант Рубрикатора НБУВ для наукової бібліотеки» є високотехнологічним складником інноваційної бібліотечної технології, важливим елементом бібліотечно-інформаційної системи, яка зумовлює ефективність роботи користувачів з інформаційним ресурсом і високий рівень використання документальних фондів бібліотеки, зручність, надійність і оперативність доступу до електронного каталогу бібліотеки, а також релевантність отриманого результату інтелектуального пошуку.

Реалізація рубрик бази даних «Скорочений варіант Рубрикатора НБУВ для наукової бібліотеки» в тематичному навігаторі НБУВ, їх постійне удосконалення і доповнення поширюють межі використання бібліотечної ієрархії, за якою упорядковано інформаційний ресурс бібліотеки, для наукового опрацювання документів та тематичного пошуку в електронному каталозі НБУВ.

Джерела та література

1. Гиляревский Р. С., Шапкин А. В., Белоозеров В. Н. *Рубрикатор как инструмент информационной навигации*. Профессия, 2008. 352 с.
2. Зайцева Е. М. Лингвистическое обеспечение автоматизированных библиотечно-информационных систем: современные требования и направления развития. *Научные и технические библиотеки*. 2000. №3. С.54–57.
3. Лобузін К. *Технології організації знаннявих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності*. Київ, 2012. 375 с.

ТЕМАТИЧНИЙ ПОШУК ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НІМЕЦЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ

Галицька С. В., Устинова Т. П.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ)

Одне з головних завдань сучасної бібліотеки – надання тематичного доступу до інформаційного ресурсу, тобто забезпечення способу, який дозволяє ідентифікувати, локалізувати та використовувати інформацію, що відповідає навчальним, професійним і особистісним потребам користувачів [6, с. 101]. Бібліотека має надавати користувачу необхідні засоби пошуку документів за

змістом, результатом якого, зокрема, є отримання переліку бібліографічних записів документів певної тематики.

Для організації пошуку за певною темою або галуззю бібліографічні записи документів повинні містити тематично-орієнтовані дані, завдяки яким користувач зможе виділити певні дисципліни або предметні галузі в масиві сучасних публікацій, застосувати контрольовані терміни для тематичного пошуку, а також визначити тематично близькі твори, отримати додаткову інформацію щодо змісту документа (зокрема, реферат, фрагмент документа, гіперпосилання на зміст) [6, с. 6]. Згідно з цим, під час наукового опрацювання документів бібліотеки застосовують різні інструменти: тезауруси, предметні рубрики, системи класифікації (Десяткова класифікація М. Дьюї (ДДК), Універсальна десяткова класифікація, власні рубрикатори), які забезпечують навігацію, тематичний пошук і, відповідно, ефективне використання величезних масивів інформаційних ресурсів.

Цікавим виявляється досвід використання бібліотечних ієрархій у тематичному пошуку національних бібліотек світу.

Німецька національна бібліотека, заснована 1912 р. у Лейпцигу, – унікальний заклад, який збирає німецькі та німецькомовні видання з 1913 року. Своє ім'я вона отримала 2006 р., коли поєднала німецькі бібліотеки у Лейпцигу (Deutsche Bücherei Leipzig), Франкфурті-на-Майні (Deutsche Bibliothek Frankfurt am Main) і німецький музичний архів у Берліні (Deutsches Musikarchiv Berlin). Загалом фонд бібліотеки налічує понад 34 млн. документів (2018 р.).

«Закон про Німецьку національну бібліотеку» («Gesetz über die Deutsche Nationalbibliothek (DNBG)») від 29 червня 2006 року визначає її функції, серед яких – зібрати в оригіналі, інвентаризувати, каталогізувати, скласти бібліографічний опис, зберігати і надавати для користування громадськості:

- видані у Німеччині з 1913 року інформаційні засоби;
- видані поза межами Німеччини з 1913 року німецькомовні публікації, переклади німецькомовних публікацій іншими мовами про Німеччину [1, с. 28].

Це центральна архівна бібліотека та національний бібліографічний центр Федеративної Республіки Німеччина, одночасно наукова універсальна і публічна бібліотека, а також ефективна віртуальна бібліотека, яка надає інформаційно-довідкове обслуговування через Інтернет, постійно збільшує обсяг послуг і удосконалює зворотний зв'язок з користувачами.

Німецька національна бібліотека проводить послідовну політику індексування та використання контрольованого доступу, тобто підтримує в актуальному стані важливіші інструменти, які забезпечують упорядкування і взаємоузгодженість даних. [2, с. 14].

Для індексації змісту надходжень і тематичного пошуку бібліотека застосовує десяткову класифікацію М. Дьюї, універсальну і поширену у багатьох країнах світу. Переклад 22-го видання класифікації німецькою мовою здійснено в межах спільного проекту Німецької національної бібліотеки і Університету прикладних наук у Кельні (2002–2005 роки) і видано 2005 року. Німецька національна бібліотека є провідним членом консорціуму DDC Deutsch (заснований 2000 року).

Скористуємося опцією «Browsen (DDC)» і розглянемо структуру електронного каталогу Німецької національної бібліотеки. Спробуємо, наприклад, знайти документи, в яких розглянуто одяг з точки зору мистецтва. Для пошуку у Німецькій національній бібліотеці позначимо її (Suche in DNB) і за бібліотечною ієрархією, поступово уточнюючи запит, перейдемо до рубрики 746.92092 Дизайнер моди (Modedesigner), для чого використаємо таку послідовність:

7 Мистецтво та розваги (Künste & Unterhaltung)

74 Графіка та прикладне мистецтво (Grafik & angewandte Kunst)

746 Текстильне мистецтво (Textilkunst)

746.1-746.9 Продукти та способи (Produkte und Verfahren)

746.9 Інші текстильні продукти (Andere Textilprodukte)

746.92 Одяг (Kleidung)

746.92092 Дизайнер моди (Modedesigner)

Під рубрикою 746.92092 Дизайнер моди (Modedesigner) у Національній бібліотеці Німеччини зібрано 161 документ. Перелік бібліографічних записів документів можна відсортувати, наприклад, за назвою або автором (за алфавітом). Якщо документ знаходиться у бібліотеці Лейпцига або Франкфурта, запис має відповідну позначку. Також для обмеження і уточнення пошуку можна скористатися переліком категорій документів «Усі види матеріалів» («Alle Materialarten»), переліком каталогів і збірань («Alle Kataloge/Sammlungen») або списком бібліотек («Alle Standorte»). По всіх категоріях зазначено відповідну кількість наявних документів.

Бібліографічний запис документа, на відміну від бібліографічного опису, який є набором бібліографічних даних, що ідентифікують бібліографічний ресурс, є набором елементів даних, які описують бібліографічний ресурс і забезпечують доступ до нього. Також він визначає пов'язані з ним твори й вирази [6, с. 91]. Відповідно до цього бібліографічні записи документів бібліотеки містять такі відомості: тип змісту, заголовки, автор, перекладач, видавництво, ключові слова, індекс класифікації М. Дьюї, наданий документу під час аналітико-синтетичного опрацювання, індекси М. Дьюї відповідної тематичної групи а також інші відомості. За ключовими словами можна перейти до описів ключових слів, які містять синоніми, індекси класифікації Дьюї, приклади вживання тощо. Також можна передивитися перелік документів, для яких певне слово є ключовим (зазначено кількість публікацій).

Бібліографічний запис книги, як правило, містить перелік документів схожої тематики, які також можуть зацікавити користувача. Наприклад, для користувачів, яких цікавить книга Мелінди Конрад «Феномен професії моделі» («Das Phänomen Modelberuf») рекомендовано такі видання:

Das Gefühl der Welt Bude, Heinz. - München : Carl Hanser Verlag, [2016]

Ausmalen wie ein Künstler Möllenbeck, Barbara. - Stuttgart : Frechverlag, 2016, 1. Auflage

Die neue Gier Edelbacher, Max. - Berlin : Goldegg Verlag, [2015], [1. Auflage]

Geborgen wachsen Mierau, Susanne. - München : Kösel, [2016]

*Mittelamerika Berlin : taz Verlags- und Vertriebs GmbH, 2016, [1. Auflage]
Feders fantastische Stadtpflanzen Feder, Jürgen. - Reinbek bei Hamburg :
Rowohlt Taschenbuch Verlag, April 2016, Originalausgabe
Dein bestes Leben McDavid, Janis. - Freiburg : Herder, [2016]*

Варто зауважити, що для застосування у тематичному пошуку будь-якої класифікації потрібно мати певні навички користування бібліотечною ієрархією, бути знайомим з її структурою або точно знати необхідний індекс. До речі, якщо індекс потрібної рубрики достеменно відомий, ним можна скористатися як пошуковим елементом.

В іншому випадку можна скористатися ключовим словом, а далі продовжити тематичний пошук за класифікацією. Наприклад, якщо одяг цікавить вже не як предмет мистецтва, а з точки зору його виробництва, у знайденому за словом «Одяг» («Kleidung») переліку оберемо необхідний аспект розглядання предмета – «Промислове виробництво одягу» («Kleidung - industrielle Herstellung»). За посиланням переходимо до рубрики «687 Одяг і аксесуари» («Kleidung und Accessoires»). Далі користуємося, наприклад, такою послідовністю:

687 Одяг і аксесуари (Kleidung und Accessoires)

687.2 Нижня білизна (Unterwäsche)

687.22 Жіноча білизна (Unterwäsche für Frauen)

Рубрика 687.22 містить посилання:

Піжами і одяг для відпочинку для жінок див. 687.165082

(Für Nachtwäsche und Loungewear für Frauen siehe 687.165082)

Знаходимо 8 джерел у Національній бібліотеці Німеччини (позначка у дужках – DNB) і переходимо до переліку бібліографічних записів документів.

Щодо пошуку за ключовим словом в електронному каталозі бібліотеки, він має певні недоліки: великий обсяг отриманого переліку бібліографічних записів, у перелік потрапляють документи з усіх аспектів розглядання предмета, що призводить до наявності «інформаційного шуму».

Але іноді, за умови нескладного запиту, достатньо використати ключове слово і обрати вид документа (наприклад, «Україна – карти»), відсортувати надходження (наприклад, першими розташовані новіші видання) і отримати необхідний перелік записів.

Отже, Німецька національна бібліотека для тематичного пошуку в електронному каталозі широко застосовує класифікацію М. Дьюї. Галузево (предметне) розташування матеріалу в національній бібліографії найбільше відповідає запитам користувачів. Класифікаційні системи та предметні рубрики допомагають користувачам отримати (знайти, ідентифікувати, відібрати або проаналізувати) саме необхідну інформацію [2, с. 14–15].

Пошук можна здійснювати одразу за бібліотечною ієрархією (Каталоги – Browsen (DDC)), але можна скористатися спочатку ключовим словом, обрати аспект розглядання предмета і потім вже перейти до потрібної рубрики

класифікації. Пошук за ієрархією з використанням ключового слова є зрозумілим і простим, особливо для користувачів, які не знайомі зі структурою класифікації та принципами упорядкування каталогу і не мають відповідних навичок пошуку.

Безумовно, зв'язок класифікації з електронним каталогом бібліотеки є важливим чинником, який забезпечує повноту і точність тематичного пошуку, а також зручність і швидкість функціонування автоматизованої пошукової системи бібліотеки.

Важливим також є те, що класифікаційний індекс можна використовувати як пошуковий елемент у всіх видах пошуку (простому, розширеному, по каталогах, за бібліотечною ієрархією). З бібліографічного запису документа неможливо автоматично сформувати перелік документів за індексом документа або тематичної групи, але для продовження тематичного пошуку зазначені індекси можна застосовувати як пошукові елементи.

Бібліографічні записи документів містять гіперпосилання, за якими користувач може перейти різних баз даних, що їх підтримує бібліотека, і отримати відомості про автора і тип документа, описи ключових слів, зміст тощо. У деяких випадках можна переглянути навіть відомості про місто і/або країну, в яких видано документ (країна, координати та різні варіанти назви міста/країни, індекс класифікації М. Дьюї, відповідні публікації тощо). Також бібліографічний запис документа дозволяє перейти до його повного тексту, якщо це повнотекстовий електронний ресурс («Online-Zugriff»).

Таким чином, забезпечення якісного, зручного та зрозумілого тематичного пошуку в електронному каталозі, організованого на основі Десяткової класифікації М. Дьюї, дозволяє Німецькій національній бібліотеці виконувати одне з головних своїх завдань – надання користувачам можливості ефективного користування зібраними ресурсами.

Джерела та література

1. Зефельд Ю., Сире Л. Двери в прошлое и будущее – библиотеки в Германии. 3 изд. Хильдесхайм, издат. «Георг Холмс». 2007. 97 с. URL: <https://www.goethe.de/kug/pro/ifla/russisch.pdf>.
2. Кетт Ю., Бейер С., Манеке М., Янс И., Свенссон Ларс Г. Немецкая национальная библиография как открытые связанные данные: использование и возможности. URL: <https://www.ifla.org/past-wlic/2012/215-kett-ru.pdf>.
3. Лобузіна К. Бібліотечні класифікації в сучасних інформаційних сервісах. Київ, 2010. 132 с.
4. Лобузіна К. В., Галицька С. В., Орешина Н. В. Адаптація лінгвістичних засобів наукової бібліотеки до вимог інтернет-середовища та міжнародних стандартів. Бібліотечний вісник, 2017. №. 4. С. 3–7.
5. Лобузіна К. В., Галицька С. В., Орешина Н. В. Удосконалення рубрикатора наукової бібліотеки як лінгвістичної основи пошукової інформаційно-комунікативної системи. Наукові праці НБУВ, 2016. Вип. 44. С. 448–460.
6. Руководство по обеспечению тематического доступа в национальной библиографии. Международная федерация библиотечных ассоциаций и учреждений (ИФЛА), Российская национальная библиотека. СПб. 2017. URL: <https://www.ifla.org/files/assets/hq/publications/series/45-ru.pdf>.
7. Функциональные требования к библиографическим записям: окончат. отчет. Рос. библ. ассоц., Рос. гос. б-ка; пер. с англ. [В. В. Арефьев]; науч. ред. пер.: Т. А. Бахтурина, Н. Н. Каспарова, Н. Ю. Кулыгина. Москва : РГБ, 2006. 150 с.

8. Deutsche Nationalbibliothek – Home. URL: www.dnb.de/DE/Home/home_node.html.

9. Gesetz über die Deutsche Nationalbibliothek (DNBG). URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Gesetz_%C3%BCber_die_Deutsche_Nationalbibliothek.

ПРОПОЗИЦІЯ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ СТРУКТУРИ РОЗДІЛУ «ОХОРОНА ПРИРОДИ. ЕКОЛОГІЯ» РУБРИКАТОРА НБУВ

Гуренко Є. Ю.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ)

Покращення стану навколишнього середовища належить до глобальних проблем сучасності. Ця проблема актуальна для всього світу в цілому, для кожного регіону планети, для кожної людини. Адже мова йде про здоров'я і благополуччя не тільки нинішнього, але і майбутніх поколінь людей.

В Україні екологічна ситуація визнана кризовою, тому проблема охорони довкілля особливо актуальна. Подолання цієї кризи неможливе без просвіти населення в галузі захисту природного середовища, без виховання екологічної культури кожної людини. Перш за все необхідна поінформованість населення про навколишнє середовище. Основним джерелом інформації сьогодні став інтернет. Але з усієї маси відомостей навіть фахівцям важко вибрати дійсно потрібну, досить повну, науково-обґрунтовану (з посиланнями на джерела) інформацію. Це було і є функцією бібліотек, які зібрали величезні фонди систематизованих наукових документів, в тому числі присвячених екологічним проблемам. НБУВ, що володіє найбільшим фондом документів з природничих наук, має всі можливості бути центром екологічної інформації в Україні.

Останнім часом у зв'язку зі збільшеним потоком документів екологічної тематики з'явилася проблема їх систематизації. Це також пов'язано зі значним розширенням самого поняття екології від біологічної дисципліни до її сучасного трактування як комплексу наук. Екологія постійно розвивається, особливо у прикладному напрямку. Її понятійний та методичний апарат ще не сформувався (так, тривають дискусії навіть про основний об'єкт вивчення екології) [4]. Складність систематизації обумовлена і відсутністю цілісного, консолідованого підходу до теми екології у Рубриicatorі НБУВ.

У міждисциплінарному розділі А Рубриicatorа НБУВ виділена рубрика «А7 Глобальні проблеми сучасності. Екологія». Тут збираються документи, які стосуються найважливіших проблем людства, таких, як необхідність збереження миру на Землі, подолання бідності і відсталості, демографічна проблема, ліквідація небезпечних хвороб. Тут, найбільш ймовірно, будуть збиратися документи щодо найстрашнішої проблеми наших днів – пандемії коронавірусної хвороби 2019 та її наслідків для людства. Зміст цієї рубрики відображає глобальні цілі Сталого розвитку, ухвалені на історичному Саміті ООН у вересні 2015 року. Сім цілей стосуються питань екологічної безпеки. До цієї рубрики відносяться і питання ґрунтознавства.

Розділ «Б Природничі науки» Рубриicatorа НБУВ починається рубрикою «Б1 Охорона природи. Екологія». Підрубрики утворюються шляхом приєднання до індексу Б1 типових ділень в/я. Аналіз її тематичного наповнення показав, що

існуюча методика побудови рубрики явно не здатна створити апарат для систематизації документів такої широкої галузі знань, в яку перетворилась сучасна екологія. Назріла необхідність розробки та актуалізації науково-довідкового апарату, який зможе забезпечити цілісний підхід до теми екології, зокрема охорони та захисту навколишнього середовища, у Рубрикуаторі НБУВ.

Для досягнення цієї мети потрібно визначити зміст екології як науки. В структурі сучасної екології виділяють такі основні напрямки: загальна, спеціальна та прикладна екологія [3].

Загальна екологія вивчає закономірності взаємин живих організмів між собою і з оточуючим їх середовищем, організацію і функціонування популяцій, біоценозів, екосистем, біосфери. Це один з фундаментальних розділів біології. Він охоплює факторіальну екологію (аутекологію), екологію надорганізмових біосистем, екологію популяцій (демекологію), екологію угруповань або біоценологію (синекологію), екологію екосистем або біогеоценологію, біосферологію. Всі ці дисципліни дуже детально і повно представлені в рубриці «Е0*80 Загальна екологія» розділу «Е Біологічні науки» Рубрикуатора НБУВ. Практично так само (але не настільки детально) представлена загальна екологія і в системі УДК, за винятком рубрики «Е0*807 Біосфера». В УДК біосфера віднесена до природних ресурсів навколишнього середовища. Це поняття дійсно виходить за рамки біології. Однак, у структурі загальної екології чітко простежується наростаюча масштабність: «популяція» – «біоценоз» – «біогеоценоз, екосистема як основна структурна одиниця біосфери» – «біосфера як глобальна планетарна екосистема [2]». Без поняття біосфери цей розділ буде незавершеним. Зауважимо, що біосфера не вкладається в рамки лише природних ресурсів. Адже і людина є часткою біосфери. А ось рубрику «Антропогенний вплив на біосферу» потрібно віднести до розділу, присвяченому техногенній екології.

Предметом вивчення спеціальної екології є екологія тварин, екологія рослин, екологія мікроорганізмів тощо, тобто вона займається вивченням екології конкретних систематичних (таксономічних) груп організмів. Розділам спеціальної екології відповідають рубрики «Е60*80», «Е50*80» та «Е40*80» біологічного розділу Рубрикуатора НБУВ та аналогічні рубрики УДК. Проблем з систематизацією документів тут не виникає.

Прикладна екологія – цілий комплекс дисциплін, пов'язаний з різними галузями людської діяльності та взаємовідносин між суспільством та природою. Вона формує екологічні критерії економіки, досліджує механізми антропогенних впливів на природу та оточуюче людину середовище, стежить за якістю цього середовища, обґрунтовує нормативи раціонального використання природних ресурсів, здійснює екологічну регламентацію господарської діяльності, контролює екологічну відповідність планів та проектів, розробляє технічні засоби охорони навколишнього середовища та відновлення порушених людиною природних систем [1]. Отже, прикладна екологія охоплює такі основні аспекти: забезпечення техногенної безпеки біосфери, охорону довкілля та раціональне природокористування [5].

Охорона навколишнього середовища – це сукупність державних, адміністративних, правових, економічних, суспільних заходів, спрямованих на

раціональне використання природних ресурсів, збереження особливо цінних та унікальних природних комплексів, обмеження негативного впливу людської діяльності на довкілля.

Таким чином, визначивши зміст та структуру екології як науки, можна, дотримуючись відповідності розділу «502/504» таблиць УДК, запропонувати виділення нового розділу «Прикладна екологія» у межах «Б Природничі науки в цілому» з наступною структурою:

1. Охорона та захист природи в цілому.

1.1. Взаємодія, взаємозалежність навколишнього середовища та суспільства. Поінформованість про навколишнє середовище.

1.2. Організація та управління природоохоронної роботи. Економічні основи природоохоронної діяльності у світі, в Україні.

1.3. Законодавчі, адміністративні, соціальні природоохоронні заходи у світі, в Україні.

1.4. Контроль якості навколишнього середовища. Контроль забруднення.

1.5. Заповідна справа.

2. Раціональне використання та відновлення природних ресурсів.

2.1. Контроль за вживанням, нормуванням ресурсів. Безвідходні технології.

3. Техноекологія. Антропогенний вплив на біосферу.

3.1. Екологічна хімія.

3.2. Фізична екологія. Радіоекологія.

3.3. Генетичне забруднення.

3.4. Глобальне потепління. «Парниковий» ефект.

Зауважимо, що це тільки пропозиція щодо удосконалення розділу, присвяченого екологічним проблемам. Ця робота продовжується.

Джерела та література

1. Акимов, Т. А. Экология. Человек – Экономика – Биота – Среда : учебник / В. В. Хаскин, Т. А. Акимов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 496 с.
2. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. М.: Наука, 1989. – 261 с.
3. Волошина Н.О. Загальна екологія та неоекологія: Навчальний посібник / Н.О. Волошина. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – 335 с.
4. Общая и прикладная экология [Текст] : учеб. пособие / Г. С. Розенберг [и др.]. – Самара – Тольятти: Изд-во Самар. гос. экон. Ун-та, 2016. – 452 с.
5. Основы экологии [Текст] : підручник для студ. техніко-технолог. спец. вищих навч. закладів / А. К. Запольський, А. І. Салюк ; ред. К. М. Ситник. – 2. Вид., доп. і перероб. – К. : Вища школа, 2004. – 384 с.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (XVIII-ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Капранюк О.В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Масштабні завдання, що постають перед АПК нашої держави, визначають необхідність розробки концептуальних основ розвитку процесу розповсюдження

сільськогосподарської науково-технічної інформації (СНТІ), які б дали змогу об'єднати на єдиних методологічних засадах установи та організації різного відомчого підпорядкування і форм власності, причетні до цього процесу, практично створити на їх основі спочатку окремі мережі, а згодом — і метасистему — Національну систему розповсюдження СНТІ України. Реалізація цих завдань потребує глибокого вивчення історії розвитку процесу розповсюдження СНТІ в Україні та аналізу досягнень у різні історичні періоди.

Знання минулого дає можливість розглядати процес розповсюдження СНТІ як самостійний напрям, визначити тенденції його розвитку і використати досягнення теорії і практики для вирішення його оптимізації на сучасному етапі. Розвиткові процесу розповсюдження СНТІ та виникненню відповідних служб в Україні сприяли певні чинники. Першим із них можна вважати розвиток капіталізму в Російській імперії. Якщо в першій половині XIX ст. феодальне сільське господарство майже не розвивалося, то після реформи 1861 р. почав стверджуватися новий капіталістичний тип землеробства, який супроводжувався перебудовою як панських, так і селянських господарств, широким застосуванням технічних засобів.

Розвиток внутрішнього та відкриття світового ринків сільськогосподарських продуктів сприяли з'явленню торговельного землеробства, розвиток якого стимулював удосконалення господарювання. Це у свою чергу зумовило необхідність здобуття ґрунтовних сільськогосподарських знань, налагодження професійної комунікації сільських господарів, агрономів, членів сільськогосподарських товариств тощо, вплинуло на розвиток сільськогосподарської бібліографії, а згодом — і на тематику бібліографічних посібників.

Другим чинником слід вважати появу друкованих видань сільськогосподарського профілю. До винайдення книгодрукування агроінформація передавалася в усній формі. Перша книга з питань сільського господарства побачила світ у 1718 р. У наступні роки XVIII ст. було видано близько 250 книг. У XIX ст. кількість видань сільськогосподарської літератури значно зросла: від 6-7 книг за рік на початку століття і до 330 книг на кінець [3; 4]. У другій половині XVIII ст. почали виходити друком три сільськогосподарські журнали. З XIX ст. їх кількість щороку зростала і сягнула в 1900 р. 68 назв [3]. Поява потоку сільськогосподарської літератури і подальше зростання кількості видань з цієї тематики об'єктивно сприяли розвитку процесу розповсюдження сільськогосподарської інформації серед населення України.

Третім чинником розвитку процесу розповсюдження сільськогосподарської інформації є наявність достатньої кількості її користувачів. Якщо до XVIII ст. вона була дуже обмеженою, то поступово, внаслідок розвитку сільськогосподарської науки та освіти, коло користувачів сільськогосподарської бібліографії (єдиного на той час джерела інформації про необхідні видання) розширюється за рахунок заможних селян, агрономів, керуючих маєтками, членів сільськогосподарських товариств, викладачів і студентів сільськогосподарських вузів.

Перші бібліографічні посібники з сільськогосподарської тематики, які вийшли друком у кінці XVIII ст., відображали зміст журналів «Сельский житель», «Труды ВЭО» (Вільне економічне товариство — ВЕТ), «Земледельческий журнал» та ін. і містили матеріали консультативно-освітнього характеру. Перший тематичний показник «Известия о самых лучших книгах домостроительства», опублікований у 1789 р., продовжив це починання. Джерелами інформації з питань сільського господарства були і книги (навчальні посібники, наукові праці), у більшості яких друкували огляди та списки літератури, пов'язані зі змістом видань. Серед них: книга П. Перелигіна «Начертания правил лесоводства» (Спб., 1831), в окремому розділі якої надано огляд лісознавчої літератури. Даний огляд став першим бібліографічним посібником, який ставив на меті виявити всі книги, видані в Російській імперії, визначити найкращі з них і застерегти читачів від придбання та використання псевдонаукових видань. Можливість публікації таких посібників як складової частини видань заохочувала багатьох авторів до підготовки бібліографічних праць. Даючи на основі всебічного аналізу оцінку вже виданим творам друку, автори зосереджували основну увагу на своїй власній праці, показували її зв'язок з попередніми дослідженнями. Перші спроби створення поточної бібліографічної інформації пов'язані з сільськогосподарськими періодичними виданнями. Деякі журнали, зокрема, «Лесной журнал», «Журнал Министерства государственных имуществ» та інші на своїх сторінках пропонували списки нових книг. Проте справжній розвиток поточної сільськогосподарської бібліографії пов'язаний з виданням «Обзоров действий Департамента сельского хозяйства» (1841–1849 рр.), яке почало регулярно публікувати списки нової сільськогосподарської літератури. Варто відмітити і перший науковий огляд літератури з пропаганди досягнень і передового досвіду «Обозрение успехов науки сельского хозяйства в России в последнее трехлетие. 1838-1840 гг.» (Спб., 1842), підготовлений К. Веселовським, який починав свою діяльність чиновником Міністерства державного майна, а згодом став академіком і постійним секретарем Академії наук. Огляд написаний переважно за статтями в сільськогосподарських та інших періодичних виданнях («Земледельческая газета», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Лесной журнал» та ін.), проте в ньому знайшли свою нішу і книги. У другій половині XIX — на початку XX ст., з подальшим розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві, виданням багатьох книг та журналів, збільшенням кількості освічених економістів (керуючі маєтками), агрономів, науковців і навіть селян, сільськогосподарська бібліографія набула ще більшого розвитку.

Документопотік галузевої літератури зростає, тому простежити за всіма виданнями, не звертаючись за допомогою до бібліографічних посібників, стало практично неможливо. У цей час великий внесок у справу розповсюдження сільськогосподарських знань та розвиток консультативно-освітньої допомоги населенню було зроблено Вільним економічним товариством і деякими іншими об'єднаннями. Вільне економічне товариство було засновано в 1765 р. Товариство вивчало продуктивні сили країни і шляхи їх розвитку. Його члени на основі статистично-економічних досліджень розробляли теоретичні і практичні заходи з

ефективного ведення сільського господарства, зокрема агрономії, зовнішньої торгівлі тощо. Протягом 1765-1919 рр. товариство видало понад 280 томів «Праць». За його ініціативою в Україні на території сучасної Харківщини, Чернігівщини та Херсонщини було відкрито кілька сільськогосподарських навчальних закладів і бібліотек [2]. Слід додати, що на цей період припадає активна книговидача та бібліографічна діяльність інших освітніх та наукових сільськогосподарських товариств, зокрема: «Просвіта» (1868), «Товариство ім. Т.Г. Шевченка» (1873), «Сільський господар» (1899) і т.д. [2]. Тоді ж формується система поточної сільськогосподарської бібліографії. Це вже були не розрізнені списки літератури, а регулярне видання бібліографічних посібників.

У дореволюційний період було здійснено й перші спроби надання інформаційних консультаційно-освітніх послуг. У 1913 р. у Росії вже функціонувала така служба, яка налічувала 9 тис. працівників, у той час як у Нідерландах їх було лише 35. Збереглися письмові свідчення організації цього процесу. Характерним у цьому плані є видання Агрономічного відділу Київської губернської земської управи «Помещение участкового агронома» (К., 1913) [6], яке надає консультації щодо підготовки приміщення для плідної роботи дільничного агронома. Створюючи консультаційно-освітні служби, значний внесок у розвиток процесу розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації зробили видатні вчені того часу.

На цей період припадає початок діяльності видатного представника російської, а згодом — радянської організаційно-виробничої школи, аграрного економіста О.В. Чаянова (1888–1937), який у 1917 р. опублікував підручник з організації діяльності сільськогосподарської консультаційної служби [8]. Головну роль такої служби О.В. Чаянов убачав у підвищенні спроможності сільськогосподарських виробників самостійно приймати управлінські рішення. Це означає, що завдання співробітника консультаційної служби полягає не у нав'язуванні способу ведення господарства, а в навчанні сільськогосподарських товаровиробників самим приймати виважені рішення щодо їх вибору. Становлення процесу розповсюдження сільськогосподарських знань пов'язане з ім'ям Є.В. Храпливого (1898–1949) — «... талановитого ученого-агронома, теоретика і організатора модерного хліборобства, творця суспільної агрономії на західноукраїнських землях, вихователя і організатора «Хліборобського Вишколу Молоді», великого громадянина, який збагатив українську науку, освіту і господарську практику європейським і світовим досвідом» [7, с. 15]. Одним із напрямів наукової і практичної діяльності Є.В. Храпливого був розвиток суспільної агрономії, її впровадження в селянське господарство на західноукраїнських землях [5]. На думку вченого, агроном, який присвячує себе суспільній агрономії, мусить бути не лише добрим техніком і економістом, але й пропагандистом та організатором. Головною фігурою в суспільній агрономії є агроном — учитель поступового ведення господарства.

Таким чином, з розвитком науково-технічного прогресу невинно зростає роль сільськогосподарських науково-технічних знань та інформації — ресурсу, який має стати органічною складовою базової галузі, основою для формування системи інформаційно-бібліотечних продуктів і послуг [1].

Джерела та література

1. Вергунов В.А., Дерлеменко В.В., Тарабрін О.Є., Капралюк О.В. Національна бібліографічна система виявлення та розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації з метою її інтеграції у світовий ринок інформаційних ресурсів і послуг. Вінниця, 2015. 488 с.
2. Вільне економічне товариство. *Українська радянська енциклопедія*. — 2-ге вид. 1978. Т. 2. С. 294.
3. Дерлеменко В.В. Історичний аспект формування сільськогосподарського бібліотечно-інформаційного ресурсу України. *Вісник СНУ*. 2002. № 9. С. 71–78. 81.
4. Дерлеменко В.В. Історичні передумови виникнення процесу поширення сільськогосподарських технічних знань та інформації в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). *Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць*. Київ, 2002. Вип. 8. С. 104–111.
5. Злупко С.М. На чатах рідної землі: Євген Храпливий — учений, організатор, патріот. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. 184 с.
6. Помещение участкового агронома: Подробные списки предметов, входящих в состав мебелировки, библиотеки и учебной обстановки агрономического участка / Сост. А.Г. Гаршин; Агрономический отдел Киевской губернской земской управы. Киев, 1913. 41 с.
7. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. Львів, 1931. 36 с.
8. Чаянов А.В. *Крестьянское хозяйство: изб. тр.* Москва, 1989. 492 с.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СУЧАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ У КОНТЕКСТІ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Каштанова Т. В.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Сьогодні одним із головних завдань бібліотек є ефективне надання інформаційно-бібліотечних послуг, які впливають на підготовку професіоналів та на якість освітнього і науково-дослідного процесів у всіх сферах суспільства.

Обслуговування читачів за допомогою інформаційних технологій суттєво різниться від традиційного: користувачу стають доступні світові інформаційні ресурси, створюються індивідуальні умови використання інформації, кожен реальний читач бажає стати віртуальним, характерною особливістю якого є висока інформаційна культура.

Розвиток технології і засобів телекомунікації, розширення інформаційного потоку дозволяє говорити про формування інформаційного суспільства, у якому сучасні бібліотеки повинні забезпечувати своїм користувачам доступ не тільки до традиційних послуг, але й до інформаційних продуктів в електронній формі – каталогів, довідкових та повнотекстових баз даних, періодичних видань, текстових бібліотек та до найбільш цікавих Інтернет-ресурсів. Закордонні бібліотеки ще з початку 80-х років минулого століття займаються створенням системи менеджменту якості бібліотек, про що свідчать публікації ІФЛА, ЮНЕСКО, Європейської Ради [1].

Адже дедалі більше довідково-бібліографічної, повнотекстової інформації вільно виставляється в Інтернеті. Удосконалення користувацького інтерфейсу, розвиток порталів, що технічно забезпечують інтеграцію ресурсів і комплексний пошук необхідних документів, є своєрідними шлюзами між пошуком інформації

користувачем і цифровими ресурсами бібліотеки. Тому довідкові служби орієнтуються, насамперед, на створення онлайн-довідкових колекцій, сприяють інформаційному самообслуговуванню користувачів, більш ефективному і менш витратному, ніж задоволення конкретних окремих вузькоспеціальних індивідуальних потреб. Разом з тим, сучасні користувачі почувають себе інформаційно перевантаженими у складному мінливому світі, тому вони потребують допомоги в пошуку і управлінні якісними науково-інформаційними ресурсами. Користувачі в Україні і закордоном не завжди мають достатньо терпіння і часу, щоб послідовно вести пошук у різних базах даних з різноманітними інтерфейсами, поєднувати традиційні технології і ресурси з електронними. У користувачів щоразу з'являтимуться нові інформаційні потреби. А при прийнятних фінансових умовах і забезпеченні належної якості послуг з'являтимуться нові клієнти, які забажають доручити інформаційний пошук саме професіоналам.

Застосування інформаційних технологій у бібліотеках просто змінили спосіб, у який бібліотеки зберігали та надавали доступ до інформації. Замість карткових каталогів вони тепер забезпечують доступ до своїх ресурсів через онлайн-каталоги, замість друкованих журналів, газет, каталогів та енциклопедій бібліотеки надають доступ до цієї інформації через Інтернет, бази даних World Wide Web і портали. Проблеми і перспективи довідково-бібліографічної роботи бібліотек неодноразово були предметом розгляду на конференціях і засіданнях Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій ІФЛА. На яких неодноразово наголошувалося, що багатонаціональні ресурси Інтернету, які не мають географічних і мовних обмежень, надають унікальні можливості бібліотекам та інформаційним центрам у задоволенні інформаційних запитів користувачів. Були виділені макрофактори, що впливають на місце бібліотек в «суспільстві знання»: зростання обсягу інформації; еволюція письмової інформації; тенденція до ускладнення форм і засобів вираження інформації; виникнення нових форм і засобів інтелектуального спілкування та визначено основні завдання адміністрації бібліотек у перехідний період – від традиційної до гібридної бібліотеки: радикальна зміна надання послуг; маркетинг для розвитку нових послуг; визначення вартості доступу; навчання персоналу. У 2002 р. у зв'язку з визнанням важливості окреслених проблем був створений офіційний Постійний комітет з довідково-інформаційної роботи (Stading Committee on Reference Work, у 2005 р. перейменований в Постійний комітет з довідкового й інформаційного обслуговування – Standing Comm ittee on Reference and Information Services), було підготовлено й опубліковано керівні принципи з організації онлайн-довідкових служб, надання цифрових довідок [3]. На зустрічі представників ІФЛА 11 листопада 2005 р. в Александрійській бібліотеці (Єгипет) був прийнятий Маніфест, в якому визначено роль бібліотек інформаційного суспільства у забезпеченні прав людини на доступ до інформації. У документі зазначено, що бібліотеки та інформаційні служби сприяють розумному функціонуванню всеосяжного інформаційного суспільства, створюють умови для інтелектуальної свободи, забезпечують доступ до інформації, ідей і творчих досліджень на будь-якому носії незалежно від географічних кордонів. Підкреслювалася унікальна роль бібліотек у тому, що вони реагують на конкретні

питання і потреби людей, що засвідчує їхню життєву необхідність для відкритого демократичного інформаційного суспільства.

Сьогодні у багатьох зарубіжних бібліотеках впроваджено онлайн нову послугу «Запитай бібліотекаря». Проте, безплатно детальний бібліографічний пошук за користувача ніхто не здійснює. Як правило, зарубіжні бібліотеки безплатно дають відповіді на запитання стосовно роботи установи, надають методичні рекомендації з використання електронного каталогу, БД, надають консультації з пошуку літератури, посилання на інші бібліотеки й електронні колекції, у кращому випадку подають опис декількох джерел. Так, в Австрійській національній бібліотеці безплатно виконуються прості довідки, які не потребують значних витрат часу, не більше півгодини (наприклад, короткі біографічні довідки, довідки про видавництва, доповнення; уточнення бібліографічних відомостей). Платними ж є укладання списків літератури, деталізовані біографічні та бібліографічні запити [2]. У Німецькій національній бібліотеці служба «Електронне доставляння інформації» передбачає проведення бібліографічного пошуку. Вона надає відповіді на питання за темами, пропонує як одноразові, такі поточні списки літератури відповідно до профілю дослідження користувачів. Здійснюється пошук бібліографічних даних за темами, уточнюються адреси видавництв, інститутів, надаються довідки про біографічні дані окремих осіб і різноманітні факти. Основою для інформаційних пошуків слугують Німецька національна бібліографія, електронні і традиційні каталоги, а також загальна і спеціальна бібліографія. Оплата здійснюється за підготовку кожного окремого списку. Замовник несе відповідальність за дотримання авторських прав. Аналіз практики надання платних послуг засвідчив, що необхідними для розвитку цього виду діяльності є продуманість, плановість, активність з боку персоналу. Також слід звернути увагу й на ресурсну базу надання платних довідково-інформаційних послуг: на наявність, стабільну передплату і актуалізацію традиційних і електронних бібліографічно-реферативних і повнотекстових ІР провідних світових виробників; оновлення необхідного парку комп'ютерної техніки для створення нових аналітичних, бібліографічних продуктів і їх оперативного доставляння споживачам, що визначає успіх цієї діяльності. Важливим чинником є увага до підготовки, перепідготовки персоналу довідково-бібліографічних, науково-інформаційних служб, підвищення професійної кваліфікації бібліографів. Адже висока якість послуг є неодмінною умовою стійкого попиту на них.

Популярним серед зарубіжних бібліотек є послуга мобільного маркетингу. Маркетинг через мобільний зв'язок є порівняно молодим, але він швидко став одним із головних засобів залучення клієнтів. Бібліотеки теж не стоять осторонь цього процесу, пропонуючи своїм користувачам послугу «бібліотека в кишені». Для цього лише потрібно, щоб веб-сайт був пристосований для навігації мобільним браузером. Користувачі, які мають доступ до Інтернету з мобільного телефону, можуть переглянути електронний каталог та зробити замовлення, познайомитися з новими надходженнями, отримати консультацію фахівця за допомогою віртуальної довідки. Бібліотеки, в свою чергу, активно використовують текстові повідомлення для зв'язку зі своїми користувачами. Це

набагато ефективніше та дієвіше, ніж надсилання листів електронною поштою, оскільки відкрити та переглянути повідомлення на телефоні абонент зможе набагато швидше, ніж свій e-mail. Досвід зарубіжних колег є надзвичайно корисним і заслуговує на подальше поглиблене вивчення та впровадження у практику роботи вітчизняних бібліотек.

Ще однією послугою, що набула значного поширення у бібліотеках, особливо під час економічної кризи, стала інформаційна допомога у пошуку роботи. Співробітники бібліотеки допомагають безробітним людям шукати вакансії, створювати резюме та відправляти їх роботодавцям. Одночасно з використанням електронних технологій надавалася інформація на традиційних носіях, організовувалися тематичні виставки для підвищення кваліфікації безробітних та здобуття ними нових спеціальностей. Таким чином, поєднання традиційних форм обслуговування та впровадження нових послуг сприяло задоволенню інформаційних потреб користувачів та збільшенню відвідування.

Загалом сучасні європейські бібліотеки виконують ролі:

- 1) **бібліотека як місце зустрічі;**
- 2) **бібліотека як місце навчання;**
- 3) **бібліотека як місце натхнення та дозвілля;**
- 4) **бібліотека як місце активних дій.**

Зарубіжні бібліотеки приваблюють громадян не тільки багатими зібраннями літератури, але й можливістю користування найсучаснішою інформаційною аудіо-продукцією. Завдяки виставковій та музейній діяльності, залученню найвідоміших письменників і діячів культури на масові заходи бібліотеки стали улюбленим місцем зустрічей та спілкування людей різного віку. Спеціально для них створюються затишні куточки для відпочинку, де можна обговорити новинки літератури і поспілкуватися з книгознавцями. Основний принцип, за яким функціонують бібліотеки, – це працювати більше з людьми, ніж з книгами.

Аналіз нових форм роботи зарубіжних бібліотек не тільки надає можливість сформулювати уявлення про їх діяльність, але й спонукає до роздумів, намагання знайти причину ситуації, що склалася в бібліотечній галузі України (замкнутість бібліотечної системи, зменшення кількості читачів, старіння кадрів, низька заробітна плата, непристигність професії...). становлення влади до бібліотек. Напевно, нам не вистачає солідарності, розуміння, що необхідно змінювати себе, прагнути змін на краще, долати стереотипи, а не відзеркалювати події суспільного життя. Адже не секрет, що українські бібліотеки реформуються, оновлюються як важлива складова інтелектуального потенціалу нашої держави.

Джерела та література

1. Айвазян О. Б. Слово редактора. *Бібліотека в освітньому просторі. Якість та комфортність обслуговування в бібліотеках вищих закладів освіти: інформ. бюл. для працівників бібліотек ВНЗ III – IV рівнів акредитації державної форми власності Хмельницької області.* 2012 №14. С. 4.

2. Арсєнко Т., Воробей М. Бібліотечно-інформаційне обслуговування в Австрійській національній бібліотеці. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* 2015. Вип. 42. С. 165-175.

НІМЕЦЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ВИДАННЯ ЯК ЧАСТИНА КОРПОРАТИВНОЇ РОБОТИ МЕРЕЖІ БІБЛІОТЕК СИСТЕМИ НААН

Коломісць Н. Д.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України (м. Київ)*

У 2009 році ННСГБ НААН була заснована унікальна бібліографічна серія «Іноземна сільськогосподарська книга у фондах Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю». Мета даної серії полягає у розкритті бібліотечних фондів установ через підготовку видань, які висвітлюють історію, знання, досвід кращого минулого та є необхідними в пошуку перспектив академічної організації науки в сучасному суспільстві.

Установою вже підготовлено 11 науково-допоміжних бібліографічних показників колекцій іноземних книг із фондів як головної координуючої установи, так і підвідомчої мережі, серед яких і «Німецькі сільськогосподарські видання у фондах Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю» у двох частинах : (1822–2010) – вийшов за фінансової підтримки Посольства Федеративної Республіки Німеччини в Україні та (1743–2019) [1-2]. До цієї корпоративної роботи долучились 16 бібліотек-учасниць : Національного університету біоресурсів та природокористування України; Львівського національного аграрного університету; Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН; Інституту тваринництва НААН; Інституту ветеринарної медицини НААН; ННСГБ НААН; Біосферного заповідника «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна НААН; ННЦ «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича» НААН; Інституту зернового господарства НААН; Інституту птахівництва НААН; Інституту картоплярства НААН; Національного наукового селекційно-генетичного центру з вівчарства «Інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова НААН»; ННЦ «Інститут механізації і електрифікації сільського господарства НААН» і Дніпропетровського державного аграрного університету.

Загальний фонд німецькомовної спадщини аграрної тематики України складає 11198 одиниць зберігання, з них: 7842 примірників книг та 426 назв періодичних видань.

Найбільше старовинних німецьких видань зберігають фонди Львівського національного аграрного університету, починаючи з 1743 року. Передусім, це книга «Mineral und Bergmercks Lexicon», видана в Хемнісі Йоганом Крістофом та Йоганом Девідом Сропеленом. Ще знаходимо праці відомого вченого Карла Ліннея з природознавства та ентомології (1773-1774), зоології (1789), Жоржа-Луї Леклерка де Бюффона із загального природознавства (1785) [2].

Тут також зберігаються найдавніші періодичні та енциклопедичні видання. Наприклад, Йоганн Георг Крюніц був німецьким енциклопедистом, який заснував 242-томну економічну енциклопедію «Oekonomische Encyklopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt- und Landwirtschaft, in alphabetischer Ordnung» (1773-1858) і за своє життя зумів завершити свої перші 72 томи. Його праці з ветеринарної медицини датуються починаючи з 1785 року. Крім того, знайдено довідник з сільського господарства та садівництва 1796 р. та підручник з сільського господарства Дж. Бюргера «Lehrbuch der Landwirthschaft» 1838 р., виданий у двох частинах в Австрії. Найстаріша сільськогосподарська газета «Landwirthschaftliche Zeitung» 1805 р., яка видавалась в м. Галле.

Першим німецьким виданням з фондів Інституту зернового господарства НААН є книга про методи роботи в мікрохімії з особливим врахуванням кількісних хімічних чисел Юліуса Донана «Arbeitsmethoden der Mikrochemie mit besono Berücksichtigung der quantitativen Chemisches Zahlen» 1822 року [1].

У книгозбірні Національного університету біоресурсів та природокористування України є відоме видання Йоганна Вольфганга Гете про метаморфози рослин «Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären» 1831 р. та підручник з геогнозії та геології німецького професора мінералогії й геології в Гейдельберзі Карла Цезаря фон Леонгарда, датований 1835 р. [1].

У бібліотеці Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН знаходяться екземпляри з 1888 р. по 1918 рр. Австро-Угорського журналу цукрової промисловості та сільського господарства «Oesterreichisch Ungarische Zeitschrift für Zuckerindustrie und Landwirtschaft», що видавався в Австрії та журналу з фітопатології «Zeitschrift für Pflanzenkrankheiten» з 1897 р. по 1962 рр. Протягом багатьох років і по сьогоднішній час дана установа виписує журнал з буряківництва «Die Zuckerrube» [2].

Найстарішою книгою Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН є книга К. Шпренгеля «Die Lehre von den Urbarmachungen und Grundverbesserungen» про доктрину меліорації земель та основні способи її покращення, видана в Лейпцигу в 1838 р. Загальна кількість німецькомовних видань нашої книгозбірні становить 4404 примірників, з них – 644 видання XIX ст. (більшість з яких написана готичним шрифтом). Величезну зацікавленість серед представників Посольства Німеччини в Україні у свій час викликала книга знаменитого німецького економіста Йоганна Генріха фон Тюнена «Der naturgemäße Arbeitslohn und dessen Verhältniß zum Zinsfuß und zur Landrente» 1863 р., яка за їхнім проханням була відцифрована. Цей вчений був автором і розробником моделі, яка пояснює розміщення сільськогосподарського виробництва в залежності від місця збуту продукції [3].

Цінним виданням для зоотехніків є оригінал посібника з харчування та обміну речовин сільськогосподарських тварин як основа теорії годівлі німецького лікаря, фізіолога і дієтолога Ернста Мангольда під назвою «Handbuch der Ernährung und des Stoffwechsels der landwirtschaftlichen Nutztiere als Grundlagen der Fütterungslehre» 1929-1932 рр. в чотирьох томах [1].

Періодичні німецькомовні видання нашої книгозбірні налічують 360 назв, з них – 10 назв XIX ст., що зберігаються у Фонді видань XIX ст. з

сільськогосподарської тематики ННСГБ НААН, який віднесено до об'єктів національного надбання України і знаходяться під охороною держави.

Найдавніші з них – Праці Біологічного відділу сільського і лісового господарства при Імператорському управлінні охорони здоров'я «Arbeiten aus der Biologischen Abtheilung für Land- und Forstwirthschaft am Kaiserlichen Gesundheitsamte», датовані 1900 роком.

Останніми роками надходження іноземної літератури помітно скоротилось, але все ж таки в рамках можливостей ННСГБ НААН отримує журнал «*Top agrar Mehr Landwirtschaft !*», що виходить у Мюнстері.

Отже, корпоративна робота та створення спільних показників іноземної літератури з фондів установ мережі НААН сприятиме й надалі розвитку комунікації та інформатизації користувачів, дослідників і науковців для здійснення спільної мети – з використанням багажу знань попередніх поколінь примножувати та розвивати вітчизняну науку.

Джерела та література :

1. Німецькі сільськогосподарські видання у фондах Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю (1822–2010) / НААН, ДНСГБ ; В. А. Вергунов, Ф. Засе, Н. Ф. Гриценко, Я. В. Каніболоцька ; наук. ред. В. А. Вергунов. К., 2011. 540 с. (Кн. 4).

2. Німецькі сільськогосподарські видання у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладах аграрного профілю (1743–2019): наук.-доп. бібліогр. показч. / НААН, ННСГБ; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Д. Коломієць; наук. ред.: В. А. Вергунов. 2-е вид. К., 2020. 400 с. (Кн. 11).

3. Фонд видань, випущених у XIX столітті з сільськогосподарської тематики ДНСГБ НААН, включених до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання (1802-1900 рр.): наук.-доп. бібліогр. показчик / В. А. Вергунов, Л. Ф. Забудська, Н. Д. Коломієць, О. М. Діденко. К., 2011. 524 с.

СТВОРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО РЕСУРСУ - ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ БІБЛІОТЕК

Мишак А.А.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН

Розвиток освіти і науки в Україні – ознаки сучасного суспільства, інноваційні процеси якого неможливі без повноцінного інформаційного забезпечення, яке можливе лише за умови формування галузевих інформаційних ресурсів, які мають бути вагомим сегментом світового інформаційного простору, а також джерельною базою вітчизняної науки.

Швидкий розвиток інформаційних та комунікаційних технологій кардинально підвищує суспільне значення і роль інформації, яка перетворюється на рушійну силу суспільного розвитку. У сучасному суспільстві інформація є основою будь-якої діяльності людини. Вона фіксує досвід діяльності, накопичується, фіксується та потребує впорядкування і зберігання. У результаті оброблення і систематизації, концентрації певним способом інформація перетворюється в інформаційний ресурс.

Інформаційний ресурс – це, перш за все, джерело організованої інформації, ресурс у вигляді запасу, який можна використати в разі потреби, засіб, можливість, якими можна скористатися в разі необхідності. Це доступні для використання відомості в усіх сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави, які зберігаються на відповідних носіях як документи, бази даних і знань, реєстри, кадастри та інші відомості, що можуть бути власністю будь-якого суб'єкта інформаційних відносин та бути залученими до обігу [1, с.173]

Сьогодні, найважливішим у роботі науковців і дослідників є доступ до повнотекстових електронних інформаційних ресурсів, складовою частиною яких є бібліотеки. Саме ці установи відіграють важливу роль у науково-інформаційному забезпеченні інноваційного розвитку суспільства, поступово стаючи ефективною ланкою між глобальними масивами інформації та сучасним користувачем. Бібліотеки здійснюють накопичення, збереження й використання документованих знань, сприяють інтеграції країни до загальносвітового інформаційного простору. Сучасні тенденції вимагають від них нових теоретичних, методичних, організаційних і технологічних засад формування бібліотечно-інформаційних ресурсів і створення відповідних методів доступу до них [2, с.11].

Серед пріоритетних напрямів розвитку бібліотек, та їх практичної діяльності особлива увага приділяється:

- посиленню ролі бібліотек, в якості порталів для інформаційного доступу (створення національних точок доступу до інформації на безоплатній основі, розробка та реалізація національних програм з оцифрування, більш активне використання інформаційно-комунікаційних технологій та продукування на їх основі сучасних послуг);

- розвитку інструментів, засобів і систем інформаційного менеджменту (проведення постійних моніторингів аналізу інформаційних потреб суспільства та планування політики щодо створення інформаційного менеджменту, проведення пілотних проектів, які демонструють ефективність використання інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційних послуг тощо);

- вдосконаленню інформаційно-комунікаційних технологій з метою розвитку освіти, науки, культури, комунікацій (створення всесвітньої системи моніторингу інформаційних потреб і тенденцій з урахуванням зростаючої ролі комп'ютерної освіти і технологій; посилення мережевої взаємодії закладів культури, науки і освіти, сприяння досягненню міжнародного консенсусу з питань забезпечення широкого доступу до знань та створення електронної наукової інформації).

Електронні інформаційні ресурси різних видів стають найважливішим елементом системи соціальних комунікацій наукової галузі, вони користуються підвищеним попитом у користувачів бібліотек. Окрім цього, активне їх використання докорінно змінює традиційне уявлення про читацьку діяльність, основною особливістю якої стають нові методи роботи з інформацією, орієнтовані на швидкий перегляд електронних джерел, пошук конкретних фрагментів та повнотекстових документів, пошук специфічної інформації, анотацій, статистичних даних. Доступність електронних документів стимулює підвищення користувацької активності та збільшення обсягів їх використання. Постійно зростаюча їх частка у складі інформаційних ресурсів бібліотеки вимагає

збалансованої політики щодо формування ресурсної бази обслуговування з урахуванням інформаційних потреб користувачів та затребуваності ресурсів, представлених в електронній формі. Зі стрімким зростанням обсягу електронних інформаційних ресурсів, представлених на вебсайтах бібліотек, активним застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій у бібліотечній діяльності, впровадженням нових форм та методів, зорієнтованих на обслуговування електронною інформацією, актуалізуються питання, пов'язані з вивченням інформаційних потреб користувачів, ефективним використанням ними електронних масивів інформації, особливостями їх поведінки при здійсненні різних видів пошуку, ступенем задоволеності системою електронних бібліотечних послуг. Результати систематичних досліджень задоволення інформаційних потреб користувачів, ефективності використання інформаційних ресурсів та послуг дають змогу отримати чітке уявлення про стан та проблеми бібліотечно-інформаційного обслуговування, а також оперативно реагувати на зміни у пріоритетах споживачів інформації, відстежувати доцільність вже існуючих та необхідність упровадження нових організаційних форм на основі програмно-технологічних розробок, створювати релевантні інформаційні ресурси та послуги [3, с. 22].

Отже, однією з характерних рис сучасного бібліотечного електронного обслуговування є орієнтованість користувачів, зокрема аспірантів та наукових співробітників, на отримання своєчасної вичерпної інформації, оскільки вона швидко втрачає свою актуальність, адже цінна інформація – інформація надана вчасно. Тому пріоритетними завданнями щодо створення електронних ресурсів є формування повнотекстових баз даних, забезпечення постійного доступу до іноземних баз та впровадження систематичного інформування користувачів про нові ресурси та послуги, а основними вимогами читачів до електронних ресурсів: оперативність доступу та повнота інформації, що надається бібліотекою.

Джерела та література

1. Електронний ресурс: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/30.pdf>, с. 173
2. Науково-організаційні засади проектування мережі електронних бібліотек установ НАПН України : монографія / [О. М. Спірін, С. М. Іванова, А. В. Яцишин та ін.]; за наук. ред. проф. В. Ю. Бикова, О. М. Спіріна. – К. : Атіка, 2014. – с. 11
3. Каліберда Н. Електронні інформаційні ресурси в системі бібліотечно-інформаційного обслуговування наукової бібліотеки / Н. Каліберда, О. Ясінська, О. Півнюк // Бібліотечний вісник. - 2016. - № 6. - с. 21-22. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2016_6_6

НАУКОВО-ОСВІТНІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ДНІПБ УКРАЇНИ ІМ. В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО РІДКІСНІ ВИДАННЯ З ПИТАНЬ ПРИРОДОЗНАВСТВА

Пономаренко Л. О.

*Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського
НАПН України*

Важливу роль у формуванні та інтеграції національних інформаційних ресурсів відіграє ДНІПБ України ім. В.О. Сухомлинського (далі – ДНІПБ) НАПН

України, забезпечуючи вільний доступ до власних галузевих ресурсів. Глобалізаційні процеси інтеграції освіти до світового освітнього простору детермінують питання подальшого збереження та відтворення історичних, духовних і культурних надбань українського народу. Підґрунтям для здійснення цього є забезпечення належного функціонування у первісному стані історико-культурних фондів, зокрема унікального фонду ДНПБ.

Універсальний книжковий фонд бібліотеки на 01.01.2020 налічує приблизно 600 тис. документів переважно з педагогіки та психології. Ресурс бібліотеки сформований (1999) на базі фондів двох спеціальних педагогічних бібліотек – 1) наукової бібліотеки Інституту педагогіки АПН України, яка у свій час успадкувала фонд спеціальної бібліотеки Харківського товариства поширення в народі грамотності, та 2) Центральної освітянської бібліотеки Міністерства освіти України. Такий перебіг подій в історії книгозбірні сприяв тому, що саме у фонді ДНПБ сконцентрувалися та збереглися рідкісні видання – документи психологічного, педагогічного та історико-культурного напрямку XVII – початку XX ст. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 1709 від 19 грудня 2001 р. видання 1850–1917 рр. (28 081 документ) віднесено до національного культурного надбання України. Відповідно до цього вбудовувалася система роботи з науковим об'єктом – рідкісними виданнями.

Було сформовано п'ять колекцій – «Педагогіка», «Психологія», «Шкільні підручники і навчальні посібники», «Колекція документів іноземними мовами», «Колекція часописів XIX – початку XX ст.». Із 2010 р. формується база даних «Рідкісні книги», яка містить майже 10 тис. записів, із них 440 – іноземними мовами. Здійснюється робота з оцифрування культурно-значущих та унікальних видань (понад 1200 видань), до яких надано доступ на вебпорталі бібліотеки (<http://dnpb.gov.ua>) – розділ «Книжкові пам'ятки» Науково-педагогічної електронної бібліотеки (далі – НПЕБ). Для забезпечення віддаленого доступу користувачів для перегляду книжок без можливості копіювання у 2014 р. придбано модуль візуалізації системи управління електронними колекціями «Digitized content visualizator» (DC-VISU). Створення НПЕД як єдиного інформаційного середовища сприяло систематизації та збереженню електронних інформаційних ресурсів, розширило спектр послуг, що надаються користувачам. Результати пошуку у повнотекстовій БД «Книжкові пам'ятки» за ключовим словом «природознавство» станом на квітень 2020 р. відображають 181 видання. Серед раритетних видань – посібник В.І. Голікова «Методика природознавства у найголовніших її представниках та історичному розвитку в нашій загальноосвітній школі – середній та нижчій» (1902), який містить історичні огляди, навчальні плани та програми, розробки уроків, уривки та зразки із творів. У виданні дослідник віднайде праці Д. Кайгородова «Природа у майбутній школі», «Досвід програми з природознавства». Слід зазначити, що 1902 р. у гімназіях було впроваджено програму природознавства Д. Кайгородова, професора Лісового інституту. Дослідники його творчої спадщини, історії науки, методики навчання природознавства, працюючи з першоджерелами, мають можливість переконатися в оригінальності програми з природознавства, яка полягала в тому, що вивчення природи відбувалося не за традиційною схемою

(нежива природа – рослини – тварини), а за природними комплексами – ліс, сад, поле, річка (т.з. «гуртожитками»). Така трансформація змісту природознавства не була випадковою, адже у біологічній науці кінця XIX–початку XX ст. набуває розвитку новий екологічний напрям. Поряд з прогресивними поглядами Д. Кайгородова на застосування біологічного методу у шкільному природознавстві, спостерігається ідеалістичне розуміння природних комплексів, створених «божественною мудрістю Творця», що у подальшому не сприяло тривалому існуванню цієї програми. У НПЕБ також вміщено повні тексти праць Д. Кайгородова – ілюстрована хрестоматія «Із рідної природи», збірник «На різні теми переважно педагогічні» (2-ге вид, 1907).

Доступ до ресурсів бібліотеки у мережі інтернет, можливість пошуку інформації в зручний для користувача час, багатоаспектний пошук, навігація, додаткові сервіси забезпечують інформаційний комфорт для користувачів, тому НПЕБ є одним із доступних та популярних інформаційних ресурсів ДНПБ. Питання якісного представлення повнотекстових культурно-значущих та унікальних видань ДНПБ актуалізується в умовах карантинних обмежень у зв'язку з поширенням коронавірусної інфекції COVID-19 та необхідністю працювати із джерелами дистанційно.

Для вивчення та популяризації рідкісних видань у ДНПБ створено (2016) кімнату-музей рідкісної книги як своєрідну творчу лабораторію, де здійснюється науково-дослідна, культурно-освітня та виставково-експозиційна діяльність [1].

Науковці бібліотеки розробляють організаційні, наукові, науково-методичні документи для створення як власного, так і об'єднаного електронного ресурсу рідкісних видань України, створюють каталоги та бібліографічні покажчики. Серед доробку науковців ДНПБ – друковані каталоги «Підручники та навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917) у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського» (Київ, 2005), «Підручники і навчальні посібники з природничо-математичних предметів для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» (Київ, 2016), «Періодичні видання 1917–1945 рр. у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського» (Київ, 2019); історико-бібліографічне дослідження «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – поч. XX ст. з фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» (Київ, 2009) тощо.

Каталог «Підручники і навчальні посібники з природничо-математичних предметів для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського», який було підготовлено за результатами наукового дослідження «Організація і методика створення галузевих бібліотечно-інформаційних ресурсів для освітньої галузі України» (2014–2016), є свідчення продовження роботи науковців ДНПБ із тематичною колекцією рідкісних видань «Шкільні підручники та навчальні посібники». У ньому виокремлено окремим підрозділом «Підручники та навчальні посібники з природознавства» (111 позицій). Дослідження включених до каталогу

першоджерел сприяє вивченню науково-методичного інструментарію шкільних підручників із природничо-математичних предметів, що вийшли в означений період, дозволяє прослідкувати їх поетапне вдосконалення з урахуванням досягнень природничої науки, методики, практики навчання.

У межах наукового дослідження «Відображення розвитку національної освіти і педагогічної думки у друкованих та електронних виданнях» (науковий керівник – О.В. Сухомлинська, д-р пед. наук, професор, дійсний член НАПН України, головний науковий співробітник ДНПБ) підготовлено каталог «Періодичні видання 1917–1945 рр. у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського». У каталозі розкрито зміст 11 періодичних видань («Вільна Українська школа», «Внѣшкольное Просвѣщеніе», «За комуністичне виховання дошкільника», «За масову комуністичну освіту», «Комуністична освіта», «Народное просвещение», «Освіта в капіталістичних країнах», «Просвещение Донбасса» («Освіта Донбасу»), «Путь просвещения» («Шлях освіти»), «Радянська освіта», «Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки»), що виходили на теренах України в різних суспільно-політичних, історичних, культурологічних умовах та відображають розвиток освіти і педагогічної думки. На сторінках науково-педагогічних журналів розглядалися різноманітні проблеми педагогічної теорії і практики, зокрема й викладання природознавства. Дослідники першоджерел можуть ознайомитися зі змістом «Проекту програми знань з природознавства» (1932) для дошкільників, оглядом дошкільної літератури з питань природознавства, методикою навчання як дітей дошкільного віку на природознавчі теми, так і школярів початкової школи, роботою юних натуралістів по організації біологічного кабінету і музею місцевої природи тощо.

Каталог репрезентує не лише основні бібліографічні елементи, а й максимально подає факультативні відомості, серед яких – розкриття змісту, авторського складу, наявність номерів у фонді бібліотеки тощо. Розкриттю змісту сприяє також допоміжний апарат, який складається з іменного покажчика, покажчика місць видання, покажчика видавництв і друкарень.

Із цими науковими роботами можна ознайомитися на порталі ДНПБ.

Отже, у ДНПБ здійснюється системна науково-дослідна та практична робота щодо створення й збереження унікального фонду, який є джерельною базою сучасних досліджень не лише з історії педагогіки, а й низки галузей; з метою забезпечення потреб користувачів надано доступ до науково-освітніх інформаційних ресурсів як у традиційній так і електронній формі, одночасно сприяючи його збереженню та популяризації.

Джерела та література

1. Березівська Л. Д., Зозуля С. М., Лобановська І. Г., Хемчян І. І. Бібліотечно-інформаційне забезпечення освіти. *Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського* : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 5. Організація і методика створення корпоративних інформаційних ресурсів для освітнянської галузі України. С. 7–14.

2. Березівська Л. Д. Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти / ДНПБ України

ім. В. О. Сухомлинського. Текст. дані. Київ, 2017. С. 6–7. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2017/10/organization_and_conducting_researches.2017.pdf

3. Бондарчук О. Б. Бібліотечний ресурс – складова частина інформаційного простору. *Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського* : зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 6. С. 39–44.

4. Періодичні видання 1917–1945 рр. у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : каталог / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [уклад.: Бондарчук О. Б., Іващенко В. М., Палійчук Р. І. та ін. ; наук. ред. Березівська Л. Д. д-р пед. наук., професор]. Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2019. 361 с.

5. Підручники і навчальні посібники з природничо-математичних предметів для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : каталог / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Мацібора Н. Г., Бондарчук О. Б., Домбровська Л. В. та ін. ; наук. консультант Сухомлинська О. В. ; наук. ред. Березівська Л. Д.]. Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2016. 405 с.

ПІДТРИМКА БІБЛІОМЕТРІЙ ТА НАУКОМЕТРІЙ ПУБЛІКАЦІЙ НАУКОВЦІВ – НАПРЯМОК РОБОТИ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.

Свириденко Г.В., Приходько Т.М.

*Харківська державна зооветеринарна академія
(смт. Мала Данилівка Харківської області)*

Зараз одним із найважливіших напрямів роботи Наукової бібліотеки Харківської державної зооветеринарної академії вважається визначення наукової активності ХДЗВА у цілому та публікаційної активності науковців за допомогою наукометричних та бібліометричних досліджень, адже публікації у наукових виданнях – журналах, збірниках тощо, є основними засобами сучасної наукової комунікації.

У структурі Наукової бібліотеки був створений відділ бібліометрії та наукометрії, завданням якого є моніторинг світових інформаційних ресурсів, аналіз рівня цитування та індексу Хірша вчених академії, імпакт-фактору науково-практичного журналу «Ветеринарія, технології тваринництва та природокористування», інтеграція у наукометричні бази творчих здобутків науковців закладу вищої освіти.

Науковою бібліотекою ХДЗВА налагоджено регулярний вихід науково-практичного журналу «Ветеринарія, технології тваринництва та природокористування» та отримані два міжнародні стандартні номери серійного видання (ISSN on-line, print). Оформлення здійснюється за останніми вимогами ДСТУ. Видання має міжнародний склад редакційної колегії, вміщує резюме англійською мовою, так само англійською наводяться відомості про авторів, анотації та ключові слова до всіх статей та пристатейні бібліографічні посилання.

Науково-практичний журнал відповідає новому Порядку формування Переліку наукових фахових видань України, прийнятому МОН України. Після доопрацювання та виконання всіх відповідних вимог згідно з Наказом МОН України № 612 від 07.05.2019 року науково-практичний журнал «Ветеринарія,

технології тваринництва та природокористування» – фахове наукове видання з ветеринарних і сільськогосподарських наук отримало Категорію Б.

Діяльність Наукової бібліотеки, як видавця електронного журналу, базується на відкритому доступі – платформі Open journal systems, яка дозволяє поєднувати CrossRef з Dimensions.

Асоціація CrossRef підтримує спільну всесвітню службу взаємного цитування, яка функціонує як своєрідний шлюз між електронними платформами видавців. Ця служба не зберігає повні тексти наукових публікацій, але вона зберігає інформацію про зв'язки публікацій через технологію Digital Object Identifier (CrossRef DOI), а також метадані наукових матеріалів, що опубліковані.

Dimensions в цілому являє собою електронну платформу, в якій традиційно поєднуються елементи реферативної бази, пошукові та аналітичні інструменти, здійснюється підрахунок цитувань.

Дотримуючись політики відкритого доступу було створено персональний сайт журналу «Ветеринарія, технології тваринництва та природокористування». (<http://ojs.hdzva.edu.ua/index.php/journal/index>).

Після виходу з друку науково-практичного журналу фахівці бібліотеки розміщують інформацію про реферування та індексування журналу, присутність журналу в національних та міжнародних базах:

1. Сайт науково-практичний журнал «Ветеринарія, технології тваринництва та природокористування» – <http://ojs.hdzva.edu.ua/index.php/journal/index>;
2. Інституційний репозитарій Харківської державної зооветеринарної академії – <http://repository.hdzva.edu.ua/>;
3. Index Copernicus - <https://journals.indexcopernicus.com/>;
4. Google Scholar - <https://scholar.google.com.ua/>;
5. Crossref - <https://search.crossref.org/>;
6. URAN (Український індекс наукових цитувань) – <http://journals.uran.ua/>;
7. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY of Ukraine – <http://www.nbuv.gov.ua/>;
8. РИНЦ - https://elibrary.ru/title_about.asp?id=69710.

Політика відкритого доступу, однак, вимагає захист авторських прав у цифровому середовищі. Наукова бібліотека для захисту прав авторів статей обрала ліцензію Creative Commons Attribution International CC-BY.

Та все ж таки, особливу увагу приділено представленості в світових наукометричних базах даних публікацій співробітників академії та їх індексу цитування, індексу Хірша. Найвпливовішими та найбільшими на сьогодні вважають чотири: Web of Science Core Collection (WoS); ScsVerge Scopus; Index Copernicus (IC); Російський індекс наукового цитування (РИНЦ).

Вимоги двох останніх наукометричних баз даних більш лояльні, тому наш науково-практичний журнал індексується насамперед цими наукометричними базами даних, а публікаційна етика та всі вимоги виконані за DOAJ.

Наукометричний та бібліометричний відділ Наукової бібліотеки моніторє періодичні видання, що входять у наукометричні бази даних, складає переліки наукових журналів, де можуть публікуватись науковці академії. Результати досліджень подаються до науково-дослідної частини та навчально-методичного

відділу академії, де представлено кількість публікацій науковців академії, кількість цитувань, індекс Хірша.

Завдання редколегії, щоб наш журнал увійшов у Web of Science або Scopus, до виконання якого ми вже приступили: зареєструвались у спеціалізованих системах пошуку Google Scholar, Index Copernicus, PИИЦ та плануємо реєстрацію у відкритому каталозі DOAJ (Directori of Open Access Journals), вимоги якого майже виконано.

Повне визнання статусу журналу як міжнародного та наукового забезпечується через присвоєння йому імпакт-фактора у Web of Science. Подавати журнал у Web of Science корпорації Thompson Reuters можна не раніше, ніж за два роки. Отримання цього імпакт-фактору – це «верхня планка», яка набагато більше значить, ніж Scopus, хоча критерії відбору журналів у ці дві наукометричні бази майже однакові, оскільки це вимоги міжнародного рівня.

Необхідно ще серйозно попрацювати, оскільки до Web of Science приймають лише ті журнали, що мають цитованість вище середньої у своїй галузі та мають значимість на регіональному рівні.

Наукова бібліотека академії сьогодні – це навігатор в ресурсах Internet через web-сайт бібліотеки, з електронними ресурсами і репозитарієм відкритого доступу, з новою інформаційною інфраструктурою, де є перенесення видавничої діяльності академії в сферу відповідальності бібліотеки з інтеграцією в наукометричні бази даних світу.

Тому орієнтація на потреби науковців сприяла появі бібліотекарів-інформаційних фахівців, які розуміють не тільки інтелектуальне середовище науковця, а й принципи розповсюдження інформаційних ресурсів, їх цитування та збереження даних.

КНИЖКОВІ ВИСТАВКИ ЯК ЗАСІБ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ННСГБ НААН

Соловей Г.М.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (м. Київ)

Виставкова діяльність являється важливою складовою інформаційно-бібліографічного обслуговування Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки (ННСГБ) НААН, що передбачає організацію раціонального обміну інформацією, створення умов для ефективного інформаційного спілкування і ознайомлення користувачів з цінностями світової та вітчизняної аграрної науки. Бібліотечна виставка – найбільш традиційна та розповсюджена форма наочної популяризації бібліотечних фондів; комплекс спеціально відібраних і систематизованих творів друку та інших носіїв інформації, розташованих таким чином, щоб привернути увагу користувача, зацікавити його або задовольнити інтерес, інформаційну, навчальну потребу тощо.

Досить поширеними в практиці сільськогосподарських бібліотек, зокрема ННСГБ, є тематичні виставки, при організації яких необхідно віднайти нові аспекти у знайомій користувачам темі: розкриття виставки в цитатах, у назвах самих книг, що експонуються.

Відділом документного забезпечення та збереження наукових фондів ННСГБ систематично готуються різні за змістом та хронологічними ознаками тематичні виставки, присвячені актуальним проблемам сучасності, до знаменних і пам'ятних дат, персональні, на допомогу сільськогосподарському виробництву та навчальному процесу. Наукові видання з питань розвитку окремих галузей сільського господарства, впровадження інтенсивних технологій з вирощування та переробки сільськогосподарської продукції, вдосконалення господарського механізму в аграрному секторі пропонуються для перегляду. Так, наприклад: «Сільськогосподарська техніка – XXI ст.: конструювання, випробування, прогнозування»; «Органічне землеробство – нова формула успіху»; «Лісове господарство України: реалії сьогодення»; «Хвороби с/г культур: як з ними боротися»; «Герботелогія – пріоритети і перспективи»; «Ветеринарна медицина – на допомогу тваринництву»; «Вівчарство та перспективи його розвитку» та ін.

Виставки, присвячені актуальним питанням сьогодення («Ринок сільськогосподарських земель в Україні»; «Європейський союз (ЄС) на книжковій полиці», «Екологія ґрунту – запорука високих і якісних урожаїв»), пропагують кращу літературу з фондів ННСГБ. Книжкові виставки-експозиції до знаменних і пам'ятних дат відображають історичні події в житті країни, в аграрній галузі, їх міжнародне значення у взаємозв'язку з питаннями сучасності.

Широкою популярністю серед користувачів ННСГБ відзначаються персональні виставки, присвячені життю і діяльності видатних учених в галузі аграрної науки, громадських діячів, а саме: С. М. Богданова, Е. К. Брандта, С. П. Кулжинського, І. У. Палімпсестова, Л. П. Симитренка, К. І. Осьмака, К. Г. Шіндлера та ін. Літературні джерела виставки висвітлюють життєвий і творчий шлях особистості, знайомлять з працями та публікаціями персоналії.

Систематично на допомогу професійній та науковій діяльності користувачів ННСГБ оформляються виставки нових надходжень книжкових та періодичних видань. Їх мета – інформація користувачів про нові документи, що надійшли у фонди бібліотеки з питань розвитку аграрної науки і практики.

З ціллю розкриття та популяризації наукових фондів у читальних залах ННСГБ експонуються постійно діючі книжкові виставки «Фонду видань, випущених у XIX столітті з сільськогосподарської тематики Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН», внесених до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання», на яких представлено стародруки; видання, друковані гражданським шрифтом; прижиттєві публікації видатних діячів аграрної науки (Г. М. Висоцького, В. Р. Вільямса, А. І. Восейкова, В. В. Докучаєва, П. А. Костичева, Д. М. Прянішнікова, А. В. Советова та ін.); колекції сільськогосподарських видань XIX ст., пов'язані з подіями або життєвими традиціями, ідеями або поглядами, що є видатним всесвітнім надбанням; сільськогосподарську періодику; видання з автографами авторів (Е. Брандта, М. Вознесенського, В. Дейча, М. Сибірцева); видання незвичних форматів.

ННСГБ має значний досвід виставкової діяльності, проте впровадження інформаційних та телекомунікаційних технологій вимагає теоретичного переосмислення і практичного використання нових можливостей, зокрема,

мультимедійних. З'явився модерний вид – Віртуальна (електронна) виставка – синтез традиційного (документного) та електронного подання інформації для віддаленого користувача, який перебуває за межами бібліотеки. Так само, як традиційна бібліотечна виставка, вона популяризує бібліотечний фонд, пропонує зацікавитися темою, презентує визначні книги. Особливий інтерес викликають матеріали виставок на основі документів XVIII–XIX століть. З метою впровадження інноваційних форм роботи, зокрема, у питанні організації «Віртуальних тематичних книжкових виставок» на офіційному сайті бібліотеки розміщуються видання, присвячені ювілейним датам періодичних видань (журналам «Хозяинъ», «Повождение», часописам «Сборник Херсонского земства», «Природа и охота» тощо).

Даний досвід є позитивним і дає змогу дистанційним користувачам бібліотеки ознайомитися з цінними книгами і матеріалами. Крім того, використання нових технологій (оцифрування раритетних видань та система «Сторінки, що перегортаються») дозволяє досягти не тільки високої якості зображення, але й своєрідного «ефекту присутності». Застосування у бібліотечній практиці ННСГБ віртуальних виставок забезпечило вирішенню низки проблем, які неможливо розв'язати традиційними методами: забезпечення збереження документів; оперативність організації виставки та можливість постійного її поновлення новими документами; необмеженість терміну експонування документів; розкриття змісту представленого видання за допомогою анотації; можливість дистанційного перегляду виставки без відвідування бібліотеки у будь-який час. Таким чином, віртуальні виставки надають широкий спектр можливостей для суб'єктів виставкової діяльності. Їхні організатори можуть у такий спосіб популяризувати бібліотечні фонди та рекламувати бібліотеку, а відвідувачі – задовольняти свої інформаційні потреби.

Підсумовуючи можна зазначити, що основний бібліотечний ресурс ННСГБ уже набув цифрового характеру, зокрема й виставкова діяльність, а можливий читач став віддаленим. Далі все залежатиме від того, чи зуміє бібліотека залишитися масово затребуваною на сучасних просторах перетину нових типів носіїв і нових типів споживачів інформації. Адже, бібліотека як центр користування друкованою інформацією, не витісняється електронними технологіями, а в поєднанні з ними забезпечує ефективне використання інформаційних фондів.

ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНИХ БІБЛІОТЕК

Щиголь Г.С.

*Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
(м. Київ)*

Динамічний процес розвитку бібліотек лежить в основі формування нових професійних вимог, яким повинен відповідати бібліотекар. Сучасний бібліотекар

– це не тільки знавець літературної і наукової видавничої продукції та читацьких потреб, але і спеціаліст в області нових цифрових технологій, навігатор в електронних ресурсах Інтернет, провідник інформаційної культури, хранитель гуманістичних традицій суспільства та універсального наукового знання, менеджер і маркетолог в інформаційно- бібліотечній сфері, це ще й аналітик, здатний до партнерства і роботи в команді, фахівець, який проводить дослідження нової якості й активно бореться за інформаційну свободу.

Відомо, що престиж бібліотеки і бібліотечної професії в певній мірі залежить від рівня професійної майстерності її співробітників, бо відомо, що не установа чи компанія визначає своє майбутнє, а люди, які за нею стоять.

Доречним буде і вислів відомого вченого-бібліографа Костянтина Миколайовича Дерунова, який зазначав, що « Кожна бібліотека насамперед бібліотекарем тримається, через нього ж і падає». Ця думка початку ХХ ст. актуальна і сьогодні: ефективність і якість роботи бібліотеки багато в чому залежить від кваліфікації і професіоналізму її працівників. Спеціалісти вважають, що професійні знання застарівають кожні 5 років, особливо під впливом процесу інформатизації. За результатами дослідження у США встановлено, що фахівець щороку повинен оновлювати 5% теоретичних і 20% практичних 162 професійних знань. Тому діяльність бібліотекаря вимагає регулярного оновлення знань і підвищення професійного рівня. Кадрове питання турбує ННСГБ НААН, яка відповідно до Постанови № 1697 Кабінету Міністрів України від 29.10.2003 року та спільного наказу Мінагрополітики України та УААН № 178/45 від 01.07.2002 року вона є офіційно визнаним науково-методичним центром сільськогосподарських бібліотек системи НААН та МОН України. Після появи Розпорядження Кабінету Міністрів України № 87-р від 4.02. 2015 р. «Про передачу цілісних майнових комплексів навчальних закладів та державної установи до сфери управління Міністерства освіти і науки» виникли питання щодо подальшого виконання бібліотекою функцій методичного керівництва бібліотеками вищих галузевих навчальних закладів усіх систем і відомств. У зв'язку з цим було звернення до Міністерства освіти і науки України з офіційним листом № 176 від 01.04. 2016 р. за роз'ясненням щодо подальшого виконання зазначених вище функцій, на що Міністерство освіти і науки України листом № 1/11-6366 від 18.05.2016 р. діяльність бібліотеки у цьому напрямі підтвердила. Станом на початок 2020 р. мережа сільськогосподарських бібліотек України налічує 208 книгозбірень, серед яких – 41 бібліотека науково-дослідних установ, 49 дослідних станцій і 118 – галузевих освітніх закладів, які в сукупності утворюють бібліотечно-інформаційний потенціал аграрної сфери держави. Від 2014 р. чисельність бібліотек мережі дещо зменшилася за рахунок перебування частини з них в анексованому Криму та на окупованих територіях Луганської та Донецької областей.

Починаючи з 2002 р. ННСГБ НААН разом з Навчально-науковим інститутом неперервної освіти і туризму НУБіПУ (м. Київ) організовує постійно діючі двотижневі курси підвищення кваліфікації для працівників сільськогосподарських бібліотек мережі. Мета курсів – допомогти працівникам сільськогосподарських бібліотек поглибити теоретичні і практичні знання,

навчити бібліотечних фахівців сучасним інформаційним технологіям в професійній діяльності та ін. Система підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів носить системний та багаторівневий характер і вони є безкоштовними. Програма з підвищення кваліфікації бібліотекарів це сукупність планомірно організованих, взаємозалежних і скоординованих заходів, що передбачають серйозну наукову та практичну підготовку й орієнтована на навчання як молодих фахівців, так і зі стажем роботи з різних напрямів бібліотечної діяльності. За весь час існування курсів більше 800 осіб прослухали лекції на курсах і отримали свідоцтва встановленого зразка. Бібліотекарі-практики підвищують свою кваліфікацію, беручи участь у семінарах, оглядах спеціальної літератури; обмінюються досвідом на наукових конференціях; вивчають досвід інших бібліотек.

Проводяться внутрішні заняття для всіх працівників бібліотеки з метою ознайомлення з новими держстандартами, правилами, технологічними змінами в бібліотечних процесах

Освоєння нових інформаційних технологій є одним з найважливіших напрямів сучасної професійної освіти бібліотекарів. Саме цим питанням у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН придається велике значення і тому впродовж останніх років відбулися заходи з підвищення кваліфікації наукових кадрів за спеціальностями «Методологічні засади дослідження еволюції галузевої наукової думки в розрізі окремих напрямів аграрної науки України» й «Охорона авторських прав при формуванні ресурсів електронної бібліотеки». Слухачі отримали знання з наступних питань: «Сільськогосподарська дослідна справа: визначення, причини виникнення, принципи розвитку»; «Етапи зародження, становлення та розвитку сільського господарства і галузевої наукової думки в Україні», «Архівні документи – основоположне джерело вивчення вітчизняної історії становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи», «Організаційно-методичні питання створення біобібліографічних показників серій ННСГБ НААН», «Наукові електронні бібліотеки – найважливіша складова інформаційно-бібліотечного забезпечення суспільства», «Організація формування, комплектування та опрацювання електронних інформаційних ресурсів ННСГБ НААН», «Проблеми захисту авторських прав у наукових сільськогосподарських бібліотеках та шляхи їх вирішення», «Технологічні основи опрацювання електронної інформації у ННСГБ НААН», «Електронні інтегровані науково-інформаційні ресурси та їх використання для задоволення потреб користувачів у галузевій інформації». Після закінчення навчання всі представники отримали сертифікати.

Під час навчання, при активній участі фахівців ННСГБ НААН обговорюються актуальні проблемні питання та відбувається обмін досвідом, надаються методичні консультації слухачам курсів підвищення кваліфікації.

Набуті на заняттях з підвищення кваліфікації знання дають змогу слухачам орієнтуватися в соціальних та виробничих умовах, що зазнають постійних змін, закріплювати, розширювати та поглиблювати свій професійний кругозір. На сьогоднішній день недостатня увага приділяється основній і додатковій бібліотечній освіті, перепідготовці і підвищенню кваліфікації кадрів, із-за

недостатнього законодавчого регулювання цих питань, скорочення мережі навчальних закладів, що готують фахівців для бібліотек, низькі темпи інформатизації освітньої сфери бібліотечної справи.

Останніми роками не відбувається оновлення кадрового потенціалу бібліотек молодими фахівцями. Причина полягає не лише в руйнації системи вищої бібліотечної освіти, але й у соціальній незахищеності бібліотекаря, оплаті праці тощо.

Культурою не потрібно управляти, слід створювати умови для її розвитку. Ці проблеми потребують вирішення на державному рівні.

Методична діяльність ННСГБ НААН, як головного науково-методичного центру сільськогосподарських бібліотек України супроводжується постійним пошуком і впровадженням інновацій, зумовлених викликом часу і перспективами розвитку освітніх технологій.

ЗМІСТ

ВІТАННЯ

<i>Гадзало Я.М.</i> (президент НААН, академік НААН)	3

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНИХ УЧЕНИХ

<i>Вергунов В.А.</i> АКАДЕМІК О.О. СОЗІНОВ (1930–2018) – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АГРОБІОЛОГ ТА ОРГАНІЗАТОР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ.....	4
<i>Грищенко Т. Р.</i> МОЙСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ ВОЛЬФУ – 140!	9
<i>Підгайна Т. М.</i> КИРИЛО ІВАНОВИЧ ОСЬМАК (1890–1960) – ВЧЕНИЙ В ГАЛУЗІ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА БУРЯКОВОЇ КООПЕРАЦІЇ, ПОПУЛЯРИЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	14

Секція 1. ІСТОРІЯ АГРАРНОЇ НАУКИ, ОСВІТИ І ТЕХНІКИ

<i>Байкєніч Д. В.</i> ПОШИРЕННЯ МЕРЕЖІ МТС В УСРР ЯК ЧИННИК ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ПІДГОТОВЛЕННЯ ПЛАТФОРМИ ДЛЯ ВЧИНЕННЯ ГОЛОДОМОРУ.....	20
<i>Баленко В. В.</i> НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ УСРР/УРСР У ПЕРІОД 1935–1940 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ИТАННЯ.....	23
<i>Бородай І.С.</i> ПРОФЕСОР В. Ю. НЕДАВА – УЧЕНИЙ-СЕЛЕКЦІОНЕР У ГАЛУЗІ ТВАРИННИЦТВА, ОРГАНІЗАТОР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ.....	25
<i>Василяка О.В.</i> СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ НА ХЕРСОНЩИНІ ЗА УЧАСТІ К.І. АРХОВА.....	29
<i>Вергунов В.А.</i> ПЕРШИЙ ДОСВІД ДОЩУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ТА ЗАСЛУЖЕНИЙ ПРОФЕСОР УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА С. М. БОГДАНОВ (1859–1920) – ЗАБУТА ЧИ ВІДКИНУТА СТОРІНКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ МЕЛІОРАЦІЇ.....	31
<i>Гайдєнко О.М.</i> НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПИТАНЬ МЕХАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЧИХ ПРОЦЕСІВ НА КІРОВОГРАДЩИНІ У 2000-Х РОКАХ	35
<i>Голікова О.М.</i> РОЗУКРУПНЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЛІСІВНИЦТВА: ДО 90-РІЧЧЯ РЕФОРМИ 1930 Р.....	39
<i>Гребнев Я.В.</i> РОЛЬ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ КОЗОВОДСТВА КАК НАУКИ В РОССИЙСКОЙ МПЕРИИ.....	43

Гутник М.В. ДІЯЛЬНІСТЬ К.Г. ШИНДЛЕРА У СТАНОВЛЕННІ АГРОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КИЇВСЬКОМУ ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ІНСТИТУТІ.....	45
Демиденко Н.М. ДОСВІД ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО	48
Демуз І.О. ІННОВАЦІЙНІ МОДЕЛІ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ ІОГРАФІКИ.....	50
Дмитрієва Х.М. РОЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ШКІЛ У ВІДРОДЖЕННІ ВІТЧИЗНЯНОГО НАСІННИЦТВА У 20-Х РОКАХ ХХ СТ	54
Довгоруку Ю.О. ДІЯЛЬНІСТЬ Д. О. ДЖОВАНІ В КОМІСІЇ ВІД ДЕПАРТАМЕНТУ ЗЕМЛЕРОБСТВА ПО ДОСЛІДЖЕННЮ БОЛІТ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ І ВИПРОБУВАННЯХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В 1912-1915 РР.....	56
Зайчук Н.Є. ПРО ВИТОКИ АГРАРНОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА МАНЬКІВЩИНІ (ХАТА-ЛАБОРАТОРІЯ У СЕЛІ ДЗЕНЗЕЛІВКА).....	58
Зотова А.С. КОМІТЕТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ: НОРМАТИВНО-РЕГУЛЯТИВНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ (1918–1919 рр.)	61
Коваленко Н.П. ВНЕСОК ВЧЕНОГО-АГРАРІЯ М.М. ВОЛЬФА (1880–1933) У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ	63
Коваленко С. Д. ПЕРВІСНІ СТРУКТУРНІ ФОРМИ МАСОВОГО ДОСЛІДНИЦТВА ДЛЯ ПОТРЕБ ВІТЧИЗНЯНОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ПРОТЯГОМ ХVІІІ – ХІХ СТ.....	66
Ковбаса Т.С. ЛЕВКО ПЛАТОНОВИЧ СИМИРЕНКО – БУНТАР І САДІВНИК.....	71
Комликова Г. І. ПРО РОЗВИТОК САДІВНИЦТВА У СУМСЬКОМУ КРАЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	75
Корзун О. В. ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ОКУПОВАНИХ РУМУНІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	77
Котельницький Н. А. ПРОБЛЕМА ПОШИРЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ ЯК СКЛАДОВА АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (60-80РР. ХІХ СТ.).....	79
Котлюх М.Б. РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО БУРОЗЕМНІ ҐРУНТИ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ	81
Коцур Н.І. ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ З НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ (20-і рр. ХХ ст.)	84

Кренців Я. І. ЗАРОДЖЕННЯ СЕЛЕКЦІЙНОЇ СПРАВИ В ІНСТИТУТІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СТЕПУ НААН	88
Лукашевич Ю. Л. ЗАРОДЖЕННЯ АГРОНОМІЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ	90
Мамрай В.В. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ АНДРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА ПОТЕБНІ (1870–1919) (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	92
Марченко Т.Ю., Тищенко А.Ю., Забара П.П. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ КУКУРУДЗИ В ІНСТИТУТІ ЗРОШУВАНОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА НААН.....	94
Махорін Г.Л. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РОЗВИТКУ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ	97
Нагаєв В. В. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА АГРОБІЗНЕСУ.....	100
Нижник С. В. НАУКОВІ РОЗРОБКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ЗБЕРІГАННЯ ПРОДУКЦІЇ САДІВНИЦТВА (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.).....	104
Ожерельєва В.М. БОРИС ПЕТРОВИЧ ГУР'ЄВ – ВИДАТНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ВЧЕНИЙ В ГАЛУЗІ СЕЛЕКЦІЇ І НАСІННИЦТВА КУКУРУДЗИ.....	106
Омельченко С.В. ВНЕСОК К.В. ДУБНЯКА (1890–1948) У РОЗБУДОВУ ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ	108
Опара М.М. СОЗІНОВ О.О. – ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-АГРОЕКОЛОГ.....	110
Опара Н.М. ПОЛТАВСЬКЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – П'ЯТЬ РОКІВ НОВОЇ ІСТОРІЇ.....	111
Осадча О.В. ВНЕСОК О.М. ЗАСУХІНА У НАУКОВІ ПОШУКИ БЕЗЕНЧУКСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ ТА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ЙОГО СПАДКУ	114
Пинда Л.А. ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.....	118
Підгайна Т. М. ВИРІШЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ 1918 РОКУ ГОЛОВНИМ ЗЕМЕЛЬНИМ КОМІТЕТОМ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	124
Погромський В. О. КАНАДСЬКА ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ АРА(АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ) У РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ ЗА ЧАСІВ ГОЛОДУ 1921-23 рр.	127
Приходько Т. М., Куцина Л. В., Свириденко Г. В. РОЛЬ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ХДЗВА У ВИХОВАННІ СТУДЕНТІВ	128

Радозуз С. А. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СТАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	130
М.М. Рогожа ДО ІСТОРІЇ ТРАКТОРА МАРКИ «УНІВЕРСАЛ».....	132
Сергєєва І.Л. ВІД МАРИМОНТСЬКОГО ІНСТИТУТУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДО ХАРКІВСЬКОГО ЦЕНТРУ АГРАРНОЇ ОСВІТИ...	135
Ситнікова А. С. НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СОРТИВНИЧО НАСІННЕВОГО УПРАВЛІННЯ ЦУКРОТРЕСТУ (1920-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ).....	139
Солдатова Г.В. ВНЕСОК ВИДАТНОГО БОТАНІКА Є.П. ВОТЧАЛА (1864-1937) У РОЗБУДОВУ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ ТА ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ.....	143
Соловей Г.М., Карбівська У.М. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЛУКІВНИЦТВА В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ	146
Степанович К.М. АГРАРНА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ НАВЧАЛЬНИХ ВИДАНЬ 1920-1930-Х РОКІВ (ІЗ ФОНДІВ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ)	148
Титар О.В. КОНЦЕПЦІЯ «СУСПІЛЬСТВО ЗНАННЯ» У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ.....	149
Томашина Г.П. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ В ГАЛУЗІ РІЛЬНИЦТВА (1956-1975 РР.).....	153
Турак О.Д. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ЛЮПИНУ	157
Цвей Я.П. ВЧЕНИЙ-ТВОРЕЦЬ.....	161
Чумак Ю.В. ВНЕСОК ПРОФЕСОРА А.А. ФУКСА У РОЗВИТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ГАЛУЗІ ВИРОБНИЦТВА СПИРТУ.....	162
Шульга Н. В. ВНЕСОК М. О. ТЮЛЕНЄВА (1889-1969 рр.) У РОЗВИТОК АГРОМЕЛІОРАЦІЇ УКРАЇНИ	165
Щебетюк Н.Б. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЕКСПЕРИМЕНТАТОРСТВА ЗА Б.М. РОЖЕСТВЕНСЬКИМ (1940)	168
Секція 2. ІСТОРІЯ НАУКИ, ОСВІТИ І ТЕХНІКИ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	
Анненков І. О. ЗАСАДИ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ПОСТАЧАННЯ ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДУВАННЯ УСРР У 1920 – 1922 РР.	172
Анненкова Н. Г. ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ ПЕРЕВОДУ ВЕРСТАТОБУДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДО КВАЛІФІКОВАНОЇ ФОРМИ СИСТЕМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НАПРИКІНЦІ 1930-х років	175

Бабічук І. В. ПРОЕКТ РЕАКТИВНОГО ЛІТАЛЬНОГО АПАРАТУ М. І. КИБАЛЬЧИЧА	178
Балишев М.А. ФОНДИ АРХІВУ НДІ АСТРОНОМІЇ ХНУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АСТРОНОМІЇ У ХАРКОВІ (1920–1930 рр. XX ст.)	180
Білоцерківська І.С. ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ШКІЛ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДО 80-РІЧЧЯ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО ІНСТИТУТУ ПІСЛЯДІПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ)	183
Бондаренко В.В. ЖІНОЧІ ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ ТА ШКІЛЬНИЦТВА	186
Бородін С.В. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ КІНЦЯ ХІХ СТ.	188
Вісин О.О. РОЗВИТОК ФІЗИКОМЕТРІЇ У ФІЗИКО-МЕХАНІЧНОМУ ІНСТИТУТІ ІМ. Г.В. КАРПЕНКА НАН УКРАЇНИ.....	192
Ворожежа В.В. К 220 ЛЕТИЮ ЛУГАНСЬКОГО ЗАВОДА	196
Герук С.М., Сукманюк О.М. ЕЛЕКТРОМОБІЛІ: ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ	198
Гончарова О. С. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО- ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКІВЩИНИ (1920-ті –початок 1930-х років).....	201
Горбовий О.А. БУДІВНИЦТВО ДНІПРОГЕСУ: АЛЬТЕРНАТИВНА СХЕМА М. В. МОГИЛКА (1925-1927 РР.)	204
Гордієнко Л.В. БЮРО ПРАЦІ ПРИ КИЇВСЬКОМУ ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ТОВАРИСТВІ ІНЖЕНЕРІВ І АГРОНОМІВ (1911–1917 рр.)	208
Грушицька І.Б. ОДЕСЬКИЙ АСТРОНОМ ТА ПОПУЛЯРИЗАТОР НАУКИ А. Р. ОРБІНСЬКИЙ (1869-1928)	210
Дьякова О.В. СТОСУНКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ НАЦІОНАЛІСТАМИ В ОКУПОВАНОМУ ХАРКОВІ.....	214
Дьякова О.В. БОЙОВА СЛАВА СЛОБОЖАН У ХVІІІ СТОЛІТТІ.....	216
Єрмілов В. С. МЕДИЧНА ДОПОМОГА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РОБІТНИКАМ У МИКОЛАСВІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	218
Журило А.Г. К 170 ЛЕТИЮ ХРУСТАЛЬНОГО ДВОРЦА.....	221
Журило Д.Ю. КРАТКИЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ УМЕРШИХ В ХАРЬКОВЕ	224
Ильченко И. Ю., Приходько Н. П. ВКЛАД ГОРНОПРОМЫШЛЕННИКОВ В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНУЮ ЖИЗНЬ ХАРЬКОВЧАН	227
Каишанова Т. В. ТРАНСПОРТНІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС.....	229

Коваль Ю. Ю. ФОНД Р-5875 ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ АКАДЕМІКА МИКОЛИ ПАВЛОВИЧА БАРАБАШОВА (1894–1971)	231
Колесніченко Є.О, Філіппова В.О. ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ В ХАРКОВІ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ МІСТА.....	234
Компанієц Е.В. КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ПОСТРОЙКИ ЗДАНИЯ ДЛЯ КУРСОВ ОГНЕСТОЙКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ХТИ.....	236
Корзун Д. Ю. ПРЕЗЕНТАЦІЯ «НОВОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА» І.Є. ОВСІНСЬКОГО НА СТОРІНКАХ ПОЛЬСЬКОМОВНОЇ ФАХОВОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ ХІХ ст.	238
Косско Т.Г. ВНЕСОК А.І. ТРОЦАНА В РОЗВИТОК МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА УКРАЇНИ	240
Купрійчук Г.М. ДЖЕРЕЛА АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: СЬОГОДЕННЯ ТА МАЙБУТНЄ	243
Куцина Л. В., Приходько Т. М. РОЛЬ ДИСЦИПЛІН СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЕНТАЦІЙ СТУДЕНТА	245
Кучер В.І., Глоба О.Ф. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО І НЕП: МІЖ ЛЕНІНЬКИМ ТИМЧАСОВИМ ВІДСТУПОМ, «ПЕРЕДИШКОЮ» І СТАЛІНСЬКОЮ КОЛЕКТИВІЗАЦІЄЮ	247
В.Лазарєва ПОГЛЯДИ П. КУЛІША ЩОДО РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ТРАНСІСТОРИЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ	250
Ларин А. А. НАУЧНЫЕ ШКОЛЫ УКРАИНЫ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ МЕХАНИЧЕСКИХ КОЛЕБАНИЙ.....	253
Литвинко А.С., Луговський О.Г, Хорошева С.А., Виврот Т.М., Жабін С.О. Г.М. ДОБРОВ ТА КОНСОЛІДАЦІЯ ІСТОРИКО-НАУКОВОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ	257
Лозинський А.Ф. ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНІ ПІДРОЗДІЛИ ЗБРОЙНИХ СИЛ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР.....	261
Лукашов А. С., Лукашов Е. С. К 140 ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ЕВГЕНИЯ ЕВГЕНЬЕВИЧА ФАРАФОНОВА	265
Пархоменко В.В. ПОПЕРЕДНІ ДАНІ ДО ВИКОРИСТАННЯ ЕХСЕЛ ДЛЯ АНАЛІЗУ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНИХ (на прикладі Аверіна В.Г.)	268
Паук В.В. ЗАПРОВАДЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ	271
Перегінчук Т. М. СІЧОВІ ШКОЛИ ЯК ПРООБРАЗ СУЧАСНИХ МОЛОДІЖНИХ СПОРТИВНИХ ТОВАРИСТВ	274
Пилипчук О.О. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ	279

Проців О. Р. ІСТОРІОГРАФІЯ РЕГУЛЮВАННЯ БРАКОНЬЄРСТВА ТА ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ТВАРИННИЙ СВІТ У ГАЛИЧИНІ XIX – ПОЧАТКУ XIX СТ.	282
Проців О. Р. ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАКОНОДАВЧИХ АСПЕКТІВ РЕГУЛЮВАННЯ МИСЛИВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ГАЛИЧИНІ XIX – ПОЧАТКУ XIX СТ.	287
Проців О. Р. ІСТОРІОГРАФІЯ СТАТИСТИКИ ДОБУВАННЯ ДИЧИНИ У ГАЛИЧИНІ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XIX СТ.	290
Пятницька В.В. ПРОФЕСОР С. Ф. ВЕСЕЛОВСЬКИЙ – АКТИВНИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ТА ПРИБІЧНИК УКРАЇНІЗАЦІЇ.....	294
Снагощенко В.В., Смирнова В.М. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УНІВЕРСИТЕТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XIX СТОЛІТТІ	297
Ставицька А.В. ІГРИ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ	300
Станкова М.Д. ІСТОРІЯ МЕТОДІВ І ТЕХНОЛОГІЙ ОЧИЩЕННЯ ВОДИ В ІНСТИТУТІ БІОЛОГІЇ ПІВДЕННИХ МОРІВ ІМ. О. О. КОВАЛЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ (1963 – 2013 РР.).....	302
Страйгородська Л.І. ПОСТАТЬ Я. РЯППО НА СТОРІНЦІ ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО РЕСУРСУ «ВИДАТНІ ПЕДАГОГИ УКРАЇНИ ТА СВІТУ»	304
Татарчук В. В. АВІАТОР І АВІАКОНСТРУКТОР, СТУДЕНТ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ ОСИП БЛІНДЕРМАН (1882-1950): ВІХИ БІОГРАФІЇ	307
Татарчук Л.М. ПРОФЕСОР П. Г. КОВАЛІВСЬКИЙ (1865–1942) (до 155-річчя від дня народження).....	311
Тверитникова О.Є. ПЕРСОНАЛІЇ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ: ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЙ ХАРИТОНОВИЧ ХІНКУЛОВ (ДО 135-річчя ЗІ ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	313
Ткаченко С.С. НАУКОВИЙ ПОСТУП ОЛЕКСАНДРА РАЄВСЬКОГО.....	316
Товмаченко В.М. ВИДАТНИЙ ФІЗИК АКАДЕМІК НАН УКРАЇНИ ЯКІВ БОРИСОВИЧ ФАЙНБЕРГ (1918–2005).	319
Уткін О.І. ТИМОШЕНКО СТЕПАН – ВЧЕНИЙ, ОДИН З ОРГАНІЗАТОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК	322
Фрадкіна Н.В. ХАРКІВСЬКИЙ ВІДДІЛ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ	324
Фролов С.В. ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТАРНОСТІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.	325
Чувікіна Н.В., Рубцова О.Л. КРИМСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Л.І. РУБЦОВА.....	327

Шувалова С.І. СТРУВЕ ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ – ОДИН ІЗ НАЙВИДАТНІШИХ АСТРОНОМІВ ТА ГЕОДЕЗИСТІВ ХІХ СТОЛІТТЯ	331
Яицкий В. М. К 100 ЛЕТИЮ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ПЛАВКИ ЧЁРНЫХ МЕТАЛЛОВ	336
Янін В.А. ПРОФЕСОР М.П. ПЕТРОВ ПРО ОКРЕСЛЕННЯ ЗУБЦІВ КРУГЛИХ ЦИЛІНДРИЧНИХ КОЛІС ДУГАМИ КОЛА	339
Секція 3. ПРИРОДОЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ	
Гамалія В.М., Руда С.П. РОЗВИТОК МІКОЛОГІЇ ТА ФІТОПАТОЛОГІЇ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	343
Діческул В.М. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ І НАВКОЛОШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ	346
Дупляк О.Т., Веселовська О.Б. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПОХОДЖЕННЯ КВАСОЛІ ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ	349
Міхно О.П., Матвійчук О.Є. ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДОЗНАВСТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ)	350
Онищенко А.О. НАУКОВІ СТУДІЇ І. ЩОГОЛЕВА В «ГУРТКУ НАТУРАЛІСТІВ».....	354
Пилипчук О.Я. ФРАНЦУЗЬКИЙ НАТУРАЛІСТ ЖОРЖ БЮФФОН ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИК ТРАНСФОРМІЗМУ	356
Пугачов В.М. ЕВОЛЮЦІЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО МІСЦЯ ЛЮДИНИ У СВІТІ	360
Рогожа М.М. НЕЗАБУТНІ ІМЕНА І ДАТИ: ПРИРОДОЗНАВЕЦЬ МИКОЛА ГАВРИЛЕНКО	363
Тюкалов М.В. НАПРАВЛЕННЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА	367
Секція 4. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ	
Бойко П.І., Цимбал Я.С. СТРАТЕГІЯ УДОСКОНАЛЕННЯ РІЗНОРОТАЦІЙНИХ СІВОЗМІН У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	370
Вожегова Р.А., Влащук А.М., Дробіт О.С. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ ГАЛУЗІ НАСІННИЦТВА.....	374
Григорів Я. Я., Григоренко М. С. ЗМІНА АГРОХІМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ДЕРНОВО-ПІДЗОЛИСТОГО ҐРУНТУ ЗА ВИРОЩУВАННЯ ЯЧМЕНЮ ЯРОГО	377

Григорів Я. Я., Федорич Т. Є. ПРОДУКТИВНОСТЬ ГІБРИДУ СОНЯШНИКУ П64ГЕ133 НА ЧОРНОЗЕМІ ОПІДЗОЛЕНОМУ ЗА РІЗНИХ СИСТЕМ ЗАХИСТУ	379
Дегтярьов В. В., Чередніченко І. В. АГРОФІЗИЧНІ ПОКАЗНИКИ ЧОРНОЗЕМУ ТИПОВОГО ЗА УМОВ ОРГАНІЧНОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ	380
Дупляк О.Т., Веселовська О.Б. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПОХОДЖЕННЯ КВАСОЛІ ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ	383
Каргіна О.В. ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ЧИ РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ	384
Сєвідова І.О., Лещенко Л.О., Плигун С.В. ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ МАРКЕТИНГООРІЄНТОВАНИХ ПІДПРИЄМСТВ ОВОЧЕВОЇ ГАЛУЗІ	386
Секція 5. ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОТЕЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ГАЛУЗЕВОГО ПРОЦЕСУ	
Бачкала О. В. ТРАДИЦІЙНЕ ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ БІБЛІОТЕЦІ НААН УКРАЇНИ	389
Бородін С.В. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ПОШУКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ВІЛЬНОГО ДОСТУПУ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ДІЯЛЬНОСТІ ННСГБ НААН УКРАЇНИ	391
Галицька С. В., Орешина Н. В. РЕАЛІЗАЦІЯ РУБРИКАТОРА НБУВ В ТЕМАТИЧНОМУ НАВІГАТОРІ БІБЛІОТЕКИ	395
Галицька С. В., Устинова Т. П. ТЕМАТИЧНИЙ ПОШУК ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НІМЕЦЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ	399
Гуренко Є. Ю. ПРОПОЗИЦІЯ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ СТРУКТУРИ РОЗДІЛУ «ОХОРОНА ПРИРОДИ. ЕКОЛОГІЯ» РУБРИКАТОРА НБУВ ...	404
Капралюк О.В. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (XVIII-ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ) ..	406
Каптанова Т. В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СУЧАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ У КОНТЕКСТІ БІБЛІОТЕЧНО- ІНФОРМАЦІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ	410
Коломієць Н. Д. НІМЕЦЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ВИДАННЯ ЯК ЧАСТИНА КОРПОРАТИВНОЇ РОБОТИ МЕРЕЖІ БІБЛІОТЕК СИСТЕМИ НААН	414
Мишак А.А. СТВОРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО РЕСУРСУ - ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ БІБЛІОТЕК	416

Пономаренко Л. О. НАУКОВО-ОСВІТНІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ДНПБ УКРАЇНИ ІМ. В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО РІДКІСНІ ВИДАННЯ З ПИТАНЬ ПРИРОДОЗНАВСТВА	418
Свириденко Г.В., Приходько Т.М. ПІДТРИМКА БІБЛОМЕТРІЇ ТА НАУКОМЕТРІЇ ПУБЛІКАЦІЙ НАУКОВЦІВ – НАПРЯМОК РОБОТИ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	422
Соловей Г.М. КНИЖКОВІ ВИСТАВКИ ЯК ЗАСІБ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ННСГБ НААН	424
Щиголь Г.С. ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНИХ БІБЛІОТЕК	426

***Текст подано в авторській редакції.
Відповідальність за достовірність змісту поданих матеріалів
несуть автори публікацій***

Наукове видання

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ

МАТЕРІАЛИ

XV Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів

*ПРИСВЯЧЕНОЇ ЮВІЛЕЙНИМ ДАТАМ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ВИДАТНИХ УЧЕНИХ В ГАЛУЗІ АГРАРНИХ НАУК
ВОЛЬФА МОЙСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА (1880–1933),
ОСЬМАКА КИРИЛА ІВАНОВИЧА (1890–1960),
АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ ТА НААН
СОЗІНОВА ОЛЕКСІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА (1930–2018)*

м. Київ, 15 травня 2020 р.

**Відповідальні за випуск, комп'ютерна верстка, оригінал макет
к.і.н., доцент Н.Г. Аннієнкова, к.с.-г.н. Х.М. Дмитрієва**

Підписано до друку 12.06.2020.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк різнографічний.
Друк. арк. 27,5. Умов. друк. арк. 25,58.
Обл.-вид. арк. 32,25.
Наклад 180 прим. Зам. №3360.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
Свідцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>